

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 9

Частина 2

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
2013

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 18956-7746ПР від 04.04.2012 р.

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року № 1-05/5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний редактор*)
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Брацкі А. З.**, доктор гуманітарних наук, ад'юнкт, Гданський університет (*Польща*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Коваль В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини (*Білорусь*)
- Ковпик С. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний секретар*)
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Полковський В. П.**, доктор філософії, професор, Альбертський університет (*Канада*)
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет імені Олеся Гончара
- Токарев Г. В.**, доктор філологічних наук, професор, Тульський державний університет ім. Л. М. Толстого (*Росія*)
- Шарманова Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол № 3 від 10.10.2013 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47
kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Буракова М. У. Категорія здороўя ў беларускай фразеалогіі: культурна-нацыянальная інфармацыя	5
Гончарова Ю. О. Прикметники та дэприкметники на <i>-уч-</i> (<i>-юч-</i>), <i>-ач-</i> (<i>-яч-</i>), <i>-уц-</i> (<i>-юц-</i>), <i>-аш-</i> (<i>-яш-</i>) в українській мові (на матеріалі граматики О. Курило та О. Синявського).....	15
Дехтярьова О. В. Лексичні запозичення в компонентному складі діалектних фразеологізмів (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст.)	23
Дрогайцев О. І. Відносне вживання часових форм дієслова в українській та німецькій мовах.....	29
Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок)	33
Ермакова А. М. Да пытання аб спосабах выражэння суб'ектыўнай мадальнасці на тэкставым узроўні	39
Єршова Н. В., Соколова О. О. Складнопідрядне речення означальнага тыпу в навуковым стылі	46
Живіцька І. А. Концепт «Beauty / Краса» в пареміологічному уявленні (на матеріалі англійських та українських прислів'їв)	50
Зінчук Р. С. Рефлекси давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок.....	58
Купіна Я. В., Чіміріс Ю. В. Амбівалентна цінність концепту «Пам'ять»	71
Куцак Г. М. Внутрішня форма похідного слова і його ономазіологічна структура	76
Левенець О. Ю. Дериважаційні прислівники з конфліксом <i>по-...-ому</i> в східнослов'янських говірках	82
Малюга Н. М. До питання про перехідність у системі частин мови	88
Матвійчук Т. П. Текстоцентричний підхід у дослідженні мовної системи.....	98
Мельник Н. Г. Соціально-побутові паремії як відображення національної традиції	104
Наливайко М. Я. Засоби та способи іменування жінки на Львівщині.....	111
Ніколайчук Х. М. Структура і склад мікрополя «дитинство» (на матеріалі польської фразеології).....	121
Прадід О. Ю. Особливості функційного вияву прикметників, числівників, займенників і прислівників у назвах розділів і статей Кримінального кодексу України	136
Степаненко М. І. Теорія глотогенезу в публіцистичному дискурсі Панаса Мирного й Олесея Гончара	144
Стишов О. А. Субстантивні композити-неологізми в мові сучасних українських ЗМІ	154
Сухенко В. Г. Мова і час: взаємодія і розвиток	164
Титаренко А. А. Місце урбанонімів у загальній класифікації онімів.....	171
Ткач А. В. Про співвідношення понять «варіант», «інваріант», «варіантність», «варіювання» у слов'янському мовознавстві.....	181
Христіанінова Р. О. Безсполучникові складносурядні речення в сучасній українській мові.....	185
Шарманова Н. М. Коди культури та їх репрезентація в усталених словесних комплексах	194
Шведава З. У. Характерыстыка мэты і якасці маўлення ў беларускай фразеалогіі	204
Шульган О. В. Ойконімія України радянської доби: еколінгвістичний дискурс	214

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Вавринюк Т. І. Засоби експресивного синтаксису в художньому тексті.....	222
Вільчинська Т. П. Особливості функціонування сакральних синонімів (на матеріалі поетичних текстів Т. Шевченка)	228
Житар І. В. Стилiстичні функції вставлених конструкцій у науковому й публіцистичному стилях сучасної української мови (порівняльний аспект).....	235
Ігнатська С. Є. Елітарна мовна особистість у синтаксичній репрезентації щоденникового дискурсу.....	246
Ільїна Т. А., Устименко В. В. Художня унікальність ліричної творчості Пауля Целана	257
Кажан В. И., Калинин Р. П. Способы создания иронического стиля языка кроссвордов	267
Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація паремій у художньому тексті.....	275
Костюк Н. Г. Епістолярій Д. І. Яворницького як відображення розвитку української мови на Катеринославщині	289
Пена Л. І. Діалектизми в сучасному поетичному мовленні.....	298
Семененко Л. М. Психологічний дискурс новели Михайла Коцюбинського «Сон»	306
Щепанська Х. А. Об'єктивація архетипів <i>Світло</i> і <i>Темрява</i> у структурі семантичного поля «серце» українського поетичного дискурсу XIX століття.....	312
Щербак С. В., Каневська О. Б. Поетика вираження образу русалки в усній народній творчості	319

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Ведренкова З. І., Коваленко О. О. Розробка системи завдань у змісті комунікативної установки як чинник ефективної навчальної діяльності.....	325
Гаманюк В. А. Лінгвістичні аспекти іншомовної підготовки в умовах багатомовності.....	333
Honchar O. M. Teaching values through stories with morals	343
Городецька В. А. Реферування як один із методів компресійної обробки інформації	348
Строганова Г. М. Шляхи формування пізнавальної самостійності майбутніх учителів української мови	361
Доуфал Л. С. Комунікативна спрямованість у навчанні морфології в основній школі.....	366

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

КАТЭГОРЫЯ ЗДАОР'Я Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ: КУЛЬТУРНА-НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІНФАРМАЦЫЯ

Буракова М. В. Категорія здаров'я в білоруській фразеологіі: культурно-національна інфармацыя.

У статті вперше выявляецца месце і роль у білоруській фразеологіі катэгоріі здаров'я. У выніку культуралогічнага аналізу адзінак фразеалогізмаў устаноўлены засабы і спосабы, ацэнка і характарыстыка, эталонізацыя та стэратыпізацыя уяўлень про здаров'я в яго протыстаўленні – здаров'я, здарова людзіна – нездаров'я, хвороба, нездарова людзіна.

Ключовыя слова: адзінак фразеалогізмаў, здаров'я, внутрышняя форма, образ, семантыка, кампанент, сімвал, эталон, стэратып, культура.

Буракова М. В. Категория здоровья в белорусской фразеологии: культурно-национальная информация.

В статье впервые выявляется место и роль в белорусской фразеологии категории здоровья. В результате культурологического анализа фразеологических единиц установлены средства и способы, оценка и характеристика, эталонизация и стереотипизация представлений о здоровье в его противопоставлении – здоровье, здоровый человек – нездоровье, болезнь, нездоровый человек.

Ключевые слова: фразеологические единицы, здоровье, внутренняя форма, образ, семантыка, компонент, символ, эталон, стэратып, культура.

Burakova M. V. A category of health is in Belarussian phraseology: cultural and national information.

The place and the role of a category of health in the Belarussian phraseology are firstly defined in this article. Due to culturological analysis of phraseological units various means, methods, estimation, characteristics, standards and stereotypes in perception of health are established in such opposites as – health, a healthy person – disposition, disease, an unhealthy person.

Key words: phraseological units, health, inner form, pattern, semantics, component, symbol, standard, stereotype, culture.

Нацыянальная самабытнасць розных народаў праяўляецца праз самакаштоўнасць нацыянальных моў, якія адлюстроўваюць непаўторнасць мыслення, «раскрываюць кожнаму народу вочы на бездань прыгажосці, сілы і незаменнасць каштоўнасці культуры іншага народу, пестуе трапяткую павагу да яе ўнікальнасці» [2, с. 239]. Асабліва «культураноснымі» адзінкамі кожнай мовы выступаюць фразеалагічныя адзінкі (далей ФА). Яны з'яўляюцца адным з

найбольш выразных і ярскравых сродкаў выражэння сувязі мовы і культуры народа, а пры параўнальна-супастаўляльным аналізе ФА адной мовы з адпаведнымі адзінкамі іншых моў адлюстроўваюць адметнасць культуры кожнага народа, яго гісторыі, а таксама ўяўленне народа пра пэўныя прадметы і з’явы, вызначаюць іх месца і ролю ў сістэме іншых, даюць ім ацэнку, выяўляюць нацыянальна абумоўленыя стэрэатыпы ўспрыняцця акаляючага свету. Менавіта гэта падштурхнула да абрання ФА беларускай мовы ў якасці аб’екта даследавання, а асноўная мэта іх вывучэння – выяўленне нацыянальна-культурнай інфармацыі і шырэй – сувязі мовы і культуры.

Пытанне аб нацыянальна-культурнай спецыфіцы фразеалагізмаў далёка не новае. Дастаткова толькі ўзгадаць выказванне А. М. Бабкіна аб тым, што ідыяматыка – гэта «святая святых нацыянальнай мовы», у якім праводзіцца асноўная думка аб непаўторнасці духу і адметнасці нацыі ў фразеалогіі [1, с. 7]. Зусім па-іншаму падыходзіць да гэтага пытання Д. А. Дабравольскі, які вызначае найперш два крайнія погляды на гэтую праблему [2]. Але найбольш дакладным і прымяняльным да нашых мэт даследавання ФА з’яўляецца меркаванне выдатнага рускага фразеолага В. М. Тэлія, паводле якога культурна-нацыянальная спецыфіка ідыём бачыцца ў магчымасці інтэрпрэтацыі іх значэння ў катэгорыях культуры, а паколькі вобразная матываванасць ФА «напрамую звязана са светапоглядам народа-носьбіта мовы», то ідыёмы ў прынцыпе валодаюць культурна-нацыянальнай канатацыяй [7, с. 214–215].

У межах артыкула аб’ектам вывучэння намі абраны тыя ФА, якія аб’яднаны агульным значэннем «здараўе» і якія не былі аб’ектам увагі лінгвістаў, у прыватнасці, у беларускай мове. А канкрэтнай задачай іх вывучэння стала вызначэнне ўяўленняў пра паняцце «здараўе», пазнанне шляхоў і спосабаў абазначэння здараўя як абстрактнага паняцця і асэнсавання здараўя нашымі продкамі, што зафіксавалі ў сціслых, вобразных і лёгкіх да ўзнаўлення фразеалагічных адзінках, якія перададзены нам праз прастору і час. Крыніцай збору ФА з агульным значэннем «здараўе» паслужыў найбольш поўны двухтомны слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы І. Я. Лепешава [6], а асноўнымі метадамі збору сталі метады суцэльнай выбаркі і метады дэфініцыйнага аналізу шляхам выяўлення лексем *здараўе*, *здаровы*, *хворы*, *хвароба* і блізкімі да іх паводле значэння.

Здараўе з’яўляецца паняццем, якое ствараецца на аснове пазнання акаляючага свету ў адпаведнасці з разуменнем звычайў і традыцый продкаў у спалучэнні з прыроднай падсвядомасцю. Прадметы і з’явы

акаляючага свету прадстаўлены ў чалавечай свядомасці ў выглядзе вобразаў, паняццяў, канцэптаў, якія фарміруюць сукупнасць абагульненых уяўленняў чалавека пра свет. Такія ўяўленні існуюць у чалавека і пра самога сябе. Вядома, што добрае здароўе – аснова доўгага, шчаслівага і паўнацэннага жыцця. Здароўе асацыіруецца з добрай фізічнай формай чалавека ў маладым узросце і захаваннем бадзёрасці, а таксама пазбаўленнем ад хвароб у сталым узросце. Нашы продкі ўяўлялі чалавека складаным арганізмам, у якім фізічнае цела, душа, розум, а таксама “ментальны план яго існавання, вельмі дакладна праяўляецца ў словах, якія вымаўляюцца, і эмацыянальна-псіхічных рэакцыях [4, с. 554]. А ўсведамленне здароўя чалавекам суправаджаецца нацыянальна-культурнымі канатацыямі, якія праяўляюцца ў мове праз ацэнкі, метафарызацыю і стэрэатыпізацыю.

Аналіз выяўленых ФА дазваляе адзначыць, што паняцце здароўя выяўляецца ў супрацьпастаўленні і характарыстыцы двух палярных крытэрыяў яго вызначэння – наяўнасць здароўя і яго адсутнасць у сувязі з хваробай, пэўным нездаровым адчуванні і пад.

Вядома, што здаровы чалавек – гэта той, «які выражае здароўе, уласцівы здароваму чалавеку» [8, с. 239]. У фразеалогіі гэта паняцце найперш атаясамліваецца з наяўнасцю моцы, сілы чалавека і перадаецца праз прыкметы яго знешняга выгляду.

У прыватнасці, значэнне «здаровы» найперш выяўляецца праз асэнсаванне фізічнага здароўя, сілы чалавека. Сіла і моц асацыіруюцца ў беларускай фразеалогіі з маладым (*убірацца (брацца) у сілу* «станавіцца больш сталым, дарослым, моцным»; *убірацца ў пер’е* «станавіцца больш сталым, дарослым, моцным; падрастаць»; *набірацца сілы (сіл, моцы)* «станавіцца здаровым, дужым, рабіцца больш моцным») ці сталым узростам чалавека (*у <самым> саку* «ў поўным росквіце фізічных сіл»; *у <самай> сіле* «ў стане фізічнага і духоўнага росквіту») і значна радзей у больш познім (*зносу няма (не будзе)* «хто-н. заўсёды вельмі моцны, здаровы, даўгавечны»). Як відаць, усе ФА з празрыстай матывацыяй, дзе толькі ў адной з іх назіраецца перанос прыкметы «даросласці» з птушак на чалавека, найбольш паказальным крытэрыем ацэнкі фізічнага здароўя чалавека выступае кампанентам *сіла*.

Здаровым лічыцца і той, хто здольны выконваць цяжкую фізічную працу (*можна ў плуг запрагаць і хоць у плуг запрагай* «хто-н. вельмі моцны, здаровы»). Праўда, у названых ФА, несумненна, назіраецца скрытае параўнанне фізічна здаровага чалавека з фізічнай сілай каня, і заўважаецца адценне негатыўнай ацэнкі, якая найбольш выразна выяўляецца ў ФА *даўбнэй не прыб’еш* «хто-н. здаровы,

моцны, не слабы здароўем».

Адзнакай здаровага чалавека ў фразеалогіі з'яўляецца і знешні выгляд, а эталонамі здароўя, фізічнай сілы выступаюць памер плячэй (*кассы (косы) сажань у плячах* «рослы, плячысты, магутнага складу») і колер твару, які асацыятыўна перадаецца праз колер крыві і малака (*кроў з малаком* «здаровы, моцны, у росквіце»). Заўважым, што ў беларускай народнай культуры «чырвоны колер заўсёды сімвалізаваў пастаянства, нараджэнне, жыццё. Таму адзенне славян заўсёды маркіравалася арнамантам чырвонага колеру па лініі вората, на плячах, грудзях і абавязкова на жываце» [4, с. 555].

Як відаць, здароўю і здароваму чалавеку ў фразеалогіі адводзіцца невялікая ўвага, яно прымаецца як дадзенае і вызначаецца праз фізічную сілу і адпаведны знешні выгляд. Але, як вядома, станоўчае пазнаецца праз адмоўнае, усведамленне аднаго заўсёды неразрыўна вызначаецца праз процілеглае яму. І ўяўленне пра здароўе не было б поўным, калі б не было б адлюстравання наяўнасці хвароб і розных акалічнасцей, звязаных з гэтым аспектам разумення здароўя. Тым больш, што рэпрэзентацыя катэгорыі здароўя ў беларускай фразеалогіі выяўляецца ў большай ступені праз вызначэнне супрацьлегласці яе вымярэння і ўяўлення пра нездароўе, слабасці, хваробы, пад якой у межах тэмы разумеецца «парушэнне нармальнай дзейнасці арганізма, недамаганне» [7, с. 720].

І найпершую падгрупу тут складаюць ФА, якія даводзяць сваёй семантыкай аб фізічна слабым чалавеку: *ад / з ветру валіцца / наваліцца / валяецца ці хістаецца (хістаўся) ад ветру* «вельмі слабы, знясілены»; *адной нагой стаяць у магіле (у труне)* «дажываць сваё жыццё, быць блізкім да смерці. Звычайна пра хворага ці старога чалавека»; *божы адуванчык* «стары, нядужы чалавек»; *жывы нябожчык* «вельмі слабы, блізкі да смерці чалавек»; *жывы труп* «вельмі слабы, хворы, блізкі да смерці чалавек»; *ні хадун <i>i</i> ні сядун* «хворы, маларухавы, слабенькі чалавек»; *пясок сыплецца* «хто-н. вельмі стары, слабы»; *у чым <толькі> душа (дух) трамаецца (трымалася)* «хто-н. фізічна слабы, змарнелы, хваравіты на выгляд»; (чый) *насок паглядае (пазірае) у пясок* «хто-н. нядужы, слабы, нядоўга будзе жыць»; *як з крыжы зняты* «вельмі слабы, даведзены да знямогі».

Як можна бачыць, у пералічаных ФА задзейнічаны рэлігійныя матывы, тэма смерці, калі чалаек у перадсмяротным стане выяўляе сваю слабасць фізічнага здароўя, і адпаведна праз кампаненты *божы, душа, дух, нябожчык, крыж*. А ўнутраная форма, вобразы кожнай ФА па-рознаму даводзяць інфармацыю аб чалавеку як боскай істоце, якая

становіцца слабой перад смерцю, і выклікаюць пачуццё спачування да знямоглага і, як правіла, старога чалавека ў апошні перыяд яго зямнога жыцця.

З выразна нейтральнай ацэнкай і без указання часу жыцця ці ўзросту чалавека выступаюць ФА (яўна паходзяць з ваеннай лексікі), якія канстатуюць факты ўздзеяння на чалавека і адсутнасці ў яго здольнасці працаваць: *выводзіць са строю* «пазбаўляць працаздольнасці ці баяздольнасці»; *выбываць (выходзіць) са строю* «траціць працаздольнасць ці баяздольнасць»; *выбыццё са строю* «страта магчымасці працаваць, дзейнічаць».

Зусім іншыя паводле сваёй ацэнкі старога ці шчуплага (які не мае трох сажняў у плячах) чалавека ў выкарыстанні і асабліва наяўнасці іранічнасці і нават знявагі для характарыстыкі чалавека выступаюць ФА *праз грыб (губу) не пераплуне* «вельмі слабы. Пра старога ці хворага чалавека» і *сопль пераб'еш* «хто-н. слабасільны, нядужы, шчуплы, кволы».

Пра часовую страту сілы, а значыць і здароўя, сведчыць цяжкая праца, знясільванне чалавека ў працы. Менавіта гэты аспект жыцця беларуса знайшоў адлюстраванне ў шэрагу ФА, адны з якіх фіксуюць страту сілы і здароўя ў выніку цяжкай працы (*выбівацца з сіл (-ы)* «вельмі стамляцца, знясільвацца, слабець ад якога-н. напружэння»; *высалапіць язык (-і)* «вельмі стамляцца, знясільвацца ад якога-н. напружэння»; *не чуць (не адчуваць) ні рук ні ног* «моцна стаміцца ад цяжкай працы»; *сем патоў сагнаць* «знясіліцца, стаміцца»), а другія – як вынік уздзеяння на чалавека каго-небудзь іншага (*выціскаць (выганяць) пот (сем, дзесяць патоў)* «бязлітасна прыгнятаць каго-н., эксплуатаваць, знясільваць цяжкай працай»; *надрываць сілы* «даводзіць да крайняй змардаванасці»; *цягнуць гізунты, цягнуць жылы і цягнуць кішкі* «мучыць, знясільваць цяжкай працай ці празмернымі патрабаваннямі»). Зрэдку стома, змардаванне, знясіленне чалавека наступае ў выніку пэўнага віду дзеяння ці спосабу выканання працы: *хадзьба, бег – ногі, выкананне рукамі – рукі (заставацца (асавацца) без ног* «моцна стамляцца, знемагацца ад хадзьбы»; *збівацца з ног* «моцна стамляцца, змучацца, вымотвацца (ад беганіны, клопатаў)»; *не чуць ног* «вельмі стаміцца ад працяглай хадзі, бегу, цяжкай працы і пад.»; *не чуць рук* «вельмі стаміцца ад работы рукамі»). І тут важнейшымі паказчыкамі, «сродкамі» выяўлення слабасці ў выніку цяжкай працы абраны сіла, дакладней, яе страта, язык, пот, ногі і рукі, а «аб'ектамі» давядзення чалавека да такога стану – сіла, гізунты, жылы, кішкі, як найбольш адчувальныя.

Пра вызначэнне адсутнасці здароўя сведчыць і знешні выгляд чалавека. Так, пачатковаму жыццяздольнаму чырвонаму колеру (кроў з малаком) твару ў ФА са значэннем «здаровы» супрацьпастаўляецца белы (або бледны, шэры) колер. Белы колер непасрэдна і праз параўнанне выступае эталонам хваробы, смерці і, зразумела, з'яўляецца прыкметай адсутнасці здароўя: (белы, бледны, збялець, пабялець і пад.) *як палатно* «вельмі бледны, худы»; *як смерць* «вельмі бледны, худы»; *і крывінкі няма* «хто-н. вельмі бледны»; *твару няма (не будзе)* «хто-н. вельмі бледны ад болю, хвалявання і пад.». Нагадаем, што ў беларускіх народных традыцыях белы колер «прысутнічаў і ва ўпрыгожванні труны і ўбранні нябожчыка» [5, с. 64].

Цялесная паўната ў народным уяўленні з'яўляецца паказчыкам добрага, дужага, здаровага чалавека ад прыроды, што знайшло, няхай і абмежаванае, адлюстраванне і ў фразеалогіі: *у цэле* «поўны, укармлены, сыты». Аднак найбольшая ўвага ў культуры беларусаў надаецца супрацьлегламу знешняму выглядзе чалавека – худзізне як паказчыку дрэннага, слабога, нездаровага чалавека, на што ўказваюць адзінкі фразеалогіі. Менавіта ў ФА засяроджваецца ўвага на худзізне цела чалавека (<адна> *скура (ікура) ды косці* «вельмі худы, змарнелы»; <адна, толькі> *скура (ікура) ды косці засталіся* «хто-н. вельмі схуднеў»; *барабаніць касцямі* «вельмі схуднень»; *жывот да спіны (да хрыбетніка, да паясніцы) прырос (прысох, прыліп)* «хто-н. вельмі зблажэў, схуднеў»; *з'ехаць на мыла* «моцна схуднень»; *скура ды арматура* «вельмі худы, змарнелы»; *спадаць з цела* «худзець»), яго твару як адной з важнейшых частак цела чалавека (*спадаць з твару* «прыкметна асоўвацца, марнець») ці адначасова твару і цела (<толькі> *адны вочы засталіся* «хто-н. вельмі схуднеў»). Як можна бачыць, тут стэрэатыпамі выяўлення і адзнакі худога, а значыць нямоглага, фізічна слабога чалавека з'яўляюцца найперш косці і скура, а вобразы пералічаных ФА захоўваюць і перадаюць культурныя ўстаноўкі народа пра тое, што гэта нядобра для чалавека, не адпавядае нормам.

Здароўе пэўнага соцыуму падтрымлівалася рытуальнымі формамі паводзін. Адхіленне ад строгіх форм рэгламентацый рытуальных паводзін, парушэнне агульнапрынятых беларускіх звычаяў прыводзіла да сур'ёзных непрыемных вынікаў у жыцці людзей, іх нашчадкаў, а таксама да хвароб. У фразеалогіі беларускай мовы гэты аспект катэгорыі здароўя, магчыма, самы выразны і разнастайна прадстаўлены.

Так, выдзелены ФА для абазначэння непасрэдных хвароб чалавека, якія, як можна лічыць, чалавек спазнаў здаўна і якія пакінулі

асабліва виразні след у памяці чалавека. Гэта ФА *антонаў агонь* «заражэнне крыві, гангрена»; *грудная жаб* «сардэчная хвароба з моцным болем у грудзях; стэнакардыя». Ці яшчэ ФА для наймення чалавека паводле пэўных фізічных недахопаў яго ці пэўнай ступені праяўлення фізічнага недахопу: *глухі цецярук* «чалавек, які кепска чуе. Пра мужчыну»; *глухая цяцера* «чалавек, які кепска чуе. Пра мужчыну ці жанчыну»; *тугаваты (-ая, -ае, -ыя) на вуха* «глухаваты, трохі глухі»; *тугі (-ая, -ае, -ія) на вуха* «з дрэнным слыхам, глухі»; (глухі) *як пень* «зусім».

А яшчэ гэта ўвага да пэўных органаў, частак цела чалавека, якія выступаюць своеасаблівымі эталонамі вызначэння моцы і сілы чалавека, калі з імі ўсё ў парадку, і, наадварот, эталонамі слабасці, адсутнасці сілы і наяўнасці хваробы, калі яны «выходзяць са строю».

І такім органам у некалькіх ФА як асноўнага іх найменне-кампанента выступае галава (а таксама ў некаторых ФА лоб як вынік метанімічнага пераносу), што з'яўляецца адной з галоўных частак цела чалавека праз прызнанне яе ролі і для асэнсавання адсутнасці сілы і моцы чалавека як разумнай істоты пры пэўных яе зменах: *галава закружылася (закруцілася)* 1) «хто-н. пачаў адчуваць галавакружэнне (ад стомленасці, перажыванняў і пад.)»; 2) «хто-н. пачаў траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і інш.)»; *галава ходарам (ходам) ходзіць* «хто-н. адчувае галавакружэнне»; *галава (лоб) трышчыць (расколваецца)* «хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)». Заўважым, што з парушэннем нармальнага стану галавы (*закружылася, ходарам, ходам ходзіць, трышчыць, расколваецца*) звязваецца не толькі фізічнае, але і псіхічнае нездароўе чалавека.

Яшчэ адным органам, дакладней, часткай цела чалавека, што адыгрывае важную ролю ў вызначэнні нездаровага стану чалавека, з'яўляюцца ногі. Гэта, бадай, самы колькасны кампанент ФА: *валіць з ног* 1) «вымушаць падаць, даводзіць да стану расслабленасці»; 2) «даводзіць да хваробы»; *валіцца з ног* «даходзіць да поўнай знямогі, ператамляцца»; *заставацца (аставацца) без ног* «моцна стамляцца, знемагацца ад хадзбы»; *збівацца з ног* «моцна стамляцца, змучвацца, вымотвацца (ад беганіны, клопатаў)»; *ледзь (ледзьве) стаяць (трымацца) на нагах* «з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *ледзь (ледзьве) ногі цягаць (цягнуць, валачы)* «вельмі павольна, з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *ледзь (ледзьве) шоры цягаць* «вельмі павольна, з цяжкасцю хадзіць, рухацца (ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.)»; *на нагах не трымацца* «не магчы хадзіць, рухацца (ад

стомленасці, слабасці, хваробы і інш.)»; *не чуць ног* «вельмі стаміцца ад працяглай хады, бегу, працы і пад.»; *ногі не носяць (не нясуць)* «хто-н. не можа хадзіць, рухацца ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.»; *ногі не трымаюць* «хто-н. не можа ісці, рухацца ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.»; *(пакуль) ногі носяць* «(пакуль) ёсць сілы, магчымасць ісці, рухацца і пад.». У пералічаных ФА відавочным становіцца акцэнтацыя ўвагі чалавека на такім важным факце яго жыцця, такой важнай часткі цела, як ногі, у адносінах вызначэння дылемы здаровы – нездаровы: калі парушана звычайная норма назначэння ног як апоры чалавека, тады яны выступаюць адным з самых выразных эталонаў вымярэння яго нездароўя, адсутнасці сілы і здольнасці працаваць, жыць.

Некалькі ФА адлюстроўваюць нездаровы фізічны стан чалавека ў пэўны момант праз адчуванне сябе і пераасэнсаванне свабодных выразаў для прадстаўлення фізічнага стану (*не па сабе* «кепска, блага. Пра стан недомагання»; *цямнее (зелянее) у вачах* «каму-н. становіцца дрэнна, блага (ад хвалявання, слабасці, страху і пад.)»; *кругі ў вачах плывуць (плылі, плавалі)* «каму-н. становіцца кепска, блага (ад стомы, слабасці і пад.)»; *свет пераварочваецца ў вачах* «каму-н. робіцца блага (ад болю, у выніку галавакружэння і пад.)»), у выніку канкрэтнай прычыны ці асабліва ў выніку ўздзеяння на здароўе чалавека збоку і інтэнсіўнасці яго праяўлення (*умывацца кроўю (кывёй)* «знікае ад страты крыві пасля ранення ці пабаяў»; *жывога месца не пакінуць* «вельмі моцна збіць, знявечыць каго-н.»; *палічыць (пералічыць) рэбры* «моцна пабіць, збіць каго-н.»; *партрэт папараўляць* «моцна біць каго-н. па твары»; *да паўсмерці* (збіць, перапалохаць, загрызці і пад.) «вельмі моцна») альбо пра нездаровы стан пэўнага органа і сілу яго працякання (*як сабакі рвуць* «вельмі моцна навярэджана (ад працяглай хады, бегу і пад.). Часцей пра ногі»). І ўсё ж у беларускай народнай культуры дамініруе аптымістычны пачатак (дабро заўсёды пераважае зло), а значыць хваробу можна пераадолець, вылучыць ці рана можа заживаць, загойвацца *як на сабаку* «даволі хутка і без якіх-н. ускладненняў»). І гэты аспект дакладна выпісаны ў фразеалогіі.

Выздараўленне – пэўны стан арганізма, які наступае пасля заканчэння якой-набудзь хваробы і працягваецца да поўнага ўзнаўлення дзейнасці ўсіх органаў. У стварэнні вобразнасці ФА для адлюстравання гэтага аспекту катэгорыі здароўе ўдзельнічае найбольш саматычная лексіка, што яшчэ раз паказвае, што чалавек пазнае сябе праз сябе самога.

І менавіта ногі як апора ці поза стаяння на нагах зафіксавана ў ФА для адлюстравання і перадачы інфармацыі пра магчымасць вылучыць (*падымаць (паднімаць, узнімаць) на ногі і ставіць*

(*станавіць*) на ногі «вылечваць») ці выздаравец чалавеку (*станавіцца на ногі, падымацца (узнімацца) на ногі і ўставаць на ногі* з агульным значэннем «папраўляцца пасля хваробы, ачуньваць, выздараўліваць»), што яшчэ раз акцэнтуюе ўвагу на ролі ног чалавека пры яго асэнсаванні і ўсведамленні здаровага ці нездаровага чалавека.

І толькі ў некалькіх ФА зафіксаваны не саматызмы (органы ці часткі цела чалавека), а тыя працэсы (у прыватнасці, дыханне), абстрактныя паняцці (памяць), наяўнасць работы ці існаванне якіх – характарыстыка здаровага чалавека і, наадварот, пры зменах, збоях ці адсутнасці – характарыстыка нездаровага чалавека. Так, ФА *дыхаць на ладан* «быць цяжка хворым, блізкім да смерці» і *ледзь (ледзьве) дыхаць* «быць вельмі слабым, цяжка хворым, блізкім да смерці» фіксуюць тое месца і ролю дыхання ў вызначэнні сілы і моцы, у наяўнасці ці адсутнасці здароўя і нават нагул жыццяздольнасці чалавека (параўн. ФА *да апошняга дыхання (уздыху)* «да самай смерці, да канца жыцця»). І ФА *даходзіць да памяці* «апрытомліваць» і *прыходзіць у сябе* «выходзіць са стану непрытомнасці, забыцця і пад.» фіксуе ўяўленне чалавека пра ўсведамленне сябе пасля страты прытомнасці як паказчыка часовага расстройтва здароўя.

Фізічны і ўнутраны свет нашы продкі ўяўлялі тым жа сусветам, у якім дзейнічаюць законы бясконцага Космасу. Здароўе кожнага індывіда залежала і ад яго «ўпісанасці» ў свет прыроды і адначасова ў свет чалавечых адносін. Таму фізічна здаровы (цялесна) чалавек павінен мець яшчэ і здаровую псіхіку, цвярозы розум і адпавядаць агульнаўстаноўленым нормам соцыуму. Менавіта з гэтых пазіцый у беларускай фразеалогіі важкім дапаўненнем у вызначэнні і характарыстыцы хвароб, нездароўя чалавека з'яўляецца рэпрэзентацыя ў фразеалогіі расстройтва псіхічнага стану чалавека як адной з разнавіднасцей яго захворвання.

Аднак, калі нездаровы фізічны стан чалавек вымярае і выяўляе толькі праз перасэнсаванне протасітуацый пераважна праз адчуванне сябе, праз усведамленне свайго стану, сваіх органаў і частак цела, то псіхічны нездаровы стан, вар'яцтва як псіхічную хваробу чалавек ўсведамляе па-рознаму. Найперш гэта перадаецца праз парушэнне звыклых сітуацый жыцця: *сыходзіць (сысі) з кругоў, сыходзіць (сысі) з катушак, сыходзіць (сходзіць) з поля* з агульным значэннем «станавіцца псіхічна хворым»; *з'езджаць (з'ехаць) з глузду* «вар'яець / звар'яець, станавіцца / стаць псіхічна хворым»; *сесці на каня* «звар'яець, стаць псіхічна хворым»; *дах паехаў (страха паехала, едзе)* «хто-н. прыдуркаваты, ненармальны, псіхічна хворы»; *крануцца з*

розуму «стаць псіхічна ненармальным, звар’яцелым» і *сыходзіць* (*сходзіць*) з *розуму* «станавіцца псіхічна хворым». Тут сыходзіць з кругоў, з поля, з катушак, з розуму – гэта выйсьці за межы прывычнага кола жыцця чалавека і яго праяўленняў. А яшчэ гэта некалькі ФА – *зрух на фазе* «хто-н. дзейнічае неразумна, робіць глупства»; *клёпкі* (*клёпак*) *не хапае* (*не стае*) <у галаве> «хто-н. дурнаваты, з дзівацтвамі»; *шарыкі за ролікі заходзяць* (*заскокваюць, заязджаюць // шарыкі за ролікі зайшлі* (*заскочылі, заехалі*) «хто-н. дзейнічае неразумна, безразважна, робіць глупства» і інш., якія ў вобразнай форме і з дапамогай пэўных «сродкаў» перадаюць адхіленні ад прынятых нормаў паводзін, зыходзячы з адхіленняў разумовых здольнасцей чалавека.

Не менш паказальным у асэнсаванні псіхічных захворванняў ці «дзівацтваў» альбо неразумных дзеянняў, глупстваў з’яўляецца зварот чалавека ў ФА да сваіх органаў ці частак цела, якімі часцей за ўсё тут выступаюць галава (*мякіна ў галаве; салома ў галаве* «хто-н. дурнаваты бесталковы, някемлівы» і інш.), мазгі (*мазгі адсохлі* (*высахлі, навывсыхалі*) «хто-н. звар’яцеў, стаў псіхічна хворым»; *мазгі набакір* «хто-н. прыдуркаваты, з дзівацтвамі»; *мазгі не на месцы* «хто-н. робіць глупства, дзейнічае неразумна» і інш.).

Такім чынам, аналіз фразеалагічных адзінак беларускай мовы, якія рэпрэзентуюць катэгорыю здароўя (зразумела, што ў межах артыкула прадстаўлены далёка не ўсе выдзеленыя ФА), дазваляе адзначыць дзве супрацьлегласці ў яе пазнанні чалавекам: здароўе і хвароба, здаровы і нездаровы, хворы чалавек. Аднак, у параўнанні з нездароўем, хваробай, рознымі адхіленнямі ў фізічным і псіхічным стане чалавека, у фразеалогіі беларускай мовы значна менш увагі адводзіцца разуменню і характарыстыцы паняццяў «здароўе», «здаровы чалавек». І гэта тлумачыцца, на наш погляд, не толькі агульнай тэндэнцыяй фразеалогіі адлюстроўваць найбольш поўна адмоўнае, негатыўнае, але і абранай катэгорыяй, калі, з аднаго боку здаровы чалавек, здароўе чалавека разумеецца як здольнасць выконваць фізічную працу, вызначаецца абмежаваная колькасць сродкаў і спосабаў вызначэння яе – сіла і моц, добры склад цела, адпаведны колер твару здаровага чалавека як працаўніка на зямлі; з другога боку, няма ніякіх асноў для разнастайнасці ацэнак і характарыстык здароўя, бо яно прымаецца як дадзенае і ўсё. Зусім іншая справа з азначэннем адваротнага, калі найбольшая ўвага скіравана не толькі на сродкі і спосабы перадачы ўяўленняў пра хваробу, хваравітага, нездаровага фізічнага і псіхічнага стану чалавека, умовы і прычыны ўзнікнення і да д. п., колькі дзякуючы гэтаму на ацэнку месца і ролі нездаровага

чалавека чалавека ў грамадстве, у калектыве, у яго сацыяльным статусе, ва ўзаемаадносінах з іншымі людзьмі. І тады ўжо мала сілы і здаровага моцнага складу ці адпаведнага колеру твару як паказчыкаў нормы жыццяздольнасці чалавека, бо іх страта асацыіруецца з негатыўнымі не толькі асабістымі справамі тыпу няздольнасці працаваць, але сацыяльнымі, месцам у грамадстве, сувязямі з іншымі прадстаўнікамі соцыуму і неабходнасцю іх ажыццяўлення. І такім чынам перададзены нам як своеасаблівыя ацэнкі, вызначаныя стэрэатыпы, эталоны, правілы і антыправілы арганізацыі свайго жыцця, вызначэння месца і ролі здароўя. А ФА праз сваю ўнутраную форму, вобразы, абраныя протасітуацыі і кампаненты захоўваюць і ўзнаўляюць менталітэт народа, яго культуру і перадаюць ад пакалення да пакалення, служачы сродкам яднання людзей у адзін народ.

Літаратура

1. Бабкин А. М. Идиоматика (фразеология) в языке и словаре / А. М. Бабкин // Современная русская лексикография. – Л. : Наука, 1979. – 206 с.
2. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Наука, 1988. – 239 с.
3. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.
4. Котович О. Золотые правила народной культуры / О. Котович, Я. Крук. – [2-е изд. испр. и доп.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2008. – 592 с.
5. Крук Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск : Ураджай, 2001. – 350 с.
6. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Т. 1 (А – Л). – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Болўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2 (М – Я). – 704 с.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
8. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2013 р.

УДК 811.161.2'367.623

Ю. О. Гончарова

ПРИКМЕТНИКИ ТА ДІСПРИКМЕТНИКИ НА -УЧ- (-ЮЧ-), -АЧ- (-ЯЧ-), -УЩ- (-ЮЩ-), -АЩ- (-ЯЩ-) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ГРАМАТИК О. КУРИЛО ТА О. СИНЯВСЬКОГО)

Гончарова Ю. О. Прикметники та дісприкметники на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) в українській мові (на матеріалі граматики О. Курило та О. Синявського).

У статті на основі праць видатних граматистів 20–30-х рр. ХХ ст. О. Курило та О. Синявського визначено основні критерії розрізнення в українській мові дісприкметникових утворень та прикметників на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-),

-ащ- (-ящ-), утворених від дієслів.

Ключові слова: словотвірний критерій, акцентуаційний критерій, граматичний критерій, семантичний критерій, синтаксичний критерій.

Гончарова Ю. О. Прилагательные и причастия на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) в украинском языке (на материале грамматик Е. Курило и А. Синявского).

В статье на основе работ известных грамматиков 20–30-х гг. XX ст. Е. Курило и А. Синявского определены основные критерии различения в украинском языке причастных образований и прилагательных на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), образованных от глаголов.

Ключевые слова: словообразовательный критерий, акцентуационный критерий, грамматический критерий, семантический критерий, синтаксический критерий.

Goncharova J. O. Participial formations and adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) in the Ukrainian language (on material grammarian O. Kurilo and O. Sinyavskogo).

The article deals with the main criteria for distinguishing in the Ukrainian language participial formations and adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) on the base of the works of eminent grammarians 20–30th of XX century. – H. Kurylo and O. Sinyavsky.

Key words: derivational criterion, the criterion of aktsentuation, grammatical criterion, the criterion of semantic, syntactic criterion.

Українська мова, виборовши статус державної, починає боротьбу за усталення мовних норм. Ситуацію ускладнює довготривала мовна інерція української мови на всіх рівнях системи: відсутність зв'язку між практикою та академічними приписами. Загальновідоме правило про те, що в українській мові слів, утворених за зразком російських, зокрема активних дієприкметників теперішнього часу, немає, сьогодні, на жаль, частіше залишається правилом, аніж реалізується в мовленнєвому середовищі. Такими «фіктивними дієприкметниками», як їх назвала О. Курило [4, с. 27], рясніє телебачення, інтернет, ділові папери і, звичайно ж, повсякденне мовлення. С. Караванський розглядавані лексеми називає «усім рифам риф» [2, с. 96]. Найбільше дивує те, що, попри знаність даної особливості, попри те, що українська мова багата розмаїттям засобів висловити думку, оминаючи активні дієприкметники теперішнього часу, вони щораз з'являються і порушують милозвучність та природність українських текстів загалом і висловлювань зокрема.

З проблемою активних дієприкметників теперішнього часу пов'язане і те, що, плутаючи з ненормативними лексичними утвореннями, часто ставлять під сумнів існування віддієслівних прикметників на -уч- (-юч), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), як наприклад: *лежачий, смердючий, тямущий, пропачий* [6, с. 95], *горячий* [4, с. 20], *пекучий* [4, с. 23], *мислячий, невидючий* [4, с. 22] тощо. Або ж,

навпаки, не розмежовують їх між собою. Тому при укладанні граматик важливо визначити критерії розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) та сформулювати прийоми самоперевірки, що визначатимуть нормативність або ненормативність лексем на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*). За такого підходу можна сподіватися на зменшення невмотивованого використання дієприкметникових лексем.

Проблему ненормативного вживання активних дієприкметників теперішнього часу в різні часи розробляло чимало лінгвістів. Б. Антоненко-Давидович чи не перший філолог, який у період абсолютного панування «великого і могучего» відкрито заговорив про питомі відмінності української мови. У праці «Як ми говоримо» дослідник неодноразово наголошує на штучності та неприродності звучання речень із активними дієприкметниками в українській мові та звертає увагу на наявність в мові віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) [1, с. 114].

Після проголошення незалежності України посібників з культури української мови, які серед інших питань торкалися й питання активних дієприкметників, стало набагато більше. С. Караванський у «Секретах української мови» докладно зупиняється на засобах вираження значень активних дієприкметників, що наявні в арсеналі української мови [2, с. 96–105]. Насамперед мовознавець називає віддієслівні прикметники на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*), що, на його думку, є «дієприкметниками властивими українській мові» [2, с. 97]. О. Пономарів також зосереджує увагу на «власних засобах відтворення російських, польських та інших побудов дієприкметникового плану» української мови [5, с. 157]. Однією з останніх ґрунтовних робіт, у яких розглянуто питання розрізнення віддієслівних прикметників та активних дієприкметників, є праця П. Куляса «Система – проти автоматизму суржику...» [3]. Філолог чітко означає причини значного поширення даного явища, розглядаючи його у діяхронії [3, с. 116–117]. П. Куляс подає деякі критерії розмежування віддієслівних прикметників та лексичних утворень на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*), які дослідник висвітлює крізь призму ідей Олени Курило – представниці когорти мовознавців періоду «українізації» [3, с. 107]. У своїй роботі автор детально аналізує ресурси української мови, що служать для передачі значень російських активних дієприкметників [3, с. 108–115], покликаючись на праці П. Житецького і С. Караванського [2]. Мовознавець наводить також методичні рекомендації в допомогу

редактору щодо «вирішення проблеми активного дієприкметника» [3, с. 117–118], які мають на меті не лише обійти дієприкметникові утворення, а й побудувати стилістично якісне речення.

Більшість дослідників культури мови вбачали відмінність віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) від активних дієприкметників лише у відтінках значення вираженої ознаки: сталої та відповідно динамічної. П. Куляс, ґрунтуючись на дослідженнях О. Курило, виокремлює ще й акцентуаційну відмінність – наголошена позиція суфіксів на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) в ад'єктивованих прикметниках. О. Курило та О. Синявський, ідеї яких стали підґрунтям граматичної системи української мови, на відміну від сучасників, звернули увагу на цілу низку відмінностей між ад'єктивованими прикметниками та дієприкметниками на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*).

Мета статті – виділити критерії розрізнення віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) з-поміж ненормативних лексем, утворених за зразком російських активних дієприкметників теперішнього часу на матеріалі граматик 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема О. Курило та О. Синявського; на основі визначених критеріїв розробити алгоритм самоперевірки.

О. Синявський та О. Курило, констатуючи відсутність в українській мові «фіктивних дієприкметникових форм», обирають об'єктом дослідження віддієслівні прикметники, точніше їхні відмінності від невластивих українській мові лексем на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*).

Найперша ознака, виокремлена дослідниками, на якій ґрунтується протиставлення лексичних одиниць, утворених за зразком російських активних дієприкметників, – значеннєва. О. Курило зазначає: «В народній мові колишні дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість» [4, с. 18], наприклад: *робоча, як бджола; хоч лежачий аби комір стоячий* [4, с. 18]; *колючий, летючий* [6, с. 95]. Отже, першим критерієм розмежування віддієслівних прикметників та активних дієприкметників є семантичний.

З граматичного погляду лексичний критерій реалізується у відсутності часового відтінку розглядуваних прикметників, що «вказують на сталу ознаку» [4, с. 19]. О. Курило зауважує, що «*важучий* це не той, що тепер важить, а дуже важкий, важений» [4, с. 19]. Ознака зберігається постійно. Маємо граматичний критерій

виокремлення прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) з-поміж активних дієприкметників.

Наступний критерій, на який вказує О. Курило, – акцентуаційний: суфікси *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) у віддієслівних прикметниках у більшості випадків мають наголошену позицію [4, с. 19], наприклад: *бачущий* [4, с. 19], *невмирущий* [4, с. 22], *роботящий* [4, с. 23], *терплячий* [4, с. 24]. П. Куляс характеризує даний критерій, як «мнемонічну ознаку розрізнення дієприкметника і прикметника» [3, с. 106]. Варто зауважити, що лексема *колючий* [6, с. 95] без змін у буквенному складі залежно від позиції наголосу може бути як нормативним віддієслівним прикметником, так і ненормативною дієприкметниковою формою: *колючий* – дієприкметник, а *колючий* – прикметник.

Одним із найбільш показових критеріїв розрізнення є словотвірний. «Характер словотвору в українських прикметниках цієї категорії відмінний від характеру словотвору в російських дієприкметниках літературної мови на *-ущий*» [4, с. 25], – наголошує О. Курило. Під час утворення віддієслівних прикметників суфікси *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) приєднують до кореня безпосередньо, на відміну від активних дієприкметників [4, с. 25], які, як зазначає О. Синявський, «повинні в'язатися з формами 3 особи множини дійсного способу, отже в них повинний бути спільний із цими останніми пень» [6, с. 96]. Тобто від дієслова *загрібати* мав бути утворений дієприкметник *загрібаючий* (*загріба* + *-юч(ий)*), а тому лексема *загребущий* [4, с. 21] (*загріб* + *-уц(ий)*) за словотвірним критерієм – віддієслівний прикметник. О. Курило наводить приклади: «не *кусаючий*, *гавкаючий*, *пам'ятаючий*, *орудуючий*, а *кусячий*, *гавкучий*, *пам'ятучий* чи *пам'ятущий*, *орудующий*» [4, с. 25–26]. Дослідниця акцентує на відмінності саме від літературної російської мови, адже народна російська мова здебільшого має той самий механізм творення дієприкметників, що й українські прикметники: *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) [4, с. 25].

Не менш показовим з-поміж виділених на основі досліджень О. Курило та О. Синявського критеріїв є синтаксичний. О. Курило наголошує на тому, що на відміну від активних дієприкметників у російській літературній мові українські віддієслівні прикметники не можуть виконувати апозитивно-предикативну функцію при означуваному слові. Так, у словосполученні *животные, живущие в воде* [4, с. 26–27] дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, а дієприкметник поєднаний зі словом у звороті за допомогою синтаксичного зв'язку прилягання. А, приміром, для прикметника

кусючий [4, с. 25] у реченнях без стильового забарвлення характерна позитивно-атрибутивна функція, позаяк зворот із зазначеним прикметником не можливий, приміром: *кусючий собака*. О. Синявський пояснює цю особливість, звертаючи увагу на валентність віддієслівних прикметників порівняно з дієприкметниками. Мовознавець зауважує, що «при дієприкметниках звичайно зберігається та ж конструкція, що й при самих дієсловах, звідкіля походять ті дієприкметники, сполучаються дієприкметники з тими самими словами, що й дієслова» [6, с. 95]. Для порівняння граматист наводить такі приклади: словосполучення з дієприкметником *пробитий списом*, що походить від словосполучення *пробити списом*, є нормативним та можливим, на відміну від словосполучення з прикметником *колючий голкою* (походить від *колоти голкою*) [6, с. 95–96].

Здійснений аналіз граматичних поглядів О. Курило та О. Синявського на відмінності між ненормативними лексемами, утвореними за зразком активних дієприкметників російської мови, і нормативними віддієслівними прикметниками, виокремлення критеріїв для їх розрізнення, дали змогу розробити теоретичний алгоритм, за допомогою якого можна безпомилково визначити статус сумнівної лексеми. Виділені критерії ми розбили на три групи: формальні, змістові та контекстуальний. Уважаємо, що слово необхідно аналізувати в такій послідовності: 1) за формальними критеріями (словотвірний та акцентуаційний); 2) за змістовими (граматичний і семантичний); 3) за контекстуальним (синтаксичний критерій). Серед виокремлених критеріїв є основні та допоміжні. Основні критерії (словотвірний, граматичний, синтаксичний) характерні для усіх без винятку віддієслівних прикметників. Допоміжні (акцентуаційний та семантичний) – притаманні більшості прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*), але можуть мати винятки. Отже, враховуючи поділ критеріїв на основні та допоміжні, достатньо трьох основних критеріїв, щоб безпомилково визначити клас аналізованої лексеми.

Алгоритм розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*):

1. Словотвірний критерій: визначте характер словотвору розглядуваної лексеми. Якій із двох схем він відповідає?

I. корінь похідного дієслова + *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) + закінчення;

II. основа похідного дієслова у 3 ос. мн. + *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) + закінчення.

Якщо характер словотвору відповідає схемі I, слово – прикметник, якщо схемі II – маємо ненормативне лексичне утворення. Спробуйте утворити прикметник за допомогою схеми I. Наприклад:

люб'ячий → **люб'ять** – ненормативна лексема, тоді як **люб** + *яч* + *ий* = **люб'ячий** – нормативний віддієслівний прикметник;

проживаючий → **проживають** – активний дієприкметник теперішнього часу, а *прожив* + *-уч-* (*-юч*)/*-ач-* (*-яч*-)/*-ущ-* (*-ющ-*)/*-ащ-* (*-ящ-*) + *ий* = **проживущий, проживучий** – прикметники, але з іншим лексичним значенням;

наступаючий → **наступають** – калькована дієприкметникова форма, а *наступ* + *-уч-* (*-юч*)/*-ач-* (*-яч*-)/*-ущ-* (*-ющ-*)/*-ащ-* (*-ящ-*) + *ий* – утворити нову лексему неможливо.

2. Акцентуаційний критерій: визначте наголос. У віддієслівних прикметниках найчастіше наголошений суфікс *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*). Якщо наголос падає на основу теперішнього часу похідного дієслова – у більшості випадків матимемо ненормативну лексему – активний дієприкметник теперішнього часу. Хоч можуть бути винятки. Наприклад: у слові **люб'ячий** – наголошений корінь, але, зважаючи на те, що акцентуаційний критерій – допоміжний, ми не класифікуємо **люб'ячий** як дієприкметник; у лексемах **проживаючий, наступаючий** – наголошений суфікс основи, що свідчить про те, що лексеми – активні дієприкметники; у словах **живущий, живучий** наголос падає на суфікс *-ущ-*, *-уч-* що підтверджує належність лексем до класу прикметників.

3. Граматичний критерій: спробуйте визначити граматичну категорію часу лексеми. Якщо це неможливо – маємо віддієслівний прикметник, якщо можливо – «фіктивний дієприкметник». Наприклад: **люб'яча мати** – прикметнику категорія часу не притаманна, адже мати любить дитину завжди; **проживаючий, наступаючий** – дієприкметникові утворення, адже чітко можна визначити, що дія відбувається в даний момент; **живущий, живучий** – мають значення незмінної ознаки або властивості: «що має властивість оживляти» [4, с. 21] або ж дають характеристику людини.

4. Семантичний критерій: визначте узагальнене значення лексеми. Значення ознаки, якій передувала дія, процес або стан, або значення ознаки, що є їх наслідком, характерне для ад'єктивованих прикметників, тоді як узагальнене значення дії, що збігається з моментом мовлення, притаманне активним дієприкметникам теперішнього часу. Наприклад: лексеми **люб'ячий, живущий, живучий** мають значення ознаки, що є наслідком стану та почуття;

проживаючий, наступаючий – виражають значення дії, яка збігається з моментом мовлення.

5. Синтаксичний критерій: увівши лексему в контекст, визначте синтаксичні відношення у словосполученні, до складу якого входить розглядуване слово. Віддієслівні прикметники найчастіше пов'язані узгодженням, окрім випадків, коли прислівники *дуже, надто* тощо вжиті для показу ступеня вияву ознаки. Наприклад: *дуже люб'ячий син; добув води живучої* [4, с. 21]. Як і для інших дієслівних форм, синтаксичні зв'язки керування та прилягання характерні для дієприкметників, приміром: *проживаючого за адресою, наступаюче через кілька днів*.

Висновок: із п'яти критеріїв розрізнення чотири підтверджують те, що лексема *люб'ячий* – віддієслівний прикметник, п'ять критеріїв свідчать про те, що лексеми *проживаючий, наступаючий* – ненормативні дієприкметникові утворення, слова *живучий та живуций* – за п'ятьма критеріями – віддієслівні прикметники.

Отже, у боротьбі за культуру української мови дієвою зброєю є праці граматиств 20–30-х рр. ХХ ст. Їхні граматичні ідеї стали підґрунтям для розробки нами алгоритму розрізнення віддієслівних прикметників на *-уч- (-юч), -ач- (-яч), -ущ- (-ющ), -ащ- (-ящ)* від ненормативних лексичних одиниць, утворених за аналогією до форм активних дієприкметників теперішнього часу в російській мові. Алгоритм включає п'ять взаємопов'язаних критеріїв, серед яких можна виокремити основні (словотвірний, граматичний, синтаксичний) та допоміжні (акцентуаційний, семантичний). Залежно від площини дії критеріїв ми виділили формальні (словотвірний, акцентуаційний), змістові (граматичний, семантичний) та контекстуальний (синтаксичний) критерії (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

Класифікація критеріїв розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч- (-юч), -ач- (-яч), -ущ- (-ющ), -ащ- (-ящ)*

За площиною дії За пріоритетом	Формальні	Змістові	Контекстуальний
<i>Основні</i>	Словотвірний	Граматичний	Синтаксичний
<i>Допоміжні</i>	Акцентуаційний	Семантичний	

Розроблений алгоритм дає змогу безпомилково визначати статус сумнівної лексеми, а також формує поле для творчого пошуку, винайдення нових функціональних лексем із урахуванням законів української мови.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо : [Електронний ресурс] / Б. Антоненко-Давидович. – К. : ВД «КМ Academia», 1994. – 254 с. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Antonenko-Davydovych/Yak_my_hovorymo.pdf
2. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – [2-ге вид., розш.]. – Львів : БаК, 2009. – 344 с.
3. Куляс П. П. Система – проти автоматизму суржику : Редакторський погляд : [навч. посіб.] : [Електронний ресурс] / П. Куляс. – [2-ге вид., розш., виправл.]. – К. : 2012. – 215 с. – Режим доступу : <http://skachate.com.ua/download/docs-3320/1511-3320.doc>
4. Курило О. Б. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Б. Курило. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 303 с.
5. Пономарів О. Д. Культура слова : Мовностилістичні поради : [навч. посібник] / О. Д. Пономарів. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
6. Синявський О. Н. Норми української літературної мови / О. Н. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2013 р.

УДК 811.161.2'373.45 / 7 : 821.161.2.09

О. В. Дехтярьова

ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В КОМПОНЕНТНОМУ СКЛАДІ ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Дехтярьова О. В. Лексичні запозичення в компонентному складі діалектних фразеологізмів (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.).

У статті йдеться про діалектні фразеологічні одиниці з компонентами-запозиченнями, зафіксованими у художніх творах Л. Мартовича, В. Стефаника, Г. Хоткевича, М. Черемшини. Досліджуються взаємозв'язки української мови з іншими національними мовами, шляхи запозичення лексем та стилістичний потенціал діалектних фразеологічних одиниць.

Ключові слова: діалектна фразеологічна одиниця, запозичення, компонентний склад фразеологізмів, художній текст.

Дехтярева Е. В. Лексические заимствования в компонентном составе диалектных фразеологизмов (на материале художественных произведений западноукраинских писателей конца ХІХ – начала ХХ ст.).

В статье рассматриваются диалектные фразеологизмы с компонентами-заимствованиями, зафиксированные в художественных произведениях Л. Мартовича, В. Стефаника, Г. Хоткевича, М. Черемшины. Исследуется взаимосвязь украинского языка с другими национальными языками, пути заимствования лексем, а также стилистический потенциал диалектных фразеологических единиц.

Ключевые слова: диалектная фразеологическая единица, заимствования, компонентный состав фразеологизмов, художественный текст.

Dekhtyareva E. V. Lexical borrowings in the component structure of dialect idioms (on the material of the artistic works of the West Ukrainian writers of the end of XIX – beginning of XX centuries).

The article is about the dialect phraseological units with the components-loanwords, which were recorded in works of art of L. Martovich, V. Stefanik, G. Hotkevich, M. Cheremshina. Interrelations of Ukrainian with other national languages, ways of loan of words and the stylistic potential of dialect phraseological units are investigated.

Key words: dialect phraseological unit, loanwords, component structure of phraseological units, art text.

У лінгвістичних працях другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. спостерігаємо посилення уваги науковців до проблем, пов'язаних із функціями, лінгвостилістичними потенціями, текстотвірними можливостями, прагматикою ФО як компонентів мовної тканини художніх творів (зокрема, праці Л. Г. Авксентьева, І. С. Гнатюк, Ю. І. Кохана, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, Л. Ф. Щербачук та ін.).

Особливе значення для дослідження національного фразеологічного фонду має вивчення функціонального потенціалу діалектної фразеології, поряд із фіксацією діалектних фразеологічних одиниць (далі – ДФО) у художніх творах, що становить, безперечно, історичну цінність як складник словесної культури українського народу.

ДФО протягом усієї історії українського народу акумулюють у собі інформацію різного роду. Вони відображають фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, лексичні особливості певного діалекту; репрезентують різноманітні відношення ФО і мовних особливостей регіонального, загальнослов'янського або європейського простору. Як одиниці словесної культури – вербалізують факти історії, побуту, фольклору, міфології українського народу. Тож зрозуміло, що ґрунтовне вивчення діалектної фразеології в художньому творі належить до важливих завдань сучасного мовознавства, оскільки й до сьогодні відсутні спеціальні праці, присвячені аналізу функціонування ДФО в художніх текстах.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. можна схарактеризувати як період найбільш активного збагачення лексико-фразеологічного складу і стилістичних можливостей української літературної мови, на формування якої впливало живе розмовне середовище.

Мета статті – виявити та проаналізувати лексичні запозичення у складі ДФО, зафіксованих у художніх творах західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст., простежити взаємодію української мови з іншими національними мовами, з'ясувати шляхи запозичення.

Джерельною базою послуговували ДФО, вибрані із творів

Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини.

Лексичний склад будь-якого говору української мови генетично строкатий. Крім основної маси лексики говіркової та загальнонародної, в ньому є певний пласт більше чи менше адаптованих запозичень, оскільки будь-яка мова функціонує й розвивається у взаємозв'язках з іншими мовами.

На думку Ю. Ф. Прадіда, лексичний склад і форма фразеологізмів «дозволяє припустити існування мовних контактів їх носіїв з іншими слов'янськими і неслов'янськими народами на різних етапах історичного розвитку» [6, с. 45].

Протягом багатьох століть на території Західної України відбувалися контакти між українською, румунською, молдавською, угорською, польською, турецькою та німецькою мовами. Міжмовні контакти не могли не позначитись на розвиткові українських говірок. Оскільки фразеологічна система є незамкненою, то в українські діалекти проникло немало експресивних запозичень. Зокрема, В. А. Чабаненко наголошує, що «окремі з них набувають експресивних якостей на українському мовному ґрунті. Чим глибше запозичення проникає в українське діалектне середовище, тим більшої семантико-стилістичної трансформації воно зазнає» [12, с. 274].

Суттєвою ознакою ДФО, зафіксованих у творах Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини, є наявність у їх компонентному складі лексичних запозичень із польської, німецької, румунської мов. Узаємодія з іншими мовами створювала відповідне тло, на якому чіткіше усвідомлювалися самотутні ознаки української мови, відтворювані місцевими діалектами.

Діалектні компоненти у складі ДФО виявляють зв'язок із польською мовою. Найчастіше полонізми виконують роль граматично залежних одиниць та виступають засобом експресії, наприклад: діал. **не мати за ніц** – літ. *мати за ніщо* «зневажати кого-небудь, не рахуватися з кимсь» [10, с. 471]: *Робив таку політику, що мужиків не мав за ніц, попам не кланявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника станції* (Стеф., с. 249), пор.: польське **nić** – «ніщо, нічого» [5, с. 632]; діал. **запри г'ямбу** – літ. *затулити рота* «примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловитися» [10, с. 319]: *Пий та запри собі г'ямбу, бо в мене забава* (Стеф., с. 126), пор.: польське **gemba** – «рот» [5, с. 726].

У поданих прикладах відчутно додаткові конотативні нашарування семантики фразеологізмів: у першому мікроконтексті за допомогою ДФО **не мати за ніц** автор передає емоційно-негативне

ставлення до героїв твору. Другий мікроконтекст ілюструє іронічне ставлення мовця до персонажа новели.

Чільне місце серед експресем-запозичень посідають германізми в компонентному складі ДФО: діал. **нема рихту** «не мати права» [4, с. 18]: *Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межі люди пішла. Як-єм з торбов за твій поріг переступила та й я вже не твоя газдиня, нема рихту* (Стеф., с. 87); *За своє п'ю, ніхто до того рихту не має* (Стеф., с. 13), пор.: нім. **das Recht** – «право» [7, с. 331]; діал. **на гиндель пускати** «пускати на продаж»: *А то ж бог не гніваєси на таких, що землю на гиндель пускають* (Стеф., с. 67), пор.: нім. **die Handel** – «торгівля» [4, с. 39]; діал. **місити обцасами** «не припиняти, не переставати бити» [4, с. 36]: *Кажут, що болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але їмив та привезав та місив обцасами, як у глину. Най бог боронит від такого!* (Стеф., с. 83), пор.: нім. **der Absatz** – «закаблук», слово запозичене тільки в одному з кількох значень [7, с. 150]; діал. **буде капут** «хто-небудь може померти, загинути» [4, с. 49]: *Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут* (Стеф., с. 169), пор.: нім. **kaputt** – «розбитий, зіпсований» [7, с. 368]; діал. **упаласи у лецтій рід** «потрапити до найбіднішого хазяїна» [4, с. 18]: *Не кривдуїси на мні, моя Чічко, не кривдуї, що ти упаласи в пусті руки, у лецтій рід* (Черемш., с. 110), пор.: нім. **letzt** – «останній» [7, с. 325]; діал. **на вандер** «ходити без діла, тинятися» [9, с. 45]: *Краньцовські приходили радо до Матчуків через те, що ніде більше не бували, бо жонцова, одно, що соромилася за наліг свого мужа, а друге, її муж мав таку вдачу, що як випив чарку горілки, то зараз його збирало «на вандер»* (Марг., с. 200), пор.: нім. **wandern** – «блукати, мандрувати» [4, с. 41]. Українська форма з початковим **м** (*мандри*) виникла, очевидно, внаслідок регресивної дисиміляції в дієслівній основі *вандрував*.

Одним із шляхів проникнення германізмів стала військова повинність, яку відбувала чоловіча частина населення Західної України в польській, а згодом в австрійській арміях. Військові германізми запозичувались безпосередньо з німецької через австрійську та німецьку армії. Це наказово-командні слова, назви солдатської амуніції, ступенів військової ієрархії. Вони були відомі чоловікам, які були в складі згаданих армій. Решта населення їх майже не вживала, наприклад: діал. **втєти штерна** (штерна – *знак розпізнавання молодшого командного складу* [9, с. 673]) «звільнити з військової служби»: – *То, пане, чоловік боїтьси аби не прошкробав, аби штерна не втєли, бо то пани не люб'є мужиків, ніби руснаків, що так називаєси* (Стеф., с. 168), пор.: нім. **die Sterne** – «зірки»

[7, с. 134]. Однак у наведеному контексті письменник розширює значення ДФО – «звільнити зі служби, розжалувати».

Фіксуємо ДФО *стояти габтах* «стояти як при військовій команді *Habt Acht!* (Уважно)» – габтахт [11, с. 203]: *Нагаруйси цілий тиждень, та ще у церкві габтах стій* (Стеф., с. 33), пор.: нім. *Habt Acht* – «струнко при військовій муштрі» [4, с. 17].

В. В. Акуленко наголошує, що «вплив німецької мови на українську відбувався й посилювався протягом усього періоду її становлення й розвитку як європейської. Німецька мова передавала сюди нові поняття та форми їх втілення» [1, с. 10].

У компонентному складі ДФО трапляються запозичення з румунської мови, напр.: діал. *мати пізьму (пизму)* – літ. *мати зуб* «сердитися, гніватися на кого-небудь» [10, с. 471]: *А Головач дїправді має любаску собі, і вна на него пизму мала в серці* (Хотк., с. 52); *Узяв піп на мене пізьму*, – *говорив Гриць до жінки по якімось часі, вернувши від хреста* (Март., с. 29); *Таже я казати казав, коли ж бо має на мене пізьму* (Март., с. 29); або ДФО *здоймити пізьму* «перестати сердитися, гніватися на кого-небудь»: *Та й здоймеш пізьму з Митра та й не меш його кованим свангелем по голові бити за то, шо в церкві відвернув рот від руки твоєї* (Черемш., с. 135), пор.: румун. *pizma* – «гнів» [8, с. 186]; діал. *мати пугерю* – літ. *мати силу* «впливати на кого-небудь, що-небудь, керувати діями когось» [10, с. 475]: *Відтак все, що пугерю має, у верітках та ліжниках маєтки двигає* (Черемш., с. 122), пор.: румун. *putere* – «сила» [2, с. 159]; діал. *накласти гачі* «тремтіти від страху, перелякатися»: *А шо? Оден лиш Довбуш си із'евив та й видиш, присів панок. А коби так, не дай Боже, їх кілька си з'евило – ого! Наклали би пани повні гачі...* (Хотк., с. 215), пор.: румун. *gace* – «штани» [3, с. 483]; діал. *іти / піти на симбрилю (цимбрилю)* «найматись на службу до когось; бути у наймах»: *Я, дьидику, тільки винна, що-сми на симбрилю у місто пішла, шо-сми служила та й вас годувала. То я до вас прийшла у гості* (Черемш., с. 84); – *Ану, заткайси! Якби-с поредний був дедя, то би твої діти не ходили на цимбрилю* (Черемш., с. 105), пор.: румун. *simbrie* – «служба у когось, наймитування» [2, с. 170].

Проникнення іншомовних слів у ДФО зазвичай відбувалося внаслідок більш-менш постійних безпосередніх контактів найрізноманітнішого характеру носіїв гуцульських та покутсько-буковинських говірок із носіями сусідніх мов. Причому останні часто були посередниками при передачі слів із тієї мови, з носіями якої українське населення безпосередньо не контактувало чи мало контактувало. Так, наприклад, низка слів німецького походження проникла в

галицько-буковинські говори через польське посередництво.

Серед ФО, у яких простежуються зв'язки української та польської фразеології з німецькомовним джерелом, варто назвати ДФО з дієсловом німецького походження *трафити* (від нім. *treffen* – «влучати» [4, с. 45]). Воно належить до шару давніх германізмів: *Можє, скажете, що я й без того був би трафив на цю стежку? Воно правда, що в кого нема в голові розтулку й за дурну курку, тому й архієрейські ризи не допоможуть* (Март., с. 167) – пор.: *вступати на стежку* «розпочинати яку-небудь діяльність або починати вести певний спосіб життя» [10, с. 156].

ДФО *иляк би трафив* запозичена з польської мови через посередництво німецької та «уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось» [10, с. 966]. В аналізованих творах фіксується в різних граматичних варіантах: *бодай (най, аби) мене (тебе, его, їх, її, ї, го) илях(к) трафить (трафит): Ого, вже най того вола илях трафит, шо го корова б'є! – казав Іван (Стеф., с. 20); – А я до того паршивого Срулика, бодай его илях трафив* (Стеф., с. 84); *То сльози самі капають, бодай їх илях трафив, – говорив Микитка, ловив жменею очі так, як ніс, і пирскав сльозами на землю* (Март., с. 132). Контексти умотивовують уживання у складі ДФО запозичень. Тільки через контекст ДФО виявляє свою неповторність, емоційність, передає особливу атмосферу спілкування персонажів творів.

Отже, лексичні запозичення в компонентному складі ДФО засвідчують певну об'єктивну зумовленість і відбивають живомовні зв'язки носіїв української мови з сусідніми народами та їх культурами; відкривають можливості не лише для суто практичних досліджень, а й для теоретичного опрацювання проблем міжмовних взаємин на фразеологічному рівні.

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови : проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–19.
2. Гуцульські говірки : Короткий словник / НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича ; [уклад. Г. Гузар, Я. Закревська та ін.]. – Львів, 1997. – 230 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А–Г / укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.
4. Лопушанський В. М. Німецькомовні лексичні запозичення в говорах Західної України : [навч. посіб.] / В. М. Лопушанський, Т. Б. Пиц. – Дрогобич : Коло, 2000. – 68 с.
5. Польсько-український. Українсько-польський словник : [100 000 слів і

- словосполучень] / укл. А. Малецька. З. Ландовські. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 848 с.
6. Прадід Ю. Ф. Из спостережень над діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
7. Русско-немецкий словарь : ок. 22 000 слов / Е. Б. Линднер, М. А. Дарская, А. А. Лепинг, М. А. Сергиевская ; под ред. А. А. Лепинга. – [33-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз, 1988. – 528 с.
8. Словарь української мови : у 4-х т. / упор. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
9. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
10. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / упоряд. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
11. Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / І. Я. Франко. – Львів : Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1 – 300 с.
12. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобiв української мови : [монографiя] / В. А. Чабаненко. – Запорiжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Март. – Лесь Мартович Твори / Лесь Мартович. – К. : Дніпро, 1976. – 428 с.
- Стеф. – Стефаник В. Повне зiбр. творiв : у 3-х т. / Василь Стефаник. – К., 1949. – Т. 1. – 377 с.
- Хотк. – Хоткевич Г. Довбуш : [повiсть] / Гнат Хоткевич. – К. : Дніпро, 2004. – 392 с.
- Черемш. – Черемшина М. Твори в двох томах / Марко Черемшина. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.

УДК 811.161.2 /367.625

О. І. Дрогайцев

ВІДНОСНЕ ВЖИВАННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Дрогайцев О. І. Відносне вживання часових форм дієслова в українській та німецькій мовах.

У статті розглянуто питання про відносне вживання часових форм дієслова в українській та німецькій мовах, про їх спільність і відмінність.

Ключові слова: часові форми дієслова, відносне вживання часових форм дієслова.

Дрогайцев А. И. Относительное употребление временных форм глагола в украинском и немецком языках.

В статье рассматривается относительное употребление временных форм глагола в украинском и немецком языках, их общность и различие.

Ключевые слова: временные формы глагола, относительное употребление временных форм глагола.

Drogaytsev O. I. Relative usage of tense form of the verb in Ukrainian and German.

In the research the relative usage, quantity and distinction of tense forms of the verb in Ukrainian and German are examined.

Key words: tense form of the verb, relative usage of tense form of the verb.

Важливою граматичною категорією в українській та німецькій мовах є дієслівна категорія часу. Граматична категорія часу (*das Tempus*) у німецькій мові виражає часове відношення дії до моменту мовлення або до моменту, коли відбувається інша дія [5, с. 19].

Відмінність уживання часових форм українських та німецьких дієслів полягає насамперед у їх різній кількості. В українській мові для вираження часових значень існує три часові форми, у німецькій – шість. Окрім того, категорія часу в німецькій мові ускладнена значенням відносного часу. В українській мові дієслівні форми можуть виражати як абсолютне, так і відносне значення і не є диференційованими згідно з їхніми функціями. У німецькій мові необхідно розрізняти часові форми дієслова у простому і складному реченні. Так, у складному реченні часова форма події залежить від іншої, відповідно до якої вона визначається.

До відносних часових форм у німецькій мові належать *Plusquamperfekt* (відносний минулий час) та *Futurum-II* (відносний майбутній час) [1, с. 198]: *Bei seiner Ankunft hatte der Mechaniker sein Auto schon repariert* (*Plusquamperfekt*) – *До його прибуття механік вже відремонтував його автівку*; *Bis morgen wird der Schnee wieder geschmolzen sein* (*Futur-II*) – *До завтра сніг знову розтане*.

В українській мові відносне використання часу трапляється в підрядних реченнях при дієсловах мовлення або почуття, думки. Подія в таких реченнях орієнтується на дію в головній предикативній частині. Наприклад: *Вона стверджує, що виконає свою обіцянку*. Співвідносність дії з моментом мовлення в реченні може визначати при цьому пряме або відносне вживання часових форм дієслова. Найбільш виразно це відображає теперішній час як форма граматичної категорії часу дієслова, прямим значенням якої є відношення часу дії або стану до моменту мовлення (*читаю, розмовляю, сиджу*).

Теперішній час в українській мові може означати: 1) постійну дію, не обмежену будь-якими часовими рамками; 2) дію, що мовець оцінює як постійну, незмінну; 3) дію, яку мовець не пов'язує з конкретним часом. При прямому вживанні форми теперішнього часу мають два значення: 1) теперішній актуальний – основне значення теперішнього часу; 2) теперішній неактуальний – передає дію, яка розпочалася до моменту мовлення, відбувається під час мовлення і триватиме після розповіді про неї. У вживанні неактуального теперішнього виділяється значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу. Крім свого основного значення, яке протиставляється минулому й майбутньому, теперішній час в українській, як і в німецькій мові, може вживатися у

значенні майбутнього. При позначенні майбутньої дії за допомогою часової форми теперішнього часу (Präsens) у німецькій мові це часто виражається поєднанням дієслова з прислівниками з часовим значенням – *morgen, übermorgen, bald*, в українській – *завтра, післязавтра, незабаром* і т. ін. Наприклад: *Übermorgen findet die geplante Konferenz statt* – Післязавтра відбудеться запланована конференція; *Morgen besuche ich im Krankenhaus meine alte Oma* – Завтра я відвідаю в лікарні мою стареньку бабусю.

При розгляді відносного часу в німецькій мові необхідно враховувати складність значення німецьких відносних часових форм у зв'язку з такою категорією дієслова, як завершеність. Відносний час завершеного дієслова відображає передування і завершеність дії, тоді як відносний час незавершеного дієслова виражає лише передування дії [4, с. 224]. Отже, у відносному часі завершених дієслів простежується спорідненість з українською формою доконаного виду. Наприклад: *Wenn du das Buch bis zu Ende liest, werde ich dir ein neues vorbereitet haben* – Коли ти прочитаєш книгу до кінця, я приготую тобі нову.

При відносному вживанні часових форм дієслова в німецькій мові передування дії в теперішньому часі передається через Präsens + Perfekt: *Ich weiss nicht, wie ich in mein Zimmer gekommen bin* (E. M. Remarque); *Hugo kommt! Ich habe ihn seit Idas Tod nicht mehr gesehen* (I. Noll).

Передування дії в минулому часі передається через Präteritum + Plusquamperfekt: *Martha öffnete die Tür, da sie die Klingel auf dem Korridor gehört hatte* (B. Kellermann); *Ich dachte an den Zettel, den ich morgens in der Werkstatt geschrieben hatte* (E. M. Remarque).

Futurum-II передає у складному реченні передування дії в майбутньому часі: *Sie rechnen aus, wieviel heute jede Minute über die Brücke gehen und wie viel in zehn Jahren über die Brücke gegangen sein werden* (H. Böll); *Wenn sie ihr Haus in San Francisco betreten haben wird, dann ist dieses Kapitel abgeschlossen* (U. Danella) [2, с. 32].

У німецькій мові відносно можуть вживатися презентні форми умовного способу дієслова (Präsens Konjunktiv, Perfekt Konjunktiv, Futurum Konjunktiv).

Präsens Konjunktiv передає одночасність подій у головній та підрядній предикативних частинах: *Mein Bekannte schreibt mir, dass er seinen Urlaub auf Krim verbringe* – Мій знайомий пише, що проводить свою відпустку у Криму.

Передування дії в підрядній предикативній частини стосовно головної передає Perfekt Konjunktiv: *Mein Bekannte schreibt mir, dass er vor kurzem Jalta besucht habe* – Мій знайомий пише, що недавно відвідав Ялту.

Послідовність подій у підрядній та головній предикативних частинах відображає Futurum Konjunktiv: *Mein Bekannte schreibt mir, dass er bald nach Kirovograd fahren werde* – *Мій знайомий пише, що скоро поїде в Кіровоград*.

В українській мові, на відміну від німецької, умовний і наказовий способи взагалі не мають часу [3, с. 133], а структура складного речення не передбачає узгодженості в часі між головною і підрядною предикативними частинами.

У німецькій мові відносний час вживається лише при наявності передування однієї дії іншій, при цьому в кожному реченні всі дії відображаються різними часовими формами, в українській мові – однією формою.

Безумовно, головними засобами вираження часу в німецькій та українській мовах є часові форми дієслова. Але поряд із ними наявні також інші шляхи відображення часового значення, зокрема й відносного, які відіграють у реченні досить важливу роль. Так, у німецькій мові за допомогою модальних дієслів *sollen* (*мусити*) та *wollen* (*хотіти*) може передаватися майбутній час – *Ich will auf dich warten, bis du kommst* – *Я чекатиму, поки ти приїдеш; Du sollst noch sehen, womit das enden wird* – *Ти ще побачиш, чим це закінчиться*. Значення часу в німецькому реченні може передаватися прислівниками (Partizipien) неперехідних дієслів – *Das schlafende Kind liegt in seinem Bett* (Partizip-I); *Der geschriebene Brief liegt auf dem Tisch* (Partizip-II). Відіграють свою роль при відображенні часу також темпоральні сполучники *als, wenn, nachdem, bevor*: *Als ich die Schule absolviert hatte, besuchte er unsere Familie zum ersten Mal; Nachdem wir diese Aufgabe gemacht haben, gehen wir spazieren*. Засобами вираження часу в реченні можуть виступати прикметники (*die morgige Aufgabe, das vorige Jahr*), словоутворювальні префікси та суфікси (*der Präsident – der Expräsident, operativ – postoperativ*), іменники (*am Morgen, die Woche, die Vergangenheit*).

Література

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau / W. Admoni. – М. : Просвещение, 1986. – 333 с.
2. Арсеньєва М. Г. Deutsche Grammatik = Німецька грамати́ка. Версия 20 : [учебное пособие] / М. Г. Арсеньєва, Е. В. Нарустранг. – СПб. : Антология, 2012. – 544 с.
3. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Би́бик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 221 с.
4. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache / W. Jung. – СПб. : Лань, 1996. – 517 с.
5. Смеречанський Р. І. Довідник з граматики німецької мови / Р. І. Смеречанський. – К. : Либідь, 1989. – 217 с.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2013 р.

ОБРАЗНИЙ КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТУ «РОЗУМ» (НА МАТЕРІАЛІ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДОК)

Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок)

У статті розглянуто питання структури концепту, специфіку його образного компонента. Проаналізовано галицько-руські народні приповідки на позначення інтелектуальної діяльності людини, з'ясовано специфічні риси української етносвідомості в діахронічному аспекті. Досліджено паремійний матеріал, що репрезентує концепт «розум» на певному синхронічному відрізку.

Ключові слова: паремія, розум, концепт, образний компонент.

Дюська А. П. Образный компонент концепта «ум» (на материале галицко-руских народных поговорок)

В статье рассмотрены вопросы структуры концепта, специфика его образного компонента. Проанализированы галицко-русские народные поговорки для обозначения интеллектуальной деятельности человека, выяснены специфические черты украинского этносознания в диахроническом аспекте. Исследован паремийный материал, который представляет концепт «ум» на определенном синхронический отрезке.

Ключевые слова: паремия, ум, концепт, образный компонент.

Dyuskina A. P. The figurative component of the concept 'mind' (based on the Galician-Russian folk proverbs)

The article has considered the structure of the concept, the specifics of its figurative component. The Galician-Russian proverbs that describe intellectual activity of person have been analyzed; the specific features of Ukrainian ethnic consciousness in the diachronic aspect have been defined. Proverbs that represent the concept 'mind' at a certain synchronic interval have been researched in the article.

Key words: proverbs, mind, concept, figurative components.

Сучасні мовознавчі дослідження концептів характерні розгалуженою системою методів, що детермінується сукупністю ознак вербально об'єктивованого ментального утворення, домінувальними з яких виступають його зміст як лінгвокультурної одиниці та специфічна структура. Актуальності набувають наукові розвідки, спрямовані на вивчення різних компонентів та ознак вербалізованого смислу на паремійному матеріалі. У контексті когнітивних досліджень особливу увагу приділяють концептам на позначення внутрішнього світу людини, її емоційно-вольових якостей, морально-етичних норм та інтелектуальної діяльності.

У мовознавстві концепт «розум» було розглянуто в науковому висвітленні та наївному уявленні російського народу (О. Дзюба [4]), в

аспекті гендерної характеристики на матеріалі давньоруських текстів (О. Кондратьєва [11]), у дослідженні специфіки складових елементів і засобів їх репрезентації (Н. Сергєєва [15]).

Мета статті – виділити образний компонент у структурі концепту «розум» з урахуванням особливостей української етносвідомості.

Дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею розумового коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, що розглядається з різних наукових позицій. В аспекті провідної парадигми будову концепту описують за польовою моделлю, представленою ядром, базовим рівнем і периферією. Виділена специфічна структура пов'язана з поглядами Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі про те, що простих, неподільних концептів не існує у зв'язку з обов'язковою наявністю в них складових елементів, якими вони означаються [3, с. 21].

Проблема багаторівневості ментального утворення має неоднозначне вирішення в розвідках лінгвістичного спрямування. У структурі концепту С. Воркачов виділяє поняттєву (будова ознак та дефініцій), образну (когнітивні метафори) та значеннєву (етимологічні, асоціативні характеристики, які розкривають місце вербалізованого культурного смислу в лексико-граматичній системі мови) складові [2, с. 7]. За визначенням І. Карасика, концепт розуміють як багатовимірне ментальне утворення, що складається з образно-перцептивного (зорові, слухові, тактильні, смакові характеристики предметів, явищ, подій, відображених у пам'яті людини), поняттєвого (інформаційно-фактуального – мовна фіксація, пояснення, опис, порівняльні ознаки відповідно до певного ряду інших типізованих фрагментів дійсності) та ціннісного (оцінка та норми поведінки, важливість цього психічного утворення для індивідуума та колективу) компонентів [10, с. 29].

Більшість дослідників виділяють у структурі концепту образ, інформаційно-поняттєве ядро та певні додаткові ознаки, що свідчить про принципову схожість у розумінні будови «оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикона» [12] в різних наукових школах. У лінгвістичних працях, присвячених теоретичним та практичним питанням дослідження концептів, можна виділити кілька провідних підходів щодо розкриття специфіки образного компоненту ментальних утворень. В одному з аспектів визначену складову інтерпретують як підґрунтя базового рівня, який доповнюють певними когнітивними компонентами, а в іншому – виражають за допомогою метафор, що співвідносні з іменами-експлікаторами та наповнюють концепт конкретним змістом [13]. За визначенням З. Попової, досліджуваний

компонент детермінований його нейролінгвістичним характером універсального предметного коду [14, с. 106].

Образну складову концепту виділяють в інтерпретаційному полі, в якому можна виокремити пареміологічну зону, яку розуміють як сукупність когнітивних ознак, об'єктивованих прислів'ями, приказками, афоризмами, тобто тверджень та уявлень про явище, відображене ментальним утворенням [14, с. 113]. Вищевказані репрезентанти фіксують не сучасні, а здебільшого історичні уявлення про ставлення народу до концепту і розуміння його з різних боків.

Аналіз образної складової концепту «розум» на матеріалі галицько-руських приповідок (прислів'їв, приказок [16, с. 433]) показав, що досліджуваному ментальному утворенню притаманні вітальні ознаки, на передній план серед яких виступає вік людини. Виділена властивість виникає внаслідок уподібнення носієм мови абстрактних понять до різних предметів, явищ та живих істот. В українській етносвідомості розум сприймають у безпосередньому зв'язку з процесом розвитку особистості, можна констатувати факт відповідності рівня інтелекту певному відрізку життя індивіда від зрілого періоду до смерті (*Які літа, такий розум* [6, с. 358]).

За результатами вивчення мовного матеріалу можна говорити про те, що народ підкреслює спроможність набуття людиною глузду протягом тривалого часу (*З літими й розуму прибуває* [7, с. 357]; *Дійде до літ, то дійде й до розуму* [7, с. 357]), пояснює розв'язання проблеми незгоди між поколіннями, що пов'язано з переходом індивіда з однієї вікової категорії до іншої (*Не розуміє молодий старого, як доки сі сам не постаріє* [7, с. 408]). Бінарна опозиція «молодий – старий» лежить в основі образного компоненту, утвореного поєднанням асоціативних протиставлень «вік – розум» (*Молоді літа, старий розум* [7, с. 357]; *Таке мале, а таке розумне* [7, с. 373]; *У нього розум, як у старого* [8, с. 517]) та «зріст – розум» (*Зростом мале, а розумом старе* [6, с. 210]). Субстантивовані прикметники передають метафоричність мислення етносу, що зафіксовано у загальному протесті, концептуальна основа якого детермінована вітальною ознакою розуму (*Годі молодим старих розуму вчити* [7, с. 408]).

У досліджуваному ментальному утворенні відображено протилежні фази життя людини («дитина» і «дорослий»), які виступають провідною ознакою для характеристики позиції мовця незалежно від його віку (*Зійшов на дитинячий розум* [6, с. 186]). У такому аспекті реалізується вторинна семантика прикметника «дитячий», що має іронічну конотацію, виражену в значенні «не такий, як у серйозної,

дорослої людини; незрілий, наївний» [1, с. 224].

Однією з вітальних ознак розуму виступає борода, виразність якої безпосередньо пов'язана з особливостями сприйняття носіями культури її як «символу чоловічої гідності, мужності, втілення життєвої сили, плодючості, старості» [9, с. 50]. У галицько-руських приповідках використання виділеного образу в контексті протиставлення «старий – малий» вказує на невідповідність між віком людини та рівнем її інтелекту (*Борода як у старого, а розуму ніт і за малого* [5, с. 108]; *Не все при старій бороді старий розум* [5, с. 109]; *І за сивою бородою не все розум приходить* [5, с. 109]). Параметричні характеристики бороди порівнюються з кількісними показниками розуму її володаря. У протиставленні «розмір / довжина – кількість» представлено результати спостереження етносу за проявом інтелектуальних здібностей людиною паралельно з її зовнішнім виглядом, віковою категорією (*Борода велика, а розуму мало* [5, с. 108]; *Борода виросла, а розуму не винесла* [5, с. 108]). Антитеза утворена шляхом поєднання протилежних за семантичних навантаженням структурних компонентів, перший з яких відрізняється позитивною конотацією, а другий несе відтінок негативного емоційного забарвлення. Аналогічну будову мають приповідки, провідним символом для проведення асоціативних зв'язків у яких виступає волосся (*У баби довгий волос, а короткий розум* [5, с. 16]; *Жінки довге волосє мають, а розум короткий* [6, с. 128]). Виділена особливість стає специфічною ознакою образної складової концепту «розум», яка ґрунтується на реалізації антропоморфного коду, репрезентованого гендерною характеристикою. У наївній мовній картині світу зафіксована диференціація ментальних концептів за статевими показниками [11]. В українській етновідомості сприйняття інтелектуальних здібностей особистості відбувається в аспекті опозиції «чоловічий – жіночий (розум)», яка вербалізується не лише імпліцитно в образах «борода», «старий» (маскулінність) і «волосся» (фемінність), а й експліцитно іменниками «баба», «жінка», прикметником «бабський» (*Ти вже на бабський розум перейшов* [5, с. 18]).

У галицько-руських приповідках образний компонент досліджуваного концепту безпосередньо пов'язаний з монотеїстичними уявленнями християн про єдиного та всемогутнього Творця, про релігійні постулати та догми, згідно з якими Бог виконує різні функції, що впливають на життя звичайної людини. Аналіз обраного мовного матеріалу показав, що згідно з поглядами українців наявність інтелектуальних здібностей безпосередньо залежить як від волі Господа (*Біг до уроди розуму не привязав* [5, с. 64]; *Дав Бог щастя, та*

не дав розуму [8, с. 349]), так від Його караючої ролі (*Кого Бог укарати хоче, тому й розум відбере* [5, с. 80]; *Кого Бог карати має, тому розум відбирає* [5, с. 79]).

Образна складова концепту «розум» створюється шляхом проведення паралелей між поняттями інтелектуальної діяльності та емоційно-чуттєвими станами особистості. Відчуття абсолютної радості та задоволення від життя виступає домінують благополуччя людини, обов'язковим наслідком якого стає поява інтелектуальних здібностей, що набувають статусу вторинного призначення (*Прибудь щастє, розум буде* [8, с. 351]; *Як є щастє, розум найде ся* [8, с. 352]). Образність досліджуваного концепту ґрунтується на метафоричності архаїчного мислення, серед загальних характеристик якого можна виділити ототожнення абстрактного поняття з істотою, наділення його шляхом наближення за семантикою до конкретики здатністю «приводити до загибелі, позбавляти життя» [1, с. 265] (*Кого щастє згубити хоче, тому перше розум відбере* [8, с. 349]). Закодовані позитивні та негативні конотативні складники у значенні лексеми «щастя» свідчать про парадоксальність вербалізації ментального утворення «розум» у протиставному аспекті сприйняття представниками етносу об'єктивної дійсності, що реалізується можливістю не лише затьмарювати голову особистості, але й повертати їй ясність думки у момент втрати почуття безмежного задоволення (*Щастє розум відбирає, а нещастє назад вертає* [8, с. 352]). Виділена специфічна риса підкреслюється приповідками зі спільним семантичним компонентом («неприємності, що є наслідком певних дій та завдають страждання» [1, с. 79, 1624]), який указує на зміну ролі інтелектуальних здібностей у житті людини, на здобуття нею досвіду в момент переходу від почуттєвого сприйняття реальності до раціонального її осмислення (*Біда учит розума* [5, с. 41]; *Шкода учит розуму* [8, с. 340]).

Паремійний матеріал відбиває асоціативні зв'язки між екстралінгвальними фактами та розумовою здатністю індивіда. З ментальними можливостями особистості порівнюють голову, яку розглядають як «частину тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину» [9, с. 140] (*Що голова, то розум* [8, с. 414]).

Інтелектуальні здібності людини співвідносні з самостійністю її мислення, що становить підґрунтя для образного компоненту досліджуваного концепту, вираженого універсальною опозицією «свій – чужий», яка репрезентована у галицько-руських приповідках на позначення наявності або відсутності власного розуму (*Питай сі в*

кума розума [7, с. 322]; *Людей ся радь, а свій розум май* [7, с. 365]; *Чужим розумом далеко не зайдеши* [8, с. 517]).

Проведений аналіз мовного матеріалу, що презентує певний синхронний відрізок, дав можливість виділити образний компонент у структурі концепту «розум», визначити його провідні ознаки, серед яких домінують вітальні (характеризують розум як живу істоту, здатну мати певний вік), антропоморфні (стосуються різних рівнів людської життєдіяльності – ментальний та соціальний) та часові (виражаються у сукупності з ознаками життя).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.
3. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; пер. с фр. и послесл. С. Зенкина. – М. : Академический Проект, 2009. – 261 с.
4. Дзюба Е. В. Концепт «ум» в научном освещении и наивном представлении русского народа / Е. В. Дзюба // Известия Уральского государственного университета. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. – 2009. – № 4 (68). – С. 188–199.
5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. – Вип. 1. (А – Відати) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1901. – VIII. – 200 с.
6. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 1. Т. 2. (Діти – Кпити) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1907. – 300 с.
7. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 2. Т. 2. (Кравець – Пять) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – X, 301–612 с.
8. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Т. 3 (Рабунок – Ячмінь). – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1910. – IX, 301–541 с.
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
10. Карасик В. И. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
11. Кондратьева О. Н. Гендерная характеристика концептов душа, сердце и ум в древнерусских текстах / О. Н. Кондратьева // Мужское и женское в культуре : Мат-лы междунауч. конф. / сост. Н. Х. Орлова. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 186–190.
12. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е. С. Кубрякова // Лингвистика и межкультурная коммуникация : Вести Воронеж. гос. ун-та. – 2001. – № 1. – С. 3–9.
13. Макеева Н. С. Роль образного компонента в формировании структуры концепта (на примере концепта «богатство») / Н. С. Макеева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., март, 2009. – № 93. – С. 200–202.
14. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. :

АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

15. Сергеева Н. М. Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов ; под ред. Карасика В. И., Стернина И. А. – Волгоград : Парадигма, 2005. Том 1. – С. 286–305.

16. Словарь української мови / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т.]. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 3. – Режим доступу до книги : http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/48033-прывовідка.html#show_point

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.

УДК 811.161.3'42

А. М. Ермакова

ДА ПЫТАННЯ АБ СПОСАБАХ ВЫРАЖЭННЯ СУБ'ЕКТЫЎНАЙ МАДАЛЬНАСЦІ НА ТЭКСТАВЫМ УЗРОЎНІ

Ермакова А. М. До питання про способи вираження суб'єктивної модальності на текстовому рівні.

У статті аналізуються способи вираження суб'єктивної модальності на текстовому рівні, розглядається суб'єктивна модальність як текстоутворювальний фактор, здійснено спробу представити процес формування поля суб'єктивної модальності.

Ключові слова: суб'єктивна модальність, поле суб'єктивної модальності тексту, мовна норма, варіантність, контраст, конвергенція.

Ермакова Е. Н. К вопросу о способах выражения субъективной модальности на текстовом уровне.

В статье анализируются способы выражения субъективной модальности на текстовом уровне, рассматривается субъективная модальность как текстообразующий фактор, предпринимается попытка представить процесс формирования поля субъективной модальности.

Ключевые слова: субъективная модальность, поле субъективной модальности текста, языковая норма, вариантность, контраст, конвергенция.

Ermakova E. N. To the question about the ways of expression of subjective modality text level.

The article analyzes the ways of expressing of subjective modality text level, is considered subjective modality as text factor attempt to represent the process of formation of the field of subjective modality.

Key words: subjective modality, field subjective modality text, language norm, variance, contrast, convergence.

Стылістычнае даследаванне публіцыстычных тэкстаў патрабуе тлумачэння моўнай структуры і моўных з'яў, зыходзячы з таго факта, што мова адыгрывае пэўную ролю ў жыцці грамадства і яе задача – абслугоўваць сферу чалавечых зносін. Па-першае, мова выконвае канцэптуальную функцыю, па-другое, азначна-камунікатыўную. Апошняя

не має дачынення да факталагічнага зместу, суб'ект выкарыстоўвае моўныя факты як сродак асабістай прысутнасці ў маўленчым акце: выражэння сваіх поглядаў, сваіх адносін, сваіх ацэнак, выказвання адносін, што ўсталёўваюцца паміж суб'ектам маўлення і аб'ектам. Да гэтых дзвюх функцый можна дадаць і трэцюю, тэкставую. Тэкставая функцыя (функцыя фарміравання тэксту) з'яўляецца інструментальнай у адносінах да канцэптуальнай і ацэначна-камунікатыўнай функцый, бо тэкст адначасова – гэта і акт камунікацыі, і змест, і ацэнка. І менавіта тэкст з'яўляецца адзінкай, рэlevantнай для стылістычнага даследавання.

Перад даследчыкам стаіць задача вылучыць стылістычна значныя адзінкі, якія фарміруюць поле суб'ектыўнай мадальнасці, уявіць нейкую мадэль, сістэму, што з'яўляецца вынікам злучэння гэтых моўных адзінак.

Важным бачыцца вырашэнне праблемы рэlevantнасці для вызначэння функцыянальнага стылю тэкставай катэгорыі суб'ектыўнай мадальнасці. Вылучэнне такой моўнай сістэмы, як публіцыстычны стиль, патрабуе шырокага лінгвістычнага аналізу тэкстаў. Цяжкасць на шляху гэтага аналізу – разнароднасць, неідэнтычнасць публіцыстычных тэкстаў, часам жанравая размытасць, і калі ўдасца знайсці «аб'яднаўчую ідэю», можна будзе гаварыць пра вырашэнне праблемы функцыянальнага стылю. Глобальнасць, значнасць праблемы патрабуе даследавання больш прыватных пытанняў, у тым ліку і звязаных з роляй катэгорыі суб'ектыўнай мадальнасці ў фарміраванні публіцыстычных тэкстаў.

У працэсе інтэрпрэтацыі тэксту важным аказваецца паняцце варыянтнасці, бо пытанне моўнай мадальнасці з'яўляецца часткай пытання аб адпаведнасці формы зместу. Мы разглядаем мадальнасць як адзін з параметраў, што абумоўлівае адбор моўных форм. Адсюль і магчымасць варыянтнасці, наяўнасці адрозненняў, якія здольны спрыяць адэкватнаму тлумачэнню варыянтаў.

Важным для стылістычнага аналізу з'яўляецца і пытанне нормы. Стылістычная з'ява не можа быць ахарактарызавана на аснове агульнамоўнай нормы, таму і пытанні актуалізацыі патрабуюць вызначэння такога паняцця, як стылістычны кантэкст. Па-першае, стиль не існуе па-за тэкстам, па-другое, стылістычныя эфекты залежаць не столькі ад саміх знакаў, колькі ад іх узаемадзеяння, таму інтэрпрэтацыя тэксту не павінна зводзіцца да пасіўнай інвентарызацыі фігур. У сувязі з гэтым паўстае пытанне аб выражэнні суб'ектыўнай мадальнасці на розных узроўнях.

Пашырэнне аб'ёму моўнай мадальнасці за кошт суб'ектыўна-мадальных значэнняў служыць тым мастком, што звязвае граматычны

аналіз сказа і тэксту. Такім чынам, суб'ектыўна-ацэначная мадальнасць можа праяўляцца як на фразавым, так і на тэкставым узроўні. І калі фразавая мадальнасць выражаецца граматычнымі або лексічнымі сродкамі, то тэкставая, акрамя гэтых сродкаў, праяўляецца ў характарыстыцы герояў, у сентэнцыях, у актуалізацыі асобных частак тэксту і г.д. Іншымі словамі, у такім значным па памеры аб'екце, як тэкст, многія з'явы аказваюцца пераплеценымі. Тэкставая мадальнасць выяўляецца тады, калі чытач у стане ўявіць сабе пэўнае тэматычнае поле, якое ўтворана раскіданымі ў тэксце адзінкамі розных моўных узроўняў.

Асноўным пытаннем, на якое павінен даць адказ даследчык падчас стылістычнага аналізу тэксту, з'яўляецца пытанне пра тое, якую дадатковую інфармацыю, акрамя звычайнага паведамлення пра падзею, нясе ў сабе тэкст.

«Я – артыстка, я – загадка...» Слушина. Гучыць, як эпіграф. Нездарма ж гэтай песняй пачынала сваю сустрэчу з публікай герайна бенефісу. Праўда, эпіграфам да яго сталіся радкі з іншай песні: «Мая спеўная душа не стамляецца...» Таксама слушина! І ў гэтым жа таксама яна – артыстка, загадка. Хаця загадкавай артысткай яе не называлі, здаецца, ніколі. А між тым...

Між тым: хіба не загадка – ейны творчы лёс?

У «Чараўніцах» пачынала. У складзе «Верасоў» зведала гонар лаўрэата Усесаюзнага конкурсу артыстаў эстрады. Як сольная выканаўца 15 гадоў таму атрымала дыплом Усесаюзнага конкурсу артыстаў эстрады і адзіны спецыяльны прыз за лепшую апрацоўку народнай песні. Выступала ў Балгарыі, Бельгіі, Германіі, Лаосе, Сірыі, Чэхіі, Славакіі, Фінляндыі, Польшчы, у краінах СНД. Павандравала (і вандруе) па ўсёй Беларусі, дзе іматлікія прыхільнікі ўспрымаюць і прымаюць яе як сапраўдную артыстку. А яна – во дзіва! – нават заслужанай артысткі Беларусі звання не мае.

Ох, ужо тыя званні: дадуць – не дадуць... Такой бяды! Галоўнае, мае яна іншае, тое, што Богам даецца і лёсам. Талент спявачкі. Вялікую добрую душу. Шчырыя вочы. Таварыскасць і ўменне сябраваць. Сваю публіку. Любоў блізкіх. Мае імя: Надзея Мікуліч.

Перад намі закончаны тэкст, які перадае інфармацыю пра Надзею Мікуліч. Аб'ектыўны бок інфармацыі ўскладняецца суб'ектыўна-ацэначнымі адносінамі да аб'екта маўлення.

«Я» аўтара экспліцытна ў тэксце не выражана, аднак падчас чытання мы адчуваем, што ў наяўнасці суб'ект маўлення, які кантралюецца ўнутраным «эга». У якасці эгацэнтрычнага слова выкарыстана «гэта» (імя спявачкі, аб'ект маўлення), тое, што ў момант

гутаркі займае цэнтральнае месца. «Гэта» мы можам вызначыць як эгацэнтрычнае слова, бо яму надаецца дадатковы кампанент значэння – той суб’ектыўны змест, што ўкладзены ў яго аўтарам. Аўтар суадносіць аб’ект з сабой і параўноўвае сваю ацэнку з ацэнкай, дадзенай іншым суб’ектам. Надзея Мікуліч – выдатная спявачка, аднак яна не заслужаная артыстка Беларусі, бо тыя, ад каго залежыць прысуджэнне гэтага звання, з суб’ектам маўлення не згодны. Назіраем характэрны для публіцыстыкі прыём сутыкнення поглядаў. Камунікатыўная задача аўтара – давесці да чытача слухнасць сваіх перакананняў. Для гэтага аб’ект абмалёўваецца так, каб прымусіць чытача прыняць аўтарскую ацэнку. Нават зместава-фактурная інфармацыя можа імпліцытна выразіць аўтарскую ацэнку: Надзея Мікуліч – лаўрэат, мае дыпламы, прызы, выступала і выступае ў многіх краінах свету, павандравала па ўсёй Беларусі. У сказах, якія перадаюць гэтую інфармацыю, суб’ектыўная мадальнасць фразывага ўзроўню не выяўляецца. Аб’ектыўная інфармацыя паступова афарбоўваецца асабістымі адносінамі аўтара, перарастае ў суб’ектыўна-ацэначную мадальнасць тэкставага ўзроўню.

Пры інтэрпрэтацыі прагматычнай мовы тэксту мы ўлічваем магчымыя сітуацыі выкарыстання, тыя апэратары, што могуць уплываць на значэнне, ацэнку «гэтага». Калі ў якасці апэратара x (функцыі $y = y(x)$) ужыць апэратар «я», мы можам назіраць наступныя інтэрпрэтацыі «гэтага»:

«Я» аўтара – «Яна – артыстка, *загадка*».

«Я» соцыума – «Хаця *загадкавай* яе не называлі, здаецца, ніколі».

«Я» чытача можа выразіць згоду або не з адной з пазіцый або выявіць адрозны, індывідуальны погляд.

Калі ўзяць пад увагу часавы апэратар, то таксама магчымы розначытанні: сёння яна не *заслужаная* артыстка, а заўтра *заслужаная* (павінна быць, на думку аўтара).

Адначасова значэнне «гэта» з’яўляецца і адносным: яна не заслужаная для афіцыйных асоб ад культуры і яна заслужаная для шматлікіх прыхільнікаў.

Поле суб’ектыўнай мадальнасці фарміруецца на аснове катэгорыі ацэнкі. «Гэта», Надзея Мікуліч, ахарактарызувана як артыстка, загадка, народная, якая мае талент спявачкі, вялікую добрую душу, шчырыя вочы, таварыкасць, любоў блізкіх... Ацэнка дадзена пры дапамозе нейтральнай лексікі з рацыянальна-ацэначнай канатацыяй. Аднак па меры нагнавання лексічных адзінак лагічная ацэнка перарастае ў эмацыянальную. У гэтым радзе нават уласнае імя губляе сваю намінацыйную функцыю і выступае ў якасці ацэнкі: «Мае імя: Надзея

Мікуліч». Тэкст сведчыць пра песную ўзаемасувязь рацыянальнага і эмацыянальнага. Эмацыянальнай з'яўляецца непасрэдная рэакцыя на аб'ект: «*А яна – во дзіва!* – нават заслужанай артысткі Беларусі звання не мае... *Ох, ужо тыя званні: дадуць – не дадуць... Такой бяды!* *Мая спеўная душа не стамляецца...*» Таксама слухна!».

Экспрэсія гэтай рэакцыі падкрэсліваецца клічнай інтанацыяй. Па экспрэсіўнаму зместу да гэтых сказаў набліжаецца сказ з рытарычным пытаннем: «*Між тым: хіба не загадка – ейны творчы лёс?*» Камунікатыўная каштоўнасць модуса ў гэтым сказе пераважае.

Назіраем у тэксце і выпадкі мэтанакіраванай вылучанасці, актуалізацыі. Што дасягаецца шляхам інверсіі: «*...нават звання заслужанай артысткі Беларусі не мае*», парцэляцыі: «*Галоўнае, мае яна іншае, тое, што Богам даецца і лёсам. Талент спявачкі. Вялікую добрую душу. Шчырыя вочы. Таварыскасць і ўменне сябраваць. Сваю публіку. Любоў блізкіх*».

Агульнае суб'ектыўна-мадальнае значэнне тэксту – Надзея Мікуліч мае імя, што вышэй за ўсе афіцыйныя званні. Гэтае значэнне ў тэксце часткова выражана вербальна: «*Мае імя: Надзея Мікуліч*».

У стылістычным даследаванні тэкстаў М.Рыфатэр прапануе абапірацца на два важныя крытэрыі – кантраст і канвергенцыю. Стылістычны прыём, разгледжаны на ўзроўні сказа, з'яўляецца экспрэсіўным, аднак, калі некалькі стылістычных прыёмаў стаяць побач, яны надаюць адзін аднаму дадатковую экспрэсіўнасць:

Вы казалі, што працягласць жыцця алкаголікаў на 25 гадоў меншая, чым у сярэднім па краіне. Але ж трэба мець на ўвазе і тое, што яны скарачаюць не толькі ўласнае жыццё, а і сеюць смерць вакол сябе. П'яны за рулём, п'яны ля станка, п'яны ў сям'і... У адной з газет мне нядаўна кінулася ў вочы інфармацыя, наводле якой у Беларусі толькі за адзін дзень (22 лістапада г.г.) было зарэгістравана 6 забойстваў сярод сваякоў. Вось толькі некалькі прыкладаў. У вёсцы Ярашэвічы Аршанскага раёна п'яны чалавек перарэзаў горла брату, а потым навесіўся сам. У Жабінкаўскім раёне п'яны трактарыст зачачіў сваім трактарам жонку, якая стаяла на дарозе і трымала на руках 3-гадовага сына, які пры падзенні моцна ўдарыўся і пасля памёр у бальніцы. У Мінску пасля сумеснай п'янке жонка пярнула мужа нажом у сэрца і забіла яго... Дальбог, зусім звар'яцелі людзі ад той гарэлкі!

Суб'ектыўная мадальнасць тэксту фарміруецца шляхам спалучэння зместава-фактуальнай інфармацыі (пералічэння фактаў), якая пададзена ў форме рацыянальнага выкладу, і эмацыянальнай ацэнкі гэтых фактаў, якая выяўлена пры дапамозе экспрэсіўных

сродкаў, шляхам спалучэння стылістычных прыёмаў:

1) рацыянальны выраз «скарачаюць жыццё тым, хто побач» заменены метафарай «сеюць смерць вакол сябе»;

2) ужыты паралелізм у пабудове сказа («П'яны за рулём, п'яны ля станка, п'яны ў сям'і»);

3) рытм створаны трайным паўторам (фанетычны прыём спалучаецца са зместам, значэннем: паўторанае некалькі разоў стварае ўражанне аб вялікай колькасці, распаўсюджанасці з'явы);

4) эпітэт п'яны, паўторыны некалькі разоў у тэксце, набывае экспрэсіўнае значэнне;

5) выказванне завершана клічным сказам, які падкрэслівае экспрэсіўнасць ацэнкі.

Прыведзены прыклад добра ілюструе, у якой ступені дэкадаванне можа кантралявацца аўтарам. Вылучыўшы ў якасці эгацэнтрычнага слова «гэта» п'яны, суб'ект маўлення шматлікімі спосабамі спрабуе засяродзіць на ім увагу. Вядома, што прамым сродкам, які рэалізуе мадальнасць у сказе, з'яўляецца эпітэт. У тэксце ён губляе свае прагматычныя якасці, бо ўяўляе характарыстыку аднаго, асобнага аб'екта. Аднак і эпітэт (нават тады, калі п'яны выступае ў ролі суб'екта сказа, ён не губляе сваёй атрыбутыўнай функцыі), шматразова паўторыны, становіцца выразнікам тэкставай мадальнасці. Тым больш, што ўвесь час на ім засяроджваецца ўвага, яго экспрэсіўнасць узмацняецца экспрэсіўнасцю іншых стылістычных адзінак.

Вельмі спрошчана канвергенцыю эпітэта п'яны можна ўявіць наступным чынам:

Канвергенцыя з'яўляецца стылістычным фактарам, бо яна забяспечвае захаванне суб'ектыўнай інфармацыі, зашыфраванай у тэксце.

Трэба адзначыць, што сучасная публіцыстыка імкнецца пазбягаць адкрытых ацэнных вывадаў, аддае перавагу ўздзеянню на рэцыпіента апасродкаванымі шляхамі, у тым ліку і шляхам эмацыянальнага заражэння. Такія тэксты валодаюць выразным полем суб'ектыўнай мадальнасці, якое часам трымаецца на ўнутранай,

тэкставай вобразнасці. Якім жа шляхам нараджаецца вобразнасць тэкставага ўзроўню?

«Хочаш жыць – умей круціцца...» Дзе і калі ўзнікла-нарадзілася гэтая прымаўка? Быў жа час, калі яна начыста выходзіла з ужытку, адчувалася зрэдку ў крымінальным асяроддзі. А цяпер вось амаль ганарова прамаўляецца і ў коле нібыта інтэлігентных людзей. А як жа! «Хочаш жыць – умей круціцца!» Умей што-небудзь танней купіць і даражэй прадаць. Куплю-прадам! Абвесткі аб гэтым запаўняюць газетныя палосы...

А дзівак-паэт, між тым, насуперак гэтаму ўсеагульнаму куплянню-прадажніцтву, наіўна і цнатліва кажа: «Што на зямлі чалавека трымае? Тое, што нельга прадаць і купіць... Што нас у свеце падманым ратуе? Тое, што нельга купіць і прадаць...» Купіць і прадаць нельга Радзіму, Любоў ды Сумленне. Толькі ж – хто ўчуе дзівака-паэта? А сёй-той, учуўшы, яшчэ і пасміхнецца: «Радзіма? Любоў? Сумленне? Усё гэта заляжалы тавар...». Вось і круцімся... жывём...

Стрыжнявое слова тэксту – дзеяслоў круціцца. У тэксце шматзначны дзеяслоў ужыты ў складзе прымаўкі «Хочаш жыць – умей круціцца», дзе набывае размоўнае значэнне «быць у пастаянным клопаце». Аднак у працэсе разгортвання сэнсу актуалізуюцца і іншыя значэнні дзеяслова: «рухацца па кругу або паварочвацца вакол сваёй восі», «беспарадкава рухацца», «быць ахопленым віхравым рухам», «выкручвацца, хітрыць» і інш. Такая полісемантычнасць дазваляе аўтару стварыць вобраз пастаяннага руху па замкнёным коле: грошы – тавар – грошы, бо хочаш жыць – умей круціцца (умей купіць, умей прадаць). Хочаш жыць – шукай грошы, няма грошай...прадай тое, што маеш. («Вось і круцімся... Жывём...») – мы, усе, бо ўжыты дзеясловы ў форме цяперашняга часу, 2 асобы, множнага ліку). Прыведзены прыклад паказвае, што ў складаных семантычных сітуацыях, дзе з адным і тым жа найменнем звязана некалькі сэнсаў, шматзначнасць можа быць выкарыстана са стылістычнымі мэтамі – паслужыць асновай тэкставай вобразнасці. Семантычная шматзначнасць ўяўляе не проста дасціпную заўвагу, а адыгрывае большую ролю. Яна можа спрыяць вылучэнню важных думак і імплікацый або нават адыгрываць самастойную ролю ў структуры ўсяго твора.

Прадпрымаючы спробу выяўлення суб'ектыўнай мадальнасці на тэкставым узроўні, даследчык непазбежна сутыкаецца з цэлым шэрагам праблем:

1) з неабходнасцю выпрацоўкі сістэмы крытэрыяў для стылістычнага аналізу тэкстаў. Разнароднасць спосабаў аналізу –

сведчанне таго, што праблема крытэрыяў не вырашана;

2) папярэдняе назапашванне і класіфікацыя моўных фактаў, якія фарміруюць поле мадальнасці на фразавым узроўні, павінна стаць асновай для далейшага вывучэння суб'ектыўнай мадальнасці як тэкстаўтваральнага фактара. Як уявіць працэс фарміравання поля суб'ектыўнай мадальнасці, каб не збіцца на банальнае падсумаванне сродкаў фразавага ўзроўню?

3) як выявіць думку аўтара, калі яна жыве асобна ад тэксту («эга»)? Суб'ектыўна-мадальнае значэнне тэксту поўнаасцю, у сукупнасці ўсіх сэнсавых адценняў, выявіць не ўяўляецца магчымым. Таму неабходна разглядаць формы і коды, што сігналізуюць пэўны сэнс, і інтэрпрэтаваць яго. На шляху выяўлення суб'ектыўна-мадальнага зместу тэксту мы не можам паставіць перад сабой задачу знайсці адзіны змест, бо тэкст сэнсава шматзначны. Такі падыход сутыкаецца з праблемай інтэрпрэтацыі выбару – з усім тым, што ўключаецца ў апазіцыю чалавек / знак;

4) з неабходнасцю выяўлення сістэмнасці сродкаў выражэння суб'ектыўнай мадальнасці. Для гэтага важнай з'яўляецца распрацоўка стыстычных метадаў даследавання;

5) у даследаваннях такога тыпу дапускаецца пэўная ступень свабоды ў тлумачэнні функцыянавання з'яў мовы. Звязана гэта з немагчымасцю фармалізацыі такой важнай для даследавання з'явы, як падтэкст.

Такі кароткі пералік далёка не ўсіх пытанняў інтэрпрэтацыі тэкставай катэгорыі суб'ектыўнай мадальнасці ў публіцыстычных тэкстах.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.

УДК 811.161.2' 367

Н. В. Єршова, О. О. Соколова

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ОЗНАЧАЛЬНОГО ТИПУ В НАУКОВОМУ СТИЛІ

Єршова Н. В., Соколова О. О. Складнопідрядне речення означального типу в науковому стилі.

На матеріалі науково-навчальних текстів транспортного (залізничного) спрямування проаналізавано семантико-синтаксичну організацію складнопідрядних речень означального типу.

Ключові слова: складнопідрядне речення означального типу, сполучник, сполучне слово, опорне слово.

Ершова Н. В., Соколова Е. А. Сложноподчиненное предложение определительного типа в научном стиле.

На материале научно-учебных текстов транспортного (железнодорожного) направления проанализировано семантико-синтаксическую организацию сложноподчиненных предложений определительного типа.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение определительного типа, союз, союзное слово, опорное слово.

Yershova N. V., Sokolova E. A. The compound sentence of attributive type in the scientific style.

Have been analyzed compound sentences of attributive type in terms of their semantic and syntactic function in the in scientific and educational texts of transport (railway) direction.

Key words: compound sentence of definite type, conjunction, conjunction word, reference word.

Створення тексту наукового стилю (науково-навчального підстилю) передбачає врахування його специфіки, що полягає не тільки у знанні термінології, а й стосується загальної сукупності мовних засобів. У зв'язку з цим Г. С. Онуфрієнко слушно зауважила: «специфіка наукової мови зумовлена відмінністю науки від мистецтва», що виявляється навіть не в змісті, а виключно у способі обробляти цей зміст. Відтак спосіб викладення матеріалу «зумовлює вибір мовних засобів для створення наукового тексту як завершеного комунікативного акту, організованого за законами і чинними нормами цієї мови» [4, с. 21]. На думку О. А. Лаптевої, «високий ступінь обов'язкової сукупності книжково-писемних засобів у науковому стилі зумовлює створення кодифікованої спеціалізованої норми» [3, с.139–140].

Інформативно-навчальна функція науково-навчального підстилю спричинює дотримання низки мовних ознак, зокрема, семантико-синтаксичних особливостей побудови тексту. Однією з важливих його складових «є поліпредикативні синтаксичні структури, які, передаючи складніші думки й логічні відношення, допомагають глибше й ширше відтворити об'єктивну дійсність у її взаємозв'язках» [4, с. 19].

У мовознавстві здійснено низку студій, присвячених загальним особливостям наукового стилю (І. К. Білодід, А. П. Коваль, О. Д. Пономарів, Г. С. Онуфрієнко, О. А. Лаптева тощо). Особливості ж семантико-синтаксичної організації складних речень наукового стилю та його підстилів й до сьогодні залишаються поза увагою вчених. Цей факт зумовлює актуальність статті, в якій представлено спробу аналізу складнопідрядних речень означального типу з позицій їх семантико-синтаксичного функціонування в навчально-наукових текстах транспортного (залізничного) спрямування.

Функціональне призначення будь-якого мовлення виявляє прямий вплив на його структуру, лексику і синтаксис. Потенціал можливостей мовних одиниць може обмежуватись дією певних правил чи позамовних чинників, зокрема характером описуваної ситуації. У зв'язку з цим К. Ф. Шульжук слушно зазначив, що «мовна модель складного речення підпадає під вплив різноманітних перетворень, модифікацій, додаткових функціональних нашарувань, які реалізуються передусім через інтонацію, порядок компонентів і їх лексичне наповнення» [7, с. 138].

У проаналізованій сукупності поліпредикативних синтаксичних одиниць зафіксовано 65 % складнопідрядних речень означального типу, які, за переконанням А. П. Грищенка, «належать до тієї групи складних синтаксичних конструкцій, яким властиве прислівне підпорядкування підрядного речення, тобто граматична залежність його не від усього головного речення, а лише від окремого слова або словосполучення в його складі» [6, с. 258]. Заслуговує на особливу увагу той факт, що роль оформлювачів у виявлених конструкціях названого типу виконують переважно семантичні сполучні засоби. Така особливість зумовлена, на наш погляд, їх функціональним потенціалом – інформаційною повнотою, що уможлиблює структурну і семантичну завершеність складного речення.

Визначальним для аналізованих складнопідрядних конструкцій означального типу є використання сполучного слова *що* – 54 % синтаксичних одиниць. Пов'язуючи головну частину з підрядною, *що* у формі називного відмінка виконує роль підмета і побічно «виражає семантику уподібнення і якісної характеристики» [2, с. 58]: 1. *Вага та довжина поїздів визначаються згідно з таблицями, що затверджені Державною адміністрацією залізничного транспорту України;* 2. *Правильність і надійність закріплення вагонів, що прибули на станцію для тривалої стоянки, повинна перевірятися начальником станції, його заступником або черговим по станції.* 3. *Працівники залізничного транспорту повинні оберігати довірене майно залізниці та вантажі, що перевозяться.*

Складнопідрядних речень означального типу з асемантичним сполучником *що*, який, за переконанням Л. В. Пономарьової, є «семантично неспеціалізованими і стилістично нейтральними», в аналізованих текстах не виявлено [5, с. 72–73].

Поширеним сполучним засобом у реченнях окресленого типу є сполучне слово *який* (*яка, яке, які*) – 32 % речень, – що виконує роль другорядного члена речення і зв'язкової функції із вказівкою на якість, сприяє чіткості, прозорості викладу думки. На думку А. П. Грищенка, «в

сучасній українській літературній мові відносний займенник *який*, що виражає граматичний зв'язок між означуваним і підрядним означальним реченням, в цій функції найбільш звичайний» [6, с. 262]. У зв'язку з цим І. К. Білодід зауважив: «складнопідрядні речення означального типу зі сполучним словом *який* характеризуються семантичною місткістю, переплетенням в єдиному комплексі емоційних і логічних якостей» [1, с. 387]. Наприклад, 1. *Кожний працівник колійного господарства, в обов'язки якого входять огляд і перевірка колії, повинен у робочий час мати при собі книги записів результатів перевірки колії, споруд, колійних пристроїв і стрілочних переводів;* 2. *Результати огляду й заходи, необхідні для усунення виявлених несправностей, заносяться до спеціального журналу, у якому зазначаються також терміни усунення несправностей і виконання намічених заходів.*

Сполучне слово *де* – 14 % генетично пов'язане із займенниковим прислівником місця. Внаслідок зміни свого морфологічного статусу *де* набуло вторинного значення, що опосередковано накладається на первинну семантику, і в применниковій позиції набуває атрибутивно-локативної семантики [5, с. 77]. У конструкціях з відносним словом *де* «чітко виражається ознака за місцем дії. У зв'язку з цим означуване обов'язково повинне бути іменником з просторовим або часовим значенням» [6, с. 264]: 1. *Огляди колії на ділянках, де скасовані колійні обходи, виконуються бригадиром колії чи кваліфікованими монтерами колії, як правило, один раз на добу в порядку, встановленому начальником дистанції колії;* 2. *На дільницях, де вікна в графіку руху поїздів передбачаються в темний час доби, виконавець робіт зобов'язаний забезпечити освітлення місця виконання робіт.*

Отже, аналіз складнопідрядних речень з погляду їх семантико-синтаксичної організації у навчально-наукових текстах транспортного (залізничного) спрямування дозволив виявити домінанту складнопідрядних речень означального типу – 65% синтаксичних одиниць. В оформленні названого типу конструкцій зафіксовано перевагу сполучного слова *що* (54%), меншою мірою – *який* (*яка, яке*) (32%), обмежено використано сполучне слово *де* – у 14% речень. Ці сполучні засоби забезпечують інформаційну повноту, семантичну місткість і виразність складного речення, уможлиблюють точність відтворення взаємозв'язків об'єктивної дійсності.

Література

1. Сучасна українська літературна мова : Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 587 с.
2. Бондарко А. В. Теорія функціональної граматики : Темпоральність.

Модальность / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.

3. Лаптева О. А. Теория современного русского литературного языка / О. А. Лаптева. – М. : Высшая школа, 2003 – 356 с.

4. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови / Г. С. Онуфрієнко. – К. : «Центр навчальної літератури», 2006. – 312 с.

5. Пономарьова Л. В. Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 українська мова / Л. В. Пономарьова. – Донецьк, 2002. – 203 с.

6. Синтаксична концепція Арнольда Грищенко : Вибране / [упор.: І. В. Дудко, Ю. С. Макарець ; ред. і автор вступ. статті М. І. Степаненко]. – К., 2011. – 456 с.

7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2013 р.

УДК 811. 111 ' 374. 73: 811. 161. 2. ' 374. 73

І. А. Живіцька

КОНЦЕПТ «BEAUTY / КРАСА» В ПАРЕМІОЛОГІЧНОМУ УЯВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ)

Живіцька І. А. Концепт «Beauty / Краса» в пареміологічному уявленні (на матеріалі англійських та українських прислів'їв).

У статті розкрито уявлення про красу в англійських та українських прислів'ях. Підтверджено, що концепт «Beauty / Краса» є відображенням культури етносу й однією з основних одиниць мовної свідомості. Оцінність концепту тісно пов'язана з ціннісними орієнтирами поведінки суспільства. Доведено, що спільні уявлення про красу в англійській і українській пареміології зводяться до протиставлення внутрішньої й зовнішньої краси.

Ключові слова: концепт, краса, прислів'я, естетична оцінка.

Живицкая И. А. Концепт «Beauty / Красота» в пареміологическом представлении (на материале английских и украинских пословиц).

В статье раскрывается представление о красоте в английских и украинских пословицах. Подтверждается, что концепт «Beauty / Красота» является отображением культуры этноса и одной из основных единиц языкового сознания. Оценочность данного концепта тесно связана с ценностными ориентирами поведения общества. Доказывается, что общие представления о красоте в английской и украинской пареміологии склоняются к противопоставлению внутренней и внешней красоты.

Ключевые слова: концепт, красота, пословица, эстетическая оценка.

Zhyvytska I. A. The concept of Beauty in paremiological presentation (on the material of English and Ukrainian proverbs).

The presentation of beauty in English and Ukrainian proverbs has been determined. It has been demonstrated that the concept of Beauty is the expression of ethnic culture and

the main unit of linguistic consciousness. The attitudinal meaning of the declared concept is closely connected with the value navigators of the society behavior. It has been proved that common presentation of beauty in English and Ukrainian paremiologia tends towards opposition of inner beauty and man's appearance.

Key words: concept, proverb, beauty, aesthetic evaluation.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що уявлення про красу належить до найважливіших орієнтирів людської поведінки, при цьому співставлення побутового розуміння краси в англійській і українській етнокультурах дозволить подати систему моральних переваг відповідних мовних співтовариств.

Різним аспектам концепту «Beauty / краса» присвячено чимало лінгвістичних розвідок. Це досить закономірно, оскільки протягом усього свого існування людство виявляло цікавість до прекрасного, постійно відчувало внутрішню потребу у прагненні досягти, створювати й споглядати красу. Як зазначає О. Буткевич, краса – це «така споконвічна проблема, щодо якої найбільше сказаного й найменше всього зрозумілого [1, с. 5]. Тому немає сумніву в тому, що й в подальшому лінгвісти будуть звертатися до цього концепту у своїх дослідженнях.

Очевидно, що найяскравішим утіленням прекрасного в мовній картині світу є природа, стихійні лиха якої утворюють протилежну частину опозиції. В оцінці зовнішності людини спостерігається стереотипність позитивних образів (очі, обличчя, посмішка) й варіативність негативних. Внутрішній світ людини розмежовується на поля «прекрасне» – «потворне» на основі етичних характеристик, передусім «добра» – «зла».

Проблемою зовнішньої привабливості переймалися ще давньогрецькі філософи, які у своїх працях розробляли певний еталон людської краси, так званий «естетичний ідеал», що передбачав такі категорії, як прекрасне, витончене й бездоганне. «Теорія краси» тих часів була пов'язана з поняттями ритму, симетрії й гармонії частин, тобто із загальною формулою «єдності в різноманітності». Основна ідея полягала у вихованні людини, яка б поєднувала в собі досконалість будови тіла й духовно-морального складу [1, с. 48].

Цікавим є твердження Т. Вендіної, що у мові традиційної народної культури поняття «краси» покриває значно більшу частину семантичного простору, ніж поняття «потворного» [2, с. 160]. Це, на наш погляд, суперечить загальновідомій тезі про те, що сфера негативної оцінної номінації є ширшою, ніж протилежна їй сфера позитивної оцінки (наприклад, більше паремій на позначення глупоти,

ніж розуму). Зазвичай таку невідповідність пояснюють тим, що негативний досвід є важливішим для людини: зазнавши його, люди роблять менше помилок у майбутньому. Заслугує на увагу структура уявлень О. Сахарової про прекрасне й потворне в українській національній мовній картині світу. Як стверджує дослідниця, ядром асоціативно-семантичного поля «прекрасне» є висловлювання із семами «краса», «емоція», «моральність», «гармонія»; ядром поля «потворне» – висловлювання із семами «негативні емоції», «аморальність», «створене людиною» [8, с. 563]. Інша українська дослідниця, О. Маленко, під прекрасним розуміє явища з їх природніми властивостями, залучені людською діяльністю до сфери зацікавлень особистості, що й детермінує їх позитивну цінність для людства як роду [7, с. 94].

У статті, опублікованій у ювілейному збірнику, присвяченому Н. Арутюновій, В. Дем'янков зауважує: «говорячи про красу різними мовами, чи маємо ми на увазі одну й ту саму «платонівську» універсальну ідею краси, чи ми говоримо про різні речі: російською мовою про одне (про російську «красу»), англійською – про інше, німецькою – ще про інше?» [3, с. 601]. Мовознавець припускає, що сполучуваність лексем естетичної оцінки в різних мовах неоднакова. Наприклад, англійський прикметник *beautiful* має ширшу сполучуваність, ніж російська лексема *красивый*, і перекладається як «приємний, чудовий, відмінний». Автор звертає увагу і на роздрібленість категорій «прекрасний» у різних мовах. Так, англійці в побутовому мовленні вживають слово *pretty*, а в художніх текстах найчастіше трапляється слово *beautiful*. Загальний висновок дослідника такий: існують національні стандарти уявлення про красу, які відрізняються прагматикою і семантикою, а також специфічним вираженням міри краси у словосполученнях (синтактикою) [3, с. 607].

Слід зазначити, що концепт «Beauty / краса» є одним із найдавніших ментальних одиниць концептуальної картини світу, яка, на думку Л. Лисиченко, пов'язана із цілокупністю знань про світ і є спільною для народів з однаковим рівнем цих знань [6, с. 129]. Концептуальна картина світу характеризується найбільшою універсальністю (серед інших картин – фізичної, філософської, релігійної, художньої тощо) [7, с. 93]. Тому доречніше говорити лише про деякі відмінності в уявленні про красу англійців та українців, зважаючи на невеликі нюанси в поглядах. Уважається, що прислів'я як прецедентні тексти містять ціннісні пріоритети, які передбачають різноманітні оцінки того чи того соціуму.

Фольклорна творчість, на думку О. Маленко, апелює до прекрасного як однієї з найвищих цінностей буття, що вмотивовує духовну еволюцію людини: від усвідомлення важливості зовнішньої краси до пріоритетності внутрішньої. Залежно від життєвих та естетичних орієнтирів етносу, від його психоментальних особливостей, формується еталон вербального кодування цінностей буття у площині національного фольклорного тексту. Як зазначає мовознавець, усе, що вбачалося творцями фольклорних текстів естетично вартісним, що спонукало до чуттєвих рефлексій, що було концептуально важливим в естетичному осмисленні буття, декодувалося вербальною системою символів та образів, семантичну основу яких склали як денотативні, так і емотивно-оцінні компоненти [7, с. 94].

Не можна не погодитися з О. Маленко в тому, що апелювання народнопоетичних текстів до естетичних пріоритетів природи є цілком закономірним [7, с. 98], адже споглядання прекрасних природних артефактів упливало на чуттєву сферу людей, пробуджувало їхні асоціативно-творчі й образно-символічні уявлення. При цьому, як зазначає автор, емотивно-оцінне наповнення семантичної структури лексем-презентантів явищ природи має однозначно позитивний характер, незалежно від ситуацій контексту і загального емотивного тла образного комплексу чи образу-символу [7, с. 98].

У мовній свідомості українців прислів'я, які вербалізують тематичну групу «краса природи», більш частотні, ніж в англійській. Краса довкілля слугує естетичною оцінкою, параметром вимірювання якісних характеристик природних артефактів: *Майська роса краща вієва; Раді люди літу, а бджоли цвіту; Сонце гріє, сонце сяє – вся природа воскресає; Весна днем красна, а на хліб пісна; Весна красна квітками, а осінь плодами*. Прислів'я обох мов спрямовані на людину, на її внутрішнє очікування благополучного кінця справ: *A fair day in winter is the mother of a storm; After rain comes fair weather; A blustering night, a fair day follows; Rain at seven, fine at eleven; It is always darkest before the dawn; A clear sky fears not the thunder; Колись і перед моїми ворітьми зійде сонце; Сонечко блисне – сорочечка висхне; Загляне сонце і в наше віконце*.

Як показали результати практичного дослідження, і в англійській, й в українській мовах найбільш уживаними є прислів'я, що характеризують зовнішність людини: *A pretty man looks pretty in every clothing; Good face is a letter of recommendation; If you're beautiful, whatever you do is fine; Гарний цвіт не буде довго стояти при дорозі; І бджола летить на червону квітку; Чепурний, як горщик з кашою; Як*

гарна Параска, то гарна й запаска, коли ж вона, як мулиця, то не вабить і спідниця; Коли не маєш своєї краси, у чорта не проси.

Констатуючи ідеальні фізичні характеристики, мовні одиниці обох мов, водночас, не зараховують красу до значущих цінностей. Зовнішня краса має відносну релевантність, тобто може визнаватися бажаною, але не обов'язковою.

Краса без відповідного морального обличчя людини, без почуттів, носить ефемерний характер: *A pretty girl, a heart of gall*. Як слушно зазначає О. Дивненко, «суперечність між зовнішньою красою людини і її моральною, естетичною сутністю породжує парадокс: людина може бути гарною, але не прекрасною; людина може бути прекрасною, але не гарною» [4, с. 39]. Отже, автор об'єднує поняття «краса» із зовнішнім змістом, а поняття «прекрасного» – з внутрішнім. Ми, у свою чергу, розуміємо під «прекрасним» широку оцінну категорію, а під «красою» – природню досконалість. Поряд із естетичним розумінням краси (фізичні параметри), існує етичний аспект, який описує красу як набір особистісних характеристик (краса душі), як деякий моральний ідеал, як схвальну оцінку вчинків і відносин між людьми.

У народно-розмовних одиницях обох мов духовній красі людини, її внутрішнім якостям та благородним учинкам відводиться чільне місце: *Good fame is better than a good face; A clear conscience shines not only in the eyes; Small rain lays great dust; Handsome is as handsome does; Good fame is better than a good face; Inner beauty is real beauty; Не той гарний, що гарний, а той, що діло робить; Не в тім хороша, що чорноброва, а в тім що діло робить; З красивого лиця води не пити, аби зміла їсти зварити; Не дивися на личко, а питай про роботу.*

До речі, в англійській мовній картині світу ідеальним та бездоганим чоловіком є *джентельмен*, визначальною характеристикою якого є передусім його манери. Безперечно, що паремійна творчість не могла залишити непоміченими такі чесноти справжнього англійського джентльмена, як благородність, галантність, ввічливість, порядність, щирість, скромність: *It is not the gay coat that makes the gentleman; Manner and money make a gentleman.*

Прислів'я застерігають від передчасних висновків щодо зовнішності людини, оскільки її внутрішній світ розкривається не відразу, а лише в процесі спілкування. За гарним зовнішнім виглядом часом ховається потворне моральне обличчя, і, навпаки, неприваблива людина має прекрасні духовні характеристики: *Appearances are deceptive; A clean glove often hides a dirty hand; You can't tell a book by its cover; Do not judge by appearances, a rich heart may be under a poor*

coat; Under a shabby cloak may be a smart thinker; Under the thorn grow the roses; It is not the beard that makes a philosopher; Не краса красить, а розум; Губи товсті – серце м'яке; Поганий на вроду, та гарний на вдачу. Вислів *All that glitters is not gold* демонструє, що не все те гарне, яке відразу впадає в очі, є цінним. Справжня краса часто буває захована глибше, ніж може здаватися на перший погляд. Культурна, інтелігентна людина завжди істинно красива, тому що багата душею. Аналогічне українське прислів'я *Не все те золото, що блищить* підтверджує схожість поглядів неспоріднених народів на внутрішній світ людини та її моральні якості.

Деякі мовні одиниці мають відверто іронічно-оцінні відтінки. Негативна конотація присутня у прислів'ях, де люди вважають себе привабливими, хоч інші так не думають: *Така хороша, що не варта й гроша; Гляньте на його вроду, чого він варт: сім гривень таких сотня; Гарний, як спить, та ще й лицем до стінки лежить; Хороший, хороший, був би ще кращий, та вже нікуди; Хороший, як Микитина свита навиворіт.*

Протиставлення краси зовнішньої і краси духовної як нижчої і вищої різновидностей краси, на думку А. Леонтєвої, психологічно пояснюється тим, що перша є причиною, а інша – метою. Людина цінує більше те, що досягла самостійно, доклавши зусиль (краса-мета), ніж те, що отримала від природи або випадково (краса-причина) [5, с. 546].

Серед англійських і українських прислів'їв із стрижневим компонентом «Beauty / краса» виділяємо мовні одиниці про красу жінки.

Образ «прекрасної дами» в англійській мовній свідомості, який можна схарактеризувати лексемою *lady*, походить з книжково-романтичного дискурсу й не розглядається в народно-розмовних одиницях. Хоч особливий інтерес викликає те, що етимологічно *lady* означало «виготовлювачка хліба» від *loaf* («буханець хліба») і *dige* (передбачувано «тістомісильник»), пов'язаного з готським *deigan* (місити). В аналізованих же одиницях використовується лексема *woman*.

У паремійній творчості зовнішність жінки протиставляється її моральним якостям: *Every woman would rather be handsome than good.* Краса жінки тьмяніє, коли переважають її вади: *Every woman is beautiful till she speaks; A fair woman without virtue is like palled wine; Хлопці б'ються чорт зна за що: хоч красива, та ледащо; Бог до вроди розуму не прив'язав; Хороша, вродлива, тільки біда, що сварлива.*

Гарний внутрішній світ жінки є особливо цінним, оскільки краса швидко зникає: *Beauty is a living thing – Beauty is only skin deep;*

Age before beauty; All that fair must fade; What blossoms beautifully, withers fast; Beautiful roads never go far; Як була молода, була в мене врода, а тепер на виду і в дзеркалі не найду; Краса минеться, а розум пригодиться; Краса до віця, а розум до кінця; Гарне і зличне, та не вічне; Три речі скоро минають: луна, веселка і дівоча краса.

Привертає увагу песимістичний англійський вислів про недовговічність краси й сталість потворності: *Beauty dies and fades away, but ugly holds its own*. Головне достоїнство жінки – її розум: *На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре*. Висміюються жінки, які й від природи невродливі й розуму не придбали: *Neither beautiful nor clever*.

Негарна зовнішність компенсується внутрішніми якостями жінки: *Choose a wife rather by your ear than by your eye; Не шукай краси, а шукай доброти; Хоч не з красою, аби з головою; Не дивися на вроду, лише на пригоду*. До того ж прислів'я застерігають, що краса жінки буває обманлива: *Fair face may hide a foul heart; Лице рум'яне, а серце кам'яне*.

В англійській мовній картині світу краса є справжньою, якщо її супроводжує здоров'я: *Health and cheerfulness make beauty; Good health is the sister of beauty; Health and gaiety foster beauty*.

Для англійців і українців зовнішність не є запорукою щасливого життя: *Every bean has its black; Every man has his faults; Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий; Не будь красива, а будь щаслива; Хоч не красивий, аби щасливий*.

У мовній свідомості обох народів переважає сприйняття краси через вияв любові й почуттів: *He who loves a one-eyed girl thinks that one-eyed girls are beautiful; Beauty is in the eye of the beholder; Beauty lies in lover's eyes; Jack is no judge of Jill's beauty; Хай буде й кривокуба, аби була серцю любя; Хоч ряба і погана, та доля кохана*. Недоліки людини помітні, коли немає любові: *Faults are thick where love is thin*.

В англійських та українських прислів'ях підкреслюється значущість гарного мовлення людини. Народні вислови вказують на важливість добрих слів та проголошують цінність мовлення: *Fair words break no bones; A bird is known by its note and a man by his talk; A word warmly said gives comfort even to a cat; Красне слово – золотий ключ; Добре слово краще, ніж готів гроші; Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – ворогів; Ласкаве слово, що весняний день; Від теплого слова і лід розмерзається*. Водночас прислів'я попереджають про необхідність бути обережними у своєму мовленні, гарно обмірковувати свої слова (*First think, then speak*), адже *Слово – не горобець, вилетить*

– не спіймаєш (*A word spoken is past recalling*), а необдумані слова вражають людину найболючіше: *Many words hurt more than swords; Fine words dress ill deeds; Great talkers are great liars; I від солодких слів буває гірко; Від меча рана загоїться, а від лихого слова – ніколи; Вода все сполоще, тільки злого слова ніколи; Внік мене тим словом, не треба ї вогню; Гостре словечко коле сердечко.*

У мовній картині світу обох народів людина цінується не за її красномовство, а за її корисні справи: *Actions speak louder than words; Deeds, not words; Better to do well than to say well; Doing is better than saying; A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds; Діла говорять голосніше, як слова; Не так то він діє, як тим словом сіє.* Істотне значення у народній свідомості має стислість мовлення: *Beauty is silent eloquence; Brevity is the soul of wit.* Надмірна балакучість не вітається: *Many words will not fill a bushel; A tattler is worse than a thief; Great boast, small roast; Більше діла – менше слів; Де мало слів, там більше правди; Балакун, мов дір'ява бочка, нічого в собі не задержить; Словом, як шовком вишиває, а ділом, як шилом шпигає; На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці.* Ознакою непорядності є недотримання слова: *An Englishman's word is his bond; Be slow to promise and quick to perform; A promise is a promise; Давши слова – держись, не давши – кріпись; Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.*

Отже, краса в обох лінгвокультурах визнається однією з найвищих цінностей людини. Оцінка відповідного концепту в пареміологічних одиницях тісно пов'язана з ціннісними орієнтирами поведінки людини в суспільстві. Спільні уявлення про красу в англійській і українській пареміології зводяться до визнання моральних недоліків за зовнішньої краси та протиставлення внутрішньої й зовнішньої краси.

Література

1. Буткевич О. В. Красота : Природа, сутність, форми / О. В. Буткевич. – Ленинград : Художник РСФСР, 1983. – 438 с.
2. Вендина Т. И. Прекрасное и безобразное в русской традиционной духовной культуре / Т. И. Вендина // Логический анализ языка. Языки эстетики : Концептуальные поля прекрасного и безобразного / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2004. – С. 143–162.
3. Демьянков В. З. Значение и употребление лексем класса «красота» / В. З. Демьянков // Сокровенные смыслы : Слово. Текст. Культура : сб. ст. в честь Н. Д. Арутюновой / отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 601–609.
4. Дивненко О. В. Эстетика / О. В. Дивненко. – М. : Изд. центр «А3», 1995. – 272 с.
5. Леонтьева А. Л. Так что же есть на свете красота? (Концепт красоты сквозь призму металекики / А. Л. Леонтьева // Логический анализ языка. Языки эстетики :

Концептуальные поля прекрасного и безобразного / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2004. – С. 545–562.

6. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні / Л. А. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків : Майдан, 1998. – Том 6. – С. 129–144.

7. Маленко О. О. Естетична категорія прекрасного у вимірі лінгвоконцептуального аналізу тексту / О. О. Маленко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. праць Дніпропетровського нац. ун-ту. – Дніпропетровськ : Пороги, 2007. – Вип. 6. – С. 90–102.

8. Сахарова О. В. Прекрасное / безобразное в формировании этносоциокультурной модели мира / О. В. Сахарова // Логический анализ языка. Языки эстетики : Концептуальные поля прекрасного и безобразного / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2004. – С. 562–573.

9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

10. Українські прислів'я і приказки / упор. Т. Панасенко. – Харків : Фоліо, 2004. – 351 с.

11. The Oxford dictionary of proverbs / ed. by J. Speakes. – New York : Oxford University press, 2008. – 388 p.

12. The Wordsworth dictionary of proverbs / ed. by G. L. Apperson. – London : Wordsworth editions Ltd. Hertford, 2006. – 656 p.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2013 р.

УДК 811.161.2'282'367.622'342(477.82)

Р. С. Зінчук

РЕФЛЕКСИ ДАВНІХ ГОЛОСНИХ У СИСТЕМІ СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ І СУМІЖНИХ ГОВІРОК

Зінчук Р. С. Рефлекси давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок.

На матеріалі західнополіських і суміжних говірок проаналізовано систему іменникової словозміни в аспекті опису виявів у говіркових закінченнях фонетичних закономірностей досліджуваного ареалу, передусім специфіки рефлексії етимологічних голосних. З'ясовано, що флексійну варіантність у субстантивній парадигмі визначають передусім континуанти давнього *ъ*, а також етимологічних **o* та **e*, якість рефлексії яких, як правило, залежить від наголосу, що також зумовлює просторову поведінку відповідних словоформ.

Ключові слова: говірка, голосні фонемі, рефлекси давніх голосних, іменник, відмінок, флексія.

Зинчук Р. С. Рефлексы древних гласных в системе словоизменения имен существительных в западнополесском и смежных говорах.

На материале западнополесского и смежных говоров проанализирована система словоизменения имен существительных в аспекте анализа проявлений в диалектных окончаниях фонетических закономерностей исследуемого ареала, прежде всего специфики рефлексирования этимологических гласных. Установлено, что вариантность флексии в субстантивной парадигме определяют прежде всего

континуанти древнього *ǫ*, а також етимологічних **o* і **e*, качество рефлексирования которых, как правило, зависит от ударения, которое также определяет локальное поведение соответствующих словоформ.

Ключевые слова: говор, гласные фонемы, рефлексы древних гласных, имя существительное, падеж, флексия.

Zinchuk R. S. Reflexes of Old Vowels in Noun Word Change System in Western Polisian and Related Patois.

The system of noun word change is analyzed on the material of Western Polisian and related patois to reveal the phonetic regularities in the patois inflection system and the specificity of the reflection processes in etymological vowels in particular. It is ascertained that the inflectional variability in the substantival paradigm is mostly determined by the continuants of the old inflection *ǫ* and also etymological **o* and **e* whose reflection quality depends, as a rule, on the non-stressed position conditioning the position of the corresponding word forms.

Key words: patois, vowel phonemes, old vowel reflexes, noun, case, inflection.

Поліський територіально-мовний простір, який уже «у киеворуську історичну епоху низкою лінгвальних рис виразно контрастував українському півдню» [19, с. 379], досі зберігає свою самобутність, зокрема в народнорозмовній традиції, акумулюючи як архаїзми, так і явища інноваційного характеру на всіх мовних рівнях. Яскраве свідчення такому твердженню – діалектна словозмінна система в аспекті аналізу виявів у говіркових закінченнях фонетичних закономірностей відповідного ареалу, передусім специфіки рефлексії етимологічних голосних, що вирізняє поліські говірки в українському діалектному континуумі.

Фонетична система поліських говорів у XVI – XVII ст. ґрунтовно описана В. М. Мойсієнком [19]. Вокальному складу деяких сучасних говірок Полісся присвячено окремі наукові розвідки О. В. Юсікової [25; 26], Т. В. Назарової [21], О. І. Скопненка [23], О. С. Білої [5], Г. О. Козачук [15], Ю. В. Громика [8]. Континуанти давнього *ǫ* у підляських говірках стали об'єктом уваги Г. Л. Аркушина [2].

Цінний матеріал, що однак потребує ґрунтовного аналізу, містить досліджуване мовне середовище (територія Волинської та Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь), яке віддзеркалює як давні, так і сучасні процеси становлення діалектних фонетичних та словозмінних норм. Живомовні свідчення поліщуків дають змогу простежити локальну специфіку рефлексії етимологічних голосних та робити висновки про причини флексійної варіантності в окремих відмінкових позиціях субстантивної парадигми західнополіських і суміжних говірок.

Досліджуваний ареал вирізняють, передусім, континуанти

давнього *ʒ* – фонемі, яка в більшості українських говорів та сучасній літературній мові представлена голосним *i*, однак у ретроспективному мовному зрізі, за припущенням дослідників, імовірно, «відзначалася винятковою фонетичною нестійкістю і об'єднувала алофони, які частково співвіснували в одній діалектній системі, а частково вживались лише в певних діалектних зонах» [19, с. 80]. Західнополіські говірки зберігають характерну для північноукраїнського мовного континууму залежність якості рефлексії аналізованої фонемі від наголосу. Водночас, за континуантами давнього *ʒ* в іменниковій парадигмі можна простежити східну межу західнополіського говору на рівні субстантивної словозміни. За висновками В. М. Мойсієнка, зробленими на основі детального аналізу поліської фонетичної системи, «західнополіський діалект протиставляється середньо- та східнополіським за виявами *ʒ* в обох позиціях по умовній лінії, що проходить дещо на захід від Горині» [19, с. 84].

Так, релевантним для родового відмінка однини іменників жіночого роду з м'яким кінцевим приголосним основи в більшості обстежених говірок є наголошене закінчення *-i* як закономірна для української мови фонетична зміна флексійного *ʒ* відповідних словоформ субстантивів давніх **-jā*-основ, як-от: *ом землʒ*. Діалектну специфіку оформлення аналізованої відмінкової позиції в межах досліджуваного ареалу виявляють крайні східні говірки. Відповідно до давньої флексії родового відмінка однини іменників колишніх **-jā*-основ згідно з особливостями рефлексії наголошеного *ʒ* в окресленій діалектній зоні фіксовані словоформи з такими закінченнями: *-i'e*: *нема земл'i'e*: (Тишиця Брз.), *-i'e*: *до сим'н'i'e*: (Кам'янка Брз., Вовкошів Гщ.), *-e*: *коло зимл'е* (Великий Чермель Дбр., Адамівка Брз.). В іменниках з основою на депалаталізований шиплячий приголосний виявлено флексію *-ie*: *б'із душце* (Великий Мидськ Кс.).

Такі ж рефлекси давнього *ʒ* під наголосом фіксовано в закінченнях (давніх чи нових, зумовлених граматичною аналогією) інших відмінкових позицій. Названі форманти визначають діалектну специфіку реалізації місцевого відмінка однини іменників у східній говірковій зоні досліджуваного ареалу, пор.: *по вод'i'e* (Великий Мидськ Кс., Тишиця Брз.), *на о'н'i'e* (Тишиця Брз.), *бабушка в сел'це* (Тишиця Брз.), *в душ'i'e*, *на ме'ж'i'e* (Тишиця Брз., Кам'янка Брз.), *на воїн'е* (Великий Чермель Дбр., Постійне Кс., Борщівка Кс., Адамівка Брз.), *в земл'е* (Борщівка Кс., Адамівка Брз.), *пал'аніц'і повикачуйут' на стол'е* (Постійне Кс.), *вона в другом сел'е жилá* (Людинь Дбр.), *вárта ход'іла по сел'е* (Чаква Вл.). Фіксації інших дослідників

свідчать про продовження ареалу таких утворень далі на схід, пор. відповідники в середньополіських говірках: *ў но'з'іє* [7, с. 135], *ў голо'в'є'* [7, с. 57], *б'ла с'тарша ў с'ем'іє* [7, с. 58], *на нової з'ем'л'є* [7, с. 88], *ц'є ў с'ел'є ў нас та'к'є ро'б'іл'ї* [7, с. 29], *у гн'єз'д'є іє /рамк'ї* [7, с. 101], *на окн'є'верес у м'єн'є сто'йт'* [7, с. 108].

Дифтонг *іє* як характерний рефлекс давньої фонем *ѣ*, яка, на думку Ю. В. Шевельова, зазнала дифтонгізації в усіх позиціях, але далі зберегла дифтонгічну вимову тільки під наголосом [24, с. 402], поширений, за спостереженням Г. Л. Аркушина, у підляських говірках, пор. фіксовані дослідником словоформи місцевого відмінка однини іменників: *в дво'р'іє, по голо'в'іє, на гор'іє, в кун'ц'іє, в пе'ч'іє, по зем'л'іє, по шод'с'іє*, а також *на воїн'є | по вуїн'є || по вуїн'іє, в сил'іє || по сел'є || по сел'іє* [2, с. 65]. Щоправда, інші говірки північноукраїнського мовного континууму, хоч і зберігають дифтонгічний вияв давнього *ѣ* під наголосом [3 I, к. 3, 5, 7], однак мають помітну тенденцію до поступової уніфікації закінчень місцевого відмінка однини іменників давніх **-ā-* та **-ǫ-* основ через монофтонгізацію дифтонгів.

Форми з наголошеним закінченням *-іє* спорадично фіксовані в називному відмінку множини іменників, оформлених за зразком колишніх **-jā-* основ, у східній діалектній зоні досліджуваного ареалу, пор.: *скрин'іє та'к'іє поро'бив* (Гишиця Брз.). Більшою частотністю в говірках окресленої діалектної зони позначена однак флексія *-'є*, пор.: *телиц'є по два м'єтри* (Адамівка Брз.), *так'ї як кострул'є / д'єжк'ї // і скрин'є булі* (Постійне Кс.), *терниц'є там стоїат'* (Чаква Вл.).

Діалектну специфіку реалізації ненаголошеного *ѣ* у західнополіських говірках визначає передусім фонема /и/, пор. фонемний склад звичних для народнорозмовної традиції поліщуків лексем *бида, стина, мишок, видро, циловати, стивати* і под. (див. також відповідні фіксації Г. Л. Аркушина в підляських говірках [2, с. 66]). Типовим для окресленого ареалу рефлексом давнього *ѣ* в ненаголошеній позиції прийнято вважати закінчення *-и* в окремих відмінках субстантивної парадигми. Так, словоформами на *-и* в більшості говірок досліджуваного ареалу, крім південних та східних, представлений родовий відмінок однини іменників жіночого роду з м'яким кінцевим приголосним основи, пор.: *суп вари'єли с квасо́ли, тре ше йако́с' карто́хли на зи́му накопа́ти, хо'ді'є в ми́лостини просі'є*, *клу́ни булі'є так'єйї / полови'є на клу́ни так йак пом'іст / а дал'ї збі'єти тик з гли'єни, доп'іро тико добра́ побáчили / во́ли / слобóди, цибу́лником краси'єли йáйц'а / ну-у с цибу́ли, шо то за постéл'а бу́ла / витé повтика́ли б с те́йї постéли, коло те́йї йáблуни пу́л'а його'ї*

догна́ла, з ви́шни гол'а́к налама́йім / то проку́рим ту ха́ту йак нибу́д'. Закінчення *-и* родового відмінка однини субстантивів з основою на шиплячий, свистячий та сонорний вібрант (пор. з народнорозмовної традиції досліджуваних говірок: *ка́шу таку́ густу ва́рили і каза́ли шо посл'а ка́ши нимá па́ши, навб'іл'и то жи́'ето / пиани́'ци ма́ло с'ййали, лед' всп'іли до те́йї бу́ри*) І. Г. Матвіяс розглядає як імовірний «наслідок впливу відповідних форм іменників **-ā*-основ, чому сприяло ствердіння кінцевого приголосного основи» [17, с. 49].

Характерною особливістю, що об'єднує більшість досліджуваних говірок, крім південної діалектної зони, невеликих острівних ареалів на території Рівненщини і Пінщини, є ненаголошена флексія *-и* давального та місцевого відмінків однини субстантивів **-ā*-основ, а також місцевого відмінка однини іменників з основою на **-ō-*, пор. відмінкові форми іменників жіночого роду: *тре́ба_и* бу́ло д'івци кусо́к по́л'а дийа́к'еї прикупи́'ти, музи́'ци заплáт'ат' / та́й гра́йе, типе́ра то в ко́струл'ци ва́ру' / а коли́'с' ті́ко чигуни́'е, пиро́гї'е бу́лі'е на ча́ре́ни / і на бл'е́си бу́лі'е / а хл'і́б ше памн'ата́йу на липе́си пиклі́'е, л'і́том шчитáй за́вше на пудло́зи спа́ли, в зми́л'анци до́вг'і́ ч'ес:ид'і́ли, ми́'е то йе́к горо́х при доро́зи вал'е́лис'а, на бире́зи так і зоста́в'а ви́'сити, в ка́ждо́й ко́мнац:и по двана́ц:ат' душ бу́л'ї, без нийа́ко свѣ́тра / в одну́ї соро́ц:и і бос'ако́м, в по́л'ову́ї ла́нци бу́ла, вбива́ли ск'і́ко йе в ха́ти симі́й / до найме́нчих дито́к в коли́'сци / ж'е́ско аж йак поду́майу. Ареал описуваних словоформ охоплює також підляські говірки: *си́д'і́ти в одні́й'хати* [1, с. 70], *йа го́лі' / но в со́'роц:и* [1, с. 72], *на хресні́ до'рози* [1, с. 178], *на одну́й' подуши́ци сп'ят* [1, с. 214], *на сто́л'ї на мисци́ по́ставит* [1, с. 216], *в ту́й'шиши́ци* [1, с. 242]. Уплив закономірностей фонетичної системи досліджуваного ареалу на діалектне формотворення аналізованої відмінкової позиції засвідчують і словоформи, фіксовані Ю. В. Громиком у говірці с. Липне Квр., розташованій в ареалі середньополісько-західнополіського пограниччя, пор.: *в кумо́ри, на ха́ти, в тазе́ти, в капу́сти, вс'е́й брига́ди, пу пра́вди, в це́ркви, на гру́би, в ла́мпи, на лі́пи, пу мо́ркви, ба́би, в бу́л'би, на маши́ни, в дулі́ни, на пирі́ни, в пишче́ри, ці́лей шко́ли, в муг'і́ли, на бире́зи, на дуро́зи, пу пудло́зи, в ша́нци, на пуду́сци, те́й д'івчинци, в місци́, ма́чуси, свикру́си, на стр'і́си, в ка́ши, на гру́ши, в уде́жи, пу кал'у́жи, в са́жи, на гуну́чи* [9, с. 104–105]. Представлену давніми писемними джерелами флексію *-и* С. П. Бевзенко справедливо вважає наслідком «чисто фонетичних причин» і не простежує в появі аналізованого закінчення вплив відповідних структур давніх **-jā*-основ [4, с. 56].

І. Г. Матвіяс вважає ймовірними обидва шляхи розвитку флексії *-и*, акцентуючи увагу на ненаголошеній позиції [18, с. 77–78], хоч згодом називає аналізоване закінчення своєрідним місцевим [для поліських говорів. – Р. 3.] рефлексом ненаголошеного **ѣ** [17, с. 52].

Одним із наслідків характерної для північноукраїнських говорів рефлексії **ѣ** у ненаголошеній позиції є закінчення *-и* місцевого відмінка однини іменників, оформлених за зразком давніх **-ѣ-основ* [20, с. 57], пор. із західнополіської народнорозмовної традиції: *пáсли товáр в л'іси, тóк і так'ейі булі^е в клун'эх / на тим тóци ї молоті^ели збиж, висóко на дуби те гниздó, на завóди коло самол'óтуу був, ми^е зáвше хл'іб на чарéни пиклі^е, на горóди бул'бу копáла йакрáз, кáжут' / русáлк'і в жі^ети сид'ёт' і л'акáйут', хто на виритéни / хто на кóворотку пр'éли, мучі^ели йугó в óзе^ери, в дéреви ти жуку^і, зáвше на бóлоти латáт' цвилá; пор. із підляських говірок: в'нашум л'іси [1, с. 180], на бóлоти [1, с. 222], и хо^ідил'і по^ітому жжити [1, с. 270], треба попо^іт'агати ... по^іпоплави [1, с. 284], в холмс'к'ім по^ів'іти [1, с. 410], jájc'a varýt' f^і tom žýtu [28, с. 15], із берестейсько-пінських: ў л'іси ночували [23, с. 160], т'реба було ро^ібити на ха^із'аїстви [23, с. 171], я була на ху^ітыры [14, с. 117], молодые роблять в софхозы [10, с. 287]. Більшу супроти літературної норми частотність уживання флексії *-и* в місцевому відмінку однини аналізованих іменників засвідчують і словоформи з говірки с. Липне Квр., пор.: в л'іси, на дуби, на гурóди, в горóуди, на завóди, на бéризи, в кужу^іси, на слóни, на пристóли, на пóвирси, в л'óси, на пóплави, на пурóзи, пу мурóзи, на рóвири, на базáри, на вагáли, в зóшити, в кóмини, на пирилáзи, на вб'іди, на сáмом вéрси, на гур'іси, на хóлоди, в цéнтри, на ху^ітури [9, с. 107], в кр'ісли, на том слóви, на булóти, в с'іни, на кул'іни, в ку^ірїти, на вдийáли, в цáрстві, на кул'éси, на пул'іни, на дéрви, в гóци, в кұхри, в жі^іти, на вирт'óни, в гóзири, пу хадз'аїстви [9, с. 108].*

Інтегруючий вплив **ѣ**-закінчень місцевого відмінка однини іменників із твердим кінцевим приголосним основи на словозмінний вияв субстантивів із м'якими основами [20, с. 59] перетинається з органічним рефлексом давнього *-и* колишніх **-jѣ-* чи **-ї-*основ [4, с. 46; 17, с. 116] у західнополіських словоформах на зразок в колóд'азі, по н'іхти, на пóли, пор. з народнорозмовної традиції поліщуків: вже в ко^ілód'азі во^іді німа^іє, то на русáлним тéжни вмéрли вихóдили, зайн'év трóх'і по н'іхти молоткóм, йакáс' вáвка на лік^іти, сóнце заїде / а ми ше на пóли / роботи^і ш на пóли мóре, на с'óму м'ісци так і внав / то вс'ої ч'ес т'éшко на сéрци посл'а йогó смéрти.

Відмінкові форми, як-от: *на бригаде, в хате, в банце, в корбце, на лавце, в гладичце, на тице*; зрідка фіксовані в говірках східної діалектної зони досліджуваного ареалу, репрезентують ще одну локальну особливість субстантивної парадигми. Ненаголошену флексію *-e*, на думку І. Г. Матвіяса, можна вважати фонетичним рефлексом давнього ненаголошеного **ǣ* [18, с. 77]. Т. В. Назарова в поодиноких аналізованих словоформах вбачає передусім вияв «спорадичного вторинного вирівнювання ненаголошених закінчень до наголошених» [20, с. 61].

Менш активно з огляду на відмінкову всеосяжність, однак достатньо продуктивно в аспекті розгляду окремої відмінкової позиції відображені в субстантивній словозміні досліджуваного ареалу наслідки еволюції давнього **o* в новозакритому складі. Рефлекси аналізованого голосного визначають локальну специфіку реалізації родового відмінка множини іменників в обстежених говірках. Етимологічний **o* в закінченні **-ovъ*, первісно характерному для аналізованої відмінкової позиції субстантивів колишніх **-ǫ*-основ, однак уже з XI ст. фіксованому в словоформах іменників з основами на **-o-* [4, с. 81], у досліджуваному ареалі реалізований, як правило, у трифонемній системі голосних /i/, /u/, /y/, іррадіацію яких у діалектному просторі визначає наголошена чи ненаголошена позиція та кінцевий приголосний основи (лінгвогеографічне представлення виявів родового відмінка множини іменників, оформлених за зразком давніх **-ǫ-*, **-ǫ*-основ, – кк. 42а, 42б, 42в, 43а, 43б, 44а, 44б, 44в, 45 атласу [11]), пор.: *с'їтали і мак / ніхтó тогд'і ні'знав ти'х наркомáнув / і ні пилі'є стіко / ні б'уло алкаші'в йак тин'ер* (Заболоття Лбм.).

Закріплене літературною нормою закінчення *-'iv* у наголошеній позиції в більшості західнополіських говірок поширене передусім у родовому відмінку множини субстантивів з основою на кінцевий задньоязиковий та фарингальний, в окремих говіркових групах північно-західної, північно-східної діалектних зон та на півдні досліджуваного ареалу фіксоване серед відмінкових форм іменників із кінцевим губним приголосним основи, значно менш активне при формотворенні аналізованої відмінкової позиції інших субстантивів.

Діалектні вияви родового відмінка множини іменників у говірках обстеженої території позначені особливою продуктивністю наголошеної флексії *-ив*, як правило, у відмінкових формах іменників з основою на передньоязиковий консонант, пор. із говірок Волинського Полісся: *ни б'уло вже млин'ів тих, máло б'уло чигун'ів / тико так'е вилі'к'і горшк'е, роб'ила в пан'ів і в жид'ів, брат'ів б'уло*

*пй́ат' і с'іс'т^мо́р итє́ри, в нас ни бу́ло тут волі́в, ни коні́ї / ни возі́в / ничо́го / все в ко́лхоз бра́ли, коло л'ісі́в ростє́, па́ра боц'уні́в, ни бу́ло ти́х дохторі́в і нишчо́, ни́хто трахторі́в ни ба́чив, в ти́х багати́рів позичи́ли, а тако́ж фікса́ції дослі́дників у підля́ських гові́рках: пй́ат' ра́зив [1, с. 70], берестейсько-пінських гові́рках: то хахлі́ў во́ни тийі́ коза́ки нина́видили [23, с. 164]. Серед форм субстантивів із кінцевим губним приголосним основи аналізоване закінчення поширене передусім у гові́рках центральної діалектної зони обстеженої території, пор.: *три́ц:ит' сно́пів / то пув'і́нки зва́лис'а, бу́ло ти́х грибі́в по л'іси́ вс'а́ких, мн'і́го дубі́в у на́шим л'іси́, назбира́є хву́ру бабі́в і визе́ по і́агоди, бу́ло жабі́в у вод'і́ коли́с' / типе́р то і́ до ха́ти ни раз л'і́зут'.**

Наголошена флексія *-ув* визначає специфіку родового відмінка множини іменників, оформлених за зразком давніх **-ō-*основ, у гові́рках східної частини досліджуваного ареалу, пор.: *купл'а́ли в пану́в боло́то, бу́ло па́ра шук тих жи́дів, па́ра волу́в, тоді́ млі́нів ни бу́ло, іе́здис'ат сно́пів у ко́п'і, бага́ц'ко грибу́в, не бу́ло за По́л'ичи в нас трахтору́в, бага́то хутору́в спали́ли; пор. також фікса́ції дослі́дників в окремих середньополіських гові́рках: ну сто дво́руу́ на́з бу́ло [7, с. 99], на ве́дро гу́ркуу́ [7, с. 283].*

Більшою продуктивністю в народнорозмовній традиції Західного Полісся позначені словоформи з ненаголошеним закінченням *-ув* у родовому відмінку множини іменників, пор.: *ни бу́ло е́тих салáтув шо́ типе́р, а тогди́ докуме́нтув ни бу́ло, шо́ вже салáтув побі́тих ли́ж'є́ло / аж стра́шно, горóдув ма́ла бага́то / а косі́ли то́ ті́ко вру́чну пока́мис' ни бу́ло ше́ комба́їнув ти́х, ми́шк'є́ так'є́ на в'іс'ім пуду́в ші́ли на збо́жже, вучі́лас'а до шти́ро́х клáсув, бригад'і́рув то́ мно́го бу́ло, двана́ц:ит' ме́трув дав ба́т'ко пи́єні́ци за ту ко́білу, ни зна́йу ку́ол'к'і ікта́рув, вс'о́го два́ц:ат' о́с'ім грівн'і́кув пє́нци́ї полу́чила, так'і́х к'є́л'імку́в ма́йу в'іс'ім / і́ все на́чи, то́п'іро́ в ме́не і́єс'ца́ с'ім ону́кув / а де́с'ит' прє́нукув; пор. також фікса́ції дослі́дників у підля́ських гові́рках: ка́тол'і́кув [1, с. 28], *вже́ жа́дних бу́динку́в ни бу́ло в нас [1, с. 56], таі́струф [28, с. 46], vis'imnájic'it' mórguf buló [28, с. 172], ро́лакuf [28, с. 276], у берестейсько-пінських гові́рках: ни з'на́йу / с'к'і́ко ге́ктару́ бу́ло 'пол'а [23, с. 157], дв'і́фури бан'диту́ [23, с. 172], нэ́ бу́ло колхозу́в [10, с. 283].**

Ненаголошене закінчення *-ів* простежене в родовому відмінку множини іменників із кінцевим задньоязиковим та свистячим приголосним основи в окремих гові́ркових групах південної діалектної зони досліджуваного ареалу, значно менш активне при

формотворенні аналізованої відмінкової позиції інших субстантивів.

У говірках південної діалектної зони виявлено також словоформи із ненаголошеною флексією *-ив*, пор.: *багато типер ти^х наркоманів / банд'итив різних розвилос'а, тико самол'отив л'етало, йак заси^епл'ат' туди^е з авто^матив / то тико п'ул'і йак дошч, коліс' ни було комбайнів, до триц':ати градусив морозу було, пол'а мали в'іс'ім іктарив, ни знайу ск'іко там тих метрив*; пор. фіксації М. М. Корзонука в західноволинських говірках: *кулесь ни було зависив* [16, с. 73], *ніхто і ни бачив буклажанив* [16, с. 77], *сім гуродив – ідна д'єня* [16, с. 106].

Виразну діалектну специфіку у формотворенні родового відмінка множини іменників, оформлених за зразком давніх **-ō-*основ, виявляють говірки східної частини обстеженої території, кількісний склад рефлексів етимологічного **-ō-* яких більший, ніж у решті говірок досліджуваного ареалу. Так, наголошену флексійну позицію вирізняють частково монофтонгізовані *-у^в*, *-у^вив*, пор.: *клад'єш з пен'ку^в в ог'он'*, *клинк'ами забив'али з об'ох боку^в в туйу дешу^в, грибу^в в у нас море, ходили на заріпк' і до йїх / до тих пан'у^вив, триц':ат' сноп'у^вив / так'а пувкоп'а бул'а*. Фіксовані в окресленій діалектній зоні й словоформи із закінченням *-ов*, просторова поведінка якого не пов'язана з акцентуацією, пор.: *ст'али с хутор'ов гонит'*, *м'ати насущит'* *тих грибов на ц'ілу зіму, зуб'ов ним'а зус'ім ўже, бурак'ов не^в с'й'али так, було п'ару тих бан'ачк'ов, ск'іко класов питайиш / ну два ичит'ай, шис'т^м ге^кт'аров с половіноу земл'є у бат'ка було*. Відмінкові форми на *-ов* активно вживані в середньополіських говірках, пор.: *т'рох'і^н хутор'оу було* [7, с. 23], *тро^ав'іл'і із вертол'отоу* [7, с. 38], *н'є йел'і ти^е гр'єбоу* [7, с. 48], *н'і^е було иче кол'госоу* [7, с. 59], *да ста градусоу т'емп'єратури* [7, с. 111], *по с'єлу ганч'ароу було* [7, с. 250], *т'рошки ка'пусти / а то гурочкоу* [7, с. 282], *вос'ем к'ілометроу, сноп'ік колоскоу* [22, с. 33], *клопотов, су'с'ідов, ор'іхов, чолов'іков* [6, с. 126].

Найдавніші пам'ятки зберігають форми родового відмінка множини іменників колишніх **-jō-*основ, як-от: *вождевъ, дъждевъ, отъ плачевъ* [4, с. 81]. Фіксації подібних відмінкових форм у писемних джерелах пізнішого періоду дають підстави дослідникам стверджувати, що “вже в XV – XVI ст. флексія *-овъ* (у твердій групі іменників) та її різновид *-евъ* (у м'якій групі), *-овъ* або *-евъ* (в іменниках на шиплячий приголосний, а також на *-ц* та *-р*) цілком витіснили старовинні флексії основ на **-ō-*, **-jō-*” [12, с. 104]. Розвитком *-евъ* → *-юв* → *-ів* [12, с. 104] позначена словозмінна

система говірок досліджуваного ареалу (рефлексія давнього *е у флексії родового відмінка множини іменників, оформлених за зразком колишніх *-jǫ-основ, може перетинатися з аналогічним впливом словоформ із відповідним рефлексом *о [27, с. 306]). Закріплене літературною нормою закінчення -^ʰів родового відмінка множини субстантивів, оформлених за зразком давніх *-jǫ-основ, фіксоване передусім у говірках південної діалектної зони обстеженої території. Більшість говірок Волинського Полісся виявляють опозицію наголошеного -^ʰів та ненаголошеного -^ʰув, пор.: *а бидовáli в:у́їну́ / бидовáli / там пушли́^е на то́ї / от:у́^ех н'і́мц'у́в тика́ли / на то́ї ху́тор / пок'е́нули до́му і все пок'е́нули / там у йі́дні́^ех нас сид'і́ло шéстеро там хаз'айі́в у клу́ни (Журавлине Ст), ко́но́плі то мо́чі́^ели / ск'і́ко там дн'і́в покв́а́сиц'а / нихто́ ни бо́йавс'а / ни бу́ло нийа́к'іх зл'о'д'і́у́в / покв́а́сиц'а дн'і́в па́ру / то́^ʰд'і вивол'і́кали і приво́зили дудо́му (Машів Лбм). У народнорозмовній традиції говірок східної діалектної зони досліджуваного ареалу вживані словоформи з наголошеним закінченням -^ʰув, пор.: *позабирáл'і все од хаз'айі́в у то́ї колхóз, нас вівизли / йак вивозили куркул'у́в, посто́йт дн'у́в два три / да ї́ осóхне то́ї л'он*. Словозмінну систему говірок східної діалектної зони вирізняють також відмінкові форми субстантивів із кінцевим свистячим приголосним основи, що пережив депалаталізацію, пор.: *с'і́м боху́нц'у́в, ма́ти напечé с'і́х млинц'у́в, не бу́ло тих голу́б'ц'у́в йак те́^ʰпéр, ку́л'к'і то ста́рц'у́в ході́ло, ше дéв'ят' м'і́с'ац'у́в там бу́ла, а також пришл'і́ ми з б'е́жанц'ов, прогна́л'і е́тих н'е́мц'ов, ше па́ру хло́пц'ов бу́ло*.*

Окремі флексійні варіанти субстантивної парадигми досліджуваного ареалу позначені наслідками розвитку етимологічних *і та *у, «спорадичне помішування яких відзначене уже в найдавніших писемних пам'ятках з південноруських (українських) теренів» [19, с. 229]. Так, діалектну специфіку орудного відмінка множини іменників у говіркових групах Рівненщини (дубровицькі, суміжні сарненські, володимирецькі й березнівські говірки) та невеликих острівних формаціях на території Волинської області (локачинські, суміжні горохівські, деякі любешівські й турійські говірки) визначає монофтонг [і] після губного в закінченні -ами, пор.: *тепéр все рóбл'ат машинáм'і, мушч́іни кóсам'і косі́л'і, да́же ї́ корова́м'і гора́л'і, св'і́тили ла́мпам'і, застéл'ут рад'у́жкам'і вс'а́к'і́м'і да ї́ молóт'ат, вмерáл'і сéм'іам'і, п'і́рог'і з ви́шн'ам'і, молот'і́л'і цепáм'і, серпа́м'і жа́л'і, волáм'і гора́л'і, куркул'áм'і зва́л'і, ста́ли сов'е́ти войова́ти з н'і́мц'ам'і, пра́чам'і бі́ли те с'і́міе* (у поданих

прикладях див. також розвиток давнього *i після інших консонантів: *gorál'i*, *molot'íl'i* і под.). Ареал таких словоформ охоплює також підляські говірки: *vo'lam'i ro'b'íla 'navet* [1, с. 100], *nas ko'l'íc' nazíval'í ha'x'lam'i* [1, с. 228], *molot'íl'i / v_к'лун'í ц'í'nam'i* [1, с. 314], *u_в'ін'кам'í вберут* [1, с. 388], *tak fstúp'íš nohám'i* [28, с. 46], *s'adájut d'ířč'áta s_ч'лорч'am'i* [28, с. 72], *z rob_yon'íkám'i* [28, с. 88], *uv'ázujes'a tak'ím'í šnurkám'i* [28, с. 186]. *šýjes'a rukám'i* [28, с. 187], *jak vyjižžiel'í stéla / to furmánkam'i* [28, с. 204], *tým'í ščotkám'i* [28, с. 271]. Паралелі відзначено в середньополіських говірках: *n'ím'kam'í переложуво'л'í* [7, с. 29], *tu'm'í 'палочкам'í город'í'ю* [7, с. 43], *трут' но'гам'í* [7, с. 53], *мо'лот'ím_це'нам'í* [7, с. 88], *ру'кам'í 'ш'íl'í* [7, с. 95], *м'í' ла'патам'í ко'пайом* [7, с. 112], *м'í пове'чер'ал'í з дје'дам'í* [7, с. 126], *'хустка ... ч'ер'вон'ін'ка с_к'ím'íц'ам'í* [7, с. 190], *пра'чам'í бй'емо* [7, с. 263], *тракто'рам'í обробл'айемо* [7, с. 331].

Етимологічний *у в говірках обстеженого ареалу переважно представлений загальноукраїнським рефлексом [и], за винятком давніх сполук *зы, *кы, *хы, цілковита відсутність написання *ы* в яких у досліджених В. М. Мойсієнком поліських пам'ятках XVI–XVII ст. дає змогу вченому засвідчити очевидність загальносхіднослов'янської тенденції до зміни *зы, *кы, *хы в *зі, кі, хі* [19, с. 250], що вже наприкінці XI ст. простежена в південних говорах, з другої пол. XII ст. – у північних і східних говорах [13, с. 248]. Аналізований фонетичний процес визначає специфіку формотворення окремих відмінкових позицій діалектної парадигми іменників. Так, ненаголошене закінчення *-i* релевантне для родового відмінка однини іменників жіночого роду та називного і знахідного відмінків множини субстантивів із кінцевим задньоязиковим чи фарингальним приголосним основи більшості досліджуваних говірок, пор. форми Р. в. одн.: *ни бу'ло пуд'л'ог'í ни в_ко'го, в'ірандочка ше така'йа бу'ла зв'іт:и од дор'ог'í, бур'ак дава'ли / і жом / і го'сипк'í ск'íl'ко, нава'рит' ма'ти чигу'н ви'ли'к'í'і за'терк'í, ни ло'шк'í / ни ми'ск'í / ни ко'стр'ул'к'í / нич'ого, ним'а туп'ер так'ей'і об'увк'í / йак за П'ол'шчи бу'ла, дл'а показ'ух'í шос' там так'е, тогд'і' то вми'ра'ли с_т'іфу / с_тра'с'ух'í / шо то ве'л'ми тра'сла, у свик'ру'х'í ше'ст'иро дит'е'ї, в'ідра то р'ітко бу'лі' з бл'ех'í; Н., 3. вв. мн.: ну ка'зали рус'авк'í / то в_ж'ім'í рус'авк'í, му'лут'іли / бу'лі в'же му'лут'арк'í / і в_з'ас'ік'í те збо'же, бра'ли йак'í там ла'х'í і хо'валис' в зимл'анка'х / зимл'анк'í так'í ви'копани бу'лі, два ро'к'í пошч'і ни хо'жу' / ни мо'жу йти / но'г'í мл'ій'ут'. Наголошена флексійна позиція аналізованих субстантивів представлена словоформами на *-i* передусім у східній та південно-східній діалектних зонах, пор. форми Р. в. одн.: *галу'шк'í вар'іли з_мук'í, м'ій' бат'ко був бе'з рук'í, в_йог'о дочк'í дин'ац:am' дет'ок' іе,**

*бáт'ко прийшов с фрóнту биз ног'ї, чїста пишанїц'а биз луск'ї / йак товкачóm обдирéц'а, з ол'х'ї чи з дуба корї надерут'; Н., 3. вв. мн.: хорóши хустк'ї б'їли, нитк'ї красїли, миск'ї / тарилк'ї так'їїї, бочк'ї булі, бул'бани пампушк'ї, гладшк'ї черепїани, гребїонк'ї деревїанїїї, ти лушаїк'ї, грушк'ї сушїли, бурак'ї так'ї цукрóви, мишк'ї булі по'ло'тн'єни, пошлї на воїну чоловик'ї, жук'ї вс'у картóпл'у з'їли, пирог'ї с квасóл'їїу, плуг'ї / бóрони / все своїе булó. Народнорозмовна традиція окремих говірок досліджуваного ареалу засвідчує перетин просторового вияву наголошеного та ненаголошеного -ї в аналізованих словоформах, пор.: *прихóдит' бат'ко / мо'ло'дїї / ше два свáтал'ник'ї / а то ї три / то д'ад'к'ї ше йак'ї / і так прихóд'ат' у сватї* (Суськ Квр.), *замóтували онучкáми нóг'ї / так'ї булі сп'їц'áл'ни шнурк'ї / во'лók'ї називáлис'* (Озеро Квр.), *йак кóни зáйдут в:óду / то тїїї / йак вони / пїáвк'ї опчипл'áїїу:а і в'їс'ат по ногáх так'ї йак батог'ї* (Ромашківка Квр.).*

Наведений та проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що флексійну варіантність у субстантивній парадигмі західнополіських і суміжних говірок визначають передусім континуанти давнього **ѣ**, а також етимологічних *o та *e, якість рефлексії яких, як правило, залежить від наголосу, що також зумовлює просторову поведінку відповідних словоформ. Наслідки розвитку давніх *i та *y представлені в іменниковій словозміні говірок досліджуваного ареалу спорадично.

Умовні скорочення назв районів

Волинська область : Квр. – Ківерцівський, Лбм. – Любомльський, Ст. – Старовижівський.

Рівненська область : Брз. – Березнівський, Вл. – Володимирецький, Гщ. – Гощанський, Дбр. – Дубровицький, Кс. – Костопільський.

Література

1. Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя : тексти / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 536 с.
2. Аркушин Г. Про статус підляських говірок (межиріччя Володавки і Нареві) / Г. Аркушин // *Gwary północnego Podlasia*. – Bielsk Podlaski–Puchły, 2008. – С. 62–68.
3. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001.
4. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
5. Біла О. С. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками / О. С. Біла // *Проблеми сучасної ареалогії*. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 144–151.
6. Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині / П. Д. Гладкий // *Український діалектологічний збірник*. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 93–141.
7. Говірки Чорнобильської зони : тексти / упоряд. П. Ю. Гриценко. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
8. Громик Ю. В. Особливості вокалізму говірок Берестейсько-Пінського Полісся в записах місцевого фолклору / Ю. В. Громик // *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі*

Українки. – Луцьк, 2004. – № 6. – С. 109–119.

9. Громик Ю. В. Словозміна іменників у поліській говірці села Липне / Ю. В. Громик // Літопис Волині : всеукр. наук. часопис. – Луцьк : ВНУ Лесі Українки, 2011. – Ч. 10. – С. 104–110.

10. Дьялектны слоўнік Брэстчыны / укл. М. М. Алехнович та ін. – Мн. : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.

11. Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках / Р. С. Зінчук. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 164 с.

12. Історія української мови. Морфологія / упор. С. П. Самійленко та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.

13. Історія української мови. Фонетика / відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1979. – 367 с.

14. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мн. : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.

15. Козачук Г. Вокалізм надбузько-поліських говірок / Г. О. Козачук // Проблеми сучасної ареалогії / відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 260–265.

16. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62–267.

17. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.

18. Матвіяс І. Г. Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників І відміни / І. Г. Матвіяс // Українська діалектологія і ономастика : зб. ст. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 64–79.

19. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

20. Назарова Т. В. Іменникові ~~-ъ~~ закінчення в північноукраїнських говорах / Т. В. Назарова // Українська діалектологія і ономастика : зб. ст. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 50–63.

21. Назарова Т. В. К характеристике украинского волинско-полесского вокализма / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас : Материали и исследования. 1970. – М. : Наука, 1972. – С. 47–48.

22. Рябець Л. В. Із спостережень над словозміною іменника у середньополіських говірках / Л. В. Рябець // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – № 3. – С. 32–36.

23. Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки : генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис) / О. І. Скопненко. – К., 2001. – 174 с.

24. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.

25. Юсікова О. Динаміка вокалізму говірки села Хоробичі Городяньського району Чернігівської області / О. Юсікова // Українська мова. – 2007. – № 2. – С. 26–32.

26. Юсікова О. Зі спостережень над системою голосних фонем у поліських говірках / О. Юсікова // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов. – Житомир, 2010. – Вип. 22. – С. 310–316.

27. Яворський А. Ю. Українська підляська говірка в поезії Юстини Королько: фонетичний рівень / А. Ю. Яворський // Волинь філологічна : текст і контекст : Лінгвостилістика XXI століття : стан і перспективи : зб. наук. пр. / упор. І. П. Левчук. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Вип. 17. – С. 303–315.

28. Czyżewski F. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny / F. Czyżewski, S. Warchoń. – Rozprawy Slawistyczne. 9. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1998. – 496 s.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2013 р.

АМБІВАЛЕНТНА ЦІННІСТЬ КОНЦЕПТУ «ПАМ'ЯТЬ»

Купіна Я. В., Чіміріс Ю. В. Амбівалентна цінність концепту «Пам'ять».

У статті розглядається ціннісний компонент концепту «Пам'ять» у дискурсі, де виявляється амбівалентність досліджуваного концепту. Залежно від типу дискурсу використовуються різні оцінні предикати.

Ключові слова: концепт, ціннісний компонент, дискурс, амбівалентність, лексема-вербалізатор, конотація.

Купина Я. В., Чимириш Ю. В. Амбивалентная ценность концепта «Память».

В статье рассматривается ценностный компонент концепта «Память» в дискурсе, где проявляется амбивалентность исследуемого концепта. В зависимости от типа дискурса используются разные оценочные предикаты.

Ключевые слова: концепт, ценностный компонент, дискурс, амбивалентность, лексема-вербалізатор, коннотация.

Kupina Y. V., Chimiris Y. V. Ambivalent value of the concept «Memory».

In the article valuable component of the concept «Memory» is considered in a discourse where ambivalent of the given concept is seen. Depending on the type of a discourse different valuable predicates are used.

Key words: concept, valuable component, discourse, ambivalence, lexeme-verbalizator, connotation.

Більшість учених, чії дослідження концептуальної системи спрямовані в лінгвокультурологічному напрямі (В. Карасик, Г. Слишкін, С. Воркачов та ін.), як обов'язкову складову будови концепту виокремлюють ціннісний компонент: «Центром концепту завжди є цінність, оскільки концепт служить дослідженню культури, а в основі культури лежить саме ціннісний принцип» [3, с. 12]. Це, очевидно, пов'язане з тим, що людська свідомість при розпредмечуванні дійсності, її систематизації намагається визначити конкретний предмет чи його ознаки, будь-яке явище з позиції універсальних категорій: фрагменти світу оцінюються людиною як корисні / некорисні, гарні / погані, красиві / некрасиві тощо. «Оскільки рефлексивна діяльність людини по суті оцінна, її результати – поняття – також володіють певними ціннісними властивостями» [5, с. 55]. Концепт «Пам'ять» репрезентує певні вміння, навички й здібності людини, пов'язані з мнемічною й ментальною діяльністю. Як деякі інші концепти, наприклад, «розум», «щастя», «любов» та ін., концепт «пам'ять» виділяється своїм ціннісним статусом: пам'ять визначає тотожність особистості людини, єдність її «я», її самототожність.

Видатний філософ П. Флоренський зазначав: «Пам'ять має значення трансцендентальне, і в ній ми не можемо не бачити нашої надчасової єдності. Час даний мені, як якимось «зараз», тому сам я, який дивиться на весь Час, зараз мені даний, – сам я стою над Часом» [10, с. 202]. Відомо, що стійкі порушення пам'яті, які означають втрату людиною свого минулого досвіду, призводять врешті до розпаду особистості. При цьому власний досвід людина може заміщатися досвідом іншої (людина може вважати себе, наприклад, Наполеоном, при цьому ніби набуваючи нового минулого).

Пам'ять пов'язана з трансцендентним: з уявленнями про вічність і час, смерть і безсмертя. Людина без пам'яті втрачає зв'язок із часом, історією, що промовисто звучить, наприклад, у словах: *Людина без пам'яті – перекотиполе на бурхливих вітрах часу, ледь помітна пір'їнка на протягах історії* (П. Загребельний).

Вираження ціннісного компонента часто відбувається в дискурсі, який ми розуміємо як «складне комунікативне явище, що включає, крім тексту, ще й екстралінгвальні фактори (знання про світ, думки, настанови, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту» [4, с. 8], де найбільш яскраво виявляється можливість застосування оцінних предикатів. Стосовно концепту «пам'ять» ця теза особливо актуальна: залежно від типу дискурсу виявляється та чи інша оцінка: «Зчеплюючись із ментальними процесами, пам'ять бере участь у побудові аналогій і зіставлень, у винесенні оцінок, у виробленні оперативних тактик і далеко діючих стратегій. Різновиди дискурсів диференційовані в цьому прані» [8, с. 15]. Концепт «Пам'ять» характеризується амбівалентністю оцінки, дослідження якої є актуальним, оскільки дає змогу через мову довести значущість та цінність цього феномену для життєдіяльності людини. Метою нашої розвідки є виявити оцінні предикати концепту «Пам'ять» у дискурсі.

До прикладу, у педагогічному дискурсі виявляється зміст загальноосвітнього й професійного знання й обрамляється мовленнєвими актами поради, прохання, вимоги, підтримки, питання (*Запам'ятайте закон. Згадайте, за яким правилом пишеться в цьому слові буква «и». Не пригадуєте? Ви, напевне, пам'ятаєте, послідовність розв'язування задачі. Назвіть її*), де використовуються базові дієслова пам'яті. Адміністративно-канцелярський дискурс, почасти публіцистичний, зокрема ЗМІ, реклама, використовують дієслова *нагадувати, забути* із запереченням, *запам'ятати* (*Нагадуємо, що термін подачі документів закінчується 20 липня; Не забудьте вчасно заповнити декларацію про доходи!; Запам'ятайте адресу нашого магазину!*).

Особливої цінності набувають дієслова-вербалізатори пам'яті в юридичному дискурсі, коли йдеться про покази свідків, звинувачуваних, потерпілих, процедури суду (*Будь ласка, пригадайте якомога точніше, о котрій Ви бачили потерпілого? Не пригадуєте, коли Ви останній раз спілкувалися? Нагадую Вам, що за лжесвідчення Ви притягнетесь до кримінальної відповідальності*). У повсякденному дискурсі, зокрема в міжособистісному спілкуванні й автокомунікації, дієслова пам'яті формують опосередковані мовленнєві акти зі значенням прохання, обіцянки, докору, загрози тощо (*Ти не забудь зачинити двері?; Забудь давні образи!; Ти пам'ятаєш, де залишив ключі?; Не нагадуй мені більше про це!; Нагадай, будь ласка, про що ми домовились*). Позитивні образи, які викликає людина в пам'яті, сприяють зміцненню віри й життєлюбності, негативні – навпаки є джерелом відчаю (*Я все пам'ятаю; Я все забудь; Я не можу й не хочу нічого забувати; Я хочу і не можу забути; Я хотів забути і забудь*). Цю тезу підтверджують, зокрема, й ілюстрації з художніх творів, де в мовленні героїв відбивається позитивна чи негативна оцінка згадування / забування. Наприклад, позитивна конотація згадування виражається в такому контексті: *То були найкращі дні її життя. Майже тиждень. Правду казала Алла: «Ти ще цього Микиту все життя будеш згадувати»* (Г. Тарасюк); значна кількість ілюстрацій засвідчує вживання лексем-вербалізаторів концепту «пам'ять», зокрема які стосуються згадування / забування, з негативним забарвленням, пор.: *Встидалася б згадувати! Одне ганебище...* (Г. Тарасюк); *...тим узагалі привелося – бодай не згадувати!* (О. Забужко); *– Я хочу гусятини, тату! – Не буде гусятини! – Он як? Ну дякую. Я тобі ніколи не забуду цих гусей! До самої смерті* (О. Довженко); *Не сплю ночами, ото хіба перед досвітком зморюся... І все одно перед очима стоїть, забути не годна...* (Є. Гуцало); *Від згадки про Мілю знову стало прикро й гірко* (Г. Тарасюк); *Ціле життя чумакував [дід]по степах та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадати, що було...* (О. Довженко).

Подібне спостерігаємо також із лексемами-вербалізаторами забування, де конотація залежить від ситуації мовлення. На цінність забування вказують й афоризми: *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати; Забування вичищує авгієві стайні пам'яті* (В. Гжегорчик). Це цілком узгоджується з думкою психологів, які вказують, що забування – дуже доцільний, природний і необхідний процес, який далеко не завжди повинен оцінюватися негативно, оскільки забування дає змогу мозку звільнитися від надлишкової

інформації. За певних життєвих обставин забування оцінюється позитивно, коли йдеться, наприклад, про лікування психічних розладів, спричинених стресом. Це, зокрема, ілюструє контекст, де бабуся хоче посприяти, щоб онук якнайшвидше забув страхіття війни: *Я вже стараюся, щоб усе забував. Хай забуває, бо душа не витримає все пам'ятати. Хай забуває, бо попереду ще горя й горя...* (Є. Гуцало). І навпаки негативна оцінка забування репрезентована в таких прикладах: *Ти ще не знаєш, що таке матрос. Де тільки не бува, куди не їздить. Сім літ... Отак – тьху! – і забув* (У. Самчук); *Забудеш товариша, zostавши у біді – даремно ти на світ рождався* (О. Довженко).

Особливо яскраво полярність оцінки забування ілюструють контексти, що в них у сусідніх реченнях контактують позитивні й негативні конотації, наприклад: *Яким би щастям було забути лихе, забути біду, забути пережите. І яким би нещастям було забути все, все таке рідне, таке близьке. Ні, певне, це і є людина. Все разом – як жила, чим жила, все разом – пам'ять про минуле... про всіх... і про себе* (Ю. Покальчук).

Отже, як слушно зауважує О. Ревзіна, пам'ять «прагматично значуща для життєдіяльності і життєбудівництва особистості, вона впливає на її картину світу і на домінують в її світогляді. Саме уявлення про пам'ять, будучи вербалізованим, свідчить про людину» [8, с. 15].

Учені зазначають, що найчастіше й найбільш точно оцінюються людиною ті засоби, які їй потрібні для досягнення практичних цілей. Застосування оцінних предикатів до того чи того фрагмента дійсності, на думку Г. Слишкіна, можна вважати показником існування в межах певної культури концепту, заснованого на цьому елементі дійсності [9, с. 12]. Стосовно концепту «Пам'ять» зауважимо, що він має амбівалентну оцінку як особистісну, так і соціальну. І це цілком закономірно, адже йому, як і будь-якому іншому культурно значущому концепту, властива неоднозначність в оцінюванні, на що вказує Т. Космеда: «Концепти виникають у процесі побудови висловлювання, подачі інформації про об'єкти і їх властивості, причому ці відомості можуть вмішувати інформацію як об'єктивну, так і суб'єктивну. Тому одні й ті самі явища, предмети, ознаки, дії тощо можуть оцінюватися позитивно чи негативно. Концепти, отже, підводять розмаїття явищ, які спостерігаються і уявляються, до чогось єдиного, підводячи їх під одну рубрику: вони дають змогу зберігати знання про світ і є будівельним матеріалом концептуальної системи, сприяючи обробці суб'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під деякі вироблені суспільством категорії і класи» [5, с. 151].

Включення до пам'яті когось або чогось як увіковічення має ціннісний позитивний смисл, виключення з пам'яті як ознака соціальної смерті – ціннісний негативний смисл. І навпаки обіцянка пам'ятати щось як підтвердження акту непростення й форми помсти набуває ціннісно негативного смислу, а вилучення з пам'яті як прощення – ціннісно позитивного. Тобто можна вважати, що механізми включення в пам'ять / виключення з пам'яті є амбівалентні: «Власне, самі дії, ситуації тощо, які особа або соціум ніби включає до пам'яті (щоб пам'ятати) / виключити з пам'яті (щоб забути) змістовно оцінюються або позитивно, або негативно» [1, с. 257].

Мовленнєві дії включення до пам'яті і виключення з неї належать до ілюктивного акту наміру, куди входять обіцянки, клятви, погрози. Вони обслуговують соціальні стратегії задля увіковічення / забуття (*Він назавжди залишиться в нашій пам'яті! Ми викреслимо з пам'яті це ім'я!*); обіцянку не пробачати / прощення; погрози (*Я цього тобі ніколи не забуду! Забудьмо! Ти мене надовго запам'ятаєш!*); застереження (*Не забудь прийти вчасно!*); прощання (*Не поминай лихом, а добром, як хочеш*); попередження чи застереження (*Пам'ятай, що там дуже небезпечний поворот; І пам'ятайте одне: хто держить камінь за пазухою, тому погано буде в нашому селі* (В. Кучер)). Частина з них становлять основу українських паремій: *Не забуду до гробової дошки* [7, с. 308]; *Хто давнє пом'яне, той лиха не мине; Хто старе поминає, той щастя не має; Хто старе пом'яне, тому палець в око; Хто старе спом'яне, тому глаз вон* [7, с. 307]. Такі висловлювання переважно є клішованими або фразеологічними (*Зарубай собі на носі!; Намотай собі на вус!*), наприклад: *Пора змиритись і зарубати собі на носі, що великих і водночас чесних грошей не існує в природі* (Г. Тарасюк). На думку Н. Брагіної, їх можна розглядати як риторичні фігури, наділені символічною функцією, в основі яких лежить міфологічна складова. Як правило, вони включені до ритуалу, є його базовими компонентами, переважно такі висловлювання вимовляються пафосно, у сукупності вони утворюють риторику (фразеологію) пам'яті. Риторика пам'яті пов'язана з категорією піднесеного [1, с. 258]. Фразеологічні одиниці і паремії повною мірою унаочнюють тезу про різноаспектність дієслів пам'яті, формуючи в етноспільноті відповідне ставлення до номінованих дій, адже, за В. Карасиком, «дуже значущі для аналізу лінгвокультурної специфіки мови прислів'я й афоризми, які широко використовуються в спілкуванні і тим самим формують ціннісні установки в носіїв відповідної культури» [2, с. 126].

У дискурсі яскраво виявляється амбівалентність оцінки концепту

«Пам'ять», яка може бути позитивною чи негативною. Через конкретні мовленнєві дії включення до пам'яті й виключення з неї виражаються ілокутивні акти наміру (обіцянки, погрози, клятви тощо).

Крім дискурсу, ціннісний компонент концепту «Пам'ять» реалізується через лексико-граматичну систему (синоніми, антоніми, різні частиномовні реалізації тощо), у дослідженні якої і вбачаємо перспективу подальших розвідок.

Література

1. Брагина Н. Г. Память в языке и культуре / Н. Г. Брагина. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 520 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
3. Карасик В. И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Антология концептов / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. – М. : Гнозис, 2007. – С. 12–13.
4. Караулов Ю. Н. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / Ю. Н. Караулов, В. В. Петров // Т. А. Ванн Дейк. Язык. Познание. Коммуникация : [пер. с англ.] / [сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1989. – С. 5–11.
5. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
6. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : [монография] / Н. А. Красавский. – М. : Гнозис, 2008. – 374 с.
7. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упор. М. М. Паз як ; відп. ред. С. В. Мишанич]. – К. : Наук. думка, 1990. – 529 с.
8. Ревзина О. Г. Память и язык / О. Г. Ревзина // Критика и семиотика. – Вып. 10. – Новосибирск, 2006. – Режим доступа к изд. : <http://www.nsu.ru>
9. Слышкин Г. Г. От текста к символу : лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
10. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины / П. А. Флоренский. – М. : Правда, 1990. – 839 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2013 р.

УДК 811.161.2'373

Г. М. Куцак

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ПОХІДНОГО СЛОВА І ЙОГО ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

Куцак Г. М. Внутрішня форма похідного слова і його ономасіологічна структура.

У статті порушено проблему внутрішньої форми похідного слова і його ономасіологічної структури: окреслено різновиди номінацій щодо способів позначення за внутрішньою формою, розкрито специфіку створення ономасіологічних структур, засвідчено тісний зв'язок між досліджуваними поняттями як репрезентантами

класифікаційно-пізнавальної діяльності людини.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ономасіологічна структура, похідне слово, номінативна одиниця.

Куцак А. Н. Внутренняя форма производного слова и его ономасиологическая структура.

В статье рассмотрена проблема внутренней формы производного слова и его ономасиологической структуры: названы виды номинаций в аспекте способа обозначения по внутренней форме, раскрыта специфика образования ономасиологических структур, подтверждена тесная связь между исследуемыми понятиями как репрезентантами классификационно-познавательной деятельности человека.

Ключевые слова: внутренняя форма слова, ономасиологическая структура, производное слово, номинативная единица.

Kutsak H. M. The inner form of the derivative word and its onomasiological structure.

The problem of inner form of the derivative word and its onomasiological structure is raised in the article: the kinds of nominations in the aspect of method of the denomination by the inner form are named, the particularity of the formation of onomasiological structure is discovered, the close connection between explored ideas as representatives of classified and cognitive man activity is confirmed.

Key words: inner form of word, onomasiological structure, derivative word, nominative unit.

Породження лексичної одиниці є наслідком своєрідної матеріалізації думки. У кожному рівні мови є свій набір знаків (символів), закріплених за певними предметами, ознаками, явищами навколишнього середовища, тобто опредметнені (матеріалізовані) асоціації. Утворення різних словесних знаків, які називають повторювані складові людського життєвого досвіду, пов'язано насамперед і здебільшого з номінативно-репрезентативною функцією мови [9, с. 26]. Такими знаками є похідні слова – номінативні одиниці.

Питання номінативного аспекту похідних одиниць, їхніх ономасіологічних структур свого часу вивчали чеський лінгвіст М. Докуліл, російські мовознавці І. С. Торопцев, О. С. Кубрякова, О. А. Земська, Г. А. Уфимцева, В. М. Никитевич, українські мовознавці О. О. Селіванова, Є. А. Карпіловська, А. М. Архангельська, А. М. Нелюба та ін.

Вивчаючи особливості виникнення слова як назви, учені (М. Докуліл, Я. Кухарж, М. Роудний та ін.) запропонували поняття ономасіологічної структури [5; 8]. Словотвірні ономасіологічні категорії репрезентовано в різних словотвірних структурах іменників, дієслів, прикметників чи прислівників. На відміну від ономасіологічних категорій предметності та ознаки, що є елементарними щодо порушеної проблеми, тобто неподільними на інші складові, ієрархічно підпорядковані їм словотвірні ономасіологічні категорії не є

елементарними, бо їх реалізують похідні одиниці, структури яких є двочленими, тобто такими, що складаються з двох компонентів: бази та ознаки [9, с. 60].

Науковці витлумачують ономасіологічну базу в похідному слові як те, що вказує на належність названого поняття до класу предметів, ознак, дій чи ознак ознак, тобто до найзагальнішої з поняттєвих категорій, укладеної в це слово. Порівняно з ономасіологічною базою ономасіологічну ознаку кваліфікують як семантично конкретнішу змінну для кожної словотвірної моделі величину, яка уточнює ономасіологічну базу [9, с. 60–61]. Здебільшого похідній назві відповідає така ономасіологічна структура, у якій ономасіологічною базою є словотворчий формант як виразник узагальненого значення, а ономасіологічною ознакою є корінь, основа як носії конкретної семантики [5; 8; 9].

Дослідження ономасіологічного аспекту похідних одиниць неможливе без окреслення поняття «внутрішня форма». Проблему внутрішньої форми слова порушували О. О. Потебня, В. Г. Гак, О. П. Єрмакова, О. А. Земська, О. І. Блінова, М. Д. Голєв, В. М. Бойчук, О. С. Снитко та ін. Різні, часом суперечливі, трактування внутрішньої форми слова активізували лінгвістичне зацікавлення нею. Поняття внутрішньої форми слова, за твердженням О. П. Єрмакової й О. А. Земської, пов'язане насамперед з іменем О. О. Потебні, що витлумачив її як «стосунок змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка» [3, с. 518]. Внутрішня форма дає змогу виявити характер (природу) найменування, вона «працює» на ономасіологічний аспект слова [3, с. 518]. Питання виявлення особливостей ономасіологічних структур через співвідношення їх із внутрішньою формою номінативних одиниць в українському мовознавстві є маловивченим, отже, й актуальним.

Мета статті – простежити специфіку співвідношення внутрішньої форми слова й ономасіологічної структури в похідних одиницях. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) окреслення понять «внутрішня форма слова» та «ономасіологічна структура»; 2) спостереження за внутрішньою формою слова в різних ономасіологічних структурах; 3) характеристика механізмів породження найменувань.

У номінативній ієрархії похідні слова посідають чільне місце, бо відображення дійсності відбувається «розчленовано», частинками, які пов'язують одну реалію дійсності з іншою. Для користувача мови нові похідні слова є своєрідними провідниками в «нову реальність». Семантична прозорість переважної кількості похідних одиниць

полегшує сприйняття слова щодо його зрозумілості, «угадованості» і, що важливіше, полегшує оперування новими поняттями, водночас указуючи на зв'язок нового зі старим [4, с. 156].

Виникнення у свідомості номінатора певної внутрішньої форми майбутньої назви по суті є підготовчою роботою до створення ономасіологічної структури найменування. Утворенню назви передують зазвичай процес ототожнення, асоціювання іменованого предмета чи явища з природою, оточенням. На передній план виступає передусім найзагальніший зв'язок, характер змістового стосунку похідної одиниці до твірної бази. Це ще не судження про реалію і не власне мотивація. На думку вчених, у мовознавстві поняття внутрішньої форми вводять для того, «щоб пояснити ономасіологічну структуру найменування, відкрити зв'язок між морфемною будовою похідного слова та його семантикою» [3, с. 520]. Наприклад, у слові *золотушник* («багаторічна трав'яниста рослина з жовтими квітами» [2, с. 382]) внутрішньою формою є тлумачення «*золотого* (жовтого) кольору», «ніби *золотий*». Досить часто у тлумаченнях внутрішньої форми наявний компонент «ніби», бо «внутрішня форма нерідко відображає наївне, побутове уявлення про предмет» [3, с. 521].

Внутрішня форма є не лише показником асоціативних, мисленнєвотворчих процесів людини, тим розумінням реалії, яке обрано для найменування, а й так званим індикатором національно-культурної специфіки народу. Наприклад, у назвах місяців через внутрішню форму слова виявляються національні традиції створення номінативних одиниць, сприйняття реалій дійсності: *лютий* – «який *лютує*», *квітень* – «коли все *квітне*», *червень* – «коли все ніби *червоне* (стигле)», *грудень* – «коли з'являються *грудки* (мерзлої землі)» тощо. Для таких назв характерні традиційні ономасіологічні структури, де ономасіологічною базою є формант *-ень*, а ономасіологічною ознакою – корінь (*лют-*, *квіт-*, *черв-*, *груд-*). Проте в деяких із назв місяців внутрішня форма з часом затемнюється, стирається через поступову нівеляцію асоціативного зв'язку з реалією, наприклад: *серпень* «коли використовують *серпи*». Деякі мовці (переважно молодь), не знаючи самого поняття *серп* («сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін.» [2, с. 1117]), яке вже потроху виходить з активного вжитку, не відчують внутрішньої форми слова. Так вона поступово перетворюється в латентну.

Внутрішня форма слова «з різним ступенем виразності розпізнається в межах морфологічного складу <...> основи» [7, с. 84]. У деяких назвах її виразність позначається на ономасіологічних особливостях

форманта. На ньому ніби залишається відбиток внутрішньої форми всього слова. Із цим відбитком (тобто з певною асоціацією) формант у межах іншої назви створює відповідні асоціації. Найчастіше це трапляється з непродуктивними формантами. У них номінатор уміщує не лише кваліфікативну складову, а й асоціативний елемент. Показовим щодо цього є суфіксоїд *-навт* у жаргонізмі *алконавт* («алкоголік, п'яниця» [6, с. 34]). Непоширений, але добре відомий із назви *космонавт*, суфіксоїд *-навт* не просто вказує на особу, а й асоціативно пов'язує стан людини, яка пиячить, зі станом людини в космосі. Відбувається активізація внутрішньої форми слова *космонавт* в ономасіологічній структурі назви *алконавт*. Внутрішні форми цих слів ніби контамінуються. «Стиковим фрагментом» цієї контамінації є ономасіологічна база (формант *-навт*). В ономасіологічній структурі слова *алконавт* ономасіологічна база не просто передає узагальнене категорійне значення, а й частково відтворює ономасіологічну ознаку слова *космонавт*. Подібне співвідношення внутрішньої форми слова і його ономасіологічної структури спостерігаємо і в жаргонізмі *алкашист* («алкоголік, п'яниця» [6, с. 34]). Тут очевидна аналогія з ономасіологічною структурою слова *фетишист*, одним зі значень якого є «той, хто страждає на *фетишизм*» [2, с. 1320], порівняйте: *алкоголік* – «той, хто хворіє на *алкоголізм*» [2, с. 14]. Отже, внутрішня форма співвідноситься з усіма складниками ономасіологічної структури, з усім словом як цілісною одиницею, «на те вона і є внутрішньою формою СЛОВА» [1, с. 10].

Вивчаючи номінації з погляду способу їх позначення за внутрішньою формою, яку виявляють за тією ознакою, що вкладають в основу найменування як розрізнявальну, В. Г. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції [9, с. 272–273]. На думку дослідника, у мові наявні різні за обсягом номінації, серед яких можна знайти гіперонім (номінацію широкого значення) і гіпонім (номінацію вузького значення). Відмінність так званої вузької (індивідуалізаційної) номінації від широкої (узагальненої) номінації в тому, що вона складніша за семантичною структурою, бо ґрунтується на поєднанні різних ознак.

Значну кількість назв, що виявляють гіперо-гіпонімічну диференціацію, тобто є назвами широкого значення (узагальненою номінацією) і назвами вузького значення (індивідуалізаційної номінацією), охоплює дитяче мовлення. Наприклад, дитина – Поліна (4,5 р.), говорячи *я насупелилася*, наголошує на тому, що вона поїла саме *супу*, *я наборицулилася* – *борицу*, *я набублилася* – *бубликів*, а не чогось іншого. Усі названі дієслова є гіпонімами (індивідуалізаційними номінаціями)

дієслова *наїстися*. Ономасіологічні ознаки в них характеризуються більшою експліцитністю (*наступилася, наборицулилася, набублилася*), ніж ономасіологічна ознака в гіпероніма (узагальненої номінації) *наїстися*. В основі таких «дитячих» номінацій наявна внутрішня форма з досить високим ступенем виразності.

Отже, внутрішня форма слова по-різному виявляється в ономасіологічних структурах похідних одиниць. Її треба співвідносити з усіма складниками структури слова. У класичному варіанті ономасіологічної структури внутрішня форма може бути експліцитнішою і слабкіше вираженою чи латентною, створювати в межах номінації узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. Перспективою цього дослідження є вивчення різних функцій внутрішньої форми слова в ономасіологічних структурах похідних одиниць.

Література

1. Блинова О. И. Внутренняя форма слова: мифы и реальность / О. И. Блинова // Вестник Томского государственного университета. Филология. – Томск, 2012. – № 4 (20). – С. 5–11.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Ермакова О. П. Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова / О. П. Ермакова, Е. А. Земская // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – Том 44. – № 6. – С. 518–525.
4. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / В. А. Серебrennikov, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
5. Нешименко Г. П. М. Dokulil. «Teorie odvozování slov» / Г. П. Нешименко // Вопросы языкознания. – 1962. – № 5. – С. 143–148.
6. Ставицька Л. Український жаргон : Словник / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
7. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
8. Широкова А. Г. М. Dokulil. «Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen» / А. Г. Широкова, Г. П. Нешименко // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – С. 135–140.
9. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебrennikova]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.

ДЕРИВАЦІЙНІ ПРИСЛІВНИКИ З КОКФІКСОМ *по-...-ому* В СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Левенець О. Ю. Дери́ваційні прислівники з ко́нфіксом *по-...-ому* в східнослобожанських говірках.

У статті розглянуто основні принципи дери́вації, функціонування й семантики прислівників, утворених від основи прикметника, займенника, числівника поєднаних з ко́нфіксом *по-...-ому* в говірках, їх лексичне значення, лексико-семантичні та синтаксичні зв'язки; верифіковано семантичні варіанти адвербіалізованих лексем за контекстуальними, ситуативними та позиційними ознаками.

Ключові слова: прислівниковий словотвір, лексико-семантичні зв'язки, акцентуаційна варіантність, суфіксальна модель.

Левенець О. Ю. Дери́вационные наречия с ко́нфіксом *по-...-ому* в восточнослобожанских говорах .

В статье рассмотрены основные принципы дери́вации, функционирования и семантики наречий, образованных от основы прилагательных, местоимений, числительных соединенных с ко́нфіксом *по-...-ому* в говорах, их лексическое значение, лексико-семантические и синтаксические связи; верифіковано семантические варианты адвербиализованных лексем с контекстуальными, ситуативными и позиционными признаками.

Ключевые слова: наречное словообразование, лексико-семантические связи, акцентуационная вариантность, суффиксальная модель.

Levenets O. Yu. Derivational adverbs with confixes is *po-...-omy* of East-Slobozhan dialects.

In the article the basic principles of derivation, the operation and semantics of adverbs, adjectives formed from the base, pronouns, numerals connected with confixes is *po-...-omy* (the prefix *in-*, suffix *-th*) in the dialects of their lexical meaning, lexical-semantic and syntactic relations; confirmed semantic variants adverbializovany lexeme with contextual, situational and positional features.

Key words: adverbial word formation, lexical- semantic relations, accentual variation, suffixed models .

Інтерес лінгвістів до спонтанного мовлення, його типових складників є цілком природним, оскільки абсолютна більшість мовних змін виникає саме в усному мовленні. Усне мовлення є основним видом мовленнєвої діяльності, породжуване вільно й щоденно. Аналіз діалектного мовлення вчені пов'язують з розробкою різних питань теорії мовленнєвої діяльності.

Діалектних прислівників, на відміну від норми літературної, у лексиці говірок значно більше. Говіркове мовлення не має обмежень, тому прислівникова система увесь час поповнюється новими

дериватами, однією з найхарактерніших рис прислівників є різноманітність їх будови.

Дериватологія прислівника вивчена дуже мало, проте спостереження над окремими проблемами словотвору запропонували Л. Гумецька, В. Дем'янчук, Т. Довга, Т. Назарова, І. Ощипко, І. Чапля.

Мета статті – проаналізувати прислівники прийменниково-суфіксального творення, виявлені в текстах східнословобожанських говірок. Завдання дослідження полягає у виявленні функціональної активності лексем, адвербіалізованих від прикметника, числівника та займенника, їх лексичне значення та лексико-семантичні зв'язки, виявлення семантичної та акцентуаційної варіантності; відображення стилістичної та функціональної неоднорідності лексем; проведення паралелей з іншими діалектами української мови та суміжними російськими діалектами. Предметом нашого вивчення є прислівники, виявлені в мовленні словобожан. Матеріалами слугують записи авторки в населених пунктах східнословобожанського ареалу (2011–2013), збірник сучасних діалектних текстів українських східнословобожанських говірок (2002).

Сьогодні українські та зарубіжні мовознавці, досліджуючи словотвірну, семантичну природу прислівника, звертають увагу на його зв'язок з іншими членами речення. Одні враховують співвіднесеність прислівника з конкретним членом речення, інші поширюють усе граматичне ядро як детермінантний член речення [16, с. 120]. Специфіка прислівників полягає в тому, що більшість з них утворені від іменника та дієслова. Найбільшу групу становлять відприкметникові лексеми, не на багато менше відзайменникових та відчислівникових лексем. До таких адвербіалів відносимо широкий словотворчий діапазон суфіксального та префіксально-суфіксального творення.

Серед прислівників із суфіксом *-ому*, генетичною основою яких є прикметник, числівник або займенник, рідше – іменник, в основному вживаються з префіксом *по-*, подібні одиниці можуть творитися від будь-якої моделі основ. Деривати, утворені таким способом, зберігають з останніми лексичну, семантичну, словотворчу та акцентуаційну співвідносність [3].

Лексично найбільшою є група прислівників, виявлених у діалектних текстах східнословобожанських говірок, що функціонують як одна тематична група, але з різними лексико-семантичними зв'язками. Загалом виявлені лексеми можуть функціонувати у складі прислівників способу дії, темпоральних прислівників або навіть кількісно- або якісно-означальних, репрезентованих лексико-семантичними групами, що вказують

безпосередньо на спосіб виконання дії чи вияву стану, на час дії тощо.

З морфологічної позиції до діалектних лексем, утворених за допомогою префікса *по-* та суфікса *-ому*, або морфеми-конфікса *по-...-ому*, зараховуємо подібні відад'єктивні одиниці: *по-відомому*, *по-вуличному*, *по-маленькому*, *по-разному* (*по-різному*), *по-світлому*, *по-темному* і под. Причини такого активного функціонування прислівників, утворених від прикметникових основ із суфіксом *-ому*, вбачаємо в семантиці твірних основ.

Найчисленнішу групу становлять лексеми з порівняльно-уподібнювальним значенням. Деривати, функціонально співвідносні і до означальних, і до обставинних прислівників, синтаксично виконують атрибутивну функцію щодо дієслова [2, с. 62]. Відповідно за семантичним значенням твірної основи виділяємо лексико-семантичні різновиди, притаманні для певної ситуації.

Лексема способу дії *по-вуличному* уживана в більшості східнословобжанських говірок, утворена від сполучення прийменника *по-* і форми іменника місцевого відмінка однини. Така форма загальнозживана в літературній мові зі значенням «неофіційно» [15 : VI, с. 697]. Відповідно до семантики твірної основи лексема в аналізованому ареалі співвідносить дію з певним функціональним простором, напр. *так о́це їйх з'найе́мо по хва́мил'їях / а от та́к і старо́жили / так у́сих ми зве́мо по 'вули́ч'ному* // [УСГ : 234].

Опорний прикметник місцевого (або давального) відмінка однини в основі прислівника *по-разному* «кожен по своєму» у своєму прямому значенні характеризує спосіб виконання дії через порівняння з тим, як цю дію виконують інші особи (*по-разному нар'а́жали... / л'енти / йак о́бично / ўс'а с'пина ў л'ентах* // [УСГ : 107]). У сучасній літературній мові функціонує лексема *по-різному* [15 : VII, с. 262], ймовірно, діалектний адверб є запозиченням із російської мови. У словнику російської мови репрезентовано акцентуаційний варіант *по-разному* «по-різному» [9 : II, с. 618]. Для бойківських говірок притаманне уживання лексеми *всяко* із семантикою «по-різному» [8 : I, с. 150].

Якісно-означальний прислівник *по-маленькому* (*лампоч'ку по́ставиў / каж'е на с'н'іг / ну ї / стаў по-ма́л'е"н'кому / стаў / каж'е по́стойаў / думаїў / це ш йа з Лот'ікова ішоў / слухаїў / йак ш'драхне ру́ж'о / а йа лампоч'ку ї за́гнаў* // [УСГ : 284]) реалізує значення за віковими зв'язками. У сучасній українській мові функціонує фонетичний варіант *помаленьку* [15 : VII, с. 112]. Лексема, що реалізує у східнословобжанських говірках значення віку суб'єкта, адвербіалізована форма нечленного прикметника місцевого відмінку

однини. У реченні дериват співвідносний із дієсловом.

Темпоральні синтаксеми виражають найрізноманітніші часові відтінки. Лексеми, що репрезентують значення 'у якийсь час', можуть уживатися у приприслівниковій позиції, вони характеризують статичну ознаку через порівняння з ознакою іншого суб'єкта. Подібні форми лексем утворені від основи місцевого відмінка однини нечленного прикметника. Лексема *посвітлomu*, репрезентована в аналізованому континуумі з семантичним значенням «у сонячну частину дня» [СУСГ : 172], указує на часовий проміжок при наявності світла.

На відміну від літературної мови, для діалектного мовлення типова велика кількість різної лексики та акцентуаційна варіантність. Лексема *по-темному* функціонує у східнословобожанських говірках із семантичним значенням «поночі» (*а їа ж дод'ому ве^рталас'а п'ізно / по-темному*// (Полт.). У сучасній літературній мові загальноновживаний прислівник *потемно*, *потемну* [15 : VII, с. 402] з семантичним значенням «темновато, у потемках» [13 : III, с. 376].

Атрибутивно-вказівні або порівняльно-вказівні адвербіали (*по-другому*, *по-інакшому*, *по-нашому*, *по-вашому*) вказують на певний спосіб виконання дії. У позиції детермінантного другорядного члена речення співвідносяться з головною частиною речення, зокрема з дієсловом.

Кожен з лексико-граматичних розрядів має притаманні лише йому семантичні значення. Дериват *по-відімому* утворений від основи прикметника давального відмінку однини, функціонує в аналізованих говірках із семантикою «зрозуміло, звісно» (*то цей сват / по в'ід'імому / во'ни 'ц'ілу н'іч' 'рили^е ў го'род'і / рили 'йаму / а там 'кам'ін' і хо'вали с'т'іки^е мо'гли цих кни'жок захова'ват'//* [УСГ : 278]). Інтерпретовано в тексті як пояснення причини, наслідку. У літературній мові загальноновживаний синонім *відомо* [15 : I, с. 615].

Через те, що прислівники виявляють семантичну співвіднесеність із похідними основами, від яких вони утворені, то можна визначити лексико-семантичні групи, що продукують у східнословобожанських говірках. Прислівник *по-другому* в аналізованому ареалі репрезентований значенням «іншим способом» (*їе ў нас 'н'ескол'ко кол'хоз'іў / точ'н'іше бу'ли / шч'ас во'ни с'тали назив'ел'вац':а под'ругому*// [УСГ : 15]). Лексема, мотивована прикметником давального або місцевого відмінку однини, чоловічого роду, із суфіксом *-ому* та прийменником *по-* означає практичні особливості предметів.

Семантичні трансформації лексем у мовленні словобожан нерозривно пов'язані з варіюванням конотативних значень і

семантично забарвленістю самих морфем. Тому від вимови морфеми у складі слова залежить не лише конотативне значення прислівника, а й повідомлюваного загалом.

У східнословобожанських говірках функціонують варіанти лексем *по-інакшому*, *по-іншому* зі спільною семантикою «іншим способом». Серед прислівників, мотивованих займенниковими основами із суфіксом *-ому*, відзначено більшість лексем з прийменником *по-* (*тод'і було і пол'ка / краков'йак і каблучко / і под'іспан / і чика і ўс'і раз по-інакшому танц'ували* // (Ольш.). Для діалектного мовлення характерне уживання лексеми *по-інакшому*, у літературній мові загальноживий номен *по-іншому* «не так, іншим способом» [15 : VI, с. 830] (*дома свайби / йак і те^нпер / те^нпер інакше ўсе здайцец':а / по-іншому гул'айцец':а* // [УСГ : 108]).

Прислівники з префіксом *по-* та суфіксом *-ому* утворилися пізніше, ніж прислівники із суфіксами *-о*, *-е*, фіксовані в пам'ятках XI ст., тому подібний тип лексем вважають нечисленими [10, с. 285–328]. Дериват *по-нашому* вживаний в українських східнословобожанських говірках із семантикою «як у нас» (*а тод'і була по-нашому закупорка і пот'р'ібно було мазати хату* // (Кузем.). У літературній мові прислівник *по-нашому* загальноживий зі значенням «як у нас», «за нашим звичаєм» [15 : VII, с. 156]. У російській мові функціонує лексема *по-нашому* «по-нашому» [9 : II, с. 602].

Модального значення набувають відзайменникові адверби з суб'єктивним викладом думки [2, с. 74]. Лексема *по-своєському* притаманна для діалектного мовлення (*по-своєському йа т'еб'е роскажу / йак пове^нсн'і / шоб удобр'ен'йе було на город'і / коли почи^ннаеш картошку садит'* // (Вівч.), у літературній мові загальноживий варіант *по-свійському* [15 : VII, с. 312]. У суміжних російських говірках акцентуаційний варіант *по-своєски* з семантичним значенням «по-свійському» [9 : II, с. 626].

Отже, у виявлених одиницях наявні свої, притаманні лише їм, особливості. Невелика кількість прислівників мають закономірні фонетичні відмінності в семантичному значенні. Крім того, діалектні прислівники можуть мати дублети, тобто лексичні відповідники в літературній мові. В аналізованому континуумі такі одиниці не завжди мають лексичні відповідники в літературній мові, але можуть компенсувати цю відсутність синонімічними, омонімічними одиницями. Головною ознакою дериватів є функція називання основних реалій, подій, не позначених загальною лексикою. Діалектні одиниці увиразнюють образність діалектного та літературного мовлення.

Список населених пунктів у Луганській області

Полт. – с. Полтавське, Троїцький р-н., Ольш. – с. Ольшани Троїцький р-н., Кузем. – с. Куземівка, Сватівський р-н., Вівч. – с. Вівчареві, Троїцький р-н.

Джерела

СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ : ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2002. – 224 с.

УСГ – Українські східнословобожанські говірки : сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.

Харк.зб. – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т.1. – 1012 с.

Література

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : Т. 1 – 2 / Г. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.

2. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській мові : [монографія] / А. В. Висоцький. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с.

3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 208 с.

4. Гуцульські говірки. Короткий словник / [уклад. Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська та ін.] / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Відродження, 1997. – 232 с.

5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. I (А – Г) / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 1983. – 633 с. ; Т. II (Д – Копці) / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 1985. – 571 с. ; Т. III (Кора – М) / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с. ; Т. IV (Н – П) / уклад. Р. В. Болдирев та ін. ; [ред. тому В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко]. – 2003. – 656 с. ; Т. V (Р – Т) / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.

6. Історичний словник українського язика : у 2 т. / [уклад. Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко] / за ред. Є. Тимченко. – Т. I (А – Ж). – Х. : Українська Радянська енциклопедія, 1930. – 528 с.

7. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 413 с.

8. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. I (А – Н) – 495 с. ; Ч. II (О – Я) – 516 с.

9. Русско-украинский словарь : у 3 т. / за ред. С. И. Головашук. – Т. I. (А – М). – К. : Наук. думка, 1969. – 700 с. ; Т. II. (Н – принять). – 1969. – 756 с. ; Т. III. (про – Я). – 1969. – 727 с.

10. Рыжов Н. С. Морфология и семантика именных и местоименных наречий в древнерусских памятниках 11–14 в. : дис. ... канд. филол. наук / Н. С. Рыжов. – М., 1953. – С. 285–328.

11. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : В 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М., 1988.

12. Словарь русских народных говоров / сост. Ф. П. Филин. – М., 1965.

13. Словарь української мови : в 4 т. / [збір. ред. журн. «Кієвская Старина»] / упоряд.

ред. Б. Д. Грінченка. – К. : Вид. акад. наук УРСР, 1958. – Т. I (А – Ж). – 495 с. ; 1958 – Т. II (З – Н). – 574 с. ; 1959. – Т. III (О – П). – 507 с. ; 1959. – Т. IV (Р – Я). – 564 с.

14. Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005.

15. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. I. – 799 с. ; 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1972. – Т. III. – 744 с. ; 1973. – Т. IV. – 840 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с. ; 1975. – Т. VI. – 832 с. ; 1976. – Т. VII. – 723 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1979. – Т. X. – 658 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.

16. Филипенко М. В. Об адвербиалах с плавающей и фиксированной сферой действия (к вопросу об акантах и не-акантах предиката) / М. В. Филипенко // Семиотика и информатика : сб. науч. ст. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Вып. 36. – С. 120–140.

17. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1960.

18. Ярун Г. М. Кореляція форми та змісту в розвитку української прислівникової системи : [монографія] / Г. М. Ярун. – К. : Наук. думка, 1993. – 111 с.

19. Henry Sweet Portraits of linguists / Sweet H : v. I, Bloomington – L., 1966.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2013 р.

УДК 811.161.2'367.6

Н. М. Малюга

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕХІДНІСТЬ У СИСТЕМІ ЧАСТИН МОВИ

Малюга Н. М. До питання про перехідність у системі частин мови.

У статті йдеться про перехідні явища в системі частин мови, які відбивають глибинні процеси лексико-граматичних класів слів і виникають саме завдяки специфіці частин мови. Перехідність витлумачено як процес, викликаний накопиченням нових якостей у мовних одиницях, що свідчить про розвиток мови, її вдосконалення. Увага до явищ перехідності не спричиняє переосмислення традиційної класифікації частин мови.

Ключові слова: частини мови, лексико-граматичні класи слів, перехідність, синкретичні групи слів, ступені переходу, система.

Малюга Н. Н. К вопросу о переходности в системе частей речи.

В статье говорится о переходных явлениях в системе частей речи, которые отражают глубинные процессы лексико-грамматических классов слов и возникают именно благодаря специфике частей речи. Переходность определяется как процесс, порожденный накоплением новых качеств в языковых единицах, что свидетельствует о развитии языка, его совершенствовании. Внимание к явлениям переходности не приводит к переосмыслению традиционной классификации частей речи.

Ключевые слова: части речи, лексико-грамматические классы слов, переходность, синкретические группы слов, ступени перехода, система.

Malyuga N. M. To question about transitiveness in the system of parts of speech.

The transitive phenomena in the system of parts of speech that reflect the deep processes of lexical and grammatical classes of words and appear due to specific character

of parts of speech is described in the article. Transitivity is considered as process which is challenged by accumulation of new qualities in language units. It indicates the language development and improvement. The attention to transitive phenomena does not promote review of traditional classification of parts of speech.

Key words: parts of speech, lexical and grammatical classes of words, transitivity, syncretism units, transitive degrees, system.

Олександрійські граматисти розуміли частини мови як певні частини (відрізки) мовлення. У сучасному мовознавстві частини мови розглядають як класи слів, що характеризуються спільністю загальнокатегорійного (частиномовного) значення, морфологічних категорій і парадигматики, морфемного складу та словотворчих засобів, синтаксичних функцій.

Єдність частин мови як лексико-граматичного класу виявляється у двох планах: парадигматичному й синтагматичному. Перша означає, що в складі висловлювання слова однієї частини мови можуть заміщатися, тобто виступати в одній і тій же семантичній позиції. Єдність частин мови в синтагматичному плані означає, що члени певного лексико-граматичного класу наділені однаковою поєднуваністю з іншими класами.

У структурно-семантичному напрямку, що враховує багатоаспектний характер одиниць мови, при класифікації не лише синтаксичних, але й морфологічних явищ у центрі уваги – форма (структура, будова) і значення (мовна і мовленнєва семантика), які тісно взаємопов'язані, тому частини мови є структурно-семантичними класами слів. При класифікації частин мови домінуючою ознакою є категорійне значення, оскільки воно властиве всім частинам мови, виявляє себе в усіх інших ознаках і зумовлене взаємодією лексики й синтаксису.

Частини мови за структурно-семантичного підходу виділяють з урахуванням сукупності диференційних ознак, серед яких найбільш значущими є: 1) категорійне (загальне граматичне, класифікаційне) значення; 2) лексичне значення, якщо є; 3) часткові граматичні значення (рід, число, відмінок, особа тощо); 4) морфемний склад слова; 5) валентність слова; 6) синтаксичні функції. Повним набором зазначених ознак наділені не всі частини мови.

«Традиційна» класифікація є своєрідною схемою, запропонованою в античному мовознавстві для грецької мови. Ця схема переноситься на інші мови й «уточнюється». Визначаючи абстрактність схеми Діонісія Фракійського, дослідники мають застосовувати його ідею для опису нових мов, а не надбудовувати на її матеріальний каркас усе нові «цеглинки» [11, с. 40]. У статті

«Дискуссии о частях речи и «Вопросы языкознания» в 1950-е годы» О. В. Лукін слушно зауважує: «Низка словоформ, що втратили деякі з ознак однієї частини мови, але ще не набули всіх ознак іншої, зовсім не зобов'язані формувати особливу частину мови, а можуть до пори до часу залишатися «безпритульними», точніше, належати до різних перехідних випадків, стверджуючи своїм існуванням діалектичне положення про польовий характер мовних явищ» [11, с. 41].

Однією з актуальних проблем граматики є проблема перехідності в системі частин мови.

Коло витоків досліджень перехідності О. М. Пешковський [12] стверджував діахронний характер перехідних явищ. На думку вченого, перехідні факти в системі частин мови є наслідком того, що окремі слова на ґрунті звукових і значенневих змін, які відбуваються в них самих та пов'язаних з ними асоціативно словами, повільно і поступово переходять з однієї категорії в іншу. Розуміння процесу перехідності як діахронного не забуте в наш час. Але його активність змушує засумніватися в «поштучному» формуванні одиниць такого плану.

О. О. Шахматов, вивчаючи різні випадки переходу з однієї частини мови в іншу, зауважив, що «одні частини мови можуть переходити в інші, не змінюючи своєї форми» [14, с. 427]. Однак форма не існує ізольовано: вона є і членом парадигми, і має прямий стосунок до морфемного складу слова. Іншими словами, форма інформативна. Відповідно, незмінність форми при переході слів у межах частини мови не може бути визнаною, «насправді в процесі взаємопереходу однієї частини мови в іншу відбуваються глибокі внутрішні зміни як змісту, так і форми слова <...> У зв'язку з цим явище переходу слів із сфери однієї частини мови в іншу треба кваліфікувати і як зміну змісту слова, і як зміну його парадигматичної чи словотворчої форми» [13, с. 28].

З іменем В. В. Виноградова пов'язане вчення про граматичну омонімію [6]. Учений вивчав різноманітні випадки перехідності в частинах мови, але більше уваги приділяв омонімії афіксів. Напевне, це і зумовило вибір терміна «омонімія», а не «перехідність», оскільки традиційно перехідні явища в морфемній структурі не розглядалися. Термін «граматичний омонім» констатує наявність однакових за звуковим оформленням одиниць у двох частинах мови, відбиваючи результат перехідності, а не сам процес. Випадки втрати омоніма – словоформи вихідної частини мови – не частотні і викликані причинами, не пов'язаними з перехідністю, наприклад, архаїзацією денотата (*наречена, заручена*), архаїзацією форми (*крадькома, сидьма*).

У граматиці стійкою була традиція тлумачити перехідні явища

як матеріал, не пов'язаний прямо зі словотворенням. Таку кризову ситуацію в граматиці розв'язав В. В. Виноградов, увівши термін «морфолого-синтаксичний спосіб словотворення». Для цього способу словотворення, сутність якого полягає в семантико-граматичному переоформленні всієї парадигми, характерна відсутність структурних обмежень і морфонологічних розрізняювальних засобів. Засобом вираження дериваційного значення є зміна функцій словозмінних афіксів твірного слова. Термін відбивав відношення фактів переходу до фундаментальної одиниці мови – слова, закріплюючи їх як такі, що мають прямий зв'язок зі словотвірним рівнем.

Специфіка одиниць, утворених морфолого-синтаксичним способом, полягає в тому, що вони мають непропорційно перехрещене граматичне значення. Основним їх категорійним стає значення тієї частини мови, у складі якої вони почали функціонувати, однак зберігається залишковий граматичний фон вихідної частини мови, що отримав назву послаблене граматичне значення.

Якщо оцінювати факт морфолого-синтаксичного творення з позиції комунікативної необхідності, то нове слово займає «вакантне» місце в лексичній системі мови, як буває і при будь-якому іншому способі словотворення. У виникненні нових значень частини мови і відхиленні від системних її значень першочергову роль виконують словотвірні механізми.

Після праць В. В. Виноградова, у яких явища перехідності пояснено як граматичну омонімію, саме цей термін тривалий час був визнаний у науковій граматиці й використовувався у вищій школі. У шкільну граматику він не уводився – там, як і раніше, розглядали перехід прикметників в іменники, іменників – у прислівники і т. ін., а не омонімію граматичних форм цих частин мови.

Коректність терміна «граматична омонімія» порушилася у зв'язку з переносом проблеми перехідності в синтаксис.

А. С. Бедняков [4] розширив коло явищ, що розглядаються як перехідні в системі частин мови. Це не лише перехід слів з однієї частини мови в іншу, але й перехід між лексико-граматичними розрядами однієї частини мови, перехідність у сфері граматичних категорій. Розширене коло явищ перехідності в частинах мови визначається терміном «міжкатегорійні зв'язки в системі частин мови». Цей термін точно вказує на взаємодію угруповань у частинах мови і самих частин мови, а також граматичних категорій.

Питання теорії перехідності в граматиці розвинені в роботах В. В. Бабайцевої [1; 2]. Дослідниця розрізняє в явищах перехідності два

якісно різних типи: трансформаційні (діахронні) та контамінаційні (проміжні, синкретичні, гібридні). Таке розмежування відбило дійсне співвідношення діахронії й синхронії в одиницях перехідного характеру. Суміщення граматичних властивостей двох класів одиниць в одній мовній одиниці породжує складне переплетення різних перехідних явищ, утворених унаслідок трансформації, які відбивають синкретичні факти, властиві системі мови будь-якої епохи. Інтерес до гібридних угруповань слів пов'язаний насамперед із намаганням обґрунтувати їх положення в частинах мови (наприклад, порядкові числівники). Виникнення синкретичних утворень зумовлене різними факторами, головним з яких є потреба у вираженні деяких компонентів інформативної семантики за рахунок наявних мовних засобів. Синкретичні утворення – конденсатори семантики, один із засобів «стиснення» тексту, один із способів економії мовленнєвих засобів. Синкретичні утворення (периферійні й особливо проміжні) характеризуються більш багатою мовною семантикою, ніж ядерні слова, більш різноманітною валентністю і більш різноманітними синтаксичними функціями.

За здатністю до утворення синкретичних слів (і груп слів) структурно-семантичні класи неоднорідні: найбільш стійкими є конкретно-предметні іменники і дієвідмінювані дієслівні форми, найбільшим ступенем рухливості наділені службові слова (не мають номінативного лексичного значення). З повнозначних частин мови частіше переходять у службові займенники, найбільш абстрактний за значенням структурно-семантичний клас повнозначних слів.

Вивчення синкретичних груп слів дає більш гнучку класифікацію структурно-семантичних класів слів, що відповідає мові і мовленню; виявляє перехідні (синкретичні) ланцюжки, які об'єднують частини мови в динамічну систему взаємодіючих одиниць; допомагає уникнути категорійних кваліфікаційних тлумачень синкретичних утворень; виявляє семантичний обсяг слів, охоплених зоною синкретизму; не лише показує граматиалізацію лексичних засобів для вираження смислових зв'язків і відношень, але й пояснює причини цього явища, а саме потребу в диференціації смислових зв'язків і відношень; пояснює різноманітність валентних властивостей синкретичних утворень і їх мотивованість багатоконпонентною семантикою.

Однією з найбільш перспективних для розуміння сутності перехідних явищ є робота О. С. Кубрякової «Части речи в ономаσιологическом освещении» [10]. Перспективність її – у намаганні розширити рамки досліджуваної взаємодії у сфері категорійно-граматичних класів з опорою на традиційну

класифікацію частин мови. Услід за О. С. Кубряковою, у новіших дослідженнях, зокрема О. П. Калечиц «Взаимодействие слов в системе частей речи» [9], головну увагу приділено вторинним значенням слів у системі частин мови. Вторинні значення наділені граматичною природою з тією ж специфікою, що характеризує частини мови. Результати взаємодії між частинами мови визнано явищем частиномовної деривації.

Український дериватолог В. О. Горпинич послуговується терміном конверсія: «при конверсії відмінюване похідне слово, змінюючи своє лексичне і категорійне значення, зберігає відмінкові форми лише одного роду (*завідуючий, операційна, майбутнє*) чи тільки одного числа (*добові*)» [8, с. 316]. При конверсії формантом виступає система флексій (парадигма): *старе, мале* (парадигма середнього роду), *ура* (нульова парадигма) [8, с. 316]. Перехід слів з однієї частини мови в іншу викликає і зміну змісту слова, і зміну його парадигматичної форми.

Процес взаємодії частин мови здебільшого ототожнюється з лексико-граматичною перехідністю. Однак між цими двома явищами є досить суттєві розбіжності, оскільки і природа цих процесів, і кінцевий результат зовсім різні: в основі процесу взаємодії лежить категоризація одного й того ж об'єкта (референта) з різних позицій; процес же лексико-граматичної перехідності становить суміщення в одному знакові різних об'єктів (референтів); кінцевий результат цих процесів такий: узаємодія свідчить про наявність константних системно-мовних зв'язків між лексико-граматичними розрядами різних частин мови, а перехідність спричиняє функціонування мовних одиниць у новій лексичній і граматичній якості [3].

Наявність кількох понять, що відображають суть одного явища («конверсія», «транспозиція», «трансформація», «перехід», «перехідність», «узаємоперехід», «граматична омонімія»), свідчить про їхню недостатню диференціацію. Як нам видається, перевагу слід віддати терміну «перехідність», що найбільш повно передає специфіку взаємодії. Комунікативним стимулом до перехідності в системі частин мови є використання слів однієї частини мови в значенні іншої. Вимагають також диференціації терміни «перехід» і «перехідність». З першим пов'язується явище частиномовного перетворення слова, а з іншим – схильність до такого перетворення. Під переходом, транспозицією розуміють факт переходу, що вже відбувся, з однієї частини мови в іншу.

Перехідні явища в системі частин мови відбивають глибинні

процеси лексико-граматичних класів слів і виникають саме завдяки специфіці частин мови. Оскільки частини мови становлять класи слів, абстраговані від конкретних лексичних значень, то передумови переходу слів з однієї частини мови в іншу слід шукати насамперед у значеннях слів – лексичному й граматичному. Так, у прислівники можуть переходити іменники, у лексичному значенні яких є обставинні семи, наприклад, сема 1) простору: *вниз, збоку*; 2) часу: *вранці, восени*; 3) причини: *зопалу, зозла*, 4) мети: *на зло, напоказ*.

Перехідні явища мають свої закономірності. Зокрема, такі продуктивні процеси, як субстантивіація, ад'єктивіація, адвербіалізація, препозитивіація, зумовлені насамперед екстралінгвістичними факторами – потребою більш економного, але точного й семантично місткого вираження інформації про дійсність, що є однією з причин еволюції мови. До лінгвістичних причин явищ перехідності Т. К. Бардіна відносить такі: 1) відсутність у мові потрібних слів і конструкцій для вираження думки; 2) прагнення до економії мовних засобів; 3) багатоаспектність одиниць мови; 4) потреба диференціації смислових зв'язків і відношень; 5) семантичний обсяг синкретичних утворень; 6) потреба самої структури мови [3]. «Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілість, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою. Перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку <...> Отже, перехідні лексико-граматичні категорії – це носії нового <...> Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови», – свого часу точно зауважив В. С. Ващенко [5, с.14–15].

Синтаксична функція не лише диференційна ознака частин мови, але й основна умова явищ перехідності в системі частин мови. Наділене диференційними ознаками в мові, у мовленні слово може змінити їх під впливом синтаксичної функції. Трансформація може бути повною і неповною, реалізується семантично, морфологічно й синтаксично. Це різні ступені переходу, початком якого слід уважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу).

Синтаксичний ступінь переходу частин мови характеризується великою позиційною рухливістю слів, що спричиняє їх семантико-синтаксичне варіювання. При переміщеннях частин мови з властивої

їм синтаксичної позиції в синтаксичну позицію, властиву іншій частині мови, нерідко відбуваються зміни в морфологічному оформленні відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента. Зміни, що при переході однієї частини мови в іншу морфологічно відображаються, услід за І. Р. Вихованцем [7], назвемо морфологізованими синтаксичними змінами.

Найвищим ступенем переходу частин мови виступає семантичний ступінь, який визнають остаточною завершенням частиномовного переходу. Нова для вихідної частини мови синтаксична позиція і морфологізація цієї позиції зумовлюють поступове «вростання» деривата в новий для нього семантико-граматичний клас. Відбуваються різні семантичні нашарування на дериват, зближення з ядром іншого лексико-граматичного класу, унаслідок чого дериват стає позначенням іншого (порівняно з вихідним лексичним значенням) денотата, у деяких випадках відбувається розширення семантики похідної лексики.

Явища перехідності створюють труднощі при класифікації частин мови, оскільки одним із наслідків переходу слів з однієї частини мови в іншу є утворення функціональних омонімів і синкретичних (гібридних) слів, що входять до зони синкретизму. Функціональні омоніми – це етимологічно близькі слова, що співпадають за звучанням, але належать до різних частин мови (наприклад, *світло* – іменник, якісно-означальний прислівник, безособово-предикативний прислівник).

Повне уявлення про систему частин мови не може дати вивчення лише центральних (ядерних, типових, полярних) випадків, які характеризуються максимальним набором диференційних ознак. Ігнорувати зону синкретизму – значить обмежувати й збіднювати об'єкт дослідження.

Лінгвістичною основою переходу слів з одного лексико-граматичного класу слів до іншого є довільний зв'язок між звуковим комплексом слова і його денотатом, здатність того самого звукового комплексу позначати кілька предметів чи явищ реальної дійсності, а граматичною основою перехідних явищ – зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категорійного і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак [8, с. 311]. Так, початком субстантивзації прикметника звичайно є опускання означуваного іменника: *Найголовніше в залицянні – це втовкмачити **чорнявій** чи **білявій**, що вона найкраща вся або очима чи ніжками і що коли без неї, сохнеш, як трава на сонці; До сьогодні ви йшли дуже примітною дорогою, і не всі раділи з цього, **злобний** і*

ледачий не порадіє працею *роботящого*; *Це правда: біда ніколи не ходить сама – чимало в неї підручних є* (М. Стельмаха). У результаті цього прикметник «бере на себе» номінативну функцію, яка згодом більш або менш стійко закріплюється за ним, «присвоює» значення граматичного роду випущеного іменника (але «від субстантивації слід відрізнити утворення за моделлю: *шашлична, пельменна, рюмочна, варенична, операційна*» [8, с. 313]). У багатьох випадках субстантивовані прикметники з'являються не через стадію словосполучень прикметника з іменником (з подальшим пропуском останнього), а безпосередньо, за аналогією до субстантивованих утворень, що вже наявні в мові [13, с. 232]. Відтак є потреба розрізнення субстантивації еліптичної (з пропуском іменника у словосполученні) і нееліптичної, пор. *швидкий, пасажирський, поштовий (потяг)* та *старе, мале, слідчий* [8, с. 313].

Функціонування в мові парних субстантивованих утворень на зразок *хворий – хвора, безробітний – безробітна, знайомий – знайома, підсудний – підсудна* не суперечить тому, що субстантивовані прикметники не змінюються за родами (набувають властивості для іменників граматичної ознаки). Це не форми різних родів одного й того ж слова, а лише співвідносні (корелятивні паралелі чоловічого й жіночого роду, що становлять два різні слова, пор. з власне іменниковими корелятивами *кум – кума, раб – раба, Ярослав – Ярослава*).

Від морфолого-синтаксичного словотворення слід відмежувати випадки використання однієї частини мови в ролі іншої (нових лексем у такому разі не виникає). До них, зокрема, належить використання в ролі іменників різних розрядів незмінюваних слів: прислівників, службових слів, інтер'єктивів, наприклад: *Кує зозуля «ку»*. «*Ку-ку*» – *зозуля піє, а квапити не сміє часу ходу тяжку* (В. Стус); використання іменників і прикметників у ролі займенників, а також займенників у ролі іменників та прикметників, наприклад: *За відомих обставин свої прийшли до влади*.

Узуальні синкретичні слова, як правило, стилістично нейтральні, okazіональні синкретичні слова експресивні, пор.: *Немає вихідних у матерів* (М. Малахута) та *Багатого чубатого дівчина шанує* (Т. Шевченко). Особливо виразними є випадки okazіональної субстантивації службових слів та займенників, що притаманне мовленню: *Не – відбулось. Не – тремтіло. Не – золотіло. Не – пекло. Не – полотніло. Не – біліло. Не... – господи!.. не – не було!* (М. Вінграновський).

Отже, перехідність – це процес, викликаний накопиченням нових якостей у мовних одиницях. Він свідчить про розвиток мови, її

вдосконалення. Перехідність пов'язана з лексико-семантичними змінами в слові, і зі словотворенням (у діахронному словотворі досліджують питання, від якого слова і за допомогою якого засобу утворені слова, у синхронному ж – чим мотивується в сучасній мовній свідомості похідне слово і за допомогою якого засобу виражається словотвірне значення), і з впливом синтаксичних позицій. Намагання виявити закономірності перехідних явищ можуть бути результативними лише при співставленні фактів одного ряду і в одному хронологічному плані.

Увага до явищ перехідності не спричиняє переосмислення традиційної класифікації частин мови, однак саме розуміння принципу, що лежить в основі цієї класифікації, може корегуватися.

Література

1. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – №5. – С. 35–42.
2. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / Бабайцева Вера Васильевна. – М. : Дрофа, 2000. – 639 с.
3. Бардина Т. К. Проблема лексико-грамматической переходности частей речи в современном русском языке / Татьяна Константиновна Бардина : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 : Волгоград, 2003. – 194 с.
4. Бедняков А. С. Явления переходности грамматических категорий в современном русском языке / А. С. Бедняков // Русский язык в школе. – 1941. – № 3. – С. 28–31.
5. Ващенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – №6. – С. 14–15.
6. Виноградов В. В. О грамматической омонимии в современном русском языке / В. В. Виноградов // Русский язык в школе. – 1940. – № 1. – С. 1–13.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
9. Калечиц Е. П. Взаимодействие слов в системе частей речи (межкатегориальные связи) / Елена Петровна Калечиц. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 160 с.
10. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Кубрякова Елена Самойловна. – М. : Наука, 1978. – 116 с.
11. Лукин О. В. Дискуссии о частях речи и «Вопросы языкознания» в 1950-е годы / О. В. Лукин // Вопросы языкознания. – 2002. – №1. – С. 35–47.
12. Пешковский А. М. Смешение, замена, переходные случаи в области частей речи // Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении : учебное пособие / Александр Матвеевич Пешковский. – [4-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1934. – С. 93–137.
13. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
14. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Алексей Александрович Шахматов. – [2-е изд.]. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2013 р.

ТЕКСТОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ МОВНОЇ СИСТЕМИ

Матвійчук Т. П. Текстодцентричний підхід у дослідженні мовної системи.

У статті описуються основні етапи розвитку теорії тексту як окремої галузі мовознавства, що зумовило виникнення багатьох новітніх лінгвістичних напрямів, пов'язаних з вивченням тексту, його стилістичних засобів, особливостей семантики і структури, способів функціонування.

Ключові слова: текстодцентричний підхід, лінгвістика тексту, дискурс.

Матвійчук Т. П. Текстодцентрический подход в исследовании языковой системы.

В статье описываются основные этапы развития теории текста как отдельной отрасли языкознания, что обусловило возникновение многих новейших лингвистических направлений, связанных с изучением текста, его стилистических средств, особенностей семантики и структуры, способов функционирования.

Ключевые слова: текстодцентрический подход, лингвистика текста, дискурс.

Matviychuk T. P. Textocentric approach to the study of language.

The paper describes the main stages of development of the theory of the text as a separate branch of linguistics, which led to the emergence of many new linguistic trends related to the study of the text, its stylistic devices, characteristics of semantics and structure, methods of operation.

Key words: textocentric approach, text linguistics, discourse.

Гуманітарна думка другої половини ХХ – початку ХХІ ст. викристалізувала надзвичайно важливу ідею щодо людської комунікації, яка виступає основою свідомості, пізнання, буття соціуму загалом: існування людини поза комунікацією – неможливе; у спілкуванні з собі подібними значною мірою виявляється сутність людини Та, власне, і сама людина як особистість постає багато в чому як продукт комунікації – процесу її спілкування з іншими особистостями.

На другу половину ХХ ст. припадає закріплення в широких наукових колах ідей про визнання семантики тексту як невід'ємного і, ймовірно, головного складника лінгвістичних досліджень, зацікавленість усним і писемним текстом як способом здійснення та існування мови й мовною особистістю Факт реалізації мовної системи в комунікативній діяльності її носіїв та потреба опису цього різновиду людської діяльності зумовила вихід науки про мову за межі системно-структурної парадигми дослідження, яка залишала поза фокусом своєї уваги як учасників процесу спілкування, так і умови його перебігу. Текстодцентричний підхід до вивчення мови загалом чи окремих

мовних одиниць та мовних явищ дає змогу розглядати їх з позицій найвищого ярусу лінгвосистеми, а це, своєю чергою, відкриває нові пошукові перспективи: текстоспрямований аналіз статусу і функцій мовних одиниць наближає дослідника до більш зримого уявлення про їх «функціональну перспективу», до глибшого розуміння природи мовної системи, а також до того, яку роль відіграють як вона, так і окремі її складники у процесі породження комунікативних актів

У відомій схемі комунікативного акту, запропонованій К. Шенноном та пізніше модифікованій Р. Якобсоном, позицію повідомлення (коду), тобто процесу і результату, породженого мовленням, посідає текст [4, с. 21]. О. Селіванова теж розуміє текст як вербальний посередник комунікації, для якої він виступає «цілісною знаковою формою організації мовлення» [7, с. 7]. Дослідження цієї комунікативної одиниці найвищого рівня здійснює комплексна лінгвістична наука, що має назву теорія тексту. На думку Н. Валгіної, теорія тексту – наукова дисципліна, що встановлює типологічні ознаки текстів, орієнтовані на певні комунікативні умови (конкретні мовленнєві ситуації). Вона одержала вихід в інші галузі знань, які вивчають мовленнєву діяльність як процес і мовний твір як результат цієї діяльності (соціолінгвістика, психолінгвістика, інформатика, функціональна стилістика, теорія перекладу тощо) [2, с. 277].

Частиною загальної теорії тексту є лінгвістика тексту, під якою розуміють галузь мовознавства, яка займається вивченням внутрішньої структури тексту, категорій, що її формують, змістово-знакової і комунікативної репрезентації. Дослідження проблем лінгвістики тексту здійснюються в кількох напрямках, серед яких: а) структурно-граматичний, б) семантичний, в) комунікативно-прагматичний, г) семіотичний, г) когнітивний, д) прикладний.

Виникнення нового (текстового) напрямку лінгвістичних досліджень зумовлене комплексом причин. Першою з них було висунення Е. Бенвеністом теорії рівневого лінгвістичного аналізу, яка поставила на порядок денний ідею про наявність нового, окремого, автономного мовного рівня – текстового; другою причиною стала назріла потреба розширення кола лінгвістичних досліджень через вихід за межі речення і мовної системи у сферу комунікації, тексту в результаті тяжіння наукової думки другої половини ХХ ст. до нової, функціонально-комунікативної парадигми; третьою причиною дослідники вважають виформування у галузі гуманітарних наук на базі семіотики, герменевтики й літературознавства (перша половина ХХ ст.) загальної теорії тексту (її Р. Барт назвав транслінгвістикою, вважаючи

розділом семіотики та відносячи до її об'єкта усе різноманіття текстових типів (фольклорні і літературні, писемні й усні) [9, с. 284].

Оформлення лінгвістичної теорії тексту як окремої галузі мовознавства зумовило виникнення багатьох новітніх лінгвістичних напрямів (стилістика тексту, семантика тексту, дискурсологія, генологія та ін.), пов'язаних з вивченням тексту, його стилістичних засобів, особливостей семантики і структури, способів функціонування. Однак багато питань, віднесених до компетенції цієї мовознавчої галузі (проблеми визначення тексту, співвідношення його одиниць і категорій з головними поняттями комунікації), усе ще продовжують залишатися серед однозначно нерозв'язаних.

Посилення уваги до тексту в лінгвістичній науці спричинене вивченням мовної системи у функціональному плані, коли вона почала розглядатися як динамічне утворення. Виділення теорії тексту, що виокремилася на широкому міждисциплінарному перетині в окрему наукову дисципліну зі своїм об'єктом і онтологічним статусом, відбулося в другій половині ХХ ст. Останнє двадцятиліття ХХ ст. позначене переміщенням на передній план лінгвістичних досліджень стійкої тенденції до вивчення текстового конструкту «як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, сприйману й інтерпретовану адресатом» [7, с. 10].

Якщо при лексикоцентричному (традиційному) погляді на лінгвосистему вона розглядалася як семіотична структура, основою для якої виступав мовний знак, що реалізовувався у двох планах – змісту і вираження, то текстоцентричний погляд, передбачаючи підхід до цієї системи як до сукупності засобів текстотворення (засобів організації повідомлення), створює передумови для розуміння мовного знака як єдності двох інших сутностей – системотворчої і текстотворчої. Виходячи з цього, кожна лінгвоодинаця має два різновиди характеристик: системотворчі (іманентно властиві мовній одиниці ознаки, які визначають її місце і статус відносно інших одиниць системи) і текстотворчі (вони для системної кваліфікації одиниці виявляються надлишковими, однак потрібні для конструювання одиниць вищого рівня). Такий «функціональний надлишок» можна визначати як «текстуальну перспективу». Він виявляється в одиницях усіх рівнів (від фонемного до фразового), однак його позбавлений текстовий рівень, на якому замикається коло усіх відомих науці мовних явищ. У зв'язку з цим можна припускати наявність у кожній лінгвоодинаці спрямованості, орієнтованості на найвищий мовний рівень, яка у процесі своєї

дискурсивної реалізації робить свій внесок у текстотворення. Таку текстову спрямованість можна кваліфікувати як результат поєднання в одиниці кожного мовного рівня структурних і функціональних компонентів: мова постає як ієрархія одиниць, що відкриває для себе вихід у мовлення через текстуальну перспективу [1, с. 13].

У наукових традиціях різних країн лінгвістична галузь, що займається вивченням тексту, має різні назви («лінгвістика тексту», «структура тексту», «граматика тексту», «герменевтика тексту» тощо), однак, на думку Т. Ніколаєвої, можна вести мову про теорію тексту як більш загальну дисципліну [6, с. 556], що і засвідчують напрацювання вчених останнього десятиліття, зокрема праці О. Селіванової, Н. Валгіної, А. Ворожбитової та інших.

Формування у лінгвістичній науці (поряд з лексикоцентричним) текстоцентричного підходу до дослідження мови припадає на другу половину ХХ ст. Використовуючи цей підхід, дослідники орієнтувалися «на розгляд слова (чи іншої мовної одиниці) у мовленні, у його функціональних виявах, де семантика лексеми експлікується через реальні й потенційні словосполучення, де вона зазнає змін, деформації і зміщень та збагачується нашарованими семантичними відтінками. Тут межі семантичного простору мовної одиниці визначаються не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою, підтекстом та ситуацією мовного спілкування» [5, с. 218].

Перші пошуки підходів до глибинного вивчення одиниць спілкування, зародження теорії тексту репрезентовані в роботах А. Добіаша, О. Пешковського, О. Потебні, Л. Щерби, Ш. Баллі, Г. Винокура, В. Виноградова, В. Матезіуса, З. Харріса та ін.

На 60-70 рр. ХХ ст. припадає поява праць таких дослідників, як Р. Харвег, С. Шмідт, В. Дресслер, Дж. Лакофф, Р. Богранде, П. Гартман, І. Беллерт, Т. Ніколаєва, Ф. Данеш, О. Москальська, Г. Ольшанський, Л. Лосева та ін., де провідною ідеєю було розуміння тексту як послідовності мовних одиниць (речень).

Наступний етап у розвитку теорії тексту (80-90 рр. ХХ ст.) позначений інтегрованими підходами до вивчення текстового утворення; він представлений дослідженнями, які здійснили Т. ван Дейк, В. Гаузенблас, В. Кінч, П. Постал, І. Гальперін, Н. Аругюнова, С. Риндін, Г. Золотова, В. Кухаренко, Т. Дрідзе, О. Леонтьєв, О. Каменська, М. Гвенцадзе, В. Шабес, М. Шанський, З. Тураєва, Л. Кайда, С. Васильєв та ін., що розглядають проблеми контексту, додаткових компонентів сприйняття тексту, його цілісності, стилю, пресупозицій та психологічної інтерпретації.

Отже, теорія тексту на етапі свого розвитку у 80-90 рр. ХХ ст. охоплювала: а) дослідження текстів різногалузевої мовної комунікації, інтеграцію знань про їх комунікативно-прагматичні властивості; б) вивчення основних текстових категорій (референтності, модальності, предикативності) і засобів їхнього мовностилістичного вираження; в) дослідження мовних характеристик текстів відповідно до інтенціонального та рецептивного аспектів погляду на текстову структуру; г) вивчення тексту як явища культури, засобу міжкультурної комунікації; дослідження текстів, функціонування яких відбувається у різних етнокультурних спільнотах, проте які маніфестують один дискурсивний тип – політичний, фінансовий, дипломатичний, академічний, музичний, спортивний тощо; урахування етнолінгвістичних і стилістичних характеристик комунікації [5, с. 221–222].

Сучасний стан розвитку теорії тексту характеризується дослідженням тексту як комплексного явища з використанням міждисциплінарних підходів через залучення до аналізу матеріалів соціології, психології, філософії, етнології, літературознавства тощо. Аксиоматичність комплексного підходу до дослідження такого багатоаспектного макрознака, яким є текст, влучно визначає Г. Колшанський: «Необхідність комплексного вивчення тексту не є методичною вимогою, воно є вираженням сутності самого об'єкта» [2, с. 9]. Справді, збільшення обсягу матеріалу, використаного для наукового аналізу, розширення спектру даних, залучених із дотичних до теорії тексту наукових дисциплін, поза всяким сумнівом, сприятливо вплинуть на підвищення результативності, надійності і цінності такої дослідницької роботи, спрямованої на занурення у глибини мовленнєвої організації текстової структури.

Серед сучасних наукових завдань у вивченні тексту лінгвістика виходить за межі «самості» тексту – за межі однієї лінгвістичної парадигми, що експлікує його як явище статичне і зараховує до інтерпарадигматичного смислового поля, у межах якого текст постає як динамічний конструкт, наділений прагненням перейти із буття потенційного в буття актуальне; водночас наукове вивчення тексту намагається в актуалізованому текстовому утворенні вичленовувати приховані механізми, що перед декодуванням текстового полотна не мислились як можливі, проте імпліцитно, логікою сюжетного розвитку виформували «художній твір в «антропологічне явище» (Р. Барт), привели до появи «самого такого значення (мислеобразу) і саме у визначеній точці текстуального часопростору» [3, с. 156].

Водночас слід зазначити, що сучасний етап розвитку науки про текст характеризується як наявністю значної кількості дискусійних питань, так і різнобоям у терміносистемі (існування численних термінів-синонімів (дублетів), приписування тим самим термінам різних дефініцій тощо) та відсутністю достатньо повної і єдиної класифікації текстів. З одного боку, така ситуація зумовлена етапністю у розвитку теорії тексту, викристалізацією поняттєвого та термінологічного апарата, а з іншого, – різнорівневістю, багатоаспектністю та поліфункціональністю самого об'єкта дослідження.

Динамічний розвиток лінгвістичної теорії тексту, засвідчений останнім часом роботами Д. Баранника, О. Селіванової, Н. Валгіної, Т. Радзівєвської, А. Гришуніна, А. Ворожбитової, В. Таран, О. Панченко, С. Лазаренко, зумовлений глибокою зацікавленістю текстом як складним мовленнєвим феноменом, адже реалізація мови в її комунікативній функції може здійснюватися тільки в процесі розгортання певної сукупності речень у зв'язний текст.

Положення про інтегральну природу тексту є теоретичною основою його вивчення. Це створює умови для розрізнення в межах комплексної проблеми дослідження текстового утворення різних рівнів «його аналізу: від найзагальнішого і найвищого – текст як фрагмент мовної картини світу – і до нижчого та найпростішого – текст первинного мовленнєвого жанру (висловлення)» [5, с. 225]. Водночас перехід сучасної теорії тексту від дослідження тексту як інтегрованої структури до розробки текстового утворення як комунікативної системи є загальною стратегією лінгвістичної теорії тексту. Пов'язаний він із розумінням детермінованості тексту як найвищої одиниці комунікації такими компонентами, як «особистість мовця (автора) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та ін. властивостей; адресат та його рівень сприймання, екстралінгвістичні характеристики двох типів ситуації: того, про що йде мова у тексті, та того, що опосередковує його творення у соціокультурному контексті дійсності» [8, с. 106].

Теорія тексту, взаємодіючи з іншими науковими галузями, збагачується їхньою термінологією, що позначає поняття, необхідні для опису і трактування багатьох нових аспектів текстового феномена – досліджуваного складного комплексу явищ, взаємозв'язків і процесів. Така дифузія приводить до вмотивованих екстраполяцій, що сприяє ґрунтовнішим і глибшим експлікаціям.

Отже, сучасний розвиток людського суспільства і науки про його мову підійшли до розуміння потреби вивчення мовної системи у

функціональному плані – залучення до наукового аналізу й учасників процесу спілкування, і умов його перебігу в комплексі з продуктом комунікації – текстом, який виступає комунікативною одиницею вищого рівня, носієм інформаційного коду, що адресується від суб'єкта до об'єкта. Цими проблемами займається лінгвістична дисципліна – теорія тексту, загальною стратегією якої є вивчення текстового утворення як комунікативної системи. Перспективою подальшого дослідження тексту є його категорії.

Література

1. Бухбіндер В. А. Проблеми текстуальної лінгвістики / В. А. Бухбіндер. – К. : Вища школа, 1983. – 174 с.
2. Валгіна Н. С. Теорія текста : [учебное пособие] / Н. С. Валгіна. – М. : Логос, 2004. – 280 с.
3. Голянич М. Курс лінгвістичного аналізу тексту в світлі сучасних наукових парадигм / М. Голянич // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ : «Плай», 2000. – С. 154–173.
4. Максимов С. Е. Прагматические и структурно-семантические особенности текста международного договора : автореф. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / С. Е. Максимов. – К., 1984. – 23 с.
5. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посіб.] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
6. Николаева Т. М. Текст / Т. М. Николаева // Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – [2-е изд, перераб. и доп.]. – М. : Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1998. – С. 555–556.
7. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [моногр. учеб. пособ.] / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, Изд. Вовчок О. Ю., 2004. – 336 с.
8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Видавництво Українського фітосоціолог. центру, 1999. – 148 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.

УДК 821.161.2-343

Н. Г. Мельник

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПАРЕМІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

Мельник Н. Г. Соціально-побутові паремії як відображення національної традиції.

У статті досліджуються особливості вияву традиційних поглядів людини на життя в соціально-побутових пареміях, визначається сутність поняття традиції. Традиційні народні погляди на суспільне життя, спостереження за представниками різних соціальних прошарків, що передаються з покоління в покоління визначають особливості національної ментальності українців.

Ключові слова: традиція, ментальність, фольклор, соціально-побутові паремії.

Мельник Н. Г. Соціально-бытові паремії як зображення національної традиції.

В статті досліджуються особливості вираження традиційних поглядів людини на життя в соціально-бытових пареміях, визначається сутність поняття традиції. Традиційні народні погляди на суспільне життя, спостереження за представниками різних соціальних класів, які передаються з покоління в покоління визначають особливості національної ментальності українців.

Ключові слова: традиція, ментальність, фольклор, соціально-бытові паремії.

Melnyk N. G. Socio-home paremias as a map of the national tradition.

The article investigates the features of the expression of traditional attitudes to life in the social and domestic proverbs, defined the essence of the concept of tradition. Traditional folk views on social life, observations of members of different social classes, which are passed from generation to generation, the determining characteristics of the national mentality of Ukrainians.

Key words: tradition, mentality, folklore, socio-home paremias.

Сьогодні питання сутності національної традиції, її динаміки в межах етнічної культури, чинників, що визначають її складові є одними з найактуальніших, адже дають змогу не лише розкрити сутність фольклорного феномена як такого, а й визначити ті специфічні риси, що дозволяють говорити про складові ментальності певного народу.

Відомо, що до проблеми традиції зверталися в своїх роздумах ще давні філософи: у вченні Конфуція вона розумілася як звід правил поведінки, які визначали ставлення молодших до старших, сина до батька (настанови знайшли своє узагальнення у вченні «Лі» (етикет); стародавні греки трактували її як «етнос» (звичай або норів); римляни ж осмислювали традицію переважно в літературно-історичному та етнографічному аспектах.

Із розвитком етнографії та фольклористики з'являються праці Д. Фрезера, Е. Тайлора, Д. Лебона, Д. Міля, В. Вундта, що є описом звичаїв окремих країн і народів та тісно пов'язані з проблемою традиції. У філософії та психології це питання розробляється в студіях Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, З. Фрейда, Г. Гадамера. Проблеми традицій і звичаїв глибоко цікавили таких істориків, лінгвістів, фольклористів Росії та України, як М. Костомаров, О. Потебня.

Досить активно проблема традиції розроблялася в радянський час. Так дослідження «Обычаи, традиции, преемственность поколений» (1975) містить у собі таке визначення: «...звичай і традиції – це не регламентовані юридичними установами, підтримувані силою громадської думки форми передачі новим поколінням способів реалізації ідеологічних відносин, які склалися в житті даного класу, суспільства» [8, с. 12].

Збірка наукових статей «Советская обрядность и духовная культура» (1980) пропонує таке бачення досліджуваного поняття: «традиція – це специфічний тип суспільних відносин, які виражають наступний зв'язок поколінь у різних сферах діяльності» [1, с. 16].

У праці «Социалистическая обрядность» (1985) подається інше трактування: «традиція – це те, що передається від покоління до покоління як загальноприйняте, загальнобов'язкове, перевірене минулим досвідом, визнане необхідним для забезпечення подальшого існування і розвитку індивіда, колективу, класу, держави, суспільства» [5, с. 25].

На думку сучасного вченого С. Яроцького, «традицію слід розглядати як сталий запас уявлень, поглядів, ідей, способів організації і поведінки народу, нації, соціальних етнічних груп людей, які проявляються в усіх сферах суспільного буття і суспільної свідомості, передаються з покоління в покоління і закріплюються силою громадської думки. Виникнення і розвиток традицій залежать від того способу виробництва, який лежить в основі даного суспільства, від виробничих відносин, зокрема, від постійного і систематичного відтворення суспільних відносин, які склалися, сприяють постійному відтворюванню і виникненню традицій. Але і злам існуючих відносин може не впливати на деякі традиції, настільки вони виявляються стійкими і живучими» [10, с. 11].

Російський дослідник народної творчості Б. Путілов так визначає сутність фольклорної традиції: «Можно сказать, что фольклорная традиция – это единство материала, владения им и менталитета среды. Традиция предполагает живое обращение, функционирование в подходящих условиях. Своеобразие ее, однако, заключается в том, что она не просто существует, поддерживается в памяти, самовоспроизводится, повторяется без конца, но и движется, меняется, составляя почву, источник, арсенал всех новообразований в фольклоре. Новое возникает только в связи с традицией, в порядке преемственности, преодоления, отрицания традиции. Фольклорный процесс протекает только внутри традиции и во взаимоотношениях с нею. В ответ на возможные возражения, что культура вообще живет и движется взаимодействием творчества и традиции, скажем, что, во-первых, традиционность в фольклоре всохватывающая, всепроникающая, действует с исключительной последовательностью и не допускает «сторонних» процессов, а, во-вторых, все ее проявления обусловлены внутренними закономерностями, вытекают из ее состояния. Феномен фольклора в том, что любой отдельно взятый текст, какой-либо жанр,

просяняють свої значення лише на фоні традиції: самі по собі вони словно б не існують» [6, с. 55].

І. Зварич рушійною силою традиції вважає колективні архетипи та їх комбінації. Дослідник зазначає: «Архетипність – основа традиції взагалі, реалізує свою універсальність у механізмах становлення традиції мистецтва слова» [3, с. 6–7]. Учений вважає, що «становлення традиції як процесу збереження, творення та передавання інформації, забезпечується наявністю трансформацій, які в усталеному вигляді набувають статусу традиційної основи. Усталеність трансформацій відбувається тоді, коли вони відповідають певним загальним вимогам традиції. Перш за все це відповідність трансформації загальному характерові (кодові) традиції, її соціально та історично виправдана продуктивність, а також відповідність традиційній художній своєрідності (особливо на фольклорній стадії розвитку) мистецтва слова» [3, с. 10].

Отже, традиція – це система, що забезпечує зв'язок сьогодення з минулим, утілює досвід колективу, суспільства, яке прагне до накопичення історичних, культурних, художніх надбань народу.

Особливо яскраво виявляється традиція в усній народній творчості, бо фольклор є колективним, традиційним знанням, а фольклорний процес – це рух усередині традиції, її еволюція та трансформація, динамічна система, що відображає певний стан функціонування традиції.

У розгалуженій системі фольклору твори соціально-побутового змісту займають чільне місце, адже вони є результатом постійного розвитку національно-суспільної свідомості, відображенням культури соціально-побутових відносин. Народ століттями зберігає традиційні зразки, а виникнення нових соціальних груп у процесі розвитку суспільних відносин спричиняє появу нових творів, що відображають явища суспільного життя та народне ставлення до них.

Соціально-побутовий фольклор – пласт народної творчості, який відображає результати осмислення народом різних явищ, подій чи обставин суспільного життя, пропонує цілісне, узагальнене, типове ставлення до них. Хоч, на перший погляд, твори цієї спрямованості стосуються яскраво виражених соціально-побутових проблем, глибокий аналіз їхнього змісту дає змогу зробити висновок про те, що народний геній виходить на рівень філософського осмислення проблем буття людини, її місця в світі, переваги духовних цінностей над матеріальними, свободи вибору, гармонійної побудови суспільства, у якому кожна особистість зуміла б реалізувати свої потреби.

Будучи неписаним підручником життя народу, фольклор виховував покоління українців у середовищі національної культурної стихії, у руслі традиційних цінностей.

Пареміографія – це частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри, що в образній формі відтворюють найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки (приповідки) та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це – словесні мініатюри, що у процесі формування закріпилися як своєрідні усталені формули, образні кліше [4, с. 557].

Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, що у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності, людські риси, учинки і т. ін. у їх характерних і специфічних ознаках [4, с. 558].

Суспільно-побутові паремії українського народу займають значне місце в фольклорній спадщині. Специфічною рисою цих творів є те, що вони пов'язані з суспільним життям народу, концентрують у собі традиційні погляди на різні соціальні явища і розповідають про життя представників різних соціальних прошарків (селянин, мельник, коваль, шинкар, пан, піп, солдат, генерал, купець), інколи – національностей: москаль, жид, циган, німець, турок та ін. Часто вихідці двох протилежних станів зображені одночасно (тобто в одному творі) і шляхом антитези розкриваються позитивні якості одного та негативні іншого. Народ у таких творах утілює своє ставлення до суспільних недоліків та соціального зла.

Традиційні уявлення, що передаються через покоління, формують та ілюструють у фольклорі особливий тип мислення, позицію щодо життя, місця людини в суспільстві, справжніх цінностей. Так, наприклад, уже сама соціальна належність людини до бідних чи багатих набирає у фольклорі морально-етичної валідності, традиційно осмислюється в категоріях «добро» і «зло», «правда» і «кривда», «щастя» і «горе». Пани, багачі здебільшого лихі, жорстокі, дурні, ледачі: *Не Біг панів роде, а лихо їх робе* [9, с. 91]; *Біс та його діти панують у світі* [9, с. 91]; *Хто не звик правди поважати, той завше ласий панувати* [9, с. 91]; *Панам лихом кидати – не плугом орати* [9, с. 91].

Зміст паремій свідчить про глибоке співчуття народу до знедолених прошарків суспільства. Наприклад: *Ніхто того не відає, як сирота обідає* [9, с. 473]; *Ніхто не баче, як сирота плаче* [9, с. 473]; *Як іде сирота – зачиняй ворота* [9, с. 474]; *Чи буде ж таке сиріцьке, як чоловіцьке?* [9, с. 474].

Аморальність панів, їх жадібність, невміння мислити духовними

категоріями засуджуються народом, визначають розподіл на «своїх» та «чужих». У творах звучить думка про те, що пани, багачі – це люди іншого, «чужого» гатунку, тому їм не слід довіряти, з ними треба поводитися обережно, зважаючи на їхню непорядність. Наприклад: *То пани, а ми люде* [9, с. 91]; *З паном не братайся, жінці правди не кажи, чужої дитини не май за свою* [9, с. 94]; *З паном дружи та за пазухою камінь держи* [9, с. 94]; *На панську мудрость мужицькая хитрость* [9, с. 96]; *Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча* [9, с. 99].

Багатство ніколи не може замінити простого людського щастя, більше того, на думку народу, намагання збагатитися за будь-яку ціну призводить до духовної деградації людини: *Багач рідко в гарзоді жиє* [9, с. 104]; *Грошей багацько, а щастя мало* [9, с. 104]; *За гроші не купиш ні батька, не матері, ні родини* [9, с. 104]. По-справжньому цінувати слід не матеріальне, а духовне: *Не той бідний, хто хліба не має, а той, хто душі* [9, с. 110].

Часто в творах звучить віра в те, що добро і правда завжди переможуть, надія на встановлення соціальної справедливості: *Правда кривду переважить* [9, с. 311].

Думка про те, що судити про людину слід не за її соціальною належністю і зовнішнім виглядом, а за її внутрішньою сутністю, за вчинками: *В старецькїм тілі та панська душа* [9, с. 229].

Зміст соціально-побутових паремій свідчить про намагання українського народу визначити провідні риси своєї національної вдачі, адже «Кожний край має свій обичай», «Що хатка, то инча гадка», «Що вік, то інший світ» і осмислюються через категорії «свій» та «чужий». І. Сенько в дослідженні «Ментальність русинів-українців» визначає домінуючі риси, за якими відбувається самоідентифікація людини серед інших: генетичну (із одного роду, родичі); географічну (із одного села, міста, одного краю); етнічну (належність до конкретної етнічної групи населення, до конкретної народності чи нації) та суспільно-політичну (громадянство конкретної держави) [7, с. 4]. У фольклорі підкреслюються здебільшого позитивні якості «своїх», відповідно, негативні – щодо «чужих», іноді демонструється зверхнє ставлення до представників інших націй. Дослідник також наголошує на тому, що розмежування в категоріях «свій – чужий» часто робиться на основі зовнішнього вигляду і манери поведінки, яка для носія національної традиції є неприйнятною [7, с. 9–10]. Наприклад: *Казав Циган: «Нема ні в кому правди, тільки в мені»* [9, с. 147]; *«Цигане, якої ти віри?» – «А тобі якої треба?»* [9, с. 166]; *«Цигане, твого сина в коморі впоймали!» – «Е, в коморі!.. Як би то в полі, та на добрім коні – то б йому було*

стидно!» [9, с. 218]; *Буде й Лях, як Русин (каже чванливому)* [9, с. 149]; *Прив'язавсь, як москаль* [9, с. 154]; *Сміливий, як Жид* [9, с. 217]; *Трусиця, як Жид над грішми* [9, с. 218]; *Кватися, як Жид молотити* [9, с. 246]; *Що дід, а що Жид, а що й Запорозьський козак* [9, с. 356]; *Жид, пан чи Німець усе поверне в нівець* [9, с. 586].

Жадібність, хитрість, злодійкуватість, неробство, пристосуванство, байдужість до інших людей, неприйнятні й у власному етнічному середовищі, зафіксовані у представників інших націй, набирають особливого засудження.

Отже, у соціально-побутових пареміях осмислюються традиційні уявлення суспільні стосунки між людьми, категорії «добро» і «зло», визначаються моральні пріоритети, притаманні носієві української національної ментальності.

Щасливою, самодостатньою, на думку народу, може стати тільки людина, яка живе за стійкими традиційними моральними приписами, має власну та національну гідність та усвідомлює вищість духовного над матеріальним і прагне до встановлення соціальної справедливості.

Література

1. Закович Н. М. Советская обрядность и духовная культура / Н. М. Закович. – К. : Наукова думка, 1980. – 221 с.
2. Земцовский И. Народная музыка и современность (К проблеме определения фольклора) / И. Земцовский // Современность и фольклор : Статьи и мат-лы / сост. и отв. ред. В. Е. Гусев. – М., 1977.
3. Зварич І. М. Архетип як основа художньої традиції : Конспект лекцій / І. М. Зварич / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2005. – 47 с.
4. Лановик М. Українська народна словесність : [посібник] / М. Лановик, З. Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.
5. Обертинская А. И. Социалистическая обрядность / А. И. Обертинская, В. И. Чепелев. – К., 1985.
6. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура : In memoiam / Б. Н. Путилов. – Спб. : Петербургское Востоковедение, 2003. – 464 с.
7. Сенько І. Ментальність русинів-українців / І. М. Сенько. – Ужгород : Б. в., 1996. – 136 с.
8. Суханов И. В. Обычаи, традиции, преемственность поколений / И. В. Суханов. – М., 1976.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис ; упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
10. Яроцький Л. В. Традиції і формування світогляду / Л. В. Яроцький. – Житомир : Полісся, 2003. – 234 с.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013 р.

ЗАСОБИ ТА СПОСОБИ ІМЕНУВАННЯ ЖІНКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

Наливайко М. Я. Засоби та способи іменування жінки на Львівщині.

У статті проаналізовано імена та інші засоби номінації жінок на Львівщині, а також формули жіночих іменувань. Головним засобом ідентифікації заміжніх жінок є власні особові імена та андроніми, утворені за допомогою суфіксів від чоловічого імені чи прізвища.

Ключові слова: ім'я, андронім, формула іменування.

Наливайко М. Я. Средства и способы именования женщины на Львовщине.

В статье проанализировано средства именования женщин на Львовщине, а также формулы женских именований. Главным средством идентификации замужних женщин выступают имена собственные и андронимы, образованные с помощью суффиксов от имени или фамилии мужа.

Ключевые слова: имя, андроним, формула именования.

Nalyvajko M. Y. Means and ways of nomination of woman at Lviv region.

The paper analyses women names in Lvivschyna. The main means of identifying married woman were personal names and andronyms, suffixal derivatives of husband's names or surnames.

Key words: personal name, andronym, formula of naming.

Кожна власна назва ідентифікує та індивідуалізує номінований об'єкт у лексичному складі української мови. Створення власного імені (офіційного та неофіційного) є одним із різновидів кодування історично-культурної інформації, у якому відображено об'єктивне та суб'єктивне, мовне і позамовне.

Неофіційні іменування – це додаткові імена, на основі яких ідентифікується та характеризується особа. Вони займають важливе місце в лексичному складі сучасної української мови. Ми дотримуємося погляду, що *прізвисько* – це неофіційне йменування, яке дають номінатори особі чи колективні люди за індивідуальними ознаками, а також за спорідненістю і свояцтвом між носієм і членами родини для ідентифікації і конкретизації. Прізвиськам притаманні індивідуальність, конотативне забарвлення і вмотивованість.

Прізвиська людей становлять особливий клас пропріальної лексики, оскільки виявляють специфіку на рівні виникнення, функціонування і взаємозв'язку з екстралінгвальними й інтерлінгвальними чинниками.

Неофіційні іменування монографічно дослідили Н. Павликівська (псевдоніми) [3], П. Чучка (неофіційні іменування Закарпаття) [7], Г. Аркушин (прізвиська північно-західної України) [5], Н. Шулська

(неофіційні іменування Західного Полісся) [10].

У пропонованій статті ставимо завдання проаналізувати засоби, та способи, якими ідентифікують жінку на території Львівської області. Українська історична антропонімія – чоловічі іменування – ґрунтовно проаналізовано у праці І. Фаріон [6].

Класифікацію генесіонічних прізвищ запропонував В. Німчук у «Проекті української ономастичної термінології» [2], виділяючи 4 види: патронім – особова назва сина за іменем батька; матронім – особова назва сина за іменем матері; гінеконім – назва чоловіка за іменем дружини; андронім – назва дружини за іменем чоловіка. П. Чучка вказує, що прізвиська цього типу можна б назвати родинними, або родовими, але ці терміни неточно відображають бажаний зміст, тому доцільно називати їх родичівськими, які характеризують іменованого опосередковано – через когось із його родичів або свояків [7, с. 235]. Дослідник зауважує, що для детальної характеристики українських прізвищ указного типу потрібно 9 термінів: 1) патроніми – прізвиська за назвою батька; 2) матроніми – прізвиська за назвою матері; 3) пропатроніми – прізвиська за назвою діда; 4) проматроніми – прізвиська за назвою баби; 5) андроніми – прізвиська за назвою чоловіка; 6) гінеконіми – прізвиська за назвою дружини; 7) гіоніми – прізвиська за назвою сина; 8) гамброніми – прізвиська за назвою зятя; 9) адельфоніми – прізвиська за назвою брата.

Андроніми. У народнорозмовній системі іменувань для номінації заміжніх жінок не рідше, ніж особове ім'я, використовувалися іменування за чоловіком. Прізвишками заміжніх жінок жителі Львівщини вважають андроніми, утворені від імені чоловіка, його прізвища, прізвиська або навіть апелятивної особової назви. Іменування за чоловіком П. Чучка зараховує до родичівських прізвищ [7, с. 299]. Проте на Бойківщині андроніми в абсолютній більшості не вважаються прізвишками, а в ряді сіл замінюють особові імена заміжніх жінок, ними користуються і при звертанні до жінки [1, с. 7]. На Закарпатті андроніми є дуже живучими. Заміжніх жінок у побуті там майже ніколи не називають на їх офіційні прізвища [7, с. 302]. Творення андронімів є живим словотворчим процесом. Так, П. Чучка виділяє понад десять словотвірних типів таких назв у говірках Закарпаття, зокрема назви із суфіксами *-их(а)*, *-янк(а)*, *-к(а)*, *-ан'(а)*, *-ул'(а)*, *-ин(а)*, *-ов(а)*, *-овк(а)*, *-а*, *-ын'(а)* [9].

Називання жінки за чоловіком є найпоширенішим видом іменувань у розмові про третю особу. На території Львівщини здебільшого андронімі типи збігаються із закарпатськими. Нами

виявлено андроніми, утворені за допомогою таких формантів, як: *-их(a)*, *-к(a)*, *-ов(a)*, *-ул'(a)*, *-ан'(a)*, *-ун'(a)*, *-'a*, *-івк(a)*, *-ичк(a)*, *-янк(a)*, *овк(a)*, *-івс'к(a)*, *-шик(a)*, *-ин(a)*.

Серед іменувань жінки за чоловіком значне місце посідають деривати на *-их(a)*.

Модель із суфіксом *-их(a)*. Як зазначає П. Чучка, ізоглоса словотвірного типу андронімів на *-их(a)* охоплює територію всіх трьох східнослов'янських мов. Джерело продуктивності, на думку вченого, треба шукати у впливі інших формантів, уживаних для означення заміжніх жінок [9, с. 154].

На Львівщині утворення із суфіксом *-их(a)* можуть уживатися і як постійні, стабільні назви, і як разові. Вони здебільшого називають жінок середнього і навіть молодшого віку. Андроніми на *-их(a)* сприймаються як стилістично нейтральні і жодного приниження чи образи не виражають [9, с. 154]. Твірну базу андронімів на *-их(a)* становлять імена, прізвища, прізвиська, апелятивні означення особи. Проте найчастіше андроніми утворюються від імен чоловіків. У процесі деривації відбуваються різні морфологічні зміни (чергування к-ч, втрата м'якості приголосних).

Андроніми із суфіксом *-их(a)*, утворені: а) від імені чоловіка: *Адамиха*, *Іваниха*, *Ільчиха*, *Матіїха*, *Стефаниха*, *Яремчиха*; б) від прізвища чоловіка: *Бараниха*, *Галендиha*, *Горбалиха*, *Доротиha*, *Жемевчиха*, *Зварчиха*, *Купринчиха*, *Мазуриha*, *Сливчиха*, *Солончиха*; в) від прізвиська чоловіка: *Біленьчиха*, *Бобриha*, *Бомчиха*, *Бузьчиха*, *Дзюрчиха*, *Козюриha*, *Рванулиha*, *Рибиха*, *Саранчиха*; г) від апелятивної особової назви: *Головиha* < *дружина голови колгоспу*, *Ковалиha* < *коваль*, *Кравчиха* < *кравець*, *Лісничиха* < *дружина лісника*, *Мазуриha* < *мазур*, *Пекариha* < *пекар*, *Шевчиха* < *швець*.

Модель із суфіксом *-ов(a)/-ев(a)*. Андроніми із суфіксом *-ов(a)* функціонують на Закарпатті. Такі андроніми виступають переважно як самостійні субстантивовані номінативні назви [9, с. 158].

У наших матеріалах зафіксовано андроніми на *-ов(a)*, які вживаються переважно з іменем дружини. Це андроніми: а) від імені чоловіка: *Андрусьова Леська*, *Галя Васильова*, *Гафа Юркова*, *Касі Трофинова*, *Параня Стецькова*, *Прокопова*, *Симкова*; б) від прізвища чоловіка: *Бейова*, *Брикарова Йовка*, *Вацікова*, *Джуликова*, *Леся Сайкова*, *Наді Пастухова*, *Пичкова*, *Пікова*, *Сенютова*, *Стефка Ліпакова*; в) від прізвиська чоловіка: *Бицьова*, *Боброва*, *Говкова Марина*, *Кривояцьова*, *Маланка Балясикова*, *Мільйонова Стефка*, *Надя Утьова*, *Хрущикова*, *Цісьова*, *Цьвочкова*; г) від апелятивної

особової назви: *Кравцева Янка* – чоловік за фахом кравець, *Ксьондзова* – чоловік – священик (пор. діал. ксьондз). У ряді сіл Львівщини андроніми на *-ов(а)* замінюють особові імена заміжніх жінок, ними користуються і при звертанні до жінки.

Модель із суфіксом *-к(а)*. У XVII–XVIII ст. андроніми з суфіксом *-к(а)* фіксувалися на всіх землях України. Проте валентність суфікса *-к(а)* була значно нижчою, ніж суфікса *-их(а)*. Він додавався тільки до прізвиськ і патронімів на приголосний [8, с. 614]. В українських говорах Закарпаття найдавніші записи андронімів датуються XVII–XVIII ст. Суфікс *-к(а)* додається до прізвищ і прізвиськ будь-якої структури [9, с. 153].

На території Львівщини серед іменувань жінки за чоловіком модель із суфіксом *-к(а)* є досить поширеною. За допомогою цього андронімного форманта утворюються андроніми від імен, прізвищ, прізвиськ та апелятивних характеристик особи.

Андроніми із суфіксом *-к(а)*, утворені: а) від імені чоловіка: *Івашка, Толічка, Філіпка Катерина, Франичка*; б) від прізвища чоловіка: *Бабичка, Лободечка, Мельничка, Новачка, Смеречка, Циbachка, Шабатурка, Школичка*; в) від прізвиська чоловіка: *Баранка Оксана, Кобасючка, Котичка, Кочанка, Мазерка, Хабазничка, Цвандрайка, Чубачка*; г) від апелятивної особової назви: *Гуцулка < гуцул, Мадярка < маляр, Шевчичка < шевчик*.

У досліджуваному регіоні утворення із формантом *-к(а)* вживають для називання жінок середнього та старшого віку.

Модель із суфіксом *-ул'(а)* належить до непродуктивних андронімних моделей. Андроніми із суфіксом *-ул'(а)* відомі в говорах Закарпаття [9, с. 156], на Бойківщині [1, с. 7].

У наших матеріалах виявлено андроніми з суфіксом *-ул'(а)*, який додається до прізвиськ на кінцевий приголосний: *Багачуля < чоловік багач, Дякуля < дяк, Ксьондуля < ксьондз*; до прізвиськ на *-ий*: *Кривуля < Кривий, Рижуля < Рижий, Старуля < Старий, Чорнуля < Чорний*. Частина андронімів утворена: а) від імен (*Гнатуля < Гнат, Дмитруля < Дмитро, Івануля < Іван, Петруля < Петро*) та від прізвищ (*Процуля < Проць, Ткачуля < Ткач* та ін.).

Модель із суфіксом *-'а* виявилася непродуктивною на Львівщині. За спостереженням П. Чучки, подібні андроніми лише зрідка функціонують на Закарпатті [9, с. 158]. Нами зафіксовано андроніми від імен *Мироня < Мирон, Романя < Роман*; від прізвищ *Копаничниця < Копаничник, Стасова < Стасів, Тимцева < Тимців*; від прізвиськ: *Вусаня < Вусань, Козутишина < Козутишин*.

Модель із суфіксом *-ан'(а)*. Андроніми із цим формантом є дуже давніми. Він характерний для андронімів Закарпаття [9, с. 155]. На території колишньої Лемківщини ареал андронімів із суфіксом *-ан'(а)* охоплює центральну і південно-східну частину [4, с. 38].

Нами зафіксовано андроніми, утворені: від імені чоловіка: *Климаня < Клим, Петраня < Петро*; від чоловікового прізвиська *Дзюбаня < Дзюб* та від прізвища чоловіка: *Біланя < Білий, Буричканя < Буричка, Чекетаня < Чекета*. Зауважимо, що ця модель у досліджуваному регіоні з'явилася під впливом лемківських говірок, тому андроніми на *-ан'(а)* є нехарактерними для території Львівщини.

Модель із суфіксом *-ичк(а)/-'ачк(а)*. У неофіційних іменуваннях Львівщини суфікс *-ичк(а)* творить андроніми від імені чоловіка: *Федуничка < Федір, Франичка < Франко*; прізвища чоловіка: *Козаричка < Козар, Сливчичка < Сливка, Царичка < Цар, Ширичка < Шира, Шуличка < Шуль*; прізвиська: *Зозуличка < Зозуля*.

Модель із суфіксом *-ун'(а)*. Андронімів із суфіксом *-ун'(а)* П. Чучка не фіксує на Закарпатті [9, с. 6]. У наших матеріалах трапляються такі андроніми від імені чоловіка: *Ігоруня < Ігор, Казюня < Казік < Казимир, Петруня < Петро, Федуня < Федьо < Федір, Юзюня < Юзьо < Йосип*; прізвища: *Пазька Гербуня < Герба*.

Модель із суфіксом *-івк(а)/-овка*. Дослідник закарпатської антропонімії П. Чучка фіксує андроніми із суфіксом *-овк(а)*, утворені від прізвищ, прізвиस्क, імен різної структури. Цей словотвірний тип побутує у західних районах Закарпатської області. Перші записи андронімів із суфіксом *-овк(а)* датують лемківські пам'ятки із середини XVIII ст. [9, с. 157–158].

У неофіційних іменуваннях Львівщини суфікс *-івк(а)* приєднується до повних та усічених чоловічих імен: *Петрівка < Петро, Костівка < Кость, Юзівка < Юзьо*; до прізвища: *Сасовка < Сас*.

Модель із суфіксом *-ин(а)* творить андроніми від прізвища (*Ниччина < Ниць*) та прізвиська чоловіка (*Ольга Пчілчина < Пчілка, Файчина < Файка*).

Модель із суфіксом *-'анк(а)* належить до непродуктивних. Ми виявили андроніми, утворені від прізвиська чоловіка: *Басянка < Бас, Ташолянка < Ташоля*. Поодинокими прикладами представлені відпрізвищеві андронімні моделі із суфіксами *-івськ(а)*: *Сороківська < Сорока*; *-ишк(а)*: *Деркачишка < Деркач*.

Андроніми функціонують у формі родового відмінка: *Марійка Вусатого, Марія Гончого, Надя Довгого, Стефка Дикого, Чорного Юська*.

Отже, на території Львівщини функціонують андронімні моделі із такими суфіксами: *-их(а)*, *-к(а)*, *-ов(а)*, *-ан'(а)*, *-ул'(а)*, *-ун'(а)*, *-'а*, *-івк(а)*, *-ичк(а)*. Найпродуктивнішими виявилися андронімні моделі на *-их(а)*, *-к(а)*. Активність вживання андронімів серед людей середнього віку свідчить про поширеність неофіційних іменувань жінок. Усього в опрацьованому матеріалі представлено більше 900 андронімів.

Проаналізовані андронімні моделі показують, що вказані форманти приєднуються до різних за походженням твірних основ: церковно-християнських чоловічих імен, прізвищ, прізвиस्क, апелятивних характеристик особи (сполучуваності андронімних суфіксів ілюструє таблиця). Найпродуктивнішим є суфікс *-их(а)*, за допомогою якого утворюються андроніми на території Львівщини. Продуктивними виявилися андроніми з формантами *-к(а)*, *-ов(а)/-ев(а)* для називання заміжніх жінок. Менш поширеними є андронімні прізвиська з формантами *-ул'(а)*, *-ан'(а)*, *-ун'(а)*, *-'а*, *-івк(а)*, *-ичк(а)*.

Сполучуваність андронімних суфіксів

Формант	Твірні основи			
	Чоловічі імена	Прізвища	Прізвиська	Апелятивні характеристики особи
<i>-их(а)</i>	95	149	129	16
<i>-ов(а)/-ев(а)</i>	84	122	103	14
<i>-к(а)</i>	12	138	35	14
<i>-ул'(а)</i>	6	2	5	3
<i>-ан'(а)</i>	6	3	1	-
<i>-'а</i>	2	3	2	1
<i>-ичк(а), -'ачка</i>	1	5	1	-
<i>-ун'(а)</i>	5	2	-	-
<i>-івк(а)/-овка</i>	4	1	-	-
<i>-ина</i>	-	1	2	-
<i>-'анка</i>	-	-	2	-
<i>-ишка</i>	-	1	-	-
<i>-івська</i>	-	1	-	-

Розглянувши андроніми Львівщини, також можемо виділити акцентуаційні варіанти, що побутують на дослідженій території. Андроніми на *-их(а)* мають суфіксальний наголос: *Єлісі́ха*, *Карті́ха*, *Климчі́ха*, *Луці́ха*, *Назарі́ха*, *Назарчі́ха*, *Петруні́ха*, *Петрусі́ха*, *Пилипі́ха*, *Пилипчі́ха*, *Прокопі́ха*, *Прокопчі́ха*, *Яні́ха*, *Янчі́ха*, *Яці́ха*; або наголос на твірній основі: *Ло́гвиниха*, *Миха́йлиха*, *Миха́сиха*, *Петре́йчиха*, *Поліка́рпиха*, *Самі́йлиха*, *Яку́бчиха*. У всіх прізвиських на *-к(а)* в називному відмінку наголос збігається з наголосом

відповідного твірного чоловічого прізвиська: *Козубáйка* < *Козубáй*, *Мáзанка* < *Мáзан*, *Процáйка* < *Процáй*. Андронімам із суфіксами *-ан'(а)*, *-ул'(а)*, *-ун'(а)* притаманний суфіксальний наголос: *Пилипкáня*, *Процáня*, *Янкáня*, *Яцькáня*; *Янку́ля*, *Яцьку́ля*, *Казіо́ня*. В андронімах на *-ов(а)* / *-ев(а)* виділяємо наголос на твірній основі: *Андру́шкова*, *Кири́лова*; *Бо́йкова*, *Які́мцева*; *Ма́кова*; суфіксальний наголос: *Барано́ва*, *Бико́ва*, *Ведмедéва*, *Кріле́ва*; *Кравце́ва Янка*; *Паламаро́ва*. У непродуктивних андронімних моделях на *-'а*, *-івк(а)* наголос падає на твірну основу: *Ромáня*; *Кóстівка*, *Юзівка* та на суфікс: *Петрíвка*.

Патроніми. Термін «патронім» найдоцільніше вживати у значенні «дериват від назви батька». Однак, як зауважує П. Чучка, можна використовувати його у ширшому значенні – «найменування особи, одержане нею по лінії батьків». Дослідник виділяє патроніми експліцитні (патронімні деривати) та патроніми імпліцитні (семантичні утворення). Серед експліцитних патронімів наявні патроніми живі, тобто актуальні, та патроніми неактуальні. Більшість слов'янських патронімів належить до експліцитних утворень. Слов'янським мовам відомо понад 50 патронімних формантів. В імпліцитних патронімах відсутні показники патронімності [8, с. 51–52]. Патронімами представлені одночленні іменування гуцулів XV–XVI ст. [3]. У кінці XVIII – поч. XIX ст. іменування особи за батьком, матір'ю, іншими родичами – найпродуктивніші у двокомпонентному способі називання особи на території Прикарпатської Львівщини [20, с. 24].

На Львівщині патроніми утворюються від імені, прізвища, прізвиська батька, його апелятивної характеристики.

А. Патроніми від імені батька: *Бартоньова Славка* < *Батронь* < *Бартоломій*, *Захаркова Мариська* < *Захарко* < *Захар*, *Костьова Галя* < *Кость* < *Костянтин*, *Маринка Назарова* < *Назар*, *Михальова Галька* < *Михальо* < *Михайло*, *Нюнькова В'єра* < *Нюнько* < *Іван*, *Олюськова Ѓенка* < *Олюсько* < *Олександр*, *Ониськова Манька* < *Онисько* < *Онисим*. Патроніми, утворені від імені батька, становлять значну кількість (усього понад 320 прізвиськ). Серед іменувань цього типу переважають похідні від демінутивних варіантів імен різної структури. У тому разі, коли імена батьків однотипні, для прізвиська використовуються фонетично урізноманітнені словотвірні варіанти. Так, від імені *Іван* утворені такі прізвиська: *Іванкова Дорка*, *Нюнькова В'єра*.

Б. Патроніми від прізвища батька: *Вольга Бойцунова* < *Бойцун*, *Ганя Івана Білого* < *Білий*, *Демчукова Ліда* < *Демчук*, *Єва Іщукова* < *Іщук*, *Манька Мирона Щудлюка* < *Щудлюк*, *Ситникова Юлька* < *Ситник*. Більшість їх має посесивну форму.

В. Патроніми від прізвиська батька: *Криштальова Віра* < *Кришталь*, *Текля Довганьова* < *Довгань*.

Г. Патроніми від апелятивного означення особи: *Ганька Ксьондзова* < *ксьондз*, *Манька Циганова* < *циган*.

До патронімів зараховуємо іменування від прізвища свекра (*Пойтичина невістка*) і прізвиська (*Князьова невістка*). Прізвиська, утворені від імені, прізвища, прізвиська та апелятивної назви батька становлять понад 800 іменувань. Аналіз лексичної бази патронімів Львівщини засвідчує, що патронімність властива таким категоріям, як імена, прізвища, прізвиська, апелятивне означення особи.

Пропатроніми. Перенесення імені діда на внука чи внучку найчастіше буває у випадках, коли найменований своїми прикметами (зовнішніми чи внутрішніми) нагадує діда; коли внук чи внучка росли біля діда.

У наших матеріалах виділяємо пропатроніми, утворені від імені, прізвища, прізвиська діда і прадіда, його апелятивного означення:

А. Пропатроніми, утворені від імені діда і прадіда: *Антоськова Стефа* < *Антосько* < *Антон*, *Антошкова Маруська* < *Антошко* < *Антон*, *Віркова Люба* < *Вірко* < *Вірослав*, *Петрунькова Оля* < *Петрунько* < *Петро*, *Сенькова Віра* < *Сенько* < *Семен*, *Стахова Люба* < *Стах* < *Євстахій*, *Федькова Ірка* < *Федько* < *Федір*, *Яськова Маня* < *Ясько* < *Яків*.

Б. Пропатроніми, утворені від прізвища діда і прадіда (по материній лінії): *Гаврилюкова Оля* < *Гаврилюк*, *Данчукова Манька* < *Данчук*, *Касічинська* < *Касічинський*, *Музичкова Люська* < *Музичка*, *Найдова Стефка* < *Найда*, *Повідайкова Варка* < *Повідайко*, *Трачева Стася* < *Трач*, *Швайкова Февроня* < *Швайка*. Пропатроніми, утворені від імені, прізвища, прізвиська, апелятивного означення особи охоплюють незначну кількість (понад 1000 прізвиस्क).

Матроніми. Як зазначає дослідник закарпатської антропонімії П. Чучка, матроніми становлять один із розрядів родичівських прізвиस्क [7, с. 295]. На Закарпатті діти часто отримують прізвиська за матір'ю, якщо вони росли при матері без батька; якщо мати більш відома в колективі, ніж батько; якщо дитина є позашлюбною; якщо батько є приймаком [7, с. 295]. Перенесення імені матері на дочку чи сина зумовлене подібністю за зовнішніми чи внутрішніми ознаками.

На Львівщині виявлено в основному такі ж причини називання синів та дочок за матір'ю. Матроніми утворюються від імені, прізвища, прізвиська, апелятивного означення особи.

А. Матроніми, утворені від імені матері: *В'єрина Ольга* < *В'єра*

< *Віра, Воринчина Маруська* < *Воринка* < *Орина, Ксеньчина Оля* < *Ксенька* < *Оксана, Маньчина Ганя* < *Манька* < *Марія, Мінодора* < *Мінодора, Мотрунчина Галя* < *Мотрунка* < *Мотрона, Ромина Кася* < *Романія, Химка* < *Юхима, Циліна* < *Циліна, Цяня* < *Сяня* < *Оксана*.

Прізвиська цієї підгрупи зазвичай утворені від квалітативних варіантів імен, лише зрідка від повних імен матерів. Трапляються матроніми, похідні від фонетичних варіантів жіночих імен *Ольга, Орина* (напр., *Воринчина*, у яких простежується протетичний звук *в*).

Б. Матроніми, утворені від дівочого прізвища матері: *Гунька* (пор. *Гунька Стефанія*), *Жучка* (пор. *Жук Марія*), *Левусь Надька* (пор. *Левусь Марія*), *Петринка Аля* (пор. *Петринка Емілія*), *Стоцька Каська* (пор. *Стоцька Наталія*). Їх небагато, очевидно, традиція іменування за прізвищем матері не набула поширення.

В. Матроніми, утворені від прізвиська матері: *Гулька, Перколабишина Маринка* < *Перколабиха*. Прізвиська цієї підгрупи не відзначаються активністю. Їх усього понад 20.

Г. Матроніми, утворені від апелятивного означення особи: *Іванка Гоцулчина* < *гуцулка*. Подібних прізвиськ більше нами не зафіксовано. Група прізвиськ, утворених за назвою матері, становить більше 300 назв.

Проматроніми. Дослідники стверджують, що в українських говорах Закарпаття проматроніми виникають за таких умов: а) якщо вихованням дитини займається баба; б) якщо дитина зовнішніми чи внутрішніми рисами схожа на бабу [7, с. 299].

На території Львівщини іменування за іменем, прізвищем, прізвиськом баби належать до непопулярних.

А. Проматроніми за іменем баби: *Вольжина Люба* < *Вольга* < *Ольга, Дзюнька* < *Влодзя* < *Володимира, Маришка* < *Марія, Тацька* < *Таця* < *Тетяна*. Проматроніми цієї підгрупи засвідчують розмовно-побутові варіанти жіночих імен (*Дзюнька, Тацька*).

Б. Проматроніми за прізвищем баби: *Михайлицької Маньки Юлька* < *Михайлицька*. Їх небагато (лише 6). Усі вони мають тричленну структуру. По суті це є утворення від прізвища та імені баби. До проматронімів відносимо назви від імені прабаби (*Варвара, Кароліна, Маланя, Рузя Маланчина*), прізвиська (*Галагурка, Ксьондзишина Стефка*). Усього 247 прізвиськ.

Гіоніми – прізвиська, що називають батьків за іменем сина. П. Чучка зауважує, що син мусить відзначитися, щоб під впливом його вчинку називати батька чи матір [7, с. 304]. Із прізвиськ, які називали би батька чи матір, ми зафіксували такі утворення: *син Мішко* – *мати*

Мишкова Юлька, син Штефан – мати Штефанка Зося.

Гамброніми – рідкісний спосіб іменування за зятем [7, с. 305]. На Львівщині такий тип іменування репрезентується відпрізвищевим прізвиськом: зять *Скишляк Ігор* – теща *Скислячка Ірка*.

Адельфоніми – іменування за братом [7, с. 305]. Як і два попередні іменування, адельфоніми побутують рідко. Так, наприклад, від імені *Руслан* утворено іменування сестри *Русланкова Таці*, від прізвиська *Вовк* – іменування сестри *Вовчиця* (усього 10 іменувань).

Отже, компонентами родичівських прізвиськ жінок можуть стати: ім'я батька (*Михальова Галька* < *Михальо* < *Михайло*), матері (*Оля Вірчина* < *Вірка* < *Віра*), діда (*Стахова Люба* < *Євстахій*), чоловіка (*Мойсейка* < *Мойсей*); прізвище батька (*Єва Іщукова* < *Іщук*), діда по материній лінії (*Касічинська* < *Касічинський*), чоловіка (*Пастушиха* < *Пастушок*); прізвисько батька (*Текля Довганьова* < *Довгань*), матері (*Перколабишина Маринка* < *Перколабиха*), діда (*Горобцева* < *Горобець*), чоловіка (*Перчикова* < *Перчик*).

Виділяємо такі шляхи формування родичівських прізвиськ у сучасному мовленні жителів сіл Львівщини: а) пряме перенесення власної назви (імені) з одного родича на іншого, без змін у її структурі: маму звати *Машка*, тому дочку *Галю* теж називають *Машка*; маму звати *Магда*, і дочку *Марію* називають *Магда*; б) вживання антропонімних словосполучень у родовому відмінку, наприклад, бабу називають *Михайлицька*, а внучку – *Михайлицької Маньки Юлька*.

Підсумовуючи, відзначимо, що неофіційна номінація жінки має послідовний характер. В іменуванні жінок часто відсутнє особове ім'я. Функцію його виконує андронім, патронім, матронім, пропатронім, проматронім, гіонім, адельфонім, гамбронім. Отже, іменування жінки формувалося на основі іменування чоловіка – представника родини.

Література

1. Бучко Г. С. Народно-побутова антропонімія Бойківщини / Г. С. Бучко, Д. Г. Бучко // *Linguistica slavica* : Ювілейний збірник на пошану І. М. Железняк. – К. : Кий, 2002. – С. 3–14.
2. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (Проект) / В. В. Німчук // Повідомлення української ономастичної комісії. – Вип. I. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 24–43.
3. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії ХХ століття / Н. М. Павликівська. – Вінниця : Глобус-прес, 2011. – 386 с.
4. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Книжково-журнальне в-во «Тернопіль», 1995. – 128 с.
5. Словник прізвиськ північно-західної України : у 3-х т. / упор. Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009.

6. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І. Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 371 с.
7. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: дис. ... д-ра філол. наук : 10.661 «Мови народів СРСР (українська мова)» / П. П. Чучка. – Ужгород, 1969. – 987 с.
8. Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ / П. П. Чучка // Історія української мови (Лексика і фразеологія). – К. : Наук. думка, 1983. – С. 592–620.
9. Чучка П. П. Словотвір українських андронімів / П. П. Чучка // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 152–161.
10. Шульська Н. Словник прізвищ жителів межиріччя Стиру та Горині / Н. Шульська. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 164 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.

УДК 811.162.1'373.7'42

Х. М. Ніколайчук

СТРУКТУРА І СКЛАД МІКРОПОЛЯ «ДИТИНСТВО» (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

Ніколайчук Х. М. Структура і склад мікрополя «дитинство» (на матеріалі польської фразеології).

У статті здійснено аналіз польських темпоральних ФО в межах мікрополя «дитинство» з урахуванням трьох аспектів значення – сигніфікативного, денотативного і конотативного. З'ясована роль корпусних досліджень в уточненні значення і місця ФО в мікрополі.

Ключові слова: мікрополе, сема, архісема, диференційна сема, фразеологічна одиниця, сигніфікативний, денотативний, конотативний аспекти значення.

Николайчук К. Н. Структура и состав микрополя «детство» (на материале польской фразеологии).

В статье осуществлен анализ польских темпоральных ФЕ в рамках микрополя «детство» с учетом трех аспектов значения – сигнификативного, денотативного и конотативного. Выяснена роль корпусных исследований в уточнении значения и места ФЕ в микрополе.

Ключевые слова: микрополе, сема, архисема, дифференциальная сема, фразеологическая единица, сигнификативный, денотативный, коннотативный аспекты значения.

Nikolaichuk K. N. The structure and composition of the microfield «childhood» (based on Polish phraseology)

The article is devoted to the analysis of Polish temporal idioms within micro field «childhood» with taking into account three aspects of meaning – significative, denotative and connotative. The role of corpus-based research has been found out to clarify the meanings of the idioms and its place in microfield.

Key words: microfield, sem, arhisem, differential sem, idiom, significative, denotative and connotative aspects of meaning.

Людська екзистенція немислима без одного з базисних понять дійсності – категорії часу. Усе життя людського індивідууму протікає в системі координат темпоральності, однією з осей якої є лінійне відображення вікових періодів: дитинство→молодість→середній вік→старість. Вікові характеристики у мовній системі вербалізовано головним чином за допомогою одиниць лексичного та фразеологічного фонду. Проблема експлікації віку мовними засобами неодноразово привертала увагу лінгвістів різних напрямів. Мовні засоби вираження віку є об'єктом наукових зацікавлень О. Половинко (дисертаційне дослідження на матеріалі російської мови) [8], Ю. Орлової (дослідження на матеріалі української, російської та англійської мов) [5], Л. Поліщак (дослідження функціонально-семантичних та формально-граматичних особливостей чеських фразеологізмів на позначення вікових періодів в житті людини (дитинства, молодості, старості) [6; 7]. Особливості перекладу фразеологічної номінації віку на прикладі англійських фразеологічних одиниць (далі ФО) аналізує, зокрема, О. Тарнавська [9]. Основну увагу, однак, мовознавці здебільшого зосереджують на молодості та старості – періодах, безумовно, цікавих з огляду на свою «стереотипну обтяженість» та «аксіологічну забарвленість» (див. зокрема праці Ю. Коновалової (дисертація, присвячена семантико-когнітивному дослідженню специфіки вербалізації вікових концептів «Youth» («молодість») і «Old age» («старість») в англо-американській мовній картині світу, об'єктивованих фразеологізмами, пареміями і афоризмами) [4]; І. Блінової (дисертація, присвячена дослідженню концепту «старість» у російській та німецьких лінгвокультурах) [2]; певні стереотипи, пов'язані зі старістю та молодістю, виявлені на матеріалі українських прислів'їв, проаналізували В. Калько [3] та А. Ангелова [1]; мовні засоби вираження старості досліджували також польські лінгвісти, зокрема М. Вольни [17]).

Відсутність ґрунтовних комплексних досліджень фразеологічного вираження вікового періоду «дитинство» в польській мові, здійснених в межах відповідного мікрополя, зумовлює актуальність вибраної теми. Метою дослідження, отже, є аналіз (з урахуванням тричленної смислової структури. Під семантичною структурою ФО розуміємо комбінацію сем усіх трьох смислових рівнів: сигніфікативного (є носієм поняттєвої інформації, загально відображає суть ФО), денотативного (конкретизація, уточнення значення) і конотативного (експресивний, емоційно-оціночний та функціонально-стилістичний компонент). семантики польських фразеологічних одиниць на позначення дитинства в межах відповідного темпорального мікрополя. Мета реалізовується

через послідовне виконання таких завдань: 1) пошук і визначення корпусу польських ФО на позначення дитинства (системоцентричне вивчення); 2) виявлення контекстуальної реалізації темпоральних ФО (функціональний підхід); 3) систематизація та опис інформації про семантику аналізованих ФО на основі зіставлення даних системного та функціонального рівнів; 4) окреслення критеріїв локалізації ФО у ядро-периферійних параметрах мікрополя «дитинство»; 5) конструювання фразеологічного мікрополя «дитинство». Селекцію фактичного матеріалу проводимо із джерел кодифікації ФО, а саме із 10 фразеологічних та загальних словників (ISJP, MSF, SFJP, SFWP, SFWUTIA, USJP, WKS, WSF, WSFJP, WSFPWNZP) методом суцільної вибірки. Перелік умовних позначень див. наприкінці статті. До уваги взято лише ті ФО, у семантичній структурі яких сема «дитинство» має статус сигніфікативної (загалом 18 ФО (з усіма варіантами)). Текстову реалізацію темпоральних ФО простежуємо в реєстрі контекстів Національного корпусу польської мови (далі НКПМ) та Інтернету.

Дослідження проводимо у напрямі від архісеми аналізованого мікрополя до конкретних її втілень у значеннях ФО на позначення дитинства. Для з'ясування ядро-периферійного наповнення мікрополя визначаємо низку критеріїв: 1) ядро конкретного мікрополя утворюють ті ФО, які безпосередньо виражають головну сему цього мікрополя – «дитинство»; 2) периферія мікрополя є 6-сегментною: 2.1) членування периферії мікрополя на сегменти залежить передусім від сигніфікативної структури значення його елементів – конкретних темпоральних ФО: а) ФО, які означають протяжність у часі, відліком якої є нейтрально (без додаткових сем сигніфікативного характеру) означене дитинство, містяться на найближчій до ядра периферії; б) до периферії належать ФО, які в межах одного значення, крім темпоральної сигніфікатою конкретного мікрополя (тобто архісеми певного мікрополя), мають ще й інші (диференційні) сигніфікатою (темпоральні або нетемпоральні); в) розташування ФО на периферії має прямо пропорційну залежність від кількості сигніфікативних диференційних сем: чим більше конкретна ФО має додаткових сигніфікативних сем (тобто чим її сигніфікативне значення є розбудованішим), тим далі від ядра вона міститься; г) під час локалізації ФО беремо також до уваги семантичний характер диференційних сигніфікативних сем: на ближчих периферіях містяться ФО, у значенні яких вичленовуємо лише одну темпоральну сигніфікативну сем + іншу (нетемпоральну) сигніфікативну сем / інші (нетемпоральні) сигніфікативні сем. Дальші периферійні сегменти утворюють ФО, у семантичній структурі яких

на рівні сигніфікатиemi виявляємо багатше семне наповнення темпорального змісту; г) ФО із сигніфікативним значенням «закінчення дитинства» розташовуються, відповідно, у крайньому периферійному сегменті після сегментів з ФО, які безпосередньо позначають цей період; д) ФО, у семантичній структурі яких темпоральна сигніфікатема («дитина») поряд з іншими семами того ж рівня є експлікацією не реально біологічного віку людини, а особливостей її світосприйняття, характеру тощо, що пов'язуються з дитинством, локалізуємо в найвіддаленішому периферійному сегменті конкретного мікрополя; 2.2) локалізація темпоральних ФО в межах однієї периферії, тобто ФО, яким притаманна інтегральна сигніфікативна схема, зумовлюється денотативним характером семантичної структури аналізованих ФО: чим багатшим є денотативний набір сем певної ФО в порівнянні з іншою – конститuentом тієї ж периферії, тим далі в межах однієї периферії вона міститься.

Ядро мікрополя «дитинство» утворюють ФО *bańki nosem puszczać, nosić koszulę w zębach, mieć gile pod nosem* що означають «бути дитиною», «коли хтось був дитиною». У разі ФО *bańki nosem puszczać, mieć gile pod nosem* не виявлено жодного контексту, де б ці ФО актуалізувалися в їхньому традиційному чи змодифікованому структурно-семантичному вигляді. Належність до ядра, однак, умотивована системним значенням цих ФО, зафіксованим у WSPJP, тобто «бути дитиною» (ФО *bańki nosem puszczać* має два сигніфікативних значення на системному рівні: крім темпорального, цій ФО властиве теж значення «(із зневаженням) пишатися, гордитися, безпідставно вважати себе кимось важливим» (WSPJP) (із зазначенням легковажно-просторічної тональності для обох ФО).

Щоправда, немає однозначності в словниковому поясненні значення ФО *nosić koszulę w zębach* (25 (H) + 10 (I) = 35 (ЗК) (тут і далі у дужках демонструємо частотність уживання певної ФО: вказуємо загальну кількість контекстів (ЗК), де було виявлено певну ФО в її нормативному структурно-семантичному вигляді (H) чи інноваційному вживанні (I). Фразеологічну інновацію, слідом за С. Бомбою, розуміємо як «будь-яке відхилення від фразеологічної норми» [11, с. 25]): згідно з ISJP, WSPWNZP, SFWP, USJP ця ФО означає «бути малою дитиною», а WSPJP, крім цього сигніфікативного значення (+ конотатема «легковажне», «пестливе»), подає ще й інше: (+ конотатема «з презирством») «бути молодою і психічно або соціально незрілою, несерйозною, невідповідальною людиною»: *Nie przyjmuję do pracy chłopaków, co noszą koszulę w zębach, bo mi odstrasząją klientów. Jak*

przestanie nosić koszulę w zębach, to może go zabiorę do kasyna». Отже, така ФО з відповідною сукупністю, як темпоральних («дитинство», «молодість»), так і нетемпоральних сем («психічна і соціальна незрілість», «несерйозність», «невідповідальність»), на системному рівні мала б міститися на периферії мікрополя «дитинство» і бути, відповідно, сполучною ланкою з мікрополем «молодість загалом». Однак урахування функціонального аспекту значення ФО *nosić koszulę w zębach* змінює її розташування: спостерігаємо транспозицію аналізованої ФО з периферійного сегмента мікрополя «дитинство» в його ядро.

Підставою для такого висновку слугують 25 контекстів, у яких ФО *nosić koszulę w zębach* використано у значенні «бути малою дитиною»: *Mimo że w latach 50. koszulę w zębach nosił, w latach 60. był szczyłem, w 70. studiował, a dopiero na progu lat 80. zaczął w polityce stawiać pierwsze kroki* («Gazeta Wyborcza»). Тут і далі всі контексти з НКПМ та Інтернету подаємо в оригінальному написанні (без виправлень синтаксичних чи семантичних помилок). Не виявлено жодного контексту, у якому реалізовувалося б сигніфікативне значення «бути молодю і психічно або соціально незрілою, несерйозною, невідповідальною особою», що, своєю чергою, свідчить про ядрову належність (у межах мікрополя «дитинство») ФО *nosić koszulę w zębach*.

Перший периферійний сегмент формують ФО *od kołyski* (359 (H) + 9 (I) = 368 (ЗК), *od kolebki* (132 (H) + 5 (I) = 137 (ЗК), *od pieluch* (36 (H) + 1 (I) = 37 (ЗК), інтегральним семантичним цілим яких є значення «від народження, від раннього дитинства». Ці ФО слугують для вираження динаміки (не статички) в часі, адже вони означають певний період, який може виходити поза межі одного темпорального мікрополя (щось, що відбувалося з дитинства, може відбуватися і зараз, і потім, і в молодості, і в старості тощо). Уважаємо, однак, локалізацію цих ФО на першій периферії мікрополя «дитинство» доцільною, оскільки стартовою точкою відліку все ж є нейтрально (без факультативних сем сигніфікативного характеру) означене раннє дитинство.

Системне значення аналізованих ФО, згідно з емпіричними даними, еквівалентне функціональному на рівні усіх смислових аспектів: сигніфікативну значущість ФО *od kołyski*, *od kolebki*, *od pieluch*, а також їхнє конотативне значення – книжне маркування *od kołyski*, *od kolebki* та розмовний характер *od pieluch* – збережене у всіх проаналізованих контекстах. Наприклад: *Moja matka od kołyski śpiewała mi ukraińskie dumki. Dzięki sąsiadom Ukraińcom rodzice zdołali ująć z Wołynia z życiem. Myślę, że to jest właśnie tworzywo, z którego należy budować mosty nad dzielącą nasze narody historią* («Gazeta Wyborcza»); *Skąd Ty to wszystko*

wiesz? *Beczkę soli z Marzenką zjadłaś? Znasz ją od pieluch, że pozwalasz sobie na takie stwierdzenia?* (Usenet – pl.soc.dzieci). Увиразненню сигніфікативного значення «раннє дитинство» сприяє також використання поряд з ФО *od kołyski, od kolebki* словосполучень, які сигналізують про кінець людського життя, таким чином автор немовби окреслює цілісно екзистенцію людини від її народження до смерті: *od kolebki do grobu* (24), *od kolebki po grób* (10), *od kolebki do śmierci* (4), *od kolebki do trumny* (2), *od kolebki do mogiły* (1), *od kolebki po starość* (1), *od kolebki aż do ostatniego tchnienia* (1); *od kołyski po grób* (47), *od kołyski do grobu* (12), *od kołyski po trumnę* (4), *od kołyski do trumny* (2), *od kołyski aż po śmierć* (2), *od kołyski po emeryturę* (2), *od kołyski do śmierci* (1), *od kołyski aż do końca życia* (1), *od kołyski aż po jesień życia* (1); *od kołyski do zakładu pogrzebowego* (1), *od kołyski aż do grobowej deski* (1), *od kołyski aż po kres naszego życia* (1), *od kołyski po starość* (1). Наприклад: *Człowiek przynależał do korporacji od kolebki do trumny, cech celebrował jego chrzcziny i organizował pochówek* («Najstarszy zawód świata Historia prostytutki»); *Wiadomo, że drewno, a tym samym wykonywane z niego przedmioty towarzyszą człowiekowi od kołyski, aż do grobowej deski* («Czas Ostrzeszowski») та ін.

На другій периферії мікрополя «дитинство» міститься ФО *mieć do szkoły pod górę* (1 (3K без I) / *górkę* (24 (H) + 34 (I) = 58 (3K), системне значення яких можна відобразити в конфігурації таких сем: «тяжке» (нетемпоральна сигніфікатема) + «дитинство» (темпоральна сигніфікатема) + «жартівливе» (конотатема). Синтез системних сигніфікатем («тяжке» (сигніфікатема 1) + «дитинство» (сигніфікатема 2) цієї ФО спостерігаємо також у 10 контекстах: *Zdaje się, żeś kolego miał trudne dzieciństwo. Tata bili za siorbanie przy stole, czy do szkoły pod górę było?* (Usenet – pl.rec.gory). Однак, численніше (23 контексти) в НКПМ та Інтернеті представлено інше значення ФО *mieć do szkoły pod górę / górkę* (незафіксоване у словниках!) – «не вчитися, прогулювати заняття, зазвичай у школі». Наприклад: *Czy ty miałeś do szkoły pod górę i opuszczaleś lekcje j. polskiego, gdy omawiane były zasady interpunkcji? Przecież tego belkotu nie da się czytać, nawet jeśli twe argumenty są słuszne* (<http://windows7.pl>). Підтвердженням реалізації значення «не вчитися, прогулювати заняття, зазвичай у школі» є також пояснення цієї ФО на форумі *Określenie «mieć pod górę» oznacza ogólnie trudności z czymś, jednak pełnego stwierdzenia „mieć do szkoły pod górę” IMHO używa się w znaczeniu, że niechętnie się korzystało z edukacji, nie tyle z przyczyn obiektywnych, co z własnego nastawienia* (<http://forum.gazeta.pl>). Про експансивний характер незафіксованого у словниках значення («не

вчитися, прогулювати заняття, зазвичай у школі») цієї ФО свідчать також дані з Інтернет-словників: антонімами до ФО *mieć do szkoły pod górkę*, наприклад, є дієслова *douczać się, kształcić się, uczyć się* (<http://antonimy.net>); як антонім (поряд з *unikać nauki, wagarować, opuszczać lekcje/ zajęcia; obijać się, nie tęsknić za szkołą/ wiedzą, zapominać, wychodzić z wprawy*) до дієслова *uczyć się* подає ФО *mieć do szkoły pod górkę* інший Інтернет-словник (<http://leksykony.interia.pl>). Удвічі вища фреквентність нового значення ФО *mieć do szkoły pod górę/ górkę* свідчить, очевидно, про те, що ця ФО виражає не стільки темпоральність, скільки негативні процеси, пов'язані зі школою і навчальним процесом. Однак, вважаємо, що ця ФО в кожному зі своїх значень (системному «важке дитинство» і новому (поки що лише функціональному значенні) «не вчитися, прогулювати заняття, зазвичай у школі») займає конкретне місце, з одного боку, у мікрополі «дитинство» (2 периферія), з іншого, належить до загального фразео-семантичного поля «школа».

ФО *stary malutki* (28 (H) + 14 (I) = 42 (ЗК) / *maleńki* (44 (ЗК без I), *stara malutka* (59 (ЗК без I) містяться на третій периферії мікрополя «дитинство». Ці ФО, беручи до уваги як системне, так і функціональне значення, мають доволі розбудовану семантичну структуру: «дитинство (темпоральна) сигніфікатема 1) + рання молодість (темпоральна) сигніфікатема 2) + диференційна сигніфікатема статі (3) + надто серйозна поведінка, як на свій вік (сигніфікатема 4) + стиль, невідповідний до віку (одяг, макіяж, зачіска тощо), притаманний старшим (сигніфікатема 5)». На системному рівні виявляємо деякі розбіжності в дефініюванні цих ФО. Так, згідно з WSFPWNZP, ISJP, USJP ФО *stary malutki / stara malutka* мають, відповідно, значення «про хлопця, дівчинку, які поведуться надто серйозно, як на свій вік», а згідно з WSFJP *stary maleńki / malutki* (з презирством) – це також «дитина, яку одягають, як дорослого». Незважаючи на домінуючу фіксацію у словниках першого значення, у прикладах мовленнєвого функціонування ФО *stary malutki / maleńki, stara malutka* в НКПМ та Інтернеті частіше відображено саме інше значення – «одягнений, як дорослий» + нову сигніфікатему «яка має надто сильний макіяж, зачіску, яку зазвичай роблять дорослим дівчатам, жінкам». Усього виявлено 60 контекстів, де під ФО *stary malutki / maleńki, stara malutka* автор мав на увазі дитину, стиль (одяг, макіяж, зачіска) якої був схожим до стилю дорослої людини: *Przypuszczalnie pełne żenady były to widowiska, ja stary-malutki, dziecko-orator, kapłan-małolat musiałem być całkiem jak pokazujące się czasem w telewizji i zrobione na gwiazdy male dziewczynki, które w*

estradowych kreacjach, wydekoltowanych sukniach, ostrych makijażach i brawurowych fryzurach wyglądają jak pensjonariuszki ekskluzywnego burdelu dla zamożnych pedofilów («Polityka»). Функціональне обґрунтування наявності в семантичній структурі ФО *stary malutki / maleńki, stara malutka* сигніфікативної семи «надто серйозна поведінка, як на свій вік» засвідчене в 47 контекстах: «**Stara-malutka**» *mówi o Agatce pedagog szkolny Barbara Moskwa, bo dziewczynka próbuje naśladować świat dorosłych* («Życie Warszawy»).

У 14 контекстах, однак, у межах аналізованих ФО відбувається суттєва зміна у вікових рамках суб'єкта, а саме зміщення семантичного акценту з періоду дитинства на період ранньої молодості, що є ще одним свідченням периферійності цих ФО. Простежуємо поєднання сигніфікативних сем (радіше рання) «молодість» і «стиль (одяг, макіяж, зачіска), невідповідний до віку, притаманний старшим»: *I nagle odkrywam podsluchującego: z siedzenia po drugiej stronie przejścia wpatruje się we mnie elegancki szesnastolatek, stary malutki, ubrany jak z zachodniego żurnala mód. Marynareczka, krawacik, beżowy płaszczyk* («Linia nosna»). Неточності у словникових дефініціях, а також мовленнєві інновації, зафіксовані в НКПМ та Інтернеті, свідчать про модифікацію значення цієї ФО, її збагачення новими сигніфікативними семами, зокрема й темпоральною.

Структурними елементами четвертого периферійного сегмента мікрополя «дитинство» є ФО *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi* (38 (H) + 2 (I) = 40 (3K), *ktoś ledwie* (11 (H) + 8 (I) = 19 (3K) / *ledwo* (23 (H) + 8 (I) = 31 (3K) *odrósł od ziemi*. Згідно з WSPWNZP та USJP ФО *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi* має значення «про когось, хто ще не перестав бути дитиною, хто ще не є дорослим», WSPJP фіксує варіанти цієї ФО (*ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi*) і подає ширшу дефініцію, збагачуючи їх сигніфікативну структуру ще однією семою – «незрілий», а в ISJP знаходимо визначення: «говоримо зверхньо про когось, що він *jeszcze nie odrósł od ziemi*, якщо він є ще дуже молодий (підкреслення наше – Х. Н.)». На основі контекстних досліджень можна стверджувати про збільшення обсягу сигніфікативного компонента значеннєвої структури ФО *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi, ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi*, адже у функціонуванні реалізовано 3 темпоральні сигніфікати: сигніфікатему «дитина» (11 контекстів: 4 – *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi*, 6 – *ktoś ledwo odrósł od ziemi*, 1 – *ktoś ledwie odrósł od ziemi*), сигніфікатему «дуже молодий» (10 контекстів: 4 – *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi*, 4 – *ktoś ledwo odrósł od ziemi*, 2 – *ktoś ledwie odrósł od ziemi*), сигніфікатему «молодий» (4 контексти: 3 – *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi*,

1 – *ktos ledwo odrósł od ziemi*). Наприклад: *Miał być głęboki, wzruszający, chwytający za serce tekst. Miało być o pewnej dziewczynie, takim dzieciaku właściwie, co to **jeszcze od ziemi nie odrósł**, a tak straszne ciężary musi na swych barkach dźwigać* (актуалізовується сигніфікатема «дитина»; <http://otzycie.blox.pl>); *Pamiętasz swój pierwszy dzień na planie tego serialu? – No pewnie, byłam wtedy małą dziewczynką – 10-letnią, która **ledwo co odrósł od ziemi*** (актуалізовується сигніфікатема «дуже молодий»; «Dziennik Polski»). Домінування сигніфікатемами «дитина» в НКПМ та Інтернеті зумовлює статус ФО *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi, ktos ledwie / ledwo odrósł od ziemi* як периферійного елемента мікрополя «дитинство».

Системне конотативне забарвлення «із зневаженням», «зверхньо» (згідно з WSFJP, ISJP), спроектоване на функціональному рівні у 22 контекстах (9 – *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi* (з них часові сигніфікатемами «дитина» і «молодий» актуалізуються, відповідно, у 1 та 2 контекстах), 8 – *ktos ledwo odrósł od ziemi* (з них часові сигніфікатемами «дитина», «дуже молодий» і «молодий» актуалізуються, відповідно, в 1, 3 та 1 контекстах), 5 – *ktos ledwie odrósł od ziemi* (з них часова сигніфікатема «дуже молодий» актуалізовується у 2 контекстах). Часто підвищення емоційності та експресивності висловлювання досягається появою у словесному оточенні аналізованих ФО лексем чітко окресленого (негативного) маркування: *cipa, gówniara, gówniarz, kurdupel, nicpoń szkaradny, smarkacz, smarkula, wypierdek mouço*. Наприклад: *Nauczycielka jest zdenerwowana – jak może przeprowadzić próbę bez Ani?! Wstretna cipa, smarkula nie odrósł jeszcze od ziemi, a już zaczyna gwiazdorzyć* (<http://www.fantastyka.pl>). Сучасний узус допускає також актуалізацію іншої конотатемами – «із захопленням». Нову конотатему неекспансивного характеру «із захопленням» зафіксовано у 8 контекстах: 3 – *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi* (з них часові сигніфікатемами «дитина» і «дуже молодий» актуалізуються, відповідно, у 1 та 1 контекстах), 5 – *ktos ledwo odrósł od ziemi* (з них часові сигніфікатемами «дитина», і «дуже молодий» актуалізуються, відповідно, у 3 та 1 контекстах). Конотатема «із захопленням» ускладнює смислову структуру ФО *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi, ktos ledwo odrósł od ziemi* в контекстах, де йдеться про певні здобутки, таланти суб'єктів (позитивне денотативне оточення), окреслених аналізованими ФО: *13 lat, na prawdę, koels jeszcze od ziemi nie odrósł a nagina jak perkusista Slayera...no może to nie pasuje do koscielnego klimatu ale ma talent gościu* (<http://baczaj.blox.pl>); *Tego jeszcze nie było. **Ledwo odrósł od ziemi**, a już może pochwalić się MEGAsukcesem. I lepiej nie wchodzić w jej drogę. Bo... Niektórzy potrzebują na to kilkudziesięciu lat. Jej wystarczyły zaledwie trzy.*

Do czego? Do zdobycia czarnego pasa w karata. Pochodząca z Indii, Varsha Vinod, dokonala tej sztuki. Co w tym dziwnego? Otóż to, że ma zaledwie pięć wiosen na karku! (<http://www.sportfan.pl>).

На підставі системно-функціонального аналізу семантики ФО *ktoś jeszcze nie odrósł od ziemi, ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi* реконструюємо їх смислову структуру: «темпоральна сигніфікатема» («дитинство») + «темпоральна сигніфікатема» («рання молодість») + «темпоральна сигніфікатема» («молодість») + «нетемпоральна сигніфікатема» («незрілий»). Чотиричленна значеннева організація аналізованих ФО зумовлює їх розташування у відповідному місці мікрополя «дитинство» – його четвертої периферії.

Конституентом четвертої периферії мікрополя «дитинство» є ФО *cudowne dziecko* (721 (H) + 37 (I) = 758 (3K)). У семантичній структурі цієї ФО темпоральна сигніфікатема не є єдино основною, а виступає як супровідний компонент сигніфікати «талановитий». Семантичний потенціал ФО *cudowne dziecko* на рівні нормативного темпорального значення не обмежується лише семою «дитина», яка в лексикографічному описі WSP, USJP, WSPJP, SFJP зафіксована як сигніфікатема (пор.: «надзвичайно здібна, талановита дитина» (SFJP)). Згідно з даними SFWP сема «дитина» є факультативним елементом значення аналізованої ФО, тобто має денотативний характер: *cudowne dziecko* – «особа (яка зазвичай має мало років), що проявляє надзвичайні здібності у якійсь сфері, обдарована винятковим талантом». Контекстні дослідження дають змогу зробити ряд цікавих спостережень щодо вікового окреслення суб'єкта. Ситуативна вікова конкретизація суб'єкта номінації зафіксована у 119 контекстах. Темпоральне значення актуалізовується в них як константний семантичний елемент ФО *cudowne dziecko*, проте характеризується дифузністю, адже виступає комбінацією сем «дитинство» і «молодість» (як рання, так і пізня). Так, ФО *cudowne dziecko* автори контекстів окреслюють людину у віці: 2–7 років (38 контекстів), 8–10 років (9), 11–15 років (43), 16–20 років (22), 20–25 років (7). Наприклад: *Grac na pianinie zaczął w wieku 4 lat. Przez lwowskich krytyków muzycznych był nazywany cudownym dzieckiem. Pierwszy koncert dał w wieku 8 lat, natomiast z towarzyszeniem orkiestry zagrał po raz pierwszy w wieku 14 lat* (<http://wikipedia.pl>); *Bernoulli, sam matematyk i astronom, pochodzący z wybitnie utalentowanej rodziny szwajcarskiej, uchodził za cudowne dziecko, bowiem w wieku dziesiętnastu lat został powołany na członka Akademii Nauk w Berlinie w klasie matematyki* («Krasicki»).

Сигніфікатема «талановитий» як невід'ємний компонент значення

ФО *cudowne dziecko* зумовлює її статус як ФО позитивного спрямування, адже обдарованість певними здібностями у шкалі людських пріоритетів набуває, імовірно, меліоративної оцінки. У контекстах іноді простежуємо ситуативну адаптацію цієї сигніфікатою: актуалізуються денотатами, які конкретизують сферу прояву таланту. Найчастіше *cudowne dziecko* – це дитина, обдарована у спорті (99 контекстів), музиці (92), акторському мистецтві (60), рідше в царині літератури (16): *Niemal od początku zawodowej kariery – czyli od sześciu już lat wzbudza zainteresowanie. Wtedy jeszcze jako cudowne dziecko tenisa, dziś – «tylko» jako seksbomba* («Gazeta Poznańska»); *Kilka lat temu przypięto Ci łatkę cudownego dziecka rodzimej fantastyki. Na rynku literackim SF zaistniałeś brawurowo: jako szesnastolatek zachwyciłeś specjalistów głębią metafizycznych refleksji w «Złotej Galerze». Proza ta była tak dojrzała, że niektóre opiniotwórcze gremia zarzuciły Ci wtedy plagiat* («Dziennik Polski»).

Не завжди, що правда, ФО *cudowne dziecko* реалізується як сума семантичних компонентів «талановитий» + «часові семи». Семантичну асиметрію системного і функціонального значення виявлено у 26 контекстах, у яких ФО *cudowne dziecko* властиве абсолютно нове сигніфікативне значення «щось виняткове, надзвичайне; якийсь дивовижний витвір». Наприклад: *Mimo że formalnie przekroczył właśnie czterdziestkę, przywykliśmy uznawać Internet za cudowne dziecko naszej cywilizacji. Zachłyśnięci jego możliwościami nie zauważyliśmy jednak, jak w tle rozwijała się cały czas jego mroczna strona* («Polityka»); *Niemożliwe stało się realne. F-22. Najnowsze cudowne dziecko amerykańskiego lotnictwa* («Gazeta Wyborcza»). Беручи до уваги проаналізований фактичний матеріал, варто говорити, як нам видається, про полісемічний характер аналізованої ФО, адже, крім системного значення, виявлено продуктивну реалізацію її (некодіфікованого) значення «щось виняткове, надзвичайне; якийсь дивовижний витвір». До того ж у мовленні спостерігаємо ускладнення набору елементарних одиниць системного значення ФО *cudowne dziecko*, що, як свідчать контекстні дослідження, є субстратом аж трьох темпоральних сем: «дитинство» + «рання молодість» + «молодість», супровідним елементом яких є нетемпоральна сигніфікатою «талановитий». Сигніфікативна структура ФО *cudowne dziecko*, згідно з результатами системно-функціонального аналізу, є ідентичною семантичній організації на рівні сигніфікатом у разі ФО *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi, ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi*. Дещо даліше (порівняно з ФО *ktos jeszcze nie odrósł od ziemi, ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi*) розташування ФО *cudowne dziecko* в межах тієї ж (четвертої) периферії зумовлене наявністю в її значенні функціональних денотатом –

конкретизація сфери прояву таланту (спорт, музика, мистецтво і т. ін.).

На ще дальшій (п'ятій) периферії мікрополя «дитинство» містяться ФО *wyjsć* (10 (ЗК без I) / *wyzwolić się* (7 (H) + 1 (I) = 8 (ЗК) z *powijaków*. У словникових дефініціях WSFPWNZP та USJP ці ФО є полісемічними: її значення «перестати бути дитиною», а також «вийти з початкової фази розвитку, розвинутися» мають автономний характер. ФО *wyjsć* / *wyzwolić się* z *powijaków* окреслено як конститuent п'ятої периферії мікрополя «дитинство», оскільки, відповідно до одного зі своїх значень, ця ФО сигналізує про закінчення дитинства. Зважаючи на наявність у семантичній структурі цих ФО семи фазовості («закінчення дитинства»), гадаємо, що доцільно локалізувати їх у периферійному сегменті, дальшому від ядрового орієнтира, ніж периферійні сегменти з ФО на позначення самого дитинства як біологічного віку людини.

Семантичний обсяг ФО *wyjsć* / *wyzwolić się* z *powijaków* як конгломерату двох різних значень реалізовується у функціонуванні різною мірою. Найчастіше ці низькофреквентні ФО використовують у значенні «вийти з початкової фази розвитку, розвинутися»: *wyjsć* z *powijaków*, *wyzwolić się* z *powijaków*. Зафіксовано лише 1 контекст, у якому структурно модифікована ФО актуалізується у значенні «перестати бути дитиною»: *Świadomość ludzka zaczęła się we mnie budzić podczas najstraszniejszej z wojen. Wtedy wynurzałem się z powijaków wczesnego dzieciństwa. Byłem za mały, żeby uczestniczyć w konspiracji, lecz dostatecznie duży, żeby – przynajmniej od wieku 13 lat, jak to pamiętam – uciec z dookolnej grozy* («Gazeta Wyborcza»). Варто також згадати, що в джерелах кодифікації, де описано ці ФО, ілюстративну інформацію подано лише до другого значення ФО, тобто до значення «вийти з початкової фази розвитку, розвинутися». Значення «перестати бути дитиною» у словникових статтях WSFPWNZP та USJP не підкріплено фактологічною конкретикою.

Структурним елементом шостої периферії мікрополя «дитинство» є ФО *ktoś (jest) podszyty dzieckiem* (33 (H) + 14 (I) = 47 (ЗК). Локалізація цієї ФО в найвіддаленішій точці аналізованого мікрополя детермінована семантичною природою темпоральної семи: ідеться не про експлікацію реально біологічного віку людини, а про особливості характеру суб'єкта (пор.: *ktoś (jest) podszyty dzieckiem* – «хтось має риси дитини») (WSFPWNZP). Цій ФО властивий низький рівень актуалізації на функціональному рівні: нормативне значення ФО *ktoś (jest) podszyty dzieckiem* унаочнено лише у 33 контекстах (зі збереженням конотатемами «книжне»). Значення, кодифіковане у WSFPWNZP, наштотвує на певні

міркування щодо аксіологічної оцінки характеру суб'єкта, окресленого ФО *ktoś (jest) podszyty dzieckiem*: можна припустити, що сигніфікатема «дитина», яка разом із сигніфікатемою «особливість характеру» творить єдине семантичне ціле, викликає певні негативні асоціації, адже якщо хтось у дорослому віці має риси, притаманні дитині, то, очевидно, проявляє ознаки інфантильності, несерйозності, ментальної незрілості тощо. Аналізована ФО, згідно з цією гіпотезою, набувала б негативного відтінку і слугувала б вербалізації дисбалансу між біологічним віком і ментальним розвитком людини в конкретних ситуаціях. Проаналізовані контексти спростовують вищеподане твердження: актуалізація сигніфікатеми «дитина» сприяє формуванню, навпаки, позитивних образів (мрійливий як дитина; життєрадісний як дитина; безтурботний як дитина; допитливий як дитина тощо). Наприклад, сконденсованість позитивних асоціацій, які виникають навколо ФО *ktoś (jest) podszyty dzieckiem*, *яскраво продемонстровано у контексти: Odnajduję swoją dzieciństwo m.in. w muzyce – wtedy daje się ponieść chwili i czerpać radość garściami. Muzyka bardzo skutecznie naładowuje mi baterijki i poprawia samopoczucie. Ciekawość i zachwyt odnajduję na fasadach budynków za każdym razem jak spaceruje po toruńskiej starówce. Jest miliony rzeczy, które sprawiają, że 'cieszę się jak dziecko'. Teraz Twoja kolej byś mógł cieszyć się tym stanem: znajdź sposoby na to by wczuć się w rytm swojego dziecięcego serca i dołącz do grona dzieckiem podszytych* (<http://www.stevepavlinapolsku.pl>).

Отже, усі польські ФО, що експлікують дитинство, організовані за принципом ядерності / периферійності в межах відповідного мікрополя. Структурна самоорганізація мікрополя «дитинство» зумовлена семантичним обсягом (а саме: сигніфікативним та денотативним рівнями) їхніх конститuentів – конкретних ФО на позначення цього вікового періоду. Розгортання польової структури відбувається внаслідок поетапної взаємодії аналізованих ФО і має такий вигляд: 1) ядро (архісема мікрополя реалізовується без додаткових нашарувань сигніфікативного рівня – «бути дитиною»): *bańki nosem puszczać, mieć gile pod nosem, nosić koszulę w zębach*; 2) периферійна зона (супровідними елементами архісеми («дитина») є інші сигніфікатеми): 2.1) у першу периферію інтегровано ФО зі значенням «дитинство як стартова точка відліку подальшого життя людини» – ФО *od kołyski, od kolebki, od pieluch*; 2.2) у другу периферію об'єднано ФО з інтегральною сигніфікативною схемою «темпоральна сигніфікатема («дитина»)» + «нетемпоральна сигніфікатема» – *mieć do szkoły pod górę / górę*; 2.3) у третю периферію об'єднано ФО з інтегральною сигніфікативною

схемою «темпоральна сигніфікатема («дитинство»))» + «темпоральна сигніфікатема («рання молодість»))» + «нетемпоральна сигніфікатема» + «нетемпоральна сигніфікатема» + «нетемпоральна сигніфікатема» – *stary malutki / maleńki, stara malutka*; 2.4) у четверту периферію об'єднано ФО з інтегральною сигніфікативною схемою «темпоральна сигніфікатема («дитинство»))» + «темпоральна сигніфікатема («рання молодість»))» + «темпоральна сигніфікатема («молодість»))» + «нетемпоральна сигніфікатема». Цю периферію, своєю чергою, розчленовано на 2 частини: далі від ядра локалізовано ФО *cudowne dziecko*, у семантичній структурі якої виділено функціональні денотативи, ближче – ФО *któs jeszcze nie odrósł od ziemi, ktoś ledwie / ledwo odrósł od ziemi*, у значеннєвому обсязі яких вони відсутні; 2.5) у п'яту периферію об'єднано ФО з інтегральною сигніфікативною схемою «темпоральна сигніфікатема» + «сигніфікатема фазовості» («закінчення дитинства»)) – *wyjsć / wyzwolić się z powijaków*; 2.6) у шосту периферію інтегровано ФО *któs (jest) podszyty dzieckiem*, у значенні якої темпоральна сигніфікатема «дитина» є експлікацією не реально біологічного віку людини – дитинства, а особливостей її світосприйняття, характеру і т. ін., що притаманні дитині (+ «денотативи»).

Література

1. Ангелова А. Рефлексія старості в українських приказках та прислів'ях / А. Ангелова // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 186–198.
2. Блинова И. Концепт «старость» в русской и немецкой лингвокультурах : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Волгоградский государственный социально-педагогический университет – Волгоград, 2009.
3. Калько В. Концепти МОЛОДІСТЬ і СТАРІСТЬ в українській мові (на матеріалі паремій) / В. Калько // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк, 2012. – Вип. 24. – С. 110–114.
4. Коновалова Ю. Фразеологизмы, паремии и афоризмы как средство объективации возрастных концептов в англо-американской языковой картине мира : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. – Воронеж, 2012.
6. Орлова Ю. Мотивуючі ознаки концепту «вік людини» (на матеріалі української, російської та англійської мов) / Ю. Орлова // Актуальні проблеми іноземної філології : Лінгвістика та літературознавство. – Бердянськ, 2009. – Вип. 3. – С. 110–116.
7. Поліщак Л. Виразення часових відношень у чеській фразеології / Л. Поліщак // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2009. – Вип. 48. – С. 268–274.
8. Поліщак Л. Концепт «Час» у чеській фраземіці / Л. Поліщак // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 259–264.
9. Половинко О. Лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори наповнення семантичних полів у сучасній російській літературній мові (семантичне поле вік) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. – Дніпропетровськ, 2006.
10. Тарнавська О. Фразеологічна номінація віку : перекладацький фактор /

О. Тарнавська // Вісник Сумського держ. Ун-ту. Серія : Філологічні науки. – Суми, 2006. – Вип. 2. – № 11. – С. 171–175.

11. Щур Г. Теории поля в лингвистике : [монографія] / Г. Щур. – М. : Наука, 1974. – 253 с.

12. Bąba S. Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny / S. Bąba. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1989. – 215 s.

13. Buttler D. Koncepcja pola znaczeniowego / D. Buttler // Wybór literatury do słownictwa, frazeologii stylistyki. – Kraków, 1971. – Cz. 1. – S. 294–312.

14. Kania S. Pojęcie pola znaczeniowego // Zarys leksykologii i leksykografii polskiej / Pod red. S. Kania, J. Tokarskiego. – Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1984. – S. 166–168.

15. Pole semantyczne / S. Karolak // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / pod red. K. Polańskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Ossolineum, 1993. – S. 406–407.

16. Miodunka W. Podstawy leksykologii i leksykografii / W. Miodunka. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 268 s.

17. Tokarski R. Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze / R. Tokarski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.

18. Wolny M. Językowy obraz starości ludzi i zwierząt w polszczyźnie / M. Wolny // Język a kultura. – Wrocław, 2003. – T. 15. – S. 189–199.

Перелік і скорочені назви лексикографічних джерел

ISJP – Inny słownik języka polskiego / Pod red. M. Bańki : W 2 t. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

MSF – Iglіkowska T., Kurkowska H. Mały słownik frazeologiczny. Czas. Przestrzeń. Pość. Liczba. Stopień. – Z. 1. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – 110 s.

SFJP – Podlawska D. Słownik frazeologiczny języka polskiego / D. Podlawska, M. Świątek-Brzezińska. – Bielsko-Biała : Park, 2006. – 448 s.

SFWP – Bąba S. Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny / Stanisław Bąba, Jarosław Liberek. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – 1096 s.

SFWUTIA – Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym / Pod red. A. Nowakowskiej. – Wrocław : Wydawnictwo Europa, 2003. – 472 s.

USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego : W 4 t. / Pod red. S. Dubisza. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.

WKS – Mosiołek-Kłosińska K. W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego / Katarzyna Mosiołek-Kłosińska, Anna Ciesielska. – Warszawa : Wydawnictwo Szkolne PWN, 2001. – 540 s.

WSF – Lebda R. Wielki słownik frazeologiczny / Renarda Lebda. – Kraków : Krakowskie Wydawnictwo Naukowe Spółka Jawna, 2009. – 720 s.

WSFJP – Müldner-Nieckowski P. Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego / Piotr Müldner-Nieckowski. – Warszawa : Świat Książki, 2003. – 1088 s.

WSFPWNZP – Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / Pod red. A. Kłosińskiej, E. Sobol, A. Stankiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – 840 s.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІЙНОГО ВИЯВУ ПРИКМЕТНИКІВ, ЧИСЛІВНИКІВ, ЗАЙМЕННИКІВ І ПРИСЛІВНИКІВ У НАЗВАХ РОЗДІЛІВ І СТАТЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Прадід О. Ю. Особливості функційного вияву прикметників, числівників, займенників і прислівників у назвах розділів і статей Кримінального кодексу України.

Стаття присвячена дослідженню особливостей функційного вияву прикметників, числівників, займенників і прислівників, ужитих у назвах розділів і статей Кримінального кодексу України. У статті зазначається, що найуживанішими в назвах розділів і статей кодексу є іменники і прикметники (співвідношення відповідно 5:1 і 3:1). Рідше фіксуються займенники, зовсім рідко – прислівники і числівники.

Ключові слова: назви розділів і статей Кримінального кодексу України, функційний вияв, прикметник, займенник, числівник, прислівник.

Прадид О. Ю. Особенности функционального проявления прилагательных, числительных, местоимений и наречий в названиях разделов и статей Уголовного кодекса Украины.

Статья посвящена исследованию особенностей функционального проявления прилагательных, числительных, местоимений и наречий, ужитых в названиях разделов и статей Уголовного кодекса Украины. В статье отмечается, что наиболее употребительными в названиях разделов и статей кодекса являются существительные и прилагательные (соотношение соответственно 5:1 и 3:1). Реже фиксируются местоимения, совсем редко – наречия и числительные.

Ключевые слова: названия разделов и статей Уголовного кодекса Украины, функциональное проявление, прилагательное, числительное, местоимение, наречие.

Pradid O. J. Peculiarities of functional demonstration of adjectives, numbers, pronouns and adverbs in titles of divisions and articles of the Criminal Code of Ukraine.

The article is devoted to the study of peculiarities of functional demonstration of adjectives, numbers, pronouns and adverbs in titles of divisions and articles of the Criminal Code of Ukraine. It is noted that nouns and adjectives are the most used parts of speech (correlation correspondingly 5:1 and 3:1). Pronouns are seldom recorded, adverbs and numbers are very seldom recorded.

Key words: titles of divisions and articles of the Criminal Code of Ukraine, function, adjective, number, pronoun, adverb.

Дослідження мови і стилю законодавчих актів має важливе значення на етапі розбудови державності в Україні. Не випадково в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. на сторінках наукових видань, філологічних і юридичних, дедалі частіше почали з'являтися праці з цієї проблематики, захищено понад два десятки дисертацій, об'єктом вивчення в яких є різноманітні аспекти як мови і стилю законодавства взагалі, так і окремих його галузей (див., наприклад, праці

О. І. Білоусової [1], С. П. Кравченка [2], О. Ю. Прадід [3], В. Г. Рогожі [4], З. А. Тросток [5] та ін. учених). Проте поза увагою вчених досі залишається чимало проблем, зокрема детальний аналіз окремих законодавчих актів, законів і кодексів, результати якого могли б суттєво вплинути на удосконалення мови законодавства.

Мета пропонованої статі – дослідити функціональні вияви прикметників, числівників, займенників і прислівників, ужитих у назвах розділів і статей розділів і статей Кримінального кодексу України (далі ККУ).

Частотність використання прикметників у назвах розділів і статей ККУ є досить високою. За нашими підрахунками в кожній другій назві розділу, у трьох із чотирьох назвах статей ККУ наявні прикметникові форми.

Як свідчить аналіз, частіше вживаються відносні прикметники: *Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування* (розділ ХІУ ЗЧ); *Правові наслідки засудження особи за межами України* (ст. 9); *Вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією* (ст. 28); *Фізичний або психічний примус* (ст. 40); *Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (ст. 54) та ін.; набагато рідше – якісні: *Загальні положення* (розділ 1 ЗЧ); *Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом* (ст. 69); *Умисне тяжке тілесне ушкодження* (ст. 121); *Грубе порушення законодавства про працю* (ст. 172); *Порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів* (ст. 223–2) та ін.

Відносні прикметники, ужиті в назвах розділів і статей ККУ, найчастіше утворені за словотвірними моделями:

ОІм. + -н-: *Закон про кримінальну відповідальність* (розділ ІІ ЗЧ); *Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин* (ст. 21); *Уявна оборона* (ст. 37); *Крайня необхідність* (ст. 39); *Перешкодження законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій* (ст. 170) та ін.;

ОІм. + -ов-: *Правові наслідки засудження особи за межами України* (ст. 9); *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям* (ст. 45); *Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (ст. 54); *Службові обмеження для військовослужбовців* (ст. 58); *Застосування додаткових покарань у разі звільнення від відбування основного покарання з випробуванням* (ст. 77);

ОІм. + -ськ-(-цьк-): *Злочини у сфері господарської діяльності*

(розділ VII ОЧ); Дії, спрямовані на **насильницьку** зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); Посягання на життя державного чи **громадського** діяча (ст. 112); **Насильницьке** донорство (ст. 144); Зловживання **опікунськими** правами (ст. 167); Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, **раціоналізаторську** пропозицію (ст. 177) та ін.,

рідше – за словотвірними моделями:

ОІм. + -ев-: Злочини проти **статевої** свободи та **статевої** недоторканості особи (розділ IV ОЧ); Злочини проти авторитету органів державної влади, органів **місцевого** самоврядування та об'єднань громадян (розділ XV ОЧ); **Статеві** зносини з особою, яка не досягла **статевої** зрілості (ст. 155); Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (**поверхневим шаром**) земель (ст. 239–1);

ОІм. + -к-: Умисне заподіяння **тяжких** тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124);

ОІм. + -альн-: Посягання на **територіальну** цілісність і недоторканність України (ст. 110); Порушення законодавства про **континентальний шельф** України (ст. 244);

ОІм. + -ивн-: **Фіктивне** банкрутство (ст. 218); Порушення правил **адміністративного** нагляду (ст. 395);

ОІм. + -ичн-: Незаконне поміщення в **психіатричний** заклад (ст. 151); Створення **терористичної** групи чи **терористичної** організації (ст. 258–3);

ОІм. + -ч-: Злочини проти **виборчих**, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (розділ У ОЧ); Фальсифікація **виборчих** документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців (ст. 158);

ОІм. + -ітн-: Звільнення від відбування покарання **вагітних** жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83);

ОІм. + -арн-: Тримання в **дисциплінарному** батальйоні військовослужбовців (ст. 62);

ОІм. + -евн-: Умисне вбивство, вчинене в стані сильного **душевного** хвилювання (ст. 116);

ОІм. + -ічн-: Приховування або перекручення відомостей про **екологічний** стан або захворюваність населення (ст. 238);

ОІм. + -ив-: Завідомо **неправдиве** повідомлення про вчинення

злочину (ст. 383);

ОІм. + -ист-: Злочини проти виборчих, трудових та інших **особистих** прав і свобод людини і громадянина (розділ У ОЧ).

Іноді відносні прикметники, ужиті в назвах статей ККУ, утворені за іншими словотвірними моделями:

ОІнф. + -н-: Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, **кваліфікованого** зазначення походження товару (ст. 230);

ОПрисл. + -н-: Правила складання покарань та зарахування строку **попереднього** ув'язнення (ст. 72); Незаконне використання спеціальних технічних засобів **негласного** отримання інформації (ст. 359);

ОПрисл. + -ш-: Недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх **подальшого** використання (ст. 235);

ОІм. + конф.: Злочини проти миру, безпеки людства та **міжнародного** правопорядку (розділ ХХ ОЧ); **Безгосподарське** використання земель (ст. 254); **Порушення** порядку здійснення **міжнародних** передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333); Розголошення даних **досудового** слідства або дізнання (ст. 387);

ОІм. + ОД + суф.: Злочини у сфері використання **електронно-обчислювальних** машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (розділ ХУІ ОЧ); Недбале зберігання **вогнепальної** зброї або бойових припасів (ст. 264); Посів або вирощування **снотворного** маку чи конопель (ст. 310); Опір представникові влади, працівникові **правоохоронного** органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342) та ін.;

ОП + ОІм. + суф.: **Добровільна** відмова при незакінченому злочині (ст. 17); Використання **малолітньої** дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1); Порушення правил здачі **дорогоцінних** металів і **дорогоцінного** каміння (ст. 214); Випуск або реалізація **недоброякісної** продукції (ст. 227);

ОПрисл. + ОД + суф.: Незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або **легкозаймистих** речовин (ст. 269);

ОІм. + суф. + ОІм. + суф.: Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, **психотропних** речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ ХІІІ ОЧ); Видання **нормативно-правових** або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211);

Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305).

Не дивно, що найчастіше в назвах розділів і статей ККУ вживаються прикметники *незаконний* (51 раз), *кримінальний* (23 рази).

У більшості назв розділів і статей ККУ використовуються конструкції з одним прикметником (відповідно 68,4 % і (59,8 %): *Закон про кримінальну відповідальність* (розділ II ЗЧ); *Злочини проти основ національної безпеки України* (розділ I ОЧ); *Правові наслідки засудження особи за межами України* (ст. 9); *Довічне позбавлення волі* (ст. 64); *Загальні засади призначення покарання* (ст. 65) та ін.

У кожній четвертій назві розділу і в кожній п'ятій назві статті вживаються два прикметники: *Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян* (розділ ХУ ОЧ); *Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)* (розділ ХІХ ОЧ); *Фізичний або психічний примус* (ст. 40); *Посягання на життя державного чи громадського діяча* (ст. 112); *Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)* (ст. 159–1) та ін.

Іноді в назвах розділів (1 раз) і статей (48 раз) ККУ використовуються три прикметники: *Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина* (розділ У ОЧ); *Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (ст. 54); *Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади* (ст. 109); *Умисне тяжке тілесне ушкодження* (ст. 121) та ін.

Чотири і більше прикметників вживаються лише в назвах статей ККУ, причому 16 разів – чотири прикметники: *Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження* (ст. 128); *Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником* (ст. 140); *Перешкодження законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій* (ст. 170); *Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію* (ст. 177); *Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна* (ст. 278) та ін.; 2 рази – п'ять прикметників: *Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання* (ст. 123); *Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем* (ст. 262), а 1 раз – навіть сім

прикметників: *Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем* (ст. 410).

Усього тричі в назвах статей ККУ вжито числівник (у назвах розділів він не фіксується), який називає точно окреслене абстрактно-математичне число: *Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років* (ст. 79); *Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років* (ст. 83); *Голосування виборцем на виборчій дільниці більше ніж один раз* (ст. 158–1).

Використання займенникових форм, як свідчить аналіз, теж не є типовим явищем для назв розділів і статей ККУ. Рідко в назвах статей кодексу, наприклад, особові займенники, а в назвах розділів вони взагалі відсутні: *Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем* (ст. 191); *Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї* (ст. 193); *Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється* (ст. 363); *Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків* (ст. 385); *Незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та зловживання ними* (ст. 435) та ін.

Усього в назвах статей кодексу особові займенники *я (ми), ти (ви), він (вона, воно, вони)* вжито 15 разів.

Найчастіше в назвах розділів і статей кодексу вживаються присвійні займенники *його (її, їх)*, зазвичай у родовому відмінку множини: *Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань* (ст. 161); *Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення* (ст. 200); *Недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання* (ст. 235); *Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів* (ст. 305); *Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя* (ст. 379) та ін., рідше – у родовому відмінку однини: *Злочин, його види та*

стадії (розділ III ЗЧ); *Вина та її форми* (розділ У ЗЧ); *Умисел і його види* (ст. 24); *Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання* (ст. 188-1); *Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків* (ст. 404) та ін.

Усього в назвах розділів кодексу присвійні займенники *його* (її, їх) вжито 4 рази, у назвах статей – 22 рази.

Тричі в назвах статей ККУ фіксується присвійний займенник *свій* (*своя, своє, свої*), який вказує на належність предмета будь-якій особі, що є суб'єктом дії: *Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини* (ст. 117); *Примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків* (ст. 280); *Неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден* (ст. 285).

Двічі в назвах розділів уживається означальний займенник *інший* (*інша, інше, інші*): *Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина* (розділ У ОЧ); *Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення* (розділ XIII ОЧ).

Частіше означальний займенник *інший* (*інша, інше, інші*) вживається в назвах статей кодексу: *Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин* (ст. 21); *Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби* (ст. 130); *Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення* (ст. 200); *Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом* (ст. 249); *Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації* (ст. 287) та ін.

Усього в назвах статей ККУ означальний займенник *інший* (*інша, інше, інші*) зафіксовано 17 разів, причому в ст. 410 двічі: *Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем*.

У всіх випадках і в назвах розділів, і в назвах статей кодексу означальний займенник *інший* (*інша, інше, інші*) вжито для відмежування означуваних предметів або явищ від уже відомих.

Чотири рази в назвах статей ККУ вживається вказівний займенник *такий* (*така, таке, такі*): *Викрадення, привласнення, вимагання*

обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з **таким** обладнанням (ст. 313); Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях **такої** інформації (ст. 361–2); Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях **такої** інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362); Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять **такі** відомості (ст. 422), тричі – присвійний займенник свій (своя, своє): Умисне вбивство матір'ю **свої** новонародженої дитини (ст. 117); Примушування працівника транспорту до невиконання **своїх** службових обов'язків (ст. 280); Неповідомлення капітаном назви **свого** судна при зіткненні суден (ст. 285).

Прислівник у назвах розділів ККУ не зафіксований, а в назвах статей уживається 11 разів, причому в 6 статтях використовується прислівник **завідомо** (калька рос. прислівника *заведомо*) замість українського відповідника *свідомо*: **Завідомо** неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259); **Завідомо** незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371); **Притягнення завідомо** невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372) та ін. У всіх випадках прислівник **завідомо** поєднується з прикметником і виражає якісну ознаку іншої ознаки.

По разу в назвах статей ККУ вживаються означальні прислівники *випадково, незаконно, особливо, технічно, радіоактивно*.

Якісно-означальний прислівник *випадково* поєднується з дієсловом і виражає якісну характеристику дії: *Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що **випадково** опинилося у неї* (ст. 193).

Якісно-означальні прислівники *незаконно, технічно, радіоактивно* поєднуються з дієприкметниками і виражають якісну ознаку іншої ознаки: *Незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут **незаконно** виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок* (ст. 216); *Випуск в експлуатацію **технічно** несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації* (ст. 287); *Заготівля, перероблення або збут **радіоактивно** забруднених*

продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 327).

У назві ст. 239–2 прислівник *особливо* поєднується з прикметником і виражає безвідносно велику міру вияву ознаки: *Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах*.

Висловлені вище міркування дають підстави резюмувати: 1. У назвах розділів і статей ККУ найуживанішими після іменників є прикметники (26 прикметників проти 127 іменників у назвах розділів, 568 прикметників проти 1994 іменників у назвах статей), більшість із яких – відносні; 2. Найчастіше прикметники, ужиті в назвах розділів і статей кодексу, утворені за словотвірними моделями ОІм. + -н-, ОІм. + -ов-, ОІм. + -ськ-; 3. Рідко в назвах розділів і статей ККУ фіксуються займенник (відповідно 6 і 61 раз), ще рідше – числівник (3 рази – лише в назвах статей) і прислівник (11 разів – лише в назвах статей).

Література

1. Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. І. Білоусова. – Дніпропетровськ, 2010. – 215 с.
2. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / С. П. Кравченко. – Одеса, 2000. – 20 с.
3. Прадід О. Ю. Словотвірні та граматичні особливості назв розділів і статей Кримінального кодексу України : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. Ю. Прадід. – Дніпропетровськ, 2013. – 20 с.
4. Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / В. Г. Рогожа. – К., 2005. – 24 с.
5. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / З. А. Тростюк. – К., 2000. – 16 с.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013 р.

УДК 81'0:(82-92+81'42)(092)

М. І. Степаненко

ТЕОРІЯ ГЛОТОГЕНЕЗУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПАНАСА МИРНОГО Й ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Степаненко М. І. Теорія глотогенезу в публіцистичному дискурсі Панаса Мирного й Олесь Гончара.

У статті з'ясовано проблему походження мови взагалі й історію постання української мови на базі праслов'янської мови за публіцистичною версією Панаса Мирного й Олесь Гончара, схарактеризовано спільні й відмінні положення теорії глотогенезу, запропонованої цими двома майстрами художнього слова.

Ключові слова: глотогенез, українська мова, спільнослов'янська мова, спільносхіднослов'янська мова, публіцистичний дискурс, Панас Мирний, Олесь Гончар.

Степаненко Н. И. Теория глотогенезиса в публицистическом дискурсе Панаса Мирного и Олеса Гончара.

В статье рассматривается проблема происхождения языка вообще и история возникновения украинского языка на базе праславянского языка на основе публицистической версии Панаса Мирного и Олеса Гончара, охарактеризованы общие и отличительные положения теории глотогенезиса, предложенной этими двумя мастерами художественного слова.

Ключевые слова: глотогенезис, украинский язык, общеславянский язык, общевосточнославянский язык, публицистический дискурс, Панас Мирный, Олес Гончар.

Stepanenko M. I. The theory of glottagenesis in publicistic discourse by Panas Myrnyi and Oles Honchar.

The paper clarified the problem of the origin of the language in general and the history of the Ukrainian language on the basis of the Slavonic language in particular according to the publicistic version of Panas Myrnyi and Oles Honchar. The author determined common and different issues of the glottagenesis theory suggested by these two masters of artistic expressions.

Key words: glottagenesis, the Ukrainian language, the common Slavonic language, the common East-Slavonic language, publicistic discourse, Panas Mirnyi, Oles Honchar.

Українська теорія глотогенезу зародилася давно. Вона представлена окремими іменами, цілими мовознавчими школами та напрямками. Цінні відомості щодо походження мови взагалі, місця української мови у слов'янському і світовому лінгвальному контексті зокрема знаходимо в публіцистичному доробкові багатьох письменників. Нашу увагу привернув своєю логікою, лінгвістичною вмотивованістю публіцистичний дискурс двох усесвітньо відомих постатей – Панаса Мирного та Олеса Гончара. Ці талановиті майстри художнього слова висловили цікаві лінгвістичні й соціолінгвістичні міркування про зв'язку мови як найважливішого засобу комунікації, про зв'язок української мови з мовою спільнослов'янською, що постала на ґрунті індоєвропейської мови, й цим самим заперечили утрадиційнену в імперську добу концепцію про безпосередній зв'язок нашої мови з мовою спільносхіднослов'янською.

Лінгвістичні роздуми Панаса Мирного й Олеса Гончара мають чимало збіжностей, вони за багатьма засадничими положеннями узгоджуються з поглядами Степана Смалья-Стоцького, Михайла Грушевського, Івана Огієнка, Агатангела Кримського, Михайла Максимовича, і контрастують з погодінсько-соболевською гіпотезою, з культивованою в радянську епоху теорією про давньоруську мову як материнську колиску трьох братніх народів – українського, білоруського та російського.

Панас Мирний і Олес Гончар стали не лише видатними

письменниками, а й відомими мовознавцями, котрі залишили по собі глибокі за змістом лінгвістичні студії, що стосуються особливостей виникнення та розвитку мови як явища суспільного, її філософської сутності, походження й основних етапів розвою української мови.

Своє кредо як мовознавець Панас Мирний висловив у численних листах, статтях та промовах: «Рідна мова», «Про мову», «Про життя Тараса Шевченка», «Полтава», «Відозва полтавців до киян з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка», «Промова на могилі І. Котляревського». Поетичне гасло Тараса Шевченка: *Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється-ожива, Як їх почує!..* – змусило Панаса Яковича задуматися над питанням «про людську річ взагалі яко вираз наших думок, почувань і про мову народну – особисто яко вираз народної душі, народного світогляду» [4, с. 270]. Цю проблему він вкладає в русло відомої вигукової гіпотези походження мови, за якою фундаментом творення мови послужили звуки, що постійно супроводжували діяльність первісної людини. За беззмистовним сполученням звуків поступово закріплювалася певна інформація, позаяк вони оречевлювали ту або ту постійну чи тимчасову роботу. Видів праці було багато, тому й з'явилася потреба називати кожен із різновидів трудового процесу людини окремою лексемою (нагадаємо принагідно, що теорію трудових вигуків у ХІХ ст. обґрунтували вчені Л. Нуаре і К. Бюхер). Інтер'єктивну теорію, яку сучасні вчені-лінгвісти вважають одним із паростків наукової думки, Панас Мирний інтерпретує так: «Річ людська взагалі виникла з того враження, що відбивалося у людській душі від усього того, що людям доводилося або самим бачити, або від других чути про те, що вони бачили. Різні враження збентежували людську душу – то її лякала або милувала сама природа з її страшними проявами або надивовижу хорошими постановами, яких не змалює самий митецький маляр, то викликали усякі почування, відносини своїх родичів або близьких сусід. Усі ті враження треба було виявити різними зразками або вигуками; треба було змовитися, що той або другий зразок чи вигук означає те чи інше враження, треба було ті зразки чи вигуки запам'ятати. Таким побитом складалася людська річ, перелилося бачене і чує в зразки-вигуки, в те, що ми називаємо тепер словами» [4, с. 270]. Свою теорію він будує на загальновідомому положенні про історичний поступовий розвиток мови, про те, що її збагачує і вдосконалює кожне покоління людей: «...ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами. Наші діти, у свою чергу, додають до здобутого від нас скарбу мови своїх вимовів

того, що їм за свого життя довелося навчитися, передумати, пережити» [4, с. 278]. Мова, висновує Панас Мирний, «кожним новим поколінням все більше та більше шириться – зростає» [Там само].

Цікавила письменника і така проблема, як «чи одна мова була в перших людей, чи у кожного була своя мова» [4, с. 271]. Розв'язати він її не зміг, чого й варт було ждати, бо й сьогодні в науці це питання ще не дістало вичерпного витлумачення. Панас Мирний зосереджує погляд на тому, що «історія вже застала людей з різними мовами» і це «не тільки не зашкодило людям, а ще послугувало на користь їх розвитку» [Там само]. І немає у світі такої сили, яка звела б до купи всі мови, тому що вони залишаться назавжди найприкметнішою характеристикою будь-якої етнічної спільності. Намагання злити всіх людей в одне мовне море – справа «чудна»: «Чудне то бажання. Це все однаково як сказати, як добре б було, якби всі люди їли однакову їжу, носили однакову одягу. Чи не заваде шлункові негра той жир, що потрібляє його який-небудь лапланець? Або буде хороша негрові та тепла з линтваря одяга, що носе її і зиму й літо ескімос?» [Там само]. Ці запитання, зрозуміло, риторичні.

Особливе місце в лінгвістичному доробкові Панаса Мирного займає стаття «Рідна мова», у якій подано оригінальне поетичне визначення мови: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» [4, с. 187]. Воно не має жодного зайвого слова, наповнене глибоким філософським і лінгвістичним змістом, позначене художньою довершеністю. Щоб переконатися в істинності цієї тези, варто зіставити розглядувану дефініцію з науково виваженим, окласичненим трактуванням мови, хоч би з таким: «Мова – це особлива, специфічна, історично змінна знакова система, що служить найважливішим засобом спілкування, засобом формування і вираження думок та почуттів». Спробуємо розкрити зміст найістотніших його ознак. Перша ознака: мову потрактовано особливою знаковою системою тому, що поряд із нею існують й інші системи знаків: знаки-ознаки, знаки-сигнали, знаки-символи. Панас Мирний називає мову найбільшим і найдорожчим добром народу, маючи на увазі, що, крім неї, існують інші етнічні цінності, без яких, як і без мови, суспільству не обійтися. Друга ознака: специфічність мови полягає в тому, що вона властива тільки людині, народові. Третя ознака: мова – явище історичне, вона перебуває в постійному русі та розвитку. Письменник номінує цю важливу характеристику одним словом-прикметником *жива*, що реалізує значення «*неперервна зміна*». Четверта ознака: мова є засобом

спілкування (комунікативна функція), формування і вираження думок (мислеоформлювальна функція) та почуттів (естетична функція). У дефініції цим функціям надано особливого звучання: «у мову народ складає своє життя» (комунікативна функція), «почування» (естетична функція). Якщо ми заглибимося в природу мови й вичленуємо інші властиві їй функції, які прямо пов'язані з проаналізованими вище трьома основними, то і їхню присутність віднайдемо в тому без перебільшення енциклопедичному визначенні, яке вміщене у статті «Рідна мова»: акумулятивна (функція нагромаджувальна) = мова – «жива схованка», «багата скарбниця»; аксеологічна (функція оцінна) = мова – «найбільше і найдорожче добро»; конативна (функція засвоєння) = у мову народ складає свій «дослід»; функція передачі національної самосвідомості = мова є добром *кожного* народу. Компаративний аналіз можна поглиблювати й поглиблювати, однак і поданих відомостей достатньо, щоб пересвідчитися в повноті й точності поетичної кваліфікації мови за Панасом Мирним. Здійснюваний опис буде не повним, якщо поза увагою залишити ще один досить суттєвий момент: мова – явище матеріальне. Під мовною матерією, одиницею якої виступає звук, письменник розуміє «людський дух», який дає мові життя, утримує її в часі, просторі, уможливує її рух.

Уважаючи українську мову окремим «язиком», а не діалектом чи говором «общерусской речи», убачаючи її майбутнє в тому, що вона не буде «закинута у глухі села», не стане «говіркою задля хатнього обійстя», а служитиме потребі «культурного життя та широкого письменства» [4, с. 295] і займе місце в одному ряду з передовими мовами світу, письменник указує на шляхи її розвитку. Ними є, по-перше, народнорозмовна стихія, по-друге, мовна практика митців художнього слова, по-третє, переклади. Панас Мирний, як і Іван Нечуй-Левицький, був глибоко переконаний, що основне живильне джерело української мови – сільська мова. Про це йдеться в листі до Михайла Коцюбинського: «...[селянське життя] виробило нашу *живу* мову, що давно заснувалося і ще й досі дає свої *живі* оригінальні зразки *своїх* типів, а не *общечоловіків*...» [4, с. 498]. Видобуті з народних вуст мовні скарби зазнавали істотних змін у малій і великій прозі письменника. «Треба й це ще добре гладити та виправляти, – наголошував він, – щоб як читати, то річ, як чистий струмочок, лилася сама собою» [4, с. 438]. Досить помірковано, навіть холодно, митець ставився до «кування» нових слів, яке було на той час модним, до «Тредьяковського вінегрету» [4, с. 468]. У зв'язку з цим Панас Мирний висловився в листі до Цезаря Білиловського: «По правді скажу: не подобались мені всі ті

[вірші. – М. С.], де уживаються нові слова, виковані з чужих мов. Невже своїх не достає? Невже не можна краще писати... поки того розуму добереш – то й голову затуманиш; або поки вимовиш – то й язика поламаєш!» [4, с. 430].

Панас Рудченко в листах до різних адресатів постійно наголошує на тому, що потужним джерелом розвою української літературної мови є також творчість славетних майстрів рідного слова, які мають «високо піднімати вгору свою рідну мову» [4, с. 273], оздоблювати, шліфувати її. Він найвище поціновує літературно-мовну практику Івана Котляревського й Тараса Шевченка. «Кладучи своє слово» на могилу Котляревського, він говорить: «Твої невмирущі твори найбільш всього уславили Тебе на всю широку Україну, котру Ти за свого життя так щиро кохав і задля її занедбаній мови так багато зробив...» [4, с. 269]. Феномен мови творів Великого Кобзаря, за Панасом Мирним, полягає в тому, що «огненне слово його наскрізь проймало серце», «всі дивувалися красі та силі тій простої мови, якою Шевченко виливав свої вірші. Увесь світ став прислухатися до його мови» [4, с. 275]. Письменник звертається до своїх сучасників – Михайла Коцюбинського, Михайла Старицького, Івана Нечуя-Левицького, Сергія Єфремова – з проханням і наказом, щоб вони ненастанно плекали материнську мову, збагачували «нашу не дуже-то родючу ниву своїми коштовними творами» [3, с. 499], докладаючи всіх зусиль, аби «з простої речі» виробилася дзвінка та співуча мова, «немовби то великий музика на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає душу і серце!» [4, с. 516], щоб рідне слово не було «облямовкою чужого життя» [4, с. 499]. Отже, він закликає побратимів по перу писати «чистою, як кринична вода, народною мовою» [4, с. 431] і запевняє їх, що «з того засіву будуть колись великі жнива задля нашого рідного краю» [Там само].

Некваліфікований переклад, на думку Панаса Мирного, підриває престиж мови, викликає небажане негативне ставлення до нашої літератури, яка міцно стає на ноги. Сам письменник подав приклад того, як можна через переклад збагачувати українську мову, уводити її у слов'янський і світовий культурний простір. До перекладачів мають ставитися особливі вимоги, бо трапляються, а жаль, випадки, коли зі світової класики робиться «посміховище задля наших ворогів» [4, с. 433]. Панас Якович переклав «Думу про Гайавату» Г. Лонгфелло, «Короля Ліра» У. Шекспіра, «Думу про військо Ігореве». Він радив іншим талановитим майстрам слова братися за цю вкрай відповідальну, але необхідну і важливу справу.

Уважне вивчення публіцистичних розвідок, епістолярію Панаса

Мирного дає змогу чітко окреслити його погляди на проблему походження української мови й основних етапів її становлення. Коріння рідної мови письменник пов'язує з давньою епохою, а не з XIV чи XIII століттям, тобто його лінгвістична версія не збігаються з академічною позицією про Київську Русь як материнську колыску російського, українського та білоруського народів і спільну для східних слов'ян давньоруську мову. Українська мова, наголошено у «Відозві полтавців до киян з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка», ще за «великокняжих часів вільно ширилась й розросталася, а за козацькі часи була зброєю, якою українська людність боронила свою культуру. Це ж стародавня матірня руська мова, винесена на світ божий з глибоких джерел народного творчого духу, викувана під вражінням просторів своєї країни, свого неба і сонця, землі, води і повітря» [4, с. 295]. Але після того часу, коли доля сполучила Стару і Нову Русь, Московська Русь піднеслася високо вгору і стала називатися Великою Руссю, а Стара Русь-Україна, яка почала іменуватися Руссю Малою, хилилася донизу. Хилилася донизу і її мова, яку Панас Мирний назвав «найстарішою руською мовою» [Там само]. Ця мова самобутньо заяскравіла вже у творах «безвісних літописців України-Русі та невідомого співця «Слова о полку Ігоревім» [4, с. 294]. Нову багатогранну перспективу нашому слову відкрив Тарас Шевченко, вивівши його на «просторий шлях всесвітнього поступу», проклавши ним «широку стежку до народного відродження» і сполучивши «давню славу свого краю з новою і сучасною» [4, с. 295–296].

У дослідженнях Панаса Мирного історію української літературної мови поділено на два періоди: староукраїнський з його княжою та козачою добою і новоукраїнський. В останньому періоді він виокремлює добу Котляревського, який «перший по талану» завів у літературну мову наше просте слово» [4, с. 353], добу Квітки, котрий пішов за Котляревським і зробив вагомий крок, бо в кожному його творі «уже не чується глухого реготу над мужичою мовою, який чується в Котляревського, не видно уже варнякання» [Там само], і, нарешті, добу Шевченка, чії ідеї «заполонили <...> тисячі прихильників» [Там само].

Лінгвістичні та соціолінгвістичні сюжети публіцистичного дискурсу Олеса Гончара, як уже було наголошено, споріднені з мовознавчими сюжетами публіцистики Панаса Мирного, подеколи доповнюють їх, а подеколи постають іншими – новими гранями. У щоденниках знайшла повне висвітлення теорія виникнення мови. Письменник не визнавав загальноприйнятої концепції еволюції («мавпячої теорії»), вважав, що вона «зручна для тих, хто мало думає

<...> Чому така стабільність людських рас? Упродовж тисячоліть не помічено анінайменших змін <...> І чому саме так розселилися? Європа – білі, Азія – жовті, Африка – чорні. Наче хтось вищий поділив планету – як між дітьми» [2, т. 2, с. 288]. Надалі вказуватимемо лише дату щоденникового запису.

Гончар критикує вульгарне примітивне безбожництво, яке прикривалося Дарвіновим ученням (сам він, як відомо, протестував проти цього). «Глянь-бо: світ який досконалий! – зафіксовано в щоденнику 3 травня 1995. – Чому той барвінок цвіте синеньким (серед зелені), а вишня красується білим? Звідки беззахисний їжачок утямив, що для захисту йому треба огорнутись голками? Ластівка в'ється у високості, білка скаче по верховіттю... В цьому – безмір досконалості. В цьому – присутність провидіння, найвищої загадкової сили». «А хіба ж не загадка: чому всі живі створіння на планеті мають єдиний генетичний код? – читаємо ще один запис. – Жирафа й квітка троянди, людина й бактерія – об'єднані всі вони спільним кодом. Це наводить на думку, що посів життя на планеті був завершений зі сторони, десть, звідкись. Мільярди років тому кинуте було з космосу жменю бактерій у земний «первісний бульйон». До речі, найстарішими на планеті є синьо-зелені водорості. Чи не вони жили в первісному океані? Для мене звучить переконливо, що життя посіяно. Але хто ж був сівач?» [16 серпня 1983]. На глибоке переконання Олеся Терентійовича, колективно твориться й мова. У цьому великому процесові беруть участь «і сивий людський досвід, і закохана юність, і розбурхана дитяча уява» [1, с. 302].

У щоденниках Гончара добре виписана проблема походження української мови. Ще 1969 року занотовано таке: «Відомий учений Алексєєв, досліджуючи ост[анні] археологічні дані, в главі «Укр[аїнські] черепи» доводить, що в українців зовсім нема монголоїдних рис. Відносить їх до середньоморськодорійської раси» [11 грудня 1969]. Цей авторитетний науковець оперував археологічними фактами, які дали йому підстави констатувати, що нинішні українці та їхні предки VIII–XII ст. – одні й ті самі люди, що «сучасні українці не відрізняються <...> від середньовічних племінних груп, які увійшли до їхнього складу». Працю видано в Москві, у нас «такі речі не пройшли б, було б вам, тов. Алексєєв» [Там само], звертається до нього Гончар. У діаріуші Олеся Гончара йдеться і про український генотип, про українську природу жінок – полтавок, степовичок, у яких немає нічого від рязанських чи від болотної чуді, запевняє, що ми окрема нація, що «в нас своя, південна, кров, нічого спільного з рязанським чи фінським генотипом; значно ближчі до нас серби та інші балканські слов'яни, і

навіть молдавани, угорці» [18 липня 1992]. Очевидно, письменник був знайомий із працями Степана Смалья-Стоцького та Івана Огієнка, які, аналізуючи історичні зв'язки української мови з іншими спорідненими мовами, доводили, що вона багатьма своїми характеристиками наближається не до *російської мови*, як це пропагують російські вчені (тільки з політичних міркувань уподібнюють українську мову до мови російської), а до сербської, бо ж українець, що не знає російської мови, легше розуміється із сербом, аніж із росіянином. Цікавим і цінним є ще один запис, який безпосередньо стосується українського глотогенезу – розмова історика Ключевського зі своїми студентами, яку зафіксував «якийсь Гордов»: «Несколько слов об украинцах», «Возрождение», «Париж», кн. 115, 1961, стр. 150: «Уявіть собі, що Київ не був би взятий і зруйнований татарами. Він би залишався столицею великої руської держави. А Москва б залишалась напівфінським затишним містечком. Тож *офіційною* мовою держави стала б не суміш старослов'янської та фінської мов, а *слов'яно-українська!* І український письменник Гоголь не мусів би писати російською, а Пушкін писав би українською» [24 червня 1993]. З роздумами Ключевського перегукуються такі висловлені в щоденниках розмірковування Олеся Гончара: «... походив Бунін, як свідчать біографи, з «литовської» (тобто білоруської або української) шляхти – Буньковський, і в родині його називали Яном <...> Росіяни дуже не люблять, коли їм нагадують такі речі. Що й Достоевський родом татаро-литовець, і Грибоедов насправді був Gzubowski (з повстанської польської родини), не кажучи вже про Гоголя, який для всіх «великоросів» був стовідсотковим «хохлом». То що ж тоді залишається пильнувачам імперської расової чистоти? Африканець – Пушкін?» [14 липня 1992]. Думку Ключевського Гончар називає блискучою фантазією. Ми ж відносимо цю думку-фантазію до так званих «сенсаційних» теорій українського глотогенезу (див. про це: [5, с. 11–42]) і ставимо в один ряд із «Велесовою книгою» – своєрідним літописом життя наших пращурів, героїчним епосом України-Руси, з концепцією польського й російського сходознавця Михайла Красуського про українську мову як ровесницю санскриту – давньоіндійську літературну мову, як найстарішу в Європі мову, як давнішу не тільки за всі слов'янські мови, а й за грецьку та латинську.

Олесь Гончар свідомий того, що вище знання, вище пізнання треба шукати не в наукових лабораторіях, а в глибинах санскриту, бо «там може виявитись не лише спресований у віках людський досвід, а може, досвід іще чийсь» [12 червня 1984], бо індійська цивілізація має багато спільного з європейською, і «в нашій мові багато

санскритських коренів, – дослідити б: чому?» [24 червня 1984]. Він певен, що наукова правда про походження української мови в недалекому майбутньому обов'язково восторжествує.

Погляд Гончара на першопочатки української мови, на те, «хто вони, люди найдавніших, праукраїнських племен?» [Там само], знаходимо і в записках, датованих 1975 та 1995 роками. У нотатці від 11 травня 1995 року Олесь Терентійович хоче пояснити американському президентові Біллу Клінтонові, який прибув із дружиною до Києва, що таке Росія, яку інший Президент США назвав «імперією зла»: «Росія – це дочка України, але дочка загребуща, агресивна, з домішкою дикої азіатчини». Україна ж триста літ була її донором, «живила її своєю кров'ю, віддавала їй свої таланти» [11 травня 1995]. Отже, і російська мова, за автором щоденників, – дочка української. Це не відкриття, а творча інтерпретація позиції Михайла Грушевського, який, бачачи спільне між українцями, білорусами й росіянами та специфічне – відособленість їхніх племен, твердив, що етнічні українські землі ще за часів Київської Русі заселяли українці, а «етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами».

У запису від 2 листопада 1975 року письменник згадує про смерть друга України великого англійського історика Арнольда Тойнбі, автора 12-томної історії людства, наголошуючи, що той, як і наш великий історик Грушевський, уважав Україну спадкоємицею Київської Русі, «був певен, що царистська історіографія принижує насамперед рос[ійський] народ, бо позбавляє його власної історії, її витоків (прив'язуючи його штучно до київ[ського] престолу)». Не погоджується Олесь Гончар із твердженням про те, що Україна є центром Європи (і не лише географічним). Він вважає це перебільшенням, яке тільки лестить нашому національному самолюбству. Центр Європи там, «де Гутенберг спорудив першу друкарню, де творили Мікеланджело і Рембрандт, де виник перший парламент, і з'явився перший роман «Дон Кіхот», і звідки йшли перші Магелланові кораблі відкривати Світовий океан... І це ж тоді, коли біля нашої святої Софії кози паслися в бур'янах після татарських погромів і лише ледь-ледь сходила над Січчю зоря майбутньої свободи <...> Ні, не треба прикрашувати нам свою історію» [8 травня 1991]. Не треба вдаватися й до інших крайнощів – ревізувати свою історію, применшувати власну гідність, переінакшувати минувшину, у чому нас пересвідчує знову ж таки автор «Щоденників», бо свята Софія – це наша історія, і наші кози паслися там [а не сусідські.

– М. С.]. Жаль, що Київську Русь поруйнувала татарська навала. Духом своїм ми належимо Європі, наголошує Олесь Терентійович, і, може, справді «ключ від майбутніх проблем континенту лежить у нашій українській кишені <...> будемо вірити» [Там само]. Вірити варт і в те, що Бог «відкрив нам дорогу до європейського дому! Бо тільки там Україна знайде свій порятунок, там – наша доля!...» [Там само].

Сучасне мовознавство прийняло версії Панаса Мирного й Олеся Гончара про коріння, походження української мови, зокрема ту, що наша мова, як і інші слов'янські, бере свій початок із мови спільнослов'янської або її сліди треба шукати в XI столітті, а не в XIV, оскільки в цей час вона мала своє самобутнє, цілком самодостатнє обличчя, вирізнялася з-поміж інших генетично споріднених мов власним фонетичним, лексичним, граматичним, стилістичним ладом.

Література

1. Гончар О. Цвіт слова народного / О. Гончар // Письменницькі роздуми : літературно-критичні статті. – К., 1980. – С. 296–303.
2. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. / О. Гончар ; упоряд., підготов. текстів, іл. матеріалу В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2002–2004. – Т. 1: (1943–1967). – 455 с. ; т. 2: (1968–1983). – 2003. – 607 с. ; т. 3: (1984–1995). – 2004. – 606 с.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори : у 6-и т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Держлітвидав, 1957. – Т. 4 : Оповідання. Пан Халевський. – 419 с.
4. Мирний Панас (П. Я. Рудченко) Зібрання творів : у 7-и т. / Панас Мирний. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 7 : Поезія. Публіцистика. Епістолярій. – 663 с.
5. Степаненко М. Рідне українське слово / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 391 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.

УДК 811.161. 2'276'373.43

О. А. Стишов

СУБСТАНТИВНІ КОМПОЗИТИ-НЕОЛОГІЗМИ В МОВІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

Стишов О. А. Субстантивні композити-неологізми в мові сучасних українських ЗМІ. Статтю присвячено вивченню різних типів іменникових інновацій, утворених основоскладанням, на матеріалі мови сучасних українських ЗМІ. Проаналізовано словотворчі, семантичні та стилістичні особливості композитів-неологізмів.

Ключові слова: композит, основоскладання, інновація, неологізм, словотвірчий тип.

Стишов А. А. Субстантивные композиты-неологизмы в языке современных украинских СМИ.

Статья посвящена изучению различных типов инноваций имен существительных, образованных основообразованием, на материале языка современных

українських СМІ. Проаналізовані словообразовательные, семантические і стилістические особенності композит-неологізмів.

Ключевые слова: композит, основосложнение, інновація, неологізм, словообразовательный тип.

Styshov O. A. Substantive composite neologisms in the language of modern Ukrainian mass media.

The article is devoted to the research of different types of compoundnouninnovations, based on the material of modern Ukrainian mass media. Word-forming, semantic and stylistic peculiarities of composite neologisms have been analysed.

Key words: composite, composition, innovation, neologism, word formation type.

Фактичний матеріал переконливо свідчить про активізацію в сучасній українській мові різних типів складних слів. Адже словоскладання відіграє важливу роль у номінативному й комунікативному процесах як у літературній мові, так і в не кодифікованих її різновидах – соціальних і авторських субмовах. Воно відбиває загальну тенденцію до зростання складних понять у різних царинах діяльності людини, її раціонального мислення, світосприйняття, а також почуттів, настроїв тощо. Такі одиниці – свідчення своєрідності певної мови, культури, традицій, менталітету народу – носія цієї мови.

Зарубіжна і українська мовознавча наука має значні напрацювання з вивчення різних типів складних слів із погляду виникнення і розвитку, структури й семантики, їхнього функціонування в різних дискурсах і стилістичного використання. Характерно, що в останні десятиліття засвідчено значне зацікавлення лінгвістів вивченням різних типів складних слів у мовах (О. Д. Мешков, Л. Ф. Омельченко, Д. О. Квеселевич, С. С. Воробйова, В. А. Карпюк, М. Бліхарський, Р. Гжегорчикова, Х. Ядацька, А. В. Березовенко, В. Л. Варановіч, В. Л. Григор'єв, О. А. Земська, О. С. Кубрякова, Т. І. Кочеткова, О. І. Моїсеєв, М. Я. Брицин, О. В. Петров, С. В. Гудилова, О. О. Лапшина, Л. І. Ніколаєнко, К. Хандке, Н. Marchand та багато ін.). Студіюванню названих одиниць в сучасній українській мові присвячено роботи Н. Ф. Клименко, Л. Є. Азарова, К. Г. Городенської, Є. А. Карпіловської, А. М. Нелюби, Ж. В. Колоїз, Г. М. Вокальчук, Г. М. Віняр, М. П. Годованої, Л. М. Ніколаєнко, І. Я. Мислави-Бунько, М. В. Бойчук та ін. Проте вважаємо, що назване питання в нашій мові потребує більш виваженого й ґрунтовнішого вивчення, оскільки корпус інноваційних складних одиниць у сучасній українській мові постійно зростає та урізноманітнюється, заповнюючи номінативні лакуни, що постійно виникають. Через це є актуальним студіювання різних типів композитів в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. Видається необхідним

виявити основні тенденції динаміки, закономірності оновлення корпусу названої категорії. Адже надзвичайно слухним є твердження українського лінгвіста Є. А. Карпіловської: «Можна без перебільшення стверджувати, що аналіз змін в українській мові зосереджує весь комплекс проблем сучасної мовознавчої науки. Саме цим спричинена увага до мовознавчої динаміки вчених, які працюють у різних мовознавчих галузях: лексикологів, лексикографів, дериватологів, граматистів, ономастів, стилістів і фахівців з культури мови. У центрі таких досліджень перебувають передусім інноваційні процеси в мові як один з найактивніших виявів мовної динаміки» [2, с. 3].

Мета статті – виокремлення й аналіз різних типів іменникових композитів-неологізмів, зокрема їх структурних, семантичних та інших особливостей на матеріалі мови сучасних українських ЗМІ.

Поява й інтенсивне функціонування таких одиниць у мові мас-медіа не випадкові: вони становлять найбільш зручний та економний засіб називання різноманітних предметів, понять, явищ, індивідуумів, нерідко ще й із семантико-стилістичною характеристикою. Такі складні інновації відбивають реалізацію в мові важливої тенденції до економії мовних засобів і зусиль, а тому мають також важливе прагматичне значення для дискурсу ЗМІ – економія дорогого ефірного часу та друкованого рядка. У нашій статті поняття «комполит» розглядаємо, ідучи за Н. Ф. Клименко [3, с. 262], у вузькому розумінні, тобто це складні слова, утворені основокладанням.

В аналізованій період помітна активізація деривації різних типів нових композитів-іменників, у творенні яких бере участь запозичена чи питома основа. Предметом нашої уваги є як загальномовні неологізми, так і оказіоналізми.

Загальновідомо, що більшість мовознавців розрізняють основокладання чисте і складно-суфіксальне, коли основи поєднуються за допомогою інтерфіксів *o*, *e* (*ε*), які дослідники вважають однією з основних релевантних ознак таких складних одиниць. Правда, дехто з лінгвістів виділяє ще складно-суфіксально-префіксальне основокладання [1, с. 129].

В українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчено незначну кількісну перевагу утворень основокладанням із суфіксацією (*однофракційник*, *високопосадовець*, *рідновір'я*) над композитами, деривованими чистим основокладанням (*блогосфера*, *металокрадій*, *нижчевартисть*).

Фактичний матеріал засвідчив, що більшість композитів-неологізмів виникає переважно на основі вільних словосполучень, пор.:

інженерія квіток (квітів) – квіткоїнженерія, утворення курсу [валюти] – курсоутворення, знати про страви – стравознавство, творення сюжету – сюжетотворення. Помічено, що в останні роки почастішали випадки творення таких одиниць за аналогією й завдяки асоціативному мисленню. Напр.: *цінопад, грошепад, голепад* (пор.: *снігопад, листопад*); *холодомор, кризомор* (пор.: *голодомор*); *гречкоїд* (пор.: *м'ясоїд*); *грошописець* «фальшивомонетник» (пор.: *іконописець*); *драконоборець* (пор.: *змієборець*) тощо. Однак зафіксовано також нечисленні утворення на основі фразем (відфраземні деривати) – *локишиновішання* (від *вішання (вішати) локишини (локишину)*); *новоукраїнець* (від *новий українець*), *грошороб* (від *робити (зробити) гроші* «мати (одержати) якийсь зиск, накопичити кошти, отримати прибутки внаслідок певних дій, операцій, продажу, спекуляцій тощо»), *козанострівець* (від *коза ностра* «сицилійська злочинна організація, яку дехто трактує як мафію»). Окремі композити-неологізми виникли в аналізований період завдяки калькуванню: *рукоборство* (з англ. *armwrestling* від *arm* – рука і *wrestling* – боротьба), *новомова* (з англ. *new speak*).

Варто докладніше проаналізувати структурно-словотвірні особливості композитів-неологізмів. Відзначаємо зростання продуктивності ряду компонентів (твірних основ) у нових складних словах, що можуть виступати як у пре-, так і в постпозиції. Серед них в останні десятиліття засвідчено збільшення давнозапозичених і нових іншомовних складників: **нафт-** (*нафтокороль, нафтопромисловик, нафтотрейдер, нафтобізнес, нафтомафія*); **грант-** (*грантодавець, грантоотримувач, грантопошукувач*); **грош-** (*грошодавець, грошописець*); **валют-** (*валютобязнь, валютодавець, валютотримач*); **-терапія** (*глинотерапія, дельфінотерапія, квіткотерапія, словотерапія, шокотерапія*), **-терапевт** (*працетерапевт, сміхотерапевт, глинотерапевт*), **-психолог** (*народнопсихолог, космопсихолог*), **-трейдер** (*зернотрейдер, газотрейдер*) тощо. З-поміж питомих твірних компонентів-основ продуктивними у процесі творення нових композитів у мові сучасних ЗМІ є такі: **народ-** (*народопсихолог, народослужитель, народоборець, народовірець*); **нов-** (*новопризначенець, новорухівець, новокомуніст, новобагатько*); **україн-** (*україноментальність, україноохоронець, україноканадець, україноненависник, українозневажець, нашоукраїнець*); **держав-** (*державознавець, державотворець, державобудівник*); **влад-** (*владодержець, владореформатор*); **творен-** (*програмотворення, підручникотворення, націстворення*); **нос-** (*мандатносець, імідженосець, кийконосець*); **слов-** (*слововилив, словообіг, словозбір*); **вір(а)-** (*віронетерпимість, рідновір'я, чужовір'я*);

світ- (світотворення, світостановлення, світовідношення, світовлаштування, світолад); **сам-** (самодіалог, самовозвеличення, саморуїнація, самоошукування, саморозвінчання); **-давець** (чекодавець, орендодавець, грошодавець, лізингодавець, хабародавець, житлодавець, грантодавець); **-люб** (каволюб, словолюб, людолуб, душолуб); **-творення** (державотворення, законотворення, громадянотворення, міфотворення) та ін. Характерно, що більшість наведених вище продуктивних твірних складників і слів виступають ключовими словами зазначеної вище доби. Пор. у контекстах: *Влада Азербайджану хотіла підкреслити, що дотримується світових тенденцій у боротьбі за екологічно чистий нафтобізнес.* gazeta.dt.ua; *Дельфіноterapia – новий напрямок реабілітації, що працює в Україні не більше 5 років* (www.dcp.org.ua); *Україноментальність творчих пошуків художника, його прагнення докопатися до коріння і основ національного почуття через фольклор свідчить про те, що він не пройшов поза тих романтично-екзистенційних ідей, які хвилювали українську інтелігенцію на початку ХХ століття* (<http://lib.ua-ru.net/inode/19811.html>); *Однак новобогатько соромиться свого походження і робить усе можливе, щоб навчитися хороших манер, здобути освіту і близько зійтися з представниками вищого світу* (www.zarlit.com/making/373p8.html).

Значна частина іменникових композитів-неологізмів чітко відбивають екстралінгвальні чинники розвитку мови, тобто всі найновіші виклики та віяння новітньої доби, пор.: *державотворення, новобогатько, нашоукраїнець, націсвиховання, кредитоотримувач, інтернетозалежність, моводемократія* та багато ін.

За нашими спостереженнями аналізовані слова здебільшого постали на основі кількох словотворчих моделей та словотворчих типів. Варто, на нашу думку, зупинитися на цьому докладніше.

Серед нових іменників-композитів найбільшу кількість становлять одиниці з першою субстантивною і другою дієслівною основою, утворені на основі об'єктної синтаксичної конструкції, до складу якої входить опорне дієслово недоконаного виду із залежним іменником, найчастіше без прийменника + певний суфікс. За названою моделлю постали такі продуктивні словотвірні типи на позначення назв осіб, які мають словотвірне значення «особи за певною професією, видом занять, посадою, соціальним станом, дією, поведінкою, рисою характеру, вдачею тощо»: 1) із суфіксом **-ець**: *носити мандат – мандатоносець, носити кийок – кийконосець, носити імідж – імідженосець, творити добро – добротворець, творити текст (тексти) – текстотворець, писати рими – римописець* «поет», *давати*

звіт – звітодавець, бороти вогонь – вогнеборець «пожежник», *вбивати народ – народовбивець* та ін.; 2) із нульовим суфіксом: *рубати правду – правдоруб, давити кнопку (кнопки) – кнопкодав, робити гондоли – гондолороб, жерти гранти – грантожер, жерти рекламу – рекламожер* та ін.; 3) із суфіксом **-ач**: *отримувати кредит – кредитоотримувач, отримувати лізинг – лізингоотримувач, тримати валюту – валютотримач, тримати чеки – чекотримач, шукати стиль – стилешукач, встановлювати право – правовстановлювач* та ін. Названа вище модель слугувала для продуктивного словотвірного типу на позначення назв конкретних предметів із загальною семантикою «той, що виконує певну дію, має певне практичне призначення» та нульовим суфіксом: *ділити борозну – борозноділ, різати плитку – плиткоріз, ловити жучків – жучколов* «прилад для ловлення жучків, тобто підслухок», *зачіпати ґрунт – ґрунтозачепи, возити баржі – баржовоз, возити пісок – пісковоз* тощо. Засвідчено також малопродуктивний словотвірний тип із схожим до попереднього значенням та суфіксом **-ач**: *приймати злив – зливоприймач, прокладати курс – курсопрокладач, розкидати сіль – солерозкидач*.

Досить значну групу, що постійно поповнюється, серед іменників-новотворів становлять композити, утворені чистим основоскладанням на основі об'єктної конструкції – стрижневого субстантива (переважно віддієслівного), який вимагає іменника у формі родового, знахідного чи орудного відмінка (іноді з прийменником). Перший продуктивний словотвірний тип об'єднує нові складні деривати на позначення різноманітних процесів і станів: *карбування слів – словокарбування, творення підручників – підручникотворення, творення словників – словникотворення, утворення права – правоутворення, утворення слогана – слоганоутворення, поклоніння кумирів (кумирам) – кумиропоклоніння, виховання нації – націєвиховання, споживання ресурсів – ресурсоспоживання, залежність від інтернету – інтернетозалежність* тощо. До другого малопродуктивного словотвірного типу входять субстантиви-інновації на позначення осіб за певною професією або видом занять: *торговець бензином – бензоторговець, виробник реклам – рекламовиробник*. Засвідчено ще й третій (також малопродуктивний) словотвірний тип із суфіксом **-ець**, за яким утворено поодинокі складні іменники, із семантикою «назва особи за фахом, певним заняттям, станом, місцем перебування»: *зона відчуження – зоновідчуженець, охорона здоров'я – охороноздоровець*.

Своєрідний різновид базових структур становлять займенниково-іменникові об'єктні конструкції, у яких стрижневий іменник (нерідко

віддієслівний) керує залежним займенником у родовому відмінку однини: *саморозвінчання – розвінчання самого себе* (займенник себе еліптизується). Його реалізує один словотворчий тип на означення опредметненого процесу над самим собою: *зомбування самого себе – самозомбування, кодування самого себе – самокодування, возвеличення самого себе – самовозвеличення, любування самим собою – самолюбівання, ошукування самого себе – самоошукування, цезор самого себе – самоцезор, імідж самого себе – самоімідж* та ін. Такі складні новотвори нерідко виражають іронічну оцінку вчинків і дій певних осіб, напр.: *Сьогодні, на жаль, у нас немає ніякої державної мовної політики – лише істеричні крики «рятуйте!» або зачумлене самозомбування: «наша мова калинова!»* (kharakternyk.in.ua/forum/viewtopic.php?id=956); *Необхідно навчитися адекватно оцінювати свої можливості, не вдаючись ні до самонищівної критики, ні до самовозвеличення, ні до самолюбівання* (old.niss.gov.ua/book/panorama/gutsal.htm).

Дещо меншу групу, порівняно з попередніми, становлять інноваційні композити, що спираються на атрибутивну синтагму – з головним іменником і залежним прикметником. Названі одиниці формують такі продуктивні словотворчі типи: 1) із суфіксом **-й-** для номінації певного поняття *рідна віра – рідновір'я, чужа віра – чужовір'я, пишні слова – пишнослів'я, російська мова – російськомов'я, живі слова – живослів'я, старший брат – стариобраття, зрілі літа – зрілоліття* та ін.; 2) із суфіксом **-ець** на позначення особи за певною заняттям, роботою, станом, посадою: *вільна боротьба – вільноборець, нове призначення – новопризначенець, висока посада – високосадовець, «Новий канал» – новоканалець.*

Близькою до попередньої словотвірної моделі є структура з атрибутивною синтагмою, але вже з головним іменником і залежним порядковим числівником. На її основі виник малопродуктивний словотворчий тип із суфіксом **-ець** на позначення особи за певною ознакою: *єдина кров – єдинокровець, єдиний податок – єдиноподатківець.* Напр.: *Не секрет, що багато в чому Україна змогла уникнути «безробітних бунтів» завдяки єдиноподатківцям і «тіньовій заробітній платі»* (www.personal-plus.net/420/7807.html).

Цікаво, що певна кількість аналізованих одиниць виникла на основі власних назв: *«Народна Рада» – народорадівець, Верховна Рада – верховнорадець, «Наша Україна» – нашоукраїнець, «Весела Січ» – веселосічовик.*

Важливо простежити стильові і стилістичні особливості іменникових неологізмів-композитів. Відомо, що в лексиці дискурс

сучасних ЗМІ – це поєднання двох протилежних шарів слів. З одного боку, корпус раціональної лексики, скерованої до розуму читачів, слухачів та глядачів. Серед останніх переважають нейтральні слова, а також значною мірою терміни з різних галузей знань і діяльності людини. Вони є переконливим свідченням впливу наукового і ділового стилів на публіцистику, зростанням інтелектуалізації як усього українського соціуму загалом, так і окремих громадян зокрема. Так, із-поміж аналізованих субстантивів виділяємо ряд тематичних груп лексики: науково-технічна (*біблісконотонім, родознавство, козакознавство, блогосфера, лезотримач, ґрунтофрез, шумогасник, повітрозбірник*), суспільно-політична (*однофракцієць, нашоукраїнець, законотворення, громадянотворення*), економічна (*єдиноподатківець, валютодавець, чековласник, грошопровід*), медична (*снідоносій, йододифіцит, звукотерапія, тромбоутворення, м'язобіль*), релігійна (*іконоприхильник, рідновір, храмозвід*), спортивна (*рукоборство, лижсеролер*), офіційно-ділова (*документопотік, документообіг, справочинство*) й ін., пор.: *Багато різних блогів та сайтів люблять сьогодні обмусолювати тему про стан української блогосфери в цілому – існує вона чи ні, розвивається чи в занепаді* (webdigest.com.ua/blogosfera/vse-pro-blogy); *Йодододифіцит призводить до зниження імунітету, що автоматично збільшує ризик інфекційних захворювань* (mmo-oz.at.ua/index/chim_nebezpechnij_jododeficyt); *Обсяг документообігу визначають відповідно до кількості вхідних, вихідних та внутрішніх документів за певний період* (www.vobu.com.ua/ukr/crib).

З іншого боку, для урізноманітнення викладу, надання йому свіжості й неординарності, дохідливості, а головне – образності, експресивності й емоційності, щоб дійти не скільки до розуму, а стільки до серця респондентів, публіцисти й автори матеріалів постійно вдаються до творення інновацій. Це зумовлено такою важливою рисою стилю ЗМІ, як постійне прагнення і пошук нової маркованості на тлі раціонального стандарту і штампів. Оскільки інформація в публіцистиці завжди розрахована на емоційне сприйняття, то у відповідних контекстах відбувається продукування таких дериватів, які містять у собі не лише змістове, а й стильове навантаження. Публіцисти й дописувачі часто вдаються до поєднання іншомовних і власне українських основ або афіксів чи книжного елемента з розмовним (рідше – жаргонним), тобто до незвичного структурування різних за семантикою, будовою, стильовою належністю словотворчих одиниць («поєднанням непеєднуваного»), також відтворенням конкретної мовної ситуації, аналогією, асоціативними зв'язками тощо. Так виникають влучні слова-

характеристики особи (переважно оказіональні), які нерідко виражають певне ставлення до індивіда, події, ситуації, явища: *віришолінець* «поганий поет», *рекламолуб*, *суржикомовець* «той, хто розмовляє суржиком», *наварообіг*, *дурносмак*, *лівосуддя*, *братоподання* та ін. Пор.: *А от наші рекламолуби завершили огляд передачі* (Телеканал «1+1», 21.11.10); *Персонаж, Андрій Васильович Сушко, як він сам себе називає «месний агроном і вправитель»*, *суржикомовець-жертва: «Пан ахвіцер, дозвольте* (ukrsence.com.ua/zmist-zhurnalu/ukraïnskij-smisl-1-2012).

У дискурсі сучасних електронних і друкованих ЗМІ для досягнення певного стилістичного ефекту автори також вдаються до емоційно-експресивних, образних композитів-запозичень із розмовно-побутового стилю (рідше – стилізації новоутворень під розмовність): *кучмовоз* «двоколісний візок середнього розміру для перевезення пакунків з одягом, речами», *зомбоязик* «телевізор», *кнопкодав*, *дурнороб*, *жабодуха* «задрість, жадібність», *членовозка* та ін. Пор.: *Добрый попит і ціну мають ручні двоколісні візки, яких колись не робили. Легка, делікатна, складана – то кравчучка. Давня народна назва «бідка» відмирає. Тяжкий залізний кучмовоз здатний витримати і центнер – то вже справжня біда* («Поступ», 25.05.01); *Виявилось, що [Рівненська] обласна рада переїмає досвід своїх колег з Верховної Ради, коли депутати при голосуванні тиснуть на кнопки та приймають рішення замість відсутніх однопартійців. Після скарг на «кнопкодавів» від опозиційних депутатів голова облради провів перереєстрацію* («Рівне вечірне», 28.04.11). Використання розмовних одиниць також зумовлене іншою визначальною ознакою аналізованого стилю – намаганням демократизувати та урізноманітнити виклад матеріалу, зробити його дохідливішим для пересічного громадянина, вплинути на емоції сприймача інформації, зацікавити його, переконати, спонукати до співпереживання, співчуття або викликати почуття неприйняття, осуду, зневаги тощо.

Спостереження над мовним матеріалом сучасних мас-медіа засвідчує, що з-поміж усіх нових маркованих назв істотно домінують одиниці негативно-оцінного характеру, серед яких переважають осудливі, іронічні, зневажливі, лайливі та навіть вульгарні слова: *пустомова*, *народовбивця*, *жлоболоди*, *українозневажець*, *українохульник*, *україножер*, *лохошукач*, *довбодзьоб*. Напр.: – *У вашій книжці є окремих розділ про формування Сталіна як **народовбивці**. Які ж чинники спричинилися до цього?* (day.kiev.ua); *Сам намісник Галичини, тобто перша особа після цісаря, граф Бадені, завзятий **україножер**, доцільно затримав стару систему виборів* (www.ji.lviv.ua/n63texts/hajda.htm). Це

відбувається тому, що більшість сучасних ЗМІ відбивають політичну, ідеологічну, етнічну, конфесійну боротьбу, продукують нерідко так званий «чорний піар», а іноді навіть потакають низьким смакам мовців, моді на знижене й вульгарне.

Інновацій позитивно-оцінного характеру нами зафіксовано значно менше: *душеопікун*, *блакитнопрапорник* «член ЄС», *хліботворець*, *землетрудиц* та ін. Пор.: *Що я селянка, донька хліботворця, Секрету з того зовсім не роблю. Люблю її, як хліб святий, як сонце. Себе за неї без вагань сплю* («Енергія», №9 (169), вересень 2011); *Культ успіху й багатства захопив землі землетрудиців. Зранку до ночі через телевізор ми споживаємо своє, вірніше, чуже гламурне щастя* («Пенсія», №88, лютий 2011).

Виявлено, що в сучасних українських мас-медіа найактивніше творяться й функціонують іменникові композити-неологізми в: а) заголовках, лідах газет і журналів, назвах теле- і радіопередач, програм тощо: *Вертоліт-«водожер»* (заголовок статті, «Україна молода», 10.06.05, с. 3); *Невсипуще телеоко* (заголовок статті, «Столиця», 14-20.12.01, с. 28); *«Цифросвіт»* (назва телепередачі); *«Вусолапохвіст»* (назва телепередачі); *«Відеолюх»* (назва музичної передачі); б) у гумористично-сатиричному дискурсі: *Голопунія*, *Моворосійськ* (Напр.: *Мій країна Голопунія живе добре! Пише Вам зять Омумбо Бонісімо Мутак голопупенко з Африки* (Укр. радіо, 21.04.04, о 9.12); в) дитячих газетах, журналах, передачах, мультфільмах: *драконоборець*, *запахобачення*, *радіоерик*, *дуркобол* (Напр.: – *Що ти робиши? – Винаходжу дуркобол* (Телебачення, ICTV, 17.02.02, о 17.46); – *Ми не миші, а радіоерики!* (Укр. радіо, 13.09.03, о 9.07); г) мові реклами: *осінній цінопад* та ін.

Цікаво, що серед аналізованих одиниць трапляються також і синонімічні утворення. Так, на позначення «народного депутата Верховної Ради України та інших рад» функціонують одиниці, на зразок: *верховнорадівець*, *значконосець*, *мандатоносець*, *білетоносець*, *кнопкодав*. Крім композита *верховнорадівець*, усі інші містять негативну оцінну семантику з відтінком іронії: *Як бачимо, вульгарний криміналітет, той, що був з татуванням і певним жаргоном, переходить під знамена «значконосців» різних рівнів, починаючи від районних рад* («Народна газета», 15.03.97); *Волаючи про соціальний захист малозабезпечених, мандатоносці захистили передусім себе, встановивши собі високу платню та всілякі пільги і відгородившись від відповідальності перед Законом депутатською недоторканістю* («Вечірній Київ», 19.09.95); *Другий секретар обкому коцюбиної партії*

переконає виборців, що в нинішній Верховній Раді майже нема «справжніх» комуністів, самі лише «запродавці, білетоносці», які два роки тому здали свою партію ні за цанову душу, а оці, легалізовані – такі справжні («Народна газета», №10(141), 1994).

Досліджено, що серед аналізованих утворень переважають іменники на позначення осіб, меншу групу становлять номінації конкретних предметів, назви абстрактних понять, процесів тощо.

Отже, іменникові композити-неологізми в мові сучасних ЗМІ розкривають невичерпні системні й асистемні можливості українського словотвору, виражально-зображальні інтенції мови. Надалі також варто глибше простудіювати такі одиниці в слов'янських, германських і романських мовах у зіставному аспекті.

Література

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова : Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Карпіловська Є. Зміни в структурі сучасної української мови та можливості їх моделювання / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2011. – С. 3–18.
3. Клименко Н. Ф. Композит / Н. Ф. Клименко // Українська мова : Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. ен-дія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 262–264.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2013 р.

УДК 811.161.2

В. Г. Сухенко

МОВА І ЧАС: УЗАЄМОДІЯ І РОЗВИТОК

Сухенко В. Г. Мова і час: взаємодія і розвиток.

Статтю присвячено колу питань, пов'язаних із функціонуванням мови в соціумі в контексті окремого часового виміру. Проаналізовано мовні явища, зумовлені змінами у світі останнього періоду; висвітлено мовний аспект неповноти культури кінця ХХ – початку ХХІ ст., проведено спостереження над мовою художніх творів.

Ключові слова: мова часу, суспільство, соціальний час, походження мови, унормованість.

Сухенко В. Г. Язык и время: взаимодействие и развитие.

Статья посвящена кругу вопросов, связанных с функционированием языка в социуме в контексте отдельного временного измерения. Проанализированы языковые явления, обусловленные изменениями в мире последнего периода; раскрыт языковой аспект неполноты культуры конца ХХ – начала ХХІ века, проведены наблюдения над языком художественных произведений.

Ключевые слова: язык времени, общество, социальное время, происхождение языка, нормированность.

Sukhenko V.G. Language and Time: interaction and development.

The article to the range of issues related to the functioning of language in society in the context of a single time dimension is devoted. The linguistic phenomena caused by changes in the world last period are analyzed, the linguistic aspect of the incompleteness of culture of the late XX – early XXI century is disclosed, observations on the language of art works are made.

Key words: the language of the time, society, social time, the origin of language, normalization.

«Мова часу» й «час мови». З початку появи науки про мову лінгвістів цікавила проблема взаємодії мови й часу, зв'язку мови та суспільства, тому що мова як засіб спілкування народжується й розвивається лише в суспільстві протягом окремого часового виміру.

Трансформація основних складових функціонування соціуму (політики, економіки, ідеології, культури, побуту) позначається в мові, яка фіксує відбитки різноманітних змін, перетворень, подій, що відбуваються в суспільстві в певний проміжок часу.

Дослідники відзначають важливість розуміння терміна «мова часу» (мова епохи) для визначення естетичної значущості якого-небудь етапу розвитку мови, а також при розв'язанні питання про способи можливої інтерпретації текстів окремого періоду. Більшість сучасних учених спирається на положення, висунуте В. В. Виноградовим, що *мова часу* – це сукупність мовних одиниць, які відбираються авторами текстів із загальнонаціональної мови, котра постійно розвивається, для вираження думок і почуттів, властивих конкретній епосі.

Беручи до уваги традиції вивчення мови часу, закладені в працях Р. О. Будагова, Г. О. Винокура, М. О. Карпенко, В. М. Русанівського та ін., звертаємо увагу на те, що мова будь-якого авторського тексту особистісна, індивідуальна, і лише за допомогою розуміння мови широкого кола авторів одного часу може бути адекватно зрозумілий і сам час.

Метою статті є аналіз мовних явищ, пов'язаних зі змінами в суспільстві останнього періоду, характеристика розвитку та сприйняття української мови на прикладі художніх творів кінця XX – початку XXI ст.

З кожним десятиліттям змінюється мовна ситуація, і хоч члени суспільства не перестають говорити зовсім інакше, але мова змінюється. Поясненням цьому є певні події, які призводять до змін у суспільстві в певний проміжок часу, що відбиваються не тільки на процесах політичного, економічного чи соціального устрою держави, а й на мові.

Період кінця XX й початку XXI ст., який прийнято називати зламом тисячоліть, позначений глобалізаційними змінами у світі, які створюють нові соціосеміотичні середовища для функціонування

мови і стають поштовхом для значних мовних зрушень. Це відбувається в результаті впливу на європейські й інші мови англійської мови і зникнення ідеологічного контексту, у якому функціонували східноєвропейські мови.

Останнім часом помітна увага приділяється вивченню «мови кінця ХХ ст.», аналізу лінгвістичних явищ (Б. М. Ажнюк, Д. Х. Баранник, О. Д. Дуліченко, С. Я. Єрмоленко, Л. А. Жданова, О. А. Земська, Л. Н. Зубатова, Ю. М. Караулов, В. В. Колесов, В. Г. Костомаров, Л. П. Крисін, Н. А. Купіна, Л. Т. Масенко, З. В. Подчасова, О. А. Семенок, Л. О. Ставицька, О. А. Стишов та ін.).

Час не існує поза соціальними змінами, бо події – це суть соціального змісту темпоральності, що характеризується тривалістю та послідовністю соціальних явищ у їхній взаємодії. Соціальний час – це форма буття соціуму, яка виявляється в зміні послідовних подій та складається із соціальних й індивідуальних уявлень. Поняття «соціальний час» використовують як узагальнення всіх різноманітних значень часу щодо суспільства, воно стає синонімом «історичного часу».

Зміни в мові пов'язані з кардинальними змінами в характері членування соціального часу, яке здійснюється через кількість подій, у тому числі комунікативних, що припадають на одиницю реального часу й визначають структуру інформаційного обміну.

Збільшення кількості соціальних подій, що припадає на часову одиницю, призводить до ущільнення реального часу й породжує в носія мови відчуття зменшення його лінійного обсягу. Відтак соціальний час під впливом динаміки економічних, соціально-політичних і семіотичних процесів піддається своєрідній компресії, яка здатна впливати на характер перебігу комунікативних подій і, відповідно, «тягне» за собою зміни у функціонуванні мовних засобів [6].

Однією важливою особливістю сучасного періоду розвитку мови стає посилення конкуренції між мовами світу. Вона є наслідком загальної інтенсифікації соціально-політичних процесів, з одного боку, а з другого, – викликана інтенсифікацією в сучасному світі процесів інформаційного обміну. Почали відроджуватися напівзабуті міноритарні мови – уельська, бретонська, галісійська, провансальська, гагаузька та ін. Симптоматично те, що в сучасних наукових дослідженнях лише одна зі світових мов – англійська – асоціюється з глобалізацією, у той час, як будь-яка інша мова, що характеризується меншою комунікативною або демографічною потужністю, розглядається як «неглобальна».

На основі цього в українській мові сучасного часу спостерігається активізація традиційних морфологічних способів словотворення.

О. А. Семенюк у своєму дослідженні зазначає, що активне запозичення іншомовної лексики призводить до активізації іншомовних морфологічних елементів (*мас-медіа, відеопортал*); до появи нових слів, що вказують на значущі для соціуму ознаки, якості й властивості явищ, реалій, людей (*інфляційний, мерчендайзер*); до активного використання словотвірних елементів, що виражають перебільшене (суперлятивне) значення (*мегаспорт, суперпозиція*); до активізації моделей з префіксами зі значенням зміни, повернення (*ре-, де-*) і префіксами *пост-, екс-*, що є певним показником динаміки соціальних процесів, змін у політико-економічній та інших сферах життя, мінливості пріоритетів та авторитетів (*деструктуризація, постмодернізм*); збільшення випадків використання афіксації, суфіксальних моделей, властивих розмовному стилю (як один з показників тиску розмовного середовища на книжні стилі, зниження загального мовного смаку та спрощення лексико-граматичних норм) (*інтим, офіціоз*) тощо.

З роками збільшується продуктивність утворення складноскорочених слів. Характерною рисою рекламних текстів, мови ЗМІ 90-х років є значна кількість абревіатур, що складаються як із власне українських, так і з іншомовних елементів (*МТС, UMC*).

Останнім часом зменшується кількість запозичень іншомовних лексичних одиниць в українську мову через посередництво російської. Ця тенденція була характерна для радянського часу. І хоч за інерцією в мові ЗМІ, індивідуальному мовленні правопис і вимова іноді відповідають старій (проросійській) схемі, нормативні тенденції, фонетичне й орфографічне освоєння запозичень відповідно до норм сучасної української літературної мови набирають силу. Особливо це виявляється в лексикографічній практиці. Наприклад: *Гельсінкі, ена, жури* та ін.

В. А. Звегінцев у книзі «Теоретическая и прикладная лингвистика» в екскурсі в історію лінгвістики відзначав зміну її місця в системі наукового знання, а також зрушення у ставленні суспільства до мови, яке характеризувало середину ХХ ст. Він писав: «Змінилося і саме ставлення до мови. Новітні розвідки в галузі мови вселяють до неї відчуття, схоже на недовіру. Раніше мовою користувалися бездумно, легко й вільно, захоплювалися її різноманіттям і невичерпністю, милувалися гнучкістю й барвистістю і любили відданою, шанобливою та інтимною любов'ю, змішаною з почуттям гордості. А тепер ретельно дізнаються, чи добросовісно мова виконує свої функції, чи не дозволяє собі яких-небудь надмірностей, що відхиляються від формальних приписів логіки, чи достатньо повно й точно передає «інформацію» [2, с. 13].

Сучасний стан української мови складається із системи функціональних стилів, різних форм існування (літературна мова як форма національної мови, що становить загальнонародний варіант мови, територіальні діалекти, діалектні варіанти в діаспорі, стратні варіанти мови). Як зразкове може розглядатися мовлення порівняно невеликого прошарку інтелігенції, що визначається високим ступенем унормованості на всіх рівнях мови. Другий страт становить масове літературне мовлення, що характеризується меншою мірою унормованості й може нести відбиток певного територіального діалекту чи професійного жаргону. Ним оволодівають громадяни в школі та після її закінчення. Наступний страт – це розмовно-побутове мовлення, якому властива більша довільність у користуванні мовними засобами. І, нарешті, жаргонне мовлення, що актуальне для спілкування молоді [5, с. 35].

Сьогодні значне коло людей не має запасу слів для вираження позитивних чи негативних емоцій. Лексична система української мови початку ХХІ ст. є відкритою, динамічно розвивається, відповідає на всі виклики часу й соціуму. Відомо, що в лінгвальній практиці кожного нового покоління з'являються певні мовні особливості порівняно з мовленням його попередників. Через це досить важливою тенденцією розвитку національного словника виступає мода на певні лексичні одиниці. Модні слова – це специфічний шар лексики, що містить слова іншомовні і стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання й семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини (*планишетник, бой-френд, онлайн-переклад, блог, дрес-код* тощо) [7].

У кожний історичний період життя народу окреслюється розуміння мови як суспільного явища. Питання періодизації історії української мови пов'язане з етногенезом українців, слов'ян, індоєвропейців. Її виникнення – тривалий процес, що охоплює багато століть. Дослідники радянського часу (М. Жовтобрюх, Л. Булаховський, В. Німчук), працюючи в межах офіційної доктрини про існування давньоруської мови, намагалися, залучаючи наукові відомості, установити час і витоки формування української мови. Так, наприклад, Леонід Булаховський уважав, що виразні лексичні, фонетичні, частково морфологічні ознаки української мови можна спостерігати вже в пам'ятках ХІІ ст.

Процес формування сучасних українських мовних особливостей тривав багато століть. Деякі з них з'явилися ще в мові східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України в VI–IX ст., інші – у період Київської Русі (IX–XIII ст.), значна частина – на пізніших етапах.

Більшість дослідників українського глотогенезу починає періодизацію української мови з праслов'янського періоду, коли в спільнослов'янській мові в східних її діалектах розвивалися майбутні протоукраїнські ознаки сучасної української мови. Найбільш суперечливим є період від розпаду праслов'янської мови до XIV ст.

Співіснування різних наукових концепцій та гіпотез є свідченням актуальності, складності та перспективності дослідження проблеми походження та періодизації української мови, розв'язуваної не одне століття. Немає потреби її прикрашати, посилювати якимись міфами й вигадками. Потрібно відштовхуватися від того, що українська мова має прямі, непрямі, опосередковані спільні моменти з іншими мовами слов'янського й неслов'янського світів.

Кожне нове століття характеризується глобальними змінами в усіх сферах життя людини, що зумовлює значне зростання темпів збагачення словникового складу мови. Унікальна властивість мови полягає в тому, що будь-яке слово в ній породжує інше. З'являються неологізми, професіоналізми, неофразеологізми, навіть, вульгаризми.

Представники класичного красномовного письменства старанно оминали згрубілу, просторічну лексику. У наші дні вона зі швидкими темпами переходить в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у поезії. Яскравий приклад наводить Л. А. Лисиченко: «Коли чують слово *зілля*, не згадують те різнотрав'я, щодо зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби» [5, с. 91].

Відбувається деестетизація мови, що особливо помітно на прикладі розвитку мови поезії як однієї із форм літературної мови. По-різному виявляються погляди на мову в один часовий проміжок, але різних за віком людей. Порівняймо:

Д. Білоус
РІДНЕ СЛОВО

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти *наше диво калинове,*
кохана материнська мова!
Несеш барвінь гарячу, яру
в небесну синь пташиним граєм
і, спивши там від сонця жару,
зеленим дихаєш розмаєм...
Плекаймо в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
Хай квітне, пломенить червоно
в сім'ї великій, вольній, новій.

О. Ірванець
ВІРШ ДО РІДНОЇ МОВИ

Як ти *звучиш калиново-дубово,*
Рідна моя, моя матірня мова!
Слово м'яке, оксамитове, байкове.
Слово є дідове. Слово є батькове.
І Білодідове. І Сивоконеве.
І Чорноволове вже узаконене...
...Вороне чорний! Даремно ти *крячеш!*
Ріднеє слово жис і є – бачиш?
Рідна моя, українська мова
Житиме вічно – *кльова, фірмова!*

Кінець ХХ століття подарував українській мові свободу. Сучасні письменники не обмежуються поетизмами, не цураються грубого слова (аби лиш воно було точним, аби лиш несло правду), натуралістичної деталі, мовби навмисне згрубілого образу. Наприклад, у творчості А. Охрімовича: *«де неба край, немов живіт у риби, потроху зблід, почервонів, палає...»* («Цвів спокій...»), *«сонце в зеніті нагадало сліпучо-білу електрику моргу»* («Ірраціональність мого безсоння»), *«Байдужий хлопчик-напівфабрикат в пустелі мозку виростив антену»* («В передчутті якогось справді чуда...»). То що ж це: навмисна приземленість чи нова поетичність?

«Мова – явище, яке завжди в дорозі, у розвитку...» [5, с. 31]. Це – креативний процес, у якому різні види номінації складають єдине ціле. На жаль, на сучасному етапі літературна мова стрімко наближається до мови вулиці, натовпу, смс-повідомлень, Інтернет-мови, що призводить до її обмеженості та пристосування до повсякденного життя. Тим самим руйнується культурний шар української літературної мови, тієї, яка вільно функціонує в сучасних засобах комунікації й управління, має достатню термінологію в усіх сферах науки, техніки, мистецтва, яка шанована у світі не тільки за красу й милозвучність.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
2. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
3. Коцюбинська М. «Поет між нами...» / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 154–158.
4. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : [навчальний посібник] / О. І. Крижанівська. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.
5. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія] / Л. А. Лисиченко. – Х., 2011. – 304 с.
6. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / О. Б. Ткаченко, Г. В. Зимовець, С. С. Єрмоленко та ін. – К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2007. – 352 с.
7. Стишов О. А. Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку ХХІ століття / О. А. Стишов // Вісник Запорізького національного університету : Філологічні науки : зб. наук. пр. – 2012. – С. 406–415.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.

МІСЦЕ УРБАНОНІМІВ У ЗАГАЛЬНІЙ КЛАСИФІКАЦІЇ ОНІМІВ

Титаренко А. А. Місце урбанонімів у загальній класифікації онімів.

У статті розглянуто основні принципи класифікації урбанонімів та запропоновано власну систематизацію урбанонімного матеріалу.

Ключові слова: урбанонім, урбанонімний простір, топонім, топонімний простір, онім.

Титаренко А. А. Место урбанонимов в общей классификации онимов.

В статье анализируются основные принципы классификации урбанонимов, предлагается систематизация урбанонимного материала.

Ключевые слова: урбаноним, урбанонимное пространство, топоним, топонимное пространство, оним.

Tytarenko A. A. The place of urbanonims in the main classification of onims.

The article discusses the problem of classification of urbanonim and offers the own system of classification.

Key words: urbanonimic space, urbanonim, toponim, toponimic space, onim.

Багато науковців звертаються до систематизації онімного матеріалу, однак, незважаючи на розвиток вітчизняної і зарубіжної ономастики, визначення онтологічної сутності онімної системи та принципів її класифікації все ще залишається дискусійним питанням у сучасній науці про власні імена. А засади класифікації – провідна складова будь-якої наукової праці в царині ономастики, адже «опис та аналіз власних імен неможливі без певної систематизації, яка або незримо присутня в онімній роботі як своєрідна платформа автора, або спеціально вводиться для чіткішого розмежування явищ» [6, с. 148].

Одночасно в лінгвістиці спостерігається зростання інтересу до вивчення урбанонімів, що засвічують дослідження О. Галай, О. Карпенко, С. Казакової, О. Суперанської, Н. Подольської та ін.

Урбаноніми належать до частково вивчених одиниць, хоч є чисельна група елементів онімного простору – назви внутрішньоміських об'єктів міст (назви вулиць, площ, районів та мікрорайонів, парків, організацій та установ та інше), які заслуговують на ґрунтовне вивчення. Крім того, сучасні дослідження урбанонімів переконують: їх виникнення та формування тісно пов'язане із загальними соціокультурними тенденціями розвитку суспільства, державною ідеологією, а також залежить від проявів національної ментальності мешканців певного регіону. Ці аспекти потребують детального розгляду і врахування під час

системної характеристики урбанонімів певного міста.

Дослідження питань місця урбанонімів у системі мови дає змогу історикам чіткіше описати картину мовного світу певного суспільства в певний історичний період, а також сприяє виробленню спільних орфографічних норм відтворення іншомовних назв, які складають значний відсоток міських та селищних назв. Актуальність нашої роботи зумовлюється зростанням інтересу до розвитку урбанонімної лексики як цілісної частини урбанонімного простору та невід’ємної складової мови загалом.

Мета дослідження – проаналізувати та систематизувати наявні в лінгвістиці концептуальні підходи до класифікації урбанонімів, а також подати комплексний аналіз семантичних та структурних особливостей урбанонімів. Поставлена мета передбачає розв’язання таких завдань, як-от: уточнити лінгвістичний статус урбанонімів в онімному просторі, визначити провідні принципи їх класифікації. Предметом статті є специфіка класифікації урбанонімної лексики, а об’єктом дослідження урбаноніми – назви внутрішньоміських об’єктів. Методологічним підґрунтям дослідження стали праці О. Карпенко, С. Казакової, О. Галай, М. Торчинського, Н. Подольської, О. Суперанської тощо.

Урбанонімний простір функціонує як цілісна система, у якій виникнення нових назв внутрішньоміських об’єктів, з одного боку, підпорядковане законам мови, а з іншого, – на цей процес впливають позамовні фактори, насамперед соціально-економічні, етнокультурні, етноментальні тощо. В урбанонімному просторі одночасно співіснують й старі назви, й нові, утворені згідно з нормами мови. Урбанонімний простір дуже мінливий, адже межі міста змінюють доволі швидко, й поступово залучають топоніми, ойконіми, полісоніми, гідроніми, комоніми тощо, які стають його невіддільною частиною. Урбанонімізація позаміських об’єктів безпосередньо відображає ті процеси, під впливом яких утворюються урбаноніми. У формуванні урбанонімії задіяні переважно топоніми – назви географічних об’єктів. Вони стають власними назвами, закріпленими у міському просторі. Це явище, а також те, що урбанонім, як і топонім, позначає географічне положення об’єкта, вказує на його розташування та виконує адресно-інформативну функцію, вплинуло на більшість класифікацій, запропонованих ученими: класифікація урбанонімів, як і топонімів, здійснюється на спільних засадах.

Так, в основу перших спроб класифікацій назв населених пунктів на регіональному рівні, створених в другій чверті XIX століття, були покладені три основні принципи систематизації топонімного матеріалу,

грунтовані передусім на лінгвістичних засадах: 1) лексико-семантичний; 2) морфолого-словотвірний; 3) бінарний (лексико-семантичний і словотвірний). Одним з перших авторів лексико-семантичної класифікації був П. Полянський, який диференціював місцеві назви на дві основні групи: 1) назви, утворені від імен власників поселень; 2) назви, що є показником топографічного положення. Такий підхід не охоплює всього розмаїття урбанонімів, бо не враховує тематично-семантичного аспекту у вивченні та структуруванні онімного простору загалом й урбанонімного зокрема. Однак у цих класифікаціях місце урбаноніма ще не визначено, урбаноніми не кваліфікуються як окремий різновид онімів. Насамперед це зумовлено тим, що процеси урбанонімізації – розширення міських просторів – ще не були такими активним, як у XX столітті. За такого підходу урбаноніми класифікують як оніми, що є складовою частиною топонімного простору і стоять в одному ряду з гідронімами, ойконімами тощо. Такі класифікації орієнтовані переважно на семантичний підхід. Наприклад, Ф. Миклошич [3] запропонував систематизацію, ґрунтовану на принципі семантичного поділу географічних назв, що стала традиційною для топонімних досліджень. Автор виокремив десять груп топонімів, що позначають: 1) землю; 2) воду; 3) рослинність; 4) тваринний світ; 5) колір; 6) будівлі; 7) заняття людей; 8) знаряддя праці; 9) етнічні назви; 10) назви, пов'язані з суспільним ладом. Такий підхід робив класифікацію простою і чіткою, але не досконалою, оскільки у дві-три топонімні групи залучалися одні й ті ж самі назви, не диференціювалися власні й загальні назви. Хоч у ній легко визначити місце урбанонімів як назв, пов'язаних з суспільним ладом, подібна класифікація, на наш погляд, є завузькою для такої широкої групи слів, адже урбаноніми – це не тільки назви будівель, але й вулиць, парків, площ, скверів, районів, мікрорайонів тощо.

Продовжуючи традиції Ф. Миклошича, ряд зарубіжних авторів такі, як-от, наприклад, Р. Траутман, Н. Марр, класифікують топонімний матеріал у дві групи за морфолого-словотвірним принципом: 1) топоніми, в основі яких наявна власна назва (ім'я, прізвище, прізвисько людини); 2) топоніми, в основу яких покладено загальноновживану лексику. Однак і цей підхід не допомагав систематизації онімного матеріалу та створенню стрункої системи власних назв внутрішньоміських об'єктів. Більш продуктивним, на наш погляд, є поєднання двох принципів – семантичного і морфологічно-словотвірного, як, зокрема, у топонімній класифікації А. Селищева та О. Лебедевої [3], що ґрунтується на поєднанні цих двох принципів. Такий подвійний спосіб систематизації топонімного матеріалу широко представлений у

сучасних регіональних дослідженнях топонімії України.

Н. Подольська пропонує два види класифікацій. Перша – зорієнтована на виявлення ознаки об'єкта, тобто систематизації назв, які належать до природних утворень, а також назв, які стосуються населених пунктів. Друга – скерована на власне лінгвістичний аналіз, зокрема, структурно-морфологічний аналіз, що дає змогу «виявити характерні для кожної території групи топонімів і уможлиблює відповідний підхід до матеріалу та його аналізу» [4, с. 222]. За такого підходу легко визначити місце урбанонімів серед розмаїття онімів у загальній системі онімного простору (ідеться про систему, яку ми визначили як провідну для нашого дослідження: оніми → топоніми → урбаноніми).

Український дослідник Ю. Карпенко розглядає чотири провідних класи топонімів: 1) топоніми, які виникли від загальних географічних назв або ознак відповідних об'єктів, а також власне географічні назви; 2) топоніми, сформовані від антропонімів, етнічних назв та інших загальних назв людей; 3) топоніми, утворені від назв предметів та явищ культури; 4) топоніми, походження яких важко з'ясувати [2].

У своїй класифікації науковець поєднує тематичний та структурно-лінгвістичний принципи. Увагу ученого зосереджено також на етимології топоніма, історії його виникнення й аналізу його соціокультурного й етноісторичного значення для певного регіону чи нації загалом. Такий підхід дає змогу представити певний онімний простір як цілісність – з огляду на синхронний та діахронний його розвиток – та проаналізувати первинні номінації географічних об'єктів. Якщо застосувати підхід Ю. Карпенка до класифікації урбанонімів, то їх легко структурувати та систематизувати завдяки поєднанню тематичного та структурно-лінгвістичного принципів. Одночасно можна визначити місце урбанонімів у загальній системі класифікації онімів: вони є частиною загального онімного простору, невіддільною складовою вужчого топонімного простору певного регіону, а відтак – становлять основу урбанонімного простору конкретного міста.

Особливу увагу дослідників привертає класифікація О. Суперанської, яка ґрунтується на структурно-морфологічному підході та категорійному принципі. Географічна класифікація за категоріями об'єктів у найбільш доступному вигляді виконується за об'єктами номінації. Авторка виділяє первинні топоніми, утворені від загальних назв безпосередньо, та вторинні, спродуковані на основі інших власних назв. Це дало змогу науковцю виокремити в онімному просторі чотири типи назв, їх характерні ознаки та представити точний і детальний опис різних категорій онімів. Так, російська

дослідниця виділила імена живих істот (антропоніми, зооніми, міфоніми); імена неживих предметів (топоніми, космоніми та астроніми, фітоніми, хремадоніми, назви засобів пересування, сортові та фірменні назви); власні назви як комплексні об'єкти (назви підприємств, товариств, спілок, назви ЗМІ, хрононіми, назви свят, кампаній, війн, творів літератури та мистецтва, документоніми, назви стихійних лих) [6, с. 174–205]. Такий підхід виявився найбільш прийнятним, оскільки сприяв класифікації онімів чи то відповідно до тісного зв'язку, установленого між власною назвою та об'єктом, чи то згідно з хронологічними, етнолінгвістичними, соціокультурними чи когнітивними аспектами (Таблиця 1). Крім того, у класифікації О. Суперанської чітко визначене місце урбанонімів – серед топонімно-культурних онімів, і цей підхід є, на наш погляд, правильним, однак дискусійним залишається виділення дромонімів і теонімів у загальну групу топонімів, адже назви доріг, шляхів, релігійних об'єктів є частиною урбанонімного простору. У класифікації урбаноніми є частиною загального топонімного простору, до якого входять гідроніми, ороніми, біоніми, ойконіми тощо. Це чітко відображає місце урбанонімів у загальній класифікації топонімів як суспільно-культурних онімів, вказуючи на їх роль у формуванні і фіксуванні, наприклад, історії міста.

Таблиця 1.

Топонімна класифікація за категоріями об'єктів О. Суперанської

	Категорії об'єктів	Характеристика категорій	Підкатегорії об'єктів	Характеристика підкатегорій
Топоніми фізико-географічні	Ороніми	Назви елементів рельєфу		
	Гідроніми	Назви водних об'єктів	Потамоніми	Назви річок
			Лімноніми	Назви озер
			Пелагоніми	Назви морів
			Гелоніми	Назви боліт
	Біоніми	Назви представників органічного світу	Фітоніми	Назви представників флори
Зоотопоніми			Назви представників фауни	
Комоніми			Назви сільських поселень	
Топоніми суспільно-культурні	Ойконіми	Назви поселень	Полісоніми	Назви міст, міських поселень
	Антропоніми	Назви, що походять від власних імен людей		
	Хороніми	Назви країн і областей		
	Теоніми	Назви релігійних об'єктів		
	Дромоніми	Назви доріг, шляхів		
	Урбаноніми	Назви міських об'єктів		

Лінгвістична класифікація топонімів, в основі якої лежить морфологічний принцип, також сприяла систематизації знань про оніми. Прикладом такої систематизації є класифікація О. Суперанської [5], створена на російськомовному матеріалі. Російська дослідниця зосереджує увагу на сучасній морфології географічних назв, уникаючи історичного розрізу й етимології. Її класифікаційна схема передбачає: 1) топоніми іменники: а) суфіксальні назви, б) безсуфіксальні назви; 2) складні топоніми; 3) вигадані слова; 4) двоскладні слова; 5) топоніми-словосполучення; 6) топоніми-прикметники: а) безпрефіксальні, б) префіксальні назви. Подібна класифікація охоплює всі можливі моделі словотворення топонімів сприяє систематизації та вивченню насамперед словотвірної структури власних імен – географічних назв, їхньої словотвірної специфіки.

Розробками топонімних класифікацій за категоріями об'єктів займався і білоруський учений В. Жучкевич [1]. Науковець виокремлює групи топонімів (Таблиця 2) за семантичними принципами. Поза увагою дослідника залишається принцип словотворення онімів, які, в окремих випадках, дають змогу уточнити їх семантику.

Таблиця 2.

Топонімна класифікація за категоріями об'єктів В. Жучкевича

Група топонімів	Характеристика топонімів
Загальногеографічні ландшафти	Топоніми, що вказують на фізико-географічні особливості місцевості
Географічні	Топоніми, які застосовують для річок, озер, інших гідрографічних об'єктів і їх геоморфологічних особливостей річкових долин, озерних улоговин тощо
Топоніми, що належать до рельєфу і ґрунтів	Топоніми, які застосовують для окремих форм рельєфу: горбів, гір, ґрунтового покриву певної території тощо
Флористичні	Топоніми, що походять від назв рослинних асоціацій
Соціально-географічні	Топоніми, що належать до типів житла і поселень
Економіко-географічні	Назви, пов'язані з промисловістю, сільським господарством, транспортом тощо

Класифікація В. Жукевича групує топоніми, однак місце урбанонімів у ній простежується нечітко, характеристики деяких топонімів а саме: топоніми, які походять від назв рослинних асоціацій; топоніми, що належать до типів житла і поселень; назви, пов'язані з промисловістю, сільським господарством транспортом тощо можуть бути легко застосовані до урбанонімів. На нашу думку, така класифікація не сприяє формуванню чіткої систематизації урбанонімів як окремого різновиду топонімів.

На таких же засадах розробляв свою класифікацію й російський

дослідник Е. Мурзаєв. Учений виокремлює такі топонімні групи: 1) назви з певними ознаками рельєфу; 2) назви, пов'язані з ознаками водних об'єктів; 3) фітотопоніми; 4) зоотопоніми; 5) антропоніми; 6) виробничі назви; 7) торгівельно-транспортні назви; 8) соціальні назви; 9) етнотопоніми; 10) ідеологічні назви. На думку Е. Мурзаєва, класифікація повинна містити відповіді на три питання: 1) що (називається), які об'єкти (річки, гори, ліси тощо); 2) якою мовою (українською, російською, англійською тощо); 3) чому (називаються), причини і зміст назви. Наукові дослідження за цими трьома принципами дають змогу визначати місце урбанонімів з огляду на тісний зв'язок із географією, лінгвістикою та власне топонімією. Позиція Е. Мурзаєва – цілком прийнятна для досліджень, спрямованих на комплексний підхід до аналізу місця урбанонімів у лексичній системі мови.

Осмысливши всі запропоновані класифікації, пропонуємо власну систематизацію урбанонімів, ґрунтовану на тематичному та мотиваційному принципах. Згідно з тематичним принципом виділяємо економічно-географічні й соціально-географічні урбаноніми. До соціально-географічних зараховуємо: *годоніми* – назви лінійних об'єктів населених пунктів, тобто вулиць, проспектів, набережних, бульварів; *агороніми* – назви площ; Серед економічно-географічних виокремлюємо: *фірмоніми* – найменування комерційних або державних підприємств та установ, які виконують не тільки адресно-інформаційну функцію, але й маркувально-диференційну; *ергоніми* – оніми на позначення державних, громадських та суспільно-політичних установ міста, промислових підприємств, заводів, фабрик тощо (це найбільш динамічний пласт лексики в урбанонімному просторі, адже його поява і зникнення з карти міста тісно пов'язане з соціально-політичними та соціокультурними змінами). Функція економічно-географічних урбанонімів у місті – позначати внутрішньоміські об'єкти, а також представляти на карті міста назви установ, організацій, підприємств тощо. Ці урбаноніми, крім того, що слугують для позначення внутрішньоміських просторових об'єктів, ще й несуть у собі етнокультурно-соціокультурне і навіть етноментальне значення, у них закодована історія міста як соціального, історичного та географічного об'єкта. Від інших урбанонімів вони вирізняються передовсім цією ознакою.

Тематичний принцип класифікації не суперечить лінгвістичному підходові, який дає змогу визначити місце урбаноніма в загальній структурі онімного простору міста. На основі структурно-семантично підходу можна диференціювати в онімному просторі урбаноніми, мотивовані: 1) антропонімами; 2) топонімами; 3) гідронімами;

4) ойконімами. Така класифікація розв'язує більшість труднощів, які виникають під час систематизації урбанонімів, оскільки вона враховує, що кожний урбанонім – це й адресно-інформаційна вказівка на певний внутрішньоміський об'єкт, і своєрідний символ міста. Адже виникає часто він як результат взаємовпливу багатьох позамовних чинників (стереотипів національного чи регіонального мислення, національно-самобутніх понять чи комунікативної діяльності місцевого населення тощо). Водночас будь-який урбанонім – це поняття, у якому втілено семантичні особливості урбанонімного простору міста, й лексична одиниця, в утворенні якої простежується дія словотвірних законів і моделей. Внутрішньолінгвістичні фактори визначають структуру урбаноніма, а відтак їх можна систематизувати відповідно до принципів класифікації загальної лексики, наприклад, за способом словотворення. Позамовні фактори (соціокультурні, політичні, етноісторичні тощо) також впливають на семантико-структурні особливості урбанонімів. Вважаємо будь яка класифікація урбанонімів повинна бути системною, структурно-семантичною, і тематичною.

Лінгвістичний статус урбанонімів загалом і окремих його різновидів (як-от: ергонімів чи фірмонімів) ще дискутується в українських дослідженнях, а структурно-семантичні моделі, притаманні урбанонімам, як власним назвам ще активно вивчаються й аналізуються у працях О. Карпенко, А. Беспалої, О. Белей, Л. Соколової та іншої учених. Однак більшість дослідників вказують на те, що утилітарна функція урбаноніма є провідною. Тому будь-яка класифікація, вочевидь, мусить бути орієнтована насамперед на тематичне групування цих онімів. Крім того, вважаємо за необхідне наголосити й на аналізі структурно-семантичних особливостей урбанонімів – у контексті насамперед діяльності людини та розвитку урбанонімного простору міста від найдавніших часів до сучасності. Так, наприклад, деякі виникнення і закріплення за внутрішньоміським об'єктами власних назв відбувається з огляду на різні, зазвичай, позамовні фактори: це може бути *вказівка на географічне положення та соціально-економічну роль у структурі міста* (наприклад, вулиця *Верхньобазарна* у Кривому Розі – це вулиця, яка була продовженням базарної і простягалася в тій частині міського простору, де починався підйом); іноді – *вказівка на економічну діяльність мешканців вулиці* (вулиця *Глинка* у Кривому Розі до 1913 року – це вулиця, у районі якої видобували глину для будівництва та побутових потреб); часом – від етноніма, коли в назві вулиці є вплив найменування етносу, який на ній переважно проживає (зокрема, так виникла назва вулиці *Німецька* в

Кривому Розі – на цій вулиці мешкали насамперед німці-ремісники).

Вищезазначені фактори є позамовними, але важливими у формуванні урбанонімного простору будь-якого міста, Кривого Рогу зокрема. Однак важливо вказати на те, що до 1917 року в найменуванні внутрішньоміських об'єктів велику роль відіграють насамперед не офіційні, а стихійні позамовні чинники. Лише після 1917 року, а згодом у 1923 року й упродовж усього періоду входження України до складу СРСР, урбанонімний простір міста формувався виключно офіційними директивами – наказами, і його розвиток був зумовлений передусім дією ідеологічних факторів.

Такі обставини розвитку та формування урбанонімного простору населених пунктів засвідчують: засади класифікації урбанонімів повинні враховувати не тільки лінгвістичні, але й позалінгвістичні фактори, які у процесі домінування міських об'єктів часто мають дуже важливе значення. Провідними принципами класифікації урбанонімів вважаємо: 1) інтерпретація урбанонімного простору як цілісного знакового простору, сформованого під впливом культурно-історичних факторів; 2) інтерпретація урбанонімного простору, у якому діють внутрішньолінгвістичні закони.

Згідно з першим принципом кожен урбанонім та його семантика в лексичній системі мови – це насамперед модель дійсності, яка зафіксована в мові і відображає уявлення мешканців міста, нації про буття. Урбанонім – це поняття, у якому відображено явища національної культури та історії. Цей принцип дає змогу використати групи урбанонімів за тематичними відмінностями. Другий принцип виявляється в тому, що урбаноніми утворюються відповідно до словотвірних моделей, типів та згідно зі структурно-семантичними законами, які діють у мові.

Аналіз наявних у лінгвістиці підходів до класифікації урбанонімів, сприяє уточненню їх лінгвістичного статусу: урбанонім – назва внутрішньоміського об'єкта, яка відображає семантичний образ міста, зафіксує історію розвитку урбанонімних структур, їх соціальну та етнокультурну функцію. Урбанонімний простір – сукупність урбанонімних одиниць, які підпорядковуються лінгвістичним та соціокультурним й етнокультурним законам. Систематизація різних підходів дає змогу уніфікувати розрізнені думки щодо термінології та визначити місце урбанонімів у загальній класифікації топонімів у такій послідовності: *онімний простір* → *топонімний простір* → *урбанонімний простір*. Урбанонімний простір – частина загального онімного простору, сформованого на засадах цілісності та відносної стабільності в розвитку.

Засадничими положеннями класифікації урбанонімів вважаємо

такі принципи, як тематична та структурно-семантична диференціація внутрішньоміських об'єктів. Відповідно, перший принцип визнає та характеризує роль урбанонімів у міському соціально-культурному просторі, а також їх географічно-економічне функціонування. Згідно з цим підходом можна виокремити в урбанонімному просторі:

- 1) урбаноніми, у яких відображені імена видатних історичних постатей;
- 2) урбаноніми, які виникли від назв внутрішньоміських об'єктів, розташованих поруч;
- 3) урбаноніми, які відображають географічні чи будь-які інші особливості того чи того внутрішньоміського об'єкта (історичні, етнічні, соціальні та інші);
- 4) урбаноніми, які фіксують соціальні чи економічні особливості в розвитку міста;
- 5) урбаноніми, у походженні яких простежується географічний принцип номінації;
- 6) урбаноніми, які мають іншомовний генезис.

Крім того, другий принцип класифікації – структурно-семантичний – відображає особливості мотивації під час називання внутрішньоміських об'єктів. Відповідності до цього принципу можна виокремити урбаноніми: 1) мотивовані антропонімами, 2) топонімами, 3) гідронімами, 4) ойконімами, 5) іншомовними одиницями.

Поєднання двох принципів класифікації дає змогу представити цілісну картину урбанонімного простору будь-якого міста, систематизувати увесь урбанонімний матеріал і слугує основою для подальших наукових досліджень у цій царині.

Література

1. Жучкевич В. А. Общая топонимика / В. А. Жучкевич. – Минск : Высшая школа, 1980. – 287 с.
2. Карпенко Ю. А. Топонимия Буковины : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ю. А. Карпенко ; АН УССР, Отделение л-ры, языка и искусствоведения. – К., 1967. – 41 с.
3. Методы топонимических исследований : сб. научн. тр. / отв. ред. А. К. Матвеев. – Свердловск : УрГУ, 1983. – 136 с.
4. Подольская Н. В. Некоторые формы славянизации иноязычных топонимов (на материале Новгородской территории) / Н. В. Подольская // Географические названия. – М. : Географгиз, 1962. – № 58. – С. 220–228.
5. Суперанская А. В. Имя через века и страны / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1967. – 96 с.
6. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2013 р.

**ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ВАРІАНТ»,
«ІНВАРІАНТ», «ВАРІАНТНІСТЬ», «ВАРІОВАННЯ»
У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

Ткач А. В. Про співвідношення понять «варіант», «інваріант», «варіантність», «варіювання» у слов'янському мовознавстві.

Основна мета дослідження – аналіз різноаспектних спостережень і неоднозначність позицій учених щодо вивчення таких наукових понять, як «варіант», «інваріант», «варіантність», «варіювання» у слов'янському мовознавстві.

Ключові слова: варіант, інваріант, варіантність, варіювання, формальні варіанти, варіантологія, мовознавство.

Ткач А. В. О соотношении понятий «вариант», «инвариант», «вариантность», «варьирование» в славянском языкознании.

Основная цель исследования – анализ разноаспектных наблюдений и неоднозначность позиций ученых по изучению таких научных понятий, как «вариант», «инвариант», «вариантность», «варьирование» в славянском языкознании.

Ключевые слова: вариант, инвариант, вариантность, варьирование, формальные варианты, вариантология, языкознание.

Tkach A. V. On Interrelation of Such Concepts as «Variant», «Invariant», «Variativity» in Slavic Language Study.

The main aim of study is to analyze different aspects of scientific observations on study of such concepts as «Variant», «Invariant», «Variativity» in Slavic Language Study.

Key words: variant, invariant, variativity, varying, formal variants, variantology, language study.

Терміни «варіант», «інваріант», «варіантність», «варіативність», «варіювання», «варіабельність» є досить поширеними в лінгвістиці й активно використовуються більшістю науковців для опису видозміни мовних засобів (тобто явища мовного варіювання). Ключовою ланкою такого термінологічного ряду є термін «*варіант*», що застосовується здебільшого у значенні різних проявів однієї й тієї ж сутності, яка при всіх змінах залишається сама собою (за В. Солнцевим).

На думку К. Горбачевича, варіанти слова необхідно розглядати як регулярно відтворені видозміни однієї й тієї ж лексеми, які зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексико-граматичного значення та розрізняються або фонетичними особливостями (вимова звуків, склад фонем, місце наголосу чи комбінація цих ознак), або формотворчими афіксами [1, с. 17].

Статус *термінологічного варіанта* (на прикладах різних

термінологій) у своїх дослідженнях визначали К. Авербух, В. Даниленко, Л. Боярова, О. Радченко, В. Лейчик, Е. Неженець, С. Худолєєва та ін. Ці вчені, осмисливши явище термінологічної варіантності у функціональному аспекті, дійшли висновку, що *варіанти* – це номінативні знаки, які співвідносяться з одним і тим же спеціальним поняттям. Вони переконані, що співіснування паралельних засобів вираження з одним лексичним значенням є насамперед результатом мовного прогресу та основним джерелом постійних перетворень у мові.

Під *варіантами* розуміються різні прояви одного й того ж значення, тобто видозміна якої-небудь мовної одиниці, яка, незалежно від усіх змін, є сталою (незмінною). Усі одиниці мови є варіативними. Варіативна будова слова обмежена особливою властивістю т. зв. «екземплярності». Ідеться про те, що кожна одиниця існує в кількох «примірниках» (проявах) без порушення основного лексичного значення. Саме існування окремої мовної одиниці називають варіюванням – співіснуванням багатьох її варіантів. У явищі варіантності лексем проявляється варіантно-інваріантна структура всієї мовної системи.

Інваріант – це абстрактне позначення однієї й тієї ж суті на відміну від її конкретних модифікацій – варіантів. Поняття «інваріант» – загальне значення одиниць, що варіюються, як деяка необхідна умова опису і тлумачення варіантів [3, с. 4–5]. Варіантно-інваріантний підхід до мовних явищ закріпився спочатку у фонології після появи праць Празького лінгвістичного гуртка та низки інших лінгвістичних шкіл. Поняття варіанта включало різні звукові реалізації однієї і тієї ж одиниці – фонем, а саму фонему кваліфікували як інваріант. Із фонології цей підхід був запозичений для вивчення інших рівнів мови.

У поняття інваріанта закладено основні властивості класу об'єктів, утворених варіантами. Це пояснюється тим, що інваріант не існує як окремий об'єкт, він не є представником класу. Це, насамперед, – назва класу щодо однорідних об'єктів. Так, досліджуючи варіантні одиниці, М. Карп'юк зазначає, що інваріант – це основна і найпродуктивніша одиниця в межах певного варіантного ряду [2, с. 59].

Інваріантність, на відміну від варіантності, характеризує загальні особливості предмета. Для варіантних термінів інваріантом буде сигніфікат (понятійний зміст мовного знаку; позначення). Напр., для словотвірних варіантів *вакцинація* і *вакцинування* інваріантом є такий понятійний зміст: «*введення вакцини в організм людини чи тварини*»; для варіантів *стенотермічний* і *стенотермний* інваріант – «*приспосований до певної температури*».

Відношення формальної модифікації слова і слова загалом вважаються варіантно-інваріантними, суть яких полягає в тому, що менш абстрактні одиниці мови виступають у функції варіантів більш абстрактних одиниць. Відношення між лексичними формами слова є парадигматичними.

Формальні варіанти мають категорійний характер і модифікуючого типу, і класифікуючого. З-поміж численних властивостей слова варіантність (у широкому розумінні), поряд із відтворюваністю, цілісністю, номінативністю, є однією із основних, постійних властивостей. Будучи власне лексичною ознакою, таке мовне явище належить, як і експресивність, інтенсивність, до неосновних властивостей слова. Воно, як і мотивованість, є перехідним.

Критерії визначення формальних варіантів лексем різноструктурні й мають різне значення залежно від окремих чинників. Наприклад, щодо особливостей (структури) формальної варіантності слова одні з них відіграють першорядну роль, інші – додаткову. Окремі критерії (словотвірні, мотиваційні) є більш важливими при характеристиці варіантної лексики в діахронному чи динамічному аспектах, аніж у синхронному. Критерії можуть змінюватися і залежно від рівня аналізу формальних варіантів слова. Так, ідентичність лексичного значення є умовою тотожності лексеми, що коливається в матеріальному плані.

Формальне варіювання монолексеми ми кваліфікуємо як формально-семантичне категорійне відношення ідентичних за значенням лексичних одиниць з видозмінами матеріальної бази, які виступають у тексті субститутами. Це мовні одиниці з одним (тотожним) предметно-понятійним макрокомпонентним значенням, що повинні збігатися в емотивно-експресивному, оцінному плані, однак можуть мати відмінності функціонально-стильового характеру.

Безперечно, процес варіювання форми – невід’ємна особливість будь-якої мови; об’єктивний і неминучий результат лінгвістичних змін.

Формальні варіанти включають і варіантні слова, і варіантоїди, що відповідають таким основним критеріям, як: рівнозначність; здатність до взаємозамінування в мові; збереження матеріальної оболонки основи (кореня); наявність в парадигмі коливаючого слова вихідної форми тощо. До ядра формальної модифікації належать власне варіанти слова – ті одиниці, які задовільняють вищезазначені критерії, а також критерій збереження тотожності морфем, що формують основу слова.

Варіантоїди – це одиниці (кореневі модифікації), мотивовані різними словами, т. зв. регулярні утворення з різними в матеріальному оформленні префіксами, суфіксами, їх наявністю чи

відсутністю тощо.

У сучасному мовознавстві чималий пласт лексем зазнає впливу варіювання. У цьому значенні варіюються всі елементи його зовнішньої оболонки: окремі фонемі, морфемі, акцентні та граматичні особливості. Варіюванню підпадають різні значущі частини слова (корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс, флексія). Зокрема, кожен елемент, який коливається, може бути незалежним і організовує низку інших видозмін чи залишатися ізольованою складовою варіюючого комплексу. Таким елементом, що формує / змінює різнохарактерні модифікації у словах, виступає найчастіше суфікс; може змінитися закінчення чи інші граматичні показники; відбувається коливання кореневої морфемі; змінюється структурна довжина лексеми; піддається зміні акцентна властивість слова тощо. У результаті виникають групи таких формальних варіантів, як афіксальні, акцентні, словотвірні та ін.

Отже, варіантність – поняття про різні способи вираження будь-якої мовної суті як про її модифікації, різновиди або як про відхилення від деяких норм.

Розглядаючи варіантність слова як проблему мовної норми, К. Горбачевич характеризує її як «незвичне явище мови, <...> навіть аномальне» і водночас таке, що «служить ніби компромісом між вічним прагненням до поновлення мови і оборонної реакції на все нове, незвичне» [1, с. 8–9]. Учений вважає, що «варіантність» – це не лише прояв нестійкості мовних норм. Можливо, навпаки – нестійкість норми є наслідком варіювання [1, с. 9]. Ми поділяємо думку К. Горбачевича про те, що формальне варіювання слова є «однією з причин парадигматичної надлишковості сучасної літературної мови» [1, с. 203]. Адже, на переконання дослідника-лінгвіста, це – менш «болючий перехід від старої якості мови до нової» [1, с. 203], досить оптимальна можливість вибору між конкуруючими одиницями.

Нинішня варіантологія перебуває на стадії становлення, оскільки її зрілість, як і зрілість будь-якої наукової дисципліни, визначається розробкою термінологічного апарату, впорядкованістю емпіричної бази, наявністю великої кількості джерел, різноаспектністю вивчення об'єкта, активним використанням у практичній діяльності.

Література

1. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма / К. С. Горбачевич. – Л. : Наука, 1978. – 238 с.
2. Карп'юк М. Д. До питання про класифікацію варіантів слова / М. Д. Карп'юк // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 59–61.
3. Неженець Е. В. Вариантність російських термінів юриспруденції в системному

та комунікативно-прагматичному аспектах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Російська мова» / Е. В. Неженець. – Дніпропетровськ, 2003. – 23 с.

4. Солнцев В. М. Вариантность как общее свойство языковой системы / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 31–42.

5. Ткач А. В. Словотвірна ідентичність / варіантність української медичної термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. В. Ткач. – К., 2009. – 20 с.

6. Худолєєва С. П. Про природу термінів-синонімів / С. П. Худолєєва // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 49–52.

7. Худолєєва С. П. Термін і його лінгвістична сутність / С. П. Худолєєва // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 60–69.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2013 р.

УДК 811.161.2'367

Р. О. Христіанінова

БЕЗПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Христіанінова Р. О. Безполучникові складносурядні речення в сучасній українській мові.

У статті комплексно досліджено безполучникові складносурядні речення, зацентовано увагу на специфіці їхньої формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації. Визначено характерні ознаки, що уможливають зарахування тих чи тих безполучникових конструкцій до складносурядних, констатовано, що найпосутнішою з цих ознак постає граматична рівноправність предикативних частин та неспрямований синтаксичний зв'язок між ними.

Ключові слова: безполучникове складносурядне речення, граматична рівноправність предикативних частин, неспрямований синтаксичний зв'язок, сурядний зв'язок.

Христианинова Р. А. Бессоюзные сложносочиненные предложения в современном украинском языке.

В статье осуществлено комплексное исследование бессоюзных сложносочиненных предложений, акцентируется внимание на специфике их формально-грамматической и семантико-синтаксической организации. Определены характерные признаки, которые дают возможность отнести те или иные бессоюзные конструкции к сложносочиненным, констатируется, что наиболее существенным из этих признаков является грамматическое равноправие предикативных частей и ненаправленная синтаксическая связь между ними.

Ключевые слова: бессоюзное сложносочиненное предложение, грамматическое равноправие предикативных частей, ненаправленная синтаксическая связь, сочинительная связь.

Khrystianinova R. O. Asyndetic compound sentences in modern Ukrainian language.

Asyndetic compound sentences are comprehensively investigated in the article, it is emphasized the specifics of their formal-grammatical and semantic-syntactic organization. The

characteristic features that make the admission of certain asyndetic structures to compound sentences are determined; it was stated that the most important of these signs is a grammatical equality of predicate parts as well as non-directional syntactic connection between them.

Key words: asyndetic compound sentences, grammatical equality of predicate parts syntactic non-directional connection, coordinated connection.

Постановка наукової проблеми та її значення. До середини ХХ ст. складносурядними традиційно вважали як сполучникові, так і безсполучникові речення, предикативні частини котрих рівноправні, граматично незалежні одна від одної. У 50-х роках минулого сторіччя М. С. Поспелов запропонував принципово нове розуміння безсполучникових складних конструкцій: їх було визнано особливим структурно-семантичним класом складних речень і протиставлено складносурядним та складнопідрядним [6]. Під впливом наукових розвідок цього вченого безсполучникові речення як окремий тип розглядають багато українських синтаксистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст., у зв'язку з чим до складносурядних речень зараховують тільки сполучникові конструкції [4; 5; 7; 9; 10 та ін.]. Проте окремі мовознавці вбачають ознаки складносурядних речень і в частині складних безсполучникових конструкцій незамкненої структури. Зокрема російська дослідниця В. А. Белошапкова дає визначення складносурядних речень тільки на основі сурядного зв'язку і розглядає серед складносурядних речень безсполучникові конструкції відкритої структури [2, с. 656; 8, с. 520].

В україністиці останні десятиріччя ХХ ст. та початок ХХІ ст. ознаменовані розробленням засадничих принципів якісно нового підходу до аналізу граматичних одиниць – функційно-категорійного. Фундатором його є відомий український мовознавець І. Р. Вихованець, який і запропонував відмінну від традиційної класифікацію складних речень, побудовану на основі типів синтаксичного зв'язку між предикативними частинами. Відповідно до основних типів цього зв'язку він виокремив чотири класи базових складних речень: складносурядні, складнопідрядні, складні речення зі взаємозалежними частинами та безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком [1]. Підкреслимо, І. Р. Вихованець вважає, що «визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполучниковий різновиди цих конструкцій» [1, с. 304]. На його думку, «належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень визначається типом синтаксичного зв'язку – сурядним і підрядним, які виявляють тотожні синтаксичні властивості як у сполучникових, так і

безсполучникових складних реченнях» [1, с. 348]. Згідно з функційно-категорійним підходом до складносурядних речень належать і сполучникові, і безсполучникові утворення, предикативні частини яких поєднані сурядним зв'язком. Запропоноване потрактування лінгвістичної сутності складносурядних речень, на нашу думку, найпереконливіше та найумотивованіше, адже вибудовано його в одній логічній площині. Отже, головною диференційною рисою складносурядних речень є сурядний зв'язок між предикативними частинами, що постають як граматично незалежні один від одного структурні компоненти складного речення і можуть бути поєднані за допомогою сполучників і без них.

Мета цієї розвідки – обґрунтувати можливість зарахування до складносурядних речень окремих типів безсполучникових конструкцій, проаналізувати формально-граматичну й семантико-синтаксичну структуру безсполучникових складносурядних речень, виокремити їхні семантико-синтаксичні типи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Визначальною диференційною ознакою, що розмежовує основні типи синтаксичних зв'язків, править напрямок синтаксичної залежності між компонентами, поєднаними між собою синтаксичним зв'язком. Сурядний зв'язок поєднує рівноправні, граматично незалежні один від одного компоненти, а отже, є неспрямованим, форма цього зв'язку – незалежна координація. Отже, граматична рівноправність предикативних частин, відсутність формально-граматичної залежності між ними постає основною ознакою складносурядних речень. Такі частини зазвичай поєднані сполучниками сурядності, що постають виразниками розгляданого зв'язку, однак можливе й безсполучникове поєднання граматично рівноправних частин, що дає підстави зарахувати до складносурядних речень і частину безсполучникових конструкцій. Характеризуючи безсполучникові складносурядні речення, І. Р. Вихованець наголошує, що в системі типів складносурядного речення безсполучникові утворення посідають незначне місце. Вони не мають такої розгалуженості семантико-синтаксичних відношень, яка властива сполучниковим складносурядним конструкціям, і функціонують у сфері однієї з груп складносурядних речень відкритої структури – єднальних складносурядних речень зі значенням переліку. Потенційна необмеженість сурядного ряду й однотипність предикативних частин якраз і становлять специфіку безсполучникових складносурядних речень [1, с. 304–305]. У таких реченнях можливі два різновиди семантико-синтаксичних відношень – одночасності дій, процесів або станів та їхньої часової послідовності.

Відтворювані в структурах зі значенням одночасності дії і факти об'єднані одним часовим відрізком. Перелічувані дії і явища перебувають у плані минулого: *Калюжі миттєво пересохли, запах мокрої землі та хробаків здуло в гори* (5, с. 14); *Сонце палило, нагріте різнотрав'я пахтіло медовим духом, васильки та чебрець наче пригорілі були, поникло стояла шавлія з темно-синіми квітками та залізник з рожевим цвітом...* (2, т. V, с. 479); теперішнього: *Нас літаки несуть над хмарами, Везуть на море кораблі* (8, с. 439); *Лише полум'я жовте черево, Важкувато сопе димар, Галасує від болю дерево, Піднімаючись димом до хмар* (10, с. 5) або майбутнього: *Майне перехожий; прогуркоче трамвай; з диким вереском промчить кудись колона криваво-червоних пожежних машин* (2, т. IV, с. 17); *Пройдуть зливи, замовкнуть грози, Задрімають вітри на ланах...* (10, с. 42). Предикативні частини, об'єднані відношеннями одночасності, можуть мати спільний компонент – найчастіше детермінант або навіть підрядну частину: *І як завжди, але й не так Співають птиці, квітне мак, Хмарки пливуть, ліси синіють, Попід гаями ріки мріють* (8, с. 450); *Скоро зима забіліє снігами, вдарять морози...* (8, с. 75); *Коли вона прокинулась, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ...* (1, с. 178); *Коли Яворницький розповідав про це, очі його загорялись гнівом, суворими ставали слова...* (4, с. 384). Спільний компонент зазвичай має чітко закріплене місце – стоїть у препозиції. Він виконує важливе семантичне навантаження: вказує на те, коли, де чи як відбувається все перелічуване в наступних предикативних компонентах. Препозицію спільного члена С. І. Дорошенко вважає конститутивною прикметою розглядуваного різновиду безсполучникових речень [3, с. 81]. Як значеннево однорідні, компоненти одночасового плану зазвичай не мають чіткої закріпленості щодо порядку їхнього розташування, що дає змогу вважати безсполучникові складносурядні речення одночасності граматичними одиницями з гнучкою структурою.

За І. Р. Вихованцем, безсполучникові складносурядні речення, які вказують на відношення одночасності дій, процесів або станів, виявляють найвищий ступінь однотипності предикативних частин [1, с. 305]. Присудки в усіх предикативних частинах таких речень уживають зазвичай у тих самих часових формах: *Золотіє вечірня тополя, Дивним світлом горять небеса* (8, с. 438); *Павук снує невтомно сіті, Бджола нектар з квіток збирає* (8, с. 448); *Ліси у ряст убралися барвисто, Дощами квітень рясно відшумів* (8, с. 59). Для відтворення подій, що стосуються теперішнього часу, зрідка можливе поєднання предикативних частин із формами теперішнього й минулого часу, але

наголосимо, що предикативні частини з формою минулого часу завжди стоять у постпозиції, вони фіксують збережений дотепер результат завершених дій: *Відлітають птахи, облітають сади, Спорожнили поля і городи* (8, с. 45); *Осінні дощі безкінечні і сірі, Птахи відлетіли, сховалися звірі* (8, с. 67). Перенесення цих складників у препозицію змінює часове співвідношення передаваних подій – предикативні частини з дієсловами минулого часу постають як такі, що відтворюють події, які відбулися раніше, пор.: *Спорожнили поля і городи, відлітають птахи, облітають сади; Птахи відлетіли, сховалися звірі, осінні дощі безкінечні і сірі*. Однотипність предикативних частин часто спричиняє їхній паралелізм: *Падав і не падав перший сніг, курилась і не курилась земля, підбиваючись під розкошлану димчасту куделю осіннього вечора* (11, с. 60); *Довго спали вітри у ярах на припоні, Довго тиша гнітюча полями повзла...* (10, с. 38); *Ще не лякає слово «стронцій», Ще можна ніжитись на сонці, Ще чиста в Прип'яті вода, Іще чорнобильська біда І всюдисуца небезпека І нереальна, і далека...* (8, с. 443). Розглядані безсполучникові складносурядні речення досить поширені в сучасній українській літературній мові. У художніх творах, особливо поетичних, вони часто функціують поряд із такими самими сполучниковими, пор.: *І пісня лунала, і чарка кружляла, І душу душа у любові купала* (8, с. 161); *І птиці щебечуть, і шепче колосся, І ніжний вітрець розвіває волосся* (8, с. 226); *Сніги у дощі перейдуть, І знову усе стрепенеться, І жваві струмки потечуть, І жайвір у небі зметнеться* (8, с. 443); *Поволі слід за ними заростає, І дощ свинцевий землю засіває, І дно ріки встеляють блискавки, І, розметавши крила, ластівки Ширяють на чорнобильських вітрах, І чорні хмари навівають страх* (8, с. 68–69). Нерідко однотипні сурядні частини поєднані в одному ряду і сполучниками, і без них: *Цвіркун сюрчить, і сад шумить, Снуються тіні волохаті* (8, с. 431); *Цвіте барвінок, рясцвіте, І терен зацвітає* (8, с. 455); *Іржуть коні, дзвенить далечінь, і плавом пливають назустріч втомлені капітулюючі війська...* (1, с. 415). Отже, безсполучникові і сполучникові складносурядні речення зі значенням одночасності є формально-синтаксичними варіантами єднальних складносурядних речень з таким самим значенням.

Однотипними постають і предикативні частини: а) з формами наказового способу: *Хай брехня твоє слово дугою не вигне, Хай не вірить твій розум в убогі слова* (10, с. 35); б) співвідносні з номінативними простими реченнями: *Вечір, поле, дорога в пишиці...* (8, с. 95); *Бур'ян, трава, дрімота* (8, с. 291), що також уможлиблює зарахування подібних безсполучникових конструкцій до єднальних складносурядних речень, пор.: *Хай брехня твоє слово дугою не вигне і*

хай не вірить твоїй розум в убогі слова; Садок, і пасіка, і дід... (8, с. 207). Так само вважаємо за можливе розглядати як складносурядні єднальні речення безсполучникові утворення на взірць: *Так є, так було завжди, так, мабуть, довіку буде*, пор.: *Так є, і так було завжди, І так, мабуть, довіку буде* (8, с. 80).

У безсполучникових складносурядних реченнях зі значенням часової послідовності предикативні частини відтворюють перелік дій, фактів, явищ, котрі змінюють одні одних у часовій послідовності, що спричиняє закріпленість порядку предикативних частин і відповідно потрактування структури таких речень як негнучкої. За типову ознаку безсполучникових складносурядних речень часової послідовності зазвичай правлять різні форми присудків, лексичні показники часової послідовності та загальний зміст усієї складної конструкції: *Достигло жито, споловіло жито, Вогнем червоним палахкочуть маки* (8, с. 441); *До війни, невдовзі після закінчення металургійного інституту, теперішній секретар керував заводською партійною організацією, потім висунули в міськком, далі в обком, під час війни став на одному з фронтів генералом* (3, с. 493); *Чорний згорток шкіри тьмяно блиснув у нього в руках, потім він витяг кілька пар червоноармійської білизни, два відрізи на шинелю, три пари нових галіфе, білу байку на онучі* (12, с. 216); *У ті ночі своєї самотності та неприкаяності Таня, блукаючи по слідах свого кохання, непомітно для себе заходила на вулицю Вільної академії... звідти щось вело її на студентський «острів Кохання» над журавлівською кручею...* (2, т. IV, с. 8); *Минула осінь, одвіяла-відхурделила зима, настала бентежна пора рясту, пора зацвітань і одцвітань* (11, с. 13).

Детальний аналіз формально-граматичної і семантико-синтаксичної структури безсполучникових складних конструкцій дає змогу, крім проаналізованих, зарахувати до складносурядних речень ще кілька їхніх груп.

Зокрема, є всі підстави віднести сюди безсполучникові утворення, предикативні частини яких пов'язані одним предметом думки: *Костюм теліпався, наче на вішалці, схудла шия сірником стирчала з великого коміра, Василь Гнатович затяг міцніше краватку і рішуче, посуплений... вийшов із спальні* (7, с. 31); *Життя було, воно брало своє...* (3, с. 423). С. І. Дорошенко назвав їх «безсполучниковими складними структурами із значенням сумісності дій» та визначив такі їхні специфічні риси: 1) вони не формують однорідного ряду перелічуваності; 2) у вираженні присудків предикативних інгредієнтів не завжди дотримана одночасність, хоч і немає послідовності в називанні дій [3, с. 85].

Здебільшого в цих реченнях попередня предикативна частина має загальніший зміст, вводить тему висловлення, а наступна частина її конкретизує. У таких конструкціях найчастіше в одній предикативній частині маємо іменник, а в іншій його замінює займенникове слово: *Поруч, без вітру, просто від давнини чи дум зітхнув посивілий журавель, до одного кінця його навіки була ув'язана колода, на другому – у свіжій бадді вода перехоплювала теплу зоряну обніж* (11, с. 81), інколи друга частина неповна, у ній пропущене слово, яке називає спільний предмет думки: *Дочекалася мати сина, Повернувся з війська...* (8, с. 437) – *Дочекалася мати сина, він повернувся з війська; Прозора скляна веранда, залита сірим грозовим світлом, вікна в підтьоках дощу...* (5, с. 12) – *Прозора скляна веранда, залита сірим грозовим світлом, її вікна в підтьоках дощу*. Паралелізм предикативних частин для цих речень є хоч і можливим, але нетиповим явищем: *О дванадцятій в хаті тихо, О дванадцятій в хаті ясно, О дванадцятій ночі в хаті* (8, с. 439); *Ніч підходила з гуркотіннями, Ніч несла божевілля й жах, Плазувала потворними тінями У нервово дружних куцах* (10, с. 76); *Ми – цвіт нації, ми – цвіль нації* (5, с. 14). Безсполучникові конструкції, предикативні частини яких пов'язані одним предметом думки, не завжди допускають уставлення сполучників сурядності, але граматична рівноправність їхніх предикативних частин безперечна, що й умотивовує можливість потрактування їх як складносурядних речень. Ці речення також виражають єднальні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

Ще одну групу єднальних складносурядних безсполучникових речень, на нашу думку, утворюють конструкції з обмежувальним значенням, у другій предикативній частині яких наявні частки *тільки, лише (лиш)*: *До самого села не трапилося жодної живої душі, тільки де-не-де кам'яні хрести знов білили над шляхом...* (1, с. 28); *Вранці ...помітно безлюдніє Зачіплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги* (3, с. 429); *Він не знав ні болю, ані ран, Лиш ганьба на все життя зосталась* (8, с. 442); *Дерева в заметах по крони, Безмовна лежить далина, Лише галасливі ворони Над лісом кричать дотемна* (8, с. 250). Подібні утворення можна легко трансформувати в складносурядні сполучникові речення, пор.: *До самого села не трапилося жодної живої душі, і тільки де-не-де кам'яні хрести знов білили над шляхом; Вранці помітно безлюдніє Зачіплянка, і тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги; Він не знав ні болю, ані ран, і лиш ганьба на все життя зосталась; Дерева в заметах по крони, Безмовна лежить далина, і*

лише галасливі ворони Над лісом кричать дотемна. І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська і тільки, і лише вважають сполучниковими поєднаннями: *Уже й збігла вода, і тільки де-не-де в маленьких калюжах спалахує рання зоря* (В. Земляк); *Веселиться молодь, і лише ордени на грудях у юнаків нагадують недавню війну* (Ю. Яновський) [7, с. 609]. Таке потрактування видається не зовсім коректним, про що свідчать, по-перше, конструкції без сполучника і на зразок наведених вище, і, по-друге, можливість перенесення часток *тільки, лише* в інтерпозицію: *Але це відійшло, розтануло разом з ладаними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики* (3, с. 413) – *Але це відійшло, розтануло разом з ладаними димами, і зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики*.

Убачаємо за можливе зарахувати до складносурядних речень також безсполучникові конструкції з чітко вираженим протиставним значенням між їхніми предикативними частинами, формованим запереченням у першій частині і ствердженням – у другій, уживанням у предикативних частинах лексичних або контекстуальних антонімів: *Ні, то не сум промінить риса кожна, то творчість б'є з натхнених наших віч* (10, с. 67); *Не хвали сам себе, хай народ похвалить тебе* (Н. тв.); *Позаду – село, попереду – ліс* (6, т. 2, с. 397); *Він – паяц, комедіант, на найнижчому щаблі суспільства, вона – володарка світу, напівбогиня. Він – потвора, вона – сліпуча красуня* (6, т. 1, с. 40). За спостереженнями С. І. Дорошенка, такі утворення часто позначені «симетричним розташуванням слів в обох складових частинах» [3, с. 94].

Як складносурядні речення, на нашу думку, варто розглядати й безсполучникові конструкції з другою предикативною частиною приєднувального типу: *Цього ще не було, можливості чогось такого Тая і в думках не припускала...* (2, т. IV, с. 15); *Об'єктам якісної ознаки відведено третє рангове місце, оскільки вони значеннево диференційовані меншою мірою, ніж об'єкти стану, до того ж більшість з них у предикатів якості мають факультативний вияв* (9, с. 15), пор.: *Цього ще не було, та й можливості чогось такого Тая і в думках не припускала; Об'єктам якісної ознаки відведено третє рангове місце, оскільки вони значеннево диференційовані меншою мірою, ніж об'єкти стану, та й до того ж більшість з них у предикатів якості мають факультативний вияв*. Деякі з цих конструкцій не допускають підставлення сурядного сполучника, але друга частина має всі ознаки приєднувальної – вона подає додаткову

інформацію, додаткові зауваження до висловленого в першій частині, оцінку сказаного в ній, наслідок, що впливає зі змісту першої частини: *Це завтра вже стало сьогодні, ось яка історія* (2, т. IV, с. 11); *Інші [ягнята] бігають, вибрикують, а цього щоразу треба підносити до матері; само не встигає за сакманом...* (2, т. V, с. 8); *У сукупність морфологічних варіантів об'єктного компонента входить як обов'язкова форма орудний відмінок, що сполучається з обмеженим колом дієслів керівництва, володіння, ставлення до об'єкта, моторними дієсловами; також він реалізує факультативну валентність деяких прикметникових предикатів...* (9, с. 16).

Багатовимірний аналіз безсполучникових конструкцій дає підстави говорити про їхню належність до різних формально-граматичних типів складних речень. Частина з них репрезентує складносурядні речення. Предикативні частини безсполучникових складносурядних речень граматично незалежні, поєднані між собою сурядним зв'язком, між ними виникають єднальні, протиставні відношення, а також відношення «основна – додаткова інформація». На нашу думку, наведені в статті положення перспективні для подальшого вивчення безсполучникових складних конструкцій.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Грамматика современного русского литературного языка : синтаксис / глав. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
3. Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. праці] / С. І. Дорошенко. – Харків : «Новое слово», 2009. – 488 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Рад. школа, 1965. – 282 с.
6. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 11–19.
7. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Современный русский язык : учеб. [для филол. спец. ун-тов] / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.] ; под ред. В. А. Белошапковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. школа, 1989. – 800 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с.
10. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підруч.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Гончар О. Т. Прапороносці : [трилогія] / О. Т. Гончар. – К. : Дніпро, 1981. – 471 с.
2. Гончар О. Т. Твори : у 7-и т. / О. Т. Гончар. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 4. – 1987. – 589 с. ; Т. 5. – 1988. – 487 с.
3. Гончар О. Т. Циклон. Тронка. Собор : [романи] / О. Т. Гончар. – К. : Рад. школа, 1990. – 592 с.
3. Гончар О. Т. Спогад про океан : [новели] / О. Т. Гончар. – К. : Веселка, 1995. – 398 с.
4. Дереш Любко. Культ : [роман] / Любко Дереш ; худож.-оформлювач І. В. Осіпов. – Харків : Фоліо, 2009. – 219 с.
5. Дімаров А. А. Вибрані твори : у 2-х т. / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1982. – Т. 1. – 535 с. ; Т. 2. – 616 с.
6. Дімаров А. Містечкові історії : Листи з небуття / А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1987. – 559 с.
7. Луків М. В. Балада про брата : [поезії] / М. В. Луків. – К. : КП «Редакція журналу «Дніпро», 2005. – 494 с.
8. Межов О. Г. Система мінімальних семантико-синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – К., 2013. – 36 с.
9. Симоненко Василь. Вибране / В. Симоненко. – К. : Школа, 2002. – 253 с.
10. Стельмах М. П. Чотири броди : [роман] / М. П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1989. – 608 с.
11. Тютюнник Г. М. Вир : [роман] / Г. М. Тютюнник. – К. : Рад. школа, 1990. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2013 р.

УДК 811.161.2'373.7:008

Н. М. Шарманова

**КОДИ КУЛЬТУРИ ТА ЇХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
В УСТАЛЕНИХ СЛОВЕСНИХ КОМПЛЕКСАХ**

Шарманова Н. М. Коды культуры та їх репрезентація в усталених словесних комплексах.

У статті проаналізовано усталені словесні комплекси як мовні знаки, що вербалізують систему культурних кодів.

Ключові слова: код культури, система кодів культури, усталений словесний комплекс.

Шарманова Н. Н. Коды языка и их репрезентация в устойчивых словесных комплексах.

В статье проанализированы устойчивые словесные комплексы как языковые знаки, вербализующие систему культурных кодов.

Ключевые слова: код культуры, система кодов культуры, устойчивый словесный комплекс.

Sharmanova N. M. Culture Codes and Their Representation in Stable Word Complexes. The article analyzes stable word complexes as language symbols that verbalize the system of language codes.

Key words: culture codes, the system of language codes, stable word complexes.

В основі світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, відбитих у культурних національних кодах, відтак свідомість завжди етнічно зумовлена. Виразними експонентами культурно позначеної інформації є усталені словесні комплекси як регулярні комбінації словесних знаків, які є стереотипними автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою. Усталені словесні комплекси характеризуються перш за все лексико-граматичною спаяністю в поєднанні з контекстуальною зумовленістю використання і здатністю автоматично відтворюватися в мові.

Актуалізація етнокультурного компонента в таких словесних комплексах певною фіксує національно значущу інформацію, відтворює культурну пам'ять носіїв мови. Порівняємо: у близькоспоріднених мовах, зокрема рос. *Ищи, догоняй ветра в поле* та укр. *Шукай, доганяй вітра (вітру) в полі; лови вітра в полі* (1, с. 88); рос. *утром и вечером* – укр. *рано й вечір (уранці й увечері), встаючи й лягаючи* (1, с. 89). Відповідно спостерігаємо і в неспоріднених мовах, наприклад: англ. *Apse upon thee!* (формула із семантикою незадоволення); рос. *Быть на осине (кому-либо)* як побажання загибелі, у яких компонент осика (*осина, apse*) пов'язаний із народними повір'ями, за якими нібито Іуда повисівся на цій деревині після зради Христа. Лексема *осика* розкриває інтертекстуальний зміст концептів біблійної символіки, відтак маємо його фіксацію не лише у світовій та – виразно – у слов'янській міфології, а й у регулярно відтворюваних сполуках укр. *Тремтить (труситься) як (мов, наче ...) осичина (як осиковий лист, мов стрепетів лист, як лист на трепеті); труситься як на ножі* – рос. *Дрожит (трясется) как осиновый лист* (1, с. 610).

Мова зберігає й передає з покоління в покоління лише ті усталені сполуки, які прямо або опосередковано співвідносяться з еталонами, стереотипами й унікаліями національної культури – як матеріальної, так і духовної. Виступаючи в ролі експонентів культурних знаків, вони не лише зберігають пам'ять про мотивацію значення, а й закріплюють відтворене в їх культурних конотаціях світорозуміння носія мови, а відтак є репрезентантами базових кодів культури, засвоюючи які, комунікант усвідомлює власну причетність до етносу, стає носієм певного психо- й етнотипу.

У сучасному вітчизняному й зарубіжному мовознавстві актуальними є студії, присвячені осмисленню поняття кодування мови й опису того чи того лінгвокультурного коду. Система культурних кодів є підґрунтям надгрупової спільноти, використовує різні символи

для самоідентифікації (Т. Б. Щепанська). Суттєві для культури смисли, на думку С. М. Толстої, можуть виражатися засобами різноманітних кодів, кожний із яких репрезентує свою структуралізацію та концептуалізацію певного конкретного смислу [7, с. 333].

Мета статті полягає в описі усталених словесних комплексів як репрезентантів кодів української культури. Мета розвідки передбачає реалізацію таких завдань: 1) розкрити мовний вимір лінгвокультурних кодів в усталених сполуках; 2) з'ясувати символічні функції репрезентантів соматичного, просторового, часового, предметного, біоморфного кодів; 3) установити стереотипізованість антропоморфного й аксіологічності духовного кодів культури.

Код вважають одним із центральних понять лінгвокультурологічної наукової парадигми й базовим семіотичним терміном. Він утілює відповідність між планом змісту і планом вираження знака, задає «значущість знака, а інтерпретатор цю значущість розкриває, «розшифровує», тобто розуміє знак» [2, с. 30]. Кодом називають систему образів, яка належить до певної культурної сфери або ж артефакти культури, що виступають у знаковій функції (Ю. М. Лотман).

Культура, за В. М. Телія, з'являється тоді, коли біологічні фактори опанування світу набувають соціального (морального) і духовного змісту у формах архетипних моделей світу [6]. Коди культури співвідносяться з давніми архетипними уявленнями людини, тож і сприймаються як феномени, універсальні за своєю природою та властиві лише людині. У процесі кодування фіксуються примітивні уявлення про Всесвіт, але їх вияв, міра значущості у певній окремій культурі, а також образи, у яких вони реалізуються, завжди національно детерміновані.

Культурний код – це система знаків матеріального й духовного світу, що стали носіями культурних смислів; «у процесі освоєння людиною світу вони втілили в собі культурні смисли, які «прочитуються» в цих знаках» [2, с. 30–31]. Культурний код транслює основні світоглядні орієнтири того чи того народу. Тому В. В. Красних подає дещо інше тлумачення терміна. Під *кодом культури* вона розуміє сітку, яку культура накидає на навколишній світ, репрезентуючи його членування, категоризацію, структурування в мовній свідомості, у мові та дискурсі [3, с. 232].

У «Словнику термінів міжкультурної комунікації» осмислюються різні підходи до розуміння сутності коду культури. У цій праці подане досить розлоге тлумачення основного поняття: «1. Спосіб, яким конкретна культура членує, категоризує, структурує, оцінює світ, що оточує членів певної національної лінгвокультурної спільноти <...>

2. Сукупність знаків (символів), смислів та їхніх комбінацій, котрі наявні у будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти» [1, с. 74].

Вітчизняні й зарубіжні мовознавці А. Баранов, Ф. С. Бацевич [1], Д. О. Добровольський, В. В. Красних [3], Р. Макін, О. С. Пальчевська, Ч. Ріллмор, Л. В. Савченко [4], О. О. Селіванова, В. М. Телія [6] та ін. визначають систему культурних кодів й зараховують до базових такі коди культури: *соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, антропоморфний, духовний*.

Білоруська дослідниця А. А. Станкевіч виділяє, крім зазначених, і рослинний код культури [5, с. 148–150]. Л. В. Савченко, розкриваючи систему етнокодів духовної культури та їх представлення у фразеології української мови, до наведених вище додає (або переосмислює наявні) міфологічний, етіологічний, демонологічно-антропоморфний, релігійний, антропний, фітоморфний культурні коди, розкриваючи їх ментальний, акціональний і вербально-акціональний зрізи. Виокремлено також одиниці на позначення субстанціональної групи лінгвокультурних кодів [4, с. 147–515].

Пропонуємо розглянути базові коди культури, виділення яких не викликає жодних сумнівів переважною більшістю лінгвістів. Можливим видається акцентувати на соматичному, просторовому, часовому, предметному, біоморфному, антропологічному й духовному кодах, репрезентованих в усталених словесних комплексах. Вони розкривають еталонне й стереотипне в досвіді народу, пов'язаного з його культурними традиціями, і тим самим роблять загальнозрозумілим для носіїв мови (М. Ф. Алефіренко, В. М. Мокієнко, Є. М. Солодуха та ін.).

Соматичний код вважається найдавнішим, оскільки людина почала осягати навколишній світ з пізнання самої себе. Звідси ж розпочалось окультурювання людиною навколишнього світу.

Соматичним кодом культури є спосіб пізнання або уявлення людини про реальний світ через органи чуття, тіло, що «кодуються» в пам'яті людини. У ньому особливе місце посідають символічні функції різних частин тіла. Роль символу людини (як такої або через її характеристику) можуть виконувати частини людського тіла, зокрема: *голова*: *голова замакітрилася* (СФУМ, с. 182); *рахувати по головах* (СФУМ, с. 149); *язик*: *довгий язик* (ФСУМ, с. 975); *зав'язати язик* (ФСУМ, с. 975); *око*: *недремне око* (ФСУМ, с. 584); *не привчене око маєш* (ФСУМ, с. 589); *ніс*: *з-під (з-перед) [самого] носа* (1, с. 558); *чути, почути носом що* (1, с. 559); *рука*: *важка рука* (ФСУМ, с. 764); *рука в руку* (ФСУМ, с. 764); *нога*: *нога за ногою* (ФСУМ, с. 553); *з*

ноги на ногу (ФСУМ, с. 554). Отже, через усвідомлення себе, власної будови як частини цілої світобудови людина прийшла до аналізу Всесвіту, екстраполюючи свої знання про себе на навколишню дійсність. Шляхом осмислення реальності людина знов і знов повертається до опису самої себе, накладаючи на себе знання про світ.

Мовний вимір простору представлено просторовим кодом культури, яким номінують світоглядні уявлення людини через антропоморфні метафори. Він є одним із універсальних культурних кодів, що має два вияви просторової орієнтації, наприклад: *Йти (хилитися, гнутися), куди вітер віє (дме)* (1, с. 88); *за вітром* (1, с. 88). Це впливає із закону асиметричного дуалізму мовних знаків, що входять до складу стійких словосполучень. З одного боку, просторові лексеми в інтегрованому змісті фразеологізмів позбавляються буквальної семантики й перетворюються на позначення інших культурних кодів, зокрема духовного, аксіологічного тощо. З іншого, – до просторового коду зараховуються знаки інших концептосфер і кодів, зокрема соматичного, біоморфного, предметного й часового. Просторовий код на підставі знакових перенесень і змістових перетворень поєднується з іншими кодами людської культури, насамперед через «привласнення» суб'єктом простору. Просторовий код поєднаний із розчленовуванням простору: *білий світ* (СФУМ, с. 636); *той світ* (СФУМ, с. 636) тощо.

Власне просторовий код важко розвести з соматичним кодом культури в тій частині, яка стосується будови світу, оскільки більшість антропоморфних метафор у просторовому коді засвідчує певне розчленовування простору. Соматичний код накладається на просторовий і зумовлює просторові уявлення людини, структурування дійсності: *рукою махнути* (ФСУМ, с. 773); *раз ступнути* (ФСУМ, с. 783); *носом до носа; ніс у ніс* (1, с. 558); *під [самим] носом у кого* (1, с. 559). Просторовий код невід'ємно пов'язаний також із часовим кодом. Це зумовлюється тим, що окультурювання простору визначається усвідомленням категорії часу. Цікавим є використання просторових прийменників для вираження часових відношень: *з дня на день* (ФСУМ, с. 226); *без року тиждень* (ФСУМ, с. 739).

Просторовий культурний код українського етносу в системі мови є антропо-предметно-орієнтованим, пов'язаним з аксіологічними опозиціями етносвідомості та з іншими кодами культури шляхом уподібнення: *до розуму (у розум) приходити, прийти* (1, с. 63). Це виявляється, по-перше, у використанні знаків локалізації на позначення

станів, якостей, дій, вчинків людини, часу тощо; по-друге, – в акумуляції різних концептосфер власними мовними ресурсами на позначення просторової орієнтації. Так, у кодуванні фрагментів буття людини у світі категорії простору й часу є нерозривними.

Часовий код культури – це уявлення людини про матеріальні й нематеріальні світи через часову вісь. Часовий код культури фіксує членування часової осі, відображає рух людини за нею, кодує буття людини в матеріальному й нематеріальному світі та виявляється у ставленні людини до часу. Те, що знаходиться позаду, стосується минулого, а те, що в усталених сполуках фіксується, як *на носі*, – належить майбутньому: *з року до року* (ФСУМ, с. 617), *не за наших часів; не за нас; не за нашої пам'яті; на вічні часи*; (1, с. 150).

Мовна система містить одиниці з темпоральним компонентом на позначення дій, які виконуються над *часом*: *витрачати, програвати, вигравати, губити, знаходити, тягнути, підганяти, не поважати, не зважати на час, вбивати* (1, с. 151–152). У репрезентантах часового коду відбито темпоральні уявлення й давнє осмислення неопосередкованого зв'язку простору і часу. Усталені словесні комплекси, які відбивають часовий код, відображають рух суспільства за віссю часу. І час, і простір тісно пов'язані в національній свідомості, що знайшло реалізацію в мовній системі: *знай своє місце і час* (1, с. 150).

Найчисленнішими є репрезентанти предметного коду етнокультури. Під предметним кодом культури розуміють уявлення людини про дійсність через відношення до предметів. Так, у мовній свідомості крапля, краплинка – один з еталонів метричної сфери, невелика кількість будь-чого, співвідносного з речовиною або речовими субстанціями: вода, море, озеро, океан – дощ, злива, роса, як-от: *крапля в морі* (СФУМ, с. 311); *ложка дьогтю зіпсує бочку меду* (СФУМ, с. 353). Концепти *кров*, *вино* асоціюються з такими вимірвальними одиницями, як невелика частина, трохи (трішки): *крапля крові* – або, навпаки, багато: *хильнути склянку вина* (1, с. 104).

Предметний код культури належить у першу чергу до концепту *реальність* загальної етнічної концептосфери, пов'язаний із предметами, спрямованими на заповнення простору та належить до реалій навколишнього світу. Він тісно пов'язаний із духовним кодом крізь соціальні стосунки й відношення: наприклад, концепти «*дім*», «*хата*» означають уявлення про господарство, тобто про майно або багатство: *Своя господа (домівка, хата); свій дім; Хата господарем стоїть; у домі (у господі) – аж через вінця лється; дім його – повна чаша* (1, с. 277). Окрім того, поняття дому має принципове значення

для такої опозиції, як «свій – чужий». Дім – це місце, де локалізуються «свої». Двір – частина у сього великого дому. Маючи огорожу, він захищає дім від нечистих сил. Але разом із тим дім межує із зовнішнім, «чужим» світом, становить простір, у якому може зникати межа між «своїм» і «чужим» світами, що є потенційно небезпечним для жителів дому, як зазначає В. В. Красних [3, с. 245].

Предметний код може накладатися на інші культурні коди, наприклад соматичний: *кісткою в горлі стати* (ФСУМ, с. 377); *кістка поперек горла стала* (ФСУМ, с. 378); часовий: *за спиною досвід минулих років* (ФСУМ, с. 847), *за плечима вивченого не носити* (ФСУМ, с. 691); духовний код: *брати, взяти на свою душу (на себе)* (1, с. 62); *колесо фортуни, щастя (долі); коловорот долі* (1, с. 406); *Сумнів (непевність, вагання зневір'я) бере його* (1, с. 63); антропологічний: *запрягати, запрягти в ярмо кого; накидати, накинути ярмо на кого; підгортати, підгорнути (підбивати, підбити) під кормигу кого* (1, с. 863); *скинути з себе ярмо (кормигу)* (1, с. 863) і т. ін.

Відтак предметний код указує на конкретність національного світогляду, що виражається в різних уявленнях людини про будь-який предмет, співвідносний із речовими субстанціями.

Зв'язок біоморфного культурного коду яскраво розкривається крізь призму етнічних стереотипів. Біоморфним кодом культури позначають уявлення людини про світ стосовно взаємовідносин з істотами, усім живим. Він пов'язаний із життєздатними істотами, якими наповнена реальність. Крім того, тут чітко відстежується стереотипізація, і перш за все етнічна.

Етнічними стереотипами номінують відносно стійкі, схематизовані уявлення, судження, емоційно забарвлені оцінки моральних, розумових, фізичних тощо якостей, характерних для представників різних етнічних спільнот [1, с. 165]. Так, в українському семіозисі є низка усталених словесних комплексів з лексемою *віл*, яка відбиває стандартний етнічний портрет працьовитих українців. Наприклад: *як (чорний /той/) віл* [зі словами *робити, працювати*] – дуже важко, надмірно (ФСУМ, с. 129); *як віл* [зі словом *здоровий*] – уживається для підсилення ознаки (10, с. 129). Зі сміховою культурою українців співвідноситься усталений комплекс *Чорний віл на ногу наступив* – хто-небудь одружився і зазнав усіх неприємностей, пов'язаних із подружнім життям (ФСУМ, с. 129). Зневажливу семантику подає ряд мовних одиниць на кшталт *як віл до браги* [зі словами *допастися, добратися*] – без почуття міри, жадібно (ФСУМ, с. 129); *як віл на рогатину* [зі словами *лізти, йти*] – настирливо, вперто, нехтуючи

небезпекою (ФСУМ, с. 129); *як віл обуха / перед обухом/* – використовується з фатальною невірою в можливість відвернення якоїсь загрози, небезпеки; покірно, приречено, безнадійно (ФСУМ, с. 129).

Абстрагуючись від біологічної класифікації тварин, серед усталених словесних комплексів виокремлюємо такі одиниці, стрижневим компонентом яких є: 1) свійські тварини – *вівця: приблудна вівця* (ФСУМ, с. 113); *дурна вівця* (ФСУМ, с. 111); *собака: битий собака* (ФСУМ, с. 838); *дивився собачими очима* (ФСУМ, с. 465); *кінь: троянський кінь* (ФСУМ, с. 377); *коні й князі терпіти не вміють* (ФСУМ, с. 443); *осел: Валаамова ослиця* (ФСУМ, с. 591); *осляча впертість* (ФСУМ, с. 552). У слов'янських культурах, наприклад, образ віслюка асоціюється з когніціями «*тупий*» («*упертий*»). По-іншому сприймають його американці: осел у них – це уособлення чиновника, урядовця. На Сході й у Середній Азії цей концепт має майже протилежне маркування – це *символ трударя* – та визначається як унікалія, що пояснюється багатьма антропо-, етно-, історико-, соціо- та іншими чинниками; 2) дикі звірі – *ведмідь: ведмідь на вухо наступив* (ФСУМ, с. 72); *з ведмедями барложився* (ФСУМ, с. 73); *вовк: вовк у овечій шкурі* (ФСУМ, с. 139); *мав на спині вовчу шкуру* (ФСУМ, с. 470); 3) птахи – *гусак: як з гусака вода* (ФСУМ, с. 203); *мов гусак од води* (ФСУМ, с. 203); *сова: як сова* (ФСУМ, с. 841); *сова про сову, а всяк про себе* (ФСУМ, с. 842); *сич: ні сич, ні сова* (ФСУМ, с. 807); *мов сич* (ФСУМ, с. 802) тощо; 4) плазуни: *гадюка ссе коло серця* (ФСУМ, с. 167); *як гадюка стару шкуру* (ФСУМ, с. 169); 5) риби: *ні риба, ні м'ясо* (ФСУМ, с. 735); *мов з риби ікру* (ФСУМ, с. 736). Загалом зооморфний світ, відбитий в українській мовній системі, дав багату систему національних еталонів: осел – впертий; вівця – покірна й дурна; гадюка – підла; вовк – хижий; ведмідь – незграбний і сильний; собака – вірна; риба – мовчазна тощо.

Світ рослин представлений в усталених сполуках меншою мірою. Важливим етнокодом є зернові культури, що репрезентовано усталеними сполуками на зразок *на припічку жито (пшеницю) сіяти [й молотити]* (1, с. 763); *Сій овес у кожусі, жито – в брилі* (1, с. 586). Квіти у давні часи мали ритуальну специфіку, що знайшло відображення в обрядах, особливо в родинних. Із світу квітів найбільше стереотипізується еталон *мак: на макове зерня* (ФСУМ, с. 461); *маків цвіт, як макове зернятко* (ФСУМ, с. 463).

Біоморфний код культури відтворює уявлення людини про світ bestii, який знаходиться в прикордонній ментальній зоні, перетинаючись із двома розглянутими вище біоморфними площинами – світом

тварин і цариною флори. Бестії належать до «вторинної реальності» народного фольклору та входять до дійсності, виступаючи невід’ємними елементами культурного простору. Подібно до представників флори й фауни, бестії не тільки існують в культурі як образи або елементи фольклору. Їм притаманні стереотипи, що робить можливими апелювання до їхніх образів у розмовному дискурсі: *великому чорту – велика яма* (ФСУМ, с. 954). Проте щодо вживання подібних сполук слід зауважити, що вони належать до табу в українській (і не тільки) свідомості.

Отже, біоморфний код культури – це світосприйняття людини за допомогою виокремлення, зіставлення певних ознак, якостей живих істот з якостями людини, що часто використовується в мовних одиницях, відображаючи риси національної культури, свідомості.

Розуміння антропологічного (антропного, антропоморфного) коду культури ґрунтується на відомостях з антропології, що дозволяє створити загальну, панорамну картину світу, уточнити характерні особливості самої людини. Антропологічний код розглядається як спосіб сприйняття й оцінки світу відповідно до національно-культурної специфіки, його становлять моральні якості, які зумовлюють людську поведінку.

За народним переконанням, найцінніший скарб людини – її розум: *мати добрий розум; бути при здоровому (при повному) розумі; бути сповна розуму; жити своїм розумом; покладатися на свій розум* (1, с. 832). Розум – показник того, як людина працювала над собою, вік не можна вважати критерієм оцінювання інтелектуального розвитку: *розумний не на свої літа* (1, с. 833). Розум протиставляється багатству: *Розуму і за гроші не купиши; Не купити ума, як нема* (1, с. 833). В опозиції – відсутність розуму, інтелекту: *з дурнів дурень; удавати (грати) дурня (дурного); прикидатися дурнем (дурним); з дурного розуму (ума); з дурної голови* (1, с. 202); *розумом не дійшли; глузд за розум завертає (заходить); з великого розуму у дур заходить* (1, с. 833). Виразно це представлено в одиницях, які актуалізують концепти-репрезентанти інших кодів: *ума ні з шило нема; розуму ані ложки; розуму в голові ні на макове зерня (ні на мачину); дурний – далі нікуди* (1, с. 202). Антропологічний код є специфічним національно-культурним способом сприйняття й оцінки світу, він відображає ті моральні й духовні якості людини, необхідні для гідного життя.

Аксіологічність духовного коду культури відображає культурні універсалиї, хоч і має виразне етнічне маркування. До *духовного коду* культури зараховують вербальні уявлення людини про реальний світ

через духовність. Його складають моральні цінності, еталони, ідеали та пов'язані з ним базові опозиції культури. Духовна царина розкривається в системі української мови репрезентацією сакральної сфери, духовної культури й основних моральних категорій: *добро – зло: зганяти зло* (ФСУМ, с. 339); *не перед добром* (ФСУМ, с. 253); *добре – погане: добре слово замовити* (ФСУМ, с. 253); *до щастя й добра шлях завжди предовгий, а до лиха – раз ступнути* (ФСУМ, с. 140) тощо.

Саме духовний код акумулює цінності українців, які становлять основу його світоглядної оцінки – позитивної чи негативної, що знаходить відображення на рівні щоденного вжитку стереотипних мовних одиниць. Так, у безпосередніх побутових ситуаціях різноманітні ритуальні словесні комплекси на позначення привітання, побажання, прощання, прохання, вибачення, застереження, подяки із концептом *Бог*: *Дай Боже здоров'я; Поздоров Боже; Щастя Боже; Коли (як) воля Божа; Дійся воля Божа*; (1, с. 48); *Поздоров, Боже* (1, с. 348); *Дай Боже!*; (1, с. 48); *Бога ради; на бога; на бога зглянься*; (1, с. 49); *Бачить Бог; Бог все бачить; Бог знає (Бог відь, Бог віда); Бог те знає, а не ми; Бог розсудить; їй-бо[гу]; їй же Богу! присягай-бо[гу]; присягай-біг* (1, с. 48); *Не дай Боже; крий (боронь, борони, ховай) Боже; Хай Бог (Господь) милує; [не]хай Бог боронить (ховає); не доведи Господи* (1, с. 49); *Прости, Господи* (1, с. 732) *Слава Богу; хвалити Бога* (1, с. 49).

Отже, коди культури становлять систему координат, яка містить в собі еталони етнічної культури. Розглянуті базові культурні коди: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, антропологічний і духовний – визначають етноментальну, морально-еталонну сферу, що бере участь у структуруванні й оцінюванні навколишнього світу. В усталених словесних комплексах відбито весь спектр лінгвокультурних кодів. Саме вони утворюють національну концептосферу, яка утримує етнічні уподобання й еталони поведінки, що дозволяє говорити про відображення базових кодів в українській мовній системі загалом.

Література

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
2. Ковшова М. Л. «Культурный код» как элемент культурной интерпретации фразеологизмов в лингвокультурологической парадигме исследования / М. Л. Ковшова // Знание. Язык. Культура : Материалы Междунар. научной конференции. – Тула : Петровская Гора, 2007. – С. 30–33.
3. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : [курс лекцій] / В. В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української

мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Л. В. Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.

5. Станкевіч А. А. Раслінны код вясельнай абраднасці : назвы вясельнага дрэўца ў гаворках Веткаўскага і Добрушкага раёнаў Гомельшчыны / А. А. Станкевіч // Славянская фразеология в синхронии и диахронии : сб. науч. статей. – Вып. 1 / редкол. В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 148–150.

6. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – С. 13–24.

7. Толстая С. М. Слово в контексте культуры / С. М. Толстая // Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. – М. : Индрик, 2008. – 527 с.

Список використаних джерел

1. Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська ; за ред. М. Ф. Наконечного. – Х. : Прапор, 2009. – 864 с.

2. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / за ред. В. М. Білоноженко : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

3. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / за ред. В. М. Білоноженко. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2013 р.

УДК 811.161.3:398.92

З. У. Шведава

ХАРАКТАРЫСТЫКА МЭТЫ І ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Шведава З. В. Характеристика мети і якості мовлення в білоруській фразеології.

У статті проведений семантичний аналіз виявлених одиниць фразеологізмів білоруської літературної мови, що складають два фразеосемантичних мікрополя – «цільова спрямованість мовлення» й «оцінка якості мовлення», у результаті чого встановлено 11 груп фразеологізмів з різними цільовими установками і виокремлено 6 груп за критеріями оцінки якості мовлення. Визначено культурно-національну інформацію, що акцентує увагу на негативному досвіді мовного спілкування білорусів.

Ключові слова: одиниця фразеологізму, мовлення, цільова установка, оцінка якості мовлення, критерій оцінки.

Шведава З. В. Характеристика цели и качества речи в белорусской фразеологии.

В статье проведен семантический анализ выявленных фразеологических единиц белорусского литературного языка, что составляют два фразеосемантических микрополя – «целевая направленность речи» и «оценка качества речи», в результате которого установлены 11 групп фразеологических единиц с различными целевыми установками и определены 6 групп по выделенным критериям оценки качества речи. Определена культурно-национальная информация, акцентирующая внимание на отрицательном опыте речевого общения белорусов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, речь, целевая установка, оценка качества речи, критерий оценки.

Shvedova Z. V. Characteristics of purpose and quality of speech in Belarusian phraseology.

The article presents semantic analysis of the sample group of phraseological units of the Belarusian language that constitute two phrase-semantic microfields – «purpose of speech» and «evaluation of the quality of speech». The study made it possible to identify 11 groups of phraseological units within the former and 6 groups within the latter microfield, basing on the previously determined criteria for evaluation of the quality of speech. The study highlights the national and cultural specific information that stresses the negative experience of communication among the Belarusians.

Key words: phraseological unit, speech, purpose, evaluation of the quality of speech, criteria for evaluation.

Фразеалогія кожнай мовы з'яўляецца своеасаблівай крыніцай пазнання і інтэрпрэтацыі культуры свайго народа. Не складае выключэння ў гэтых адносінах і беларуская фразеалогія, у якой «замацоўваюцца і фразеалагізуюцца менавіта тыя вобразныя выразы, якія асацыіруюцца з культурна-нацыянальнымі эталонамі, стэрэатыпамі, міфалагемамі і г.д. і якія пры ўжыванні ў маўленні ўзнаўляюць характэрны для той або іншай лінгвакультурнай супольнасці менталітэт» [4, с. 233]. Менавіта ў фразеалагічных адзінках (далей ФА) фіксуюцца і перадаюцца ад пакалення да пакалення агульначалавечыя і нацыянальныя ўяўленні пра дабро і зло, пра станоўчае і адмоўнае ў характары, паводзінах чалавека, яго дзейнасці і інш. Адно з цэнтральных месцаў у фразеалогіі беларускай літаратурнай мовы займае група ФА, што аб'яднаны агульным значэннем і складаюць фразеасемантычнае поле «маўленчая дзейнасць», якое ў сваю чаргу распадаецца на шэраг мікрапалёў, якія раскрываюць важнейшыя прыметы і ўласцівасці маўленчай дзейнасці чалавека, яе эмацыйную афарбоўку, мэту і задачы, таго, хто гаворыць, даюць характарыстыку і ацэнку і інш. Выяўляецца, што для беларускай лінгвасупольнасці важна, што чалавек гаворыць, ці змест маўлення, як гаворыць, калі і ў якіх умовах, ці месца маўленчай дзейнасці.

У межах артыкула аб'ектам даследавання абраны два найбольш важныя мікрапалі фразеасемантычнага поля «маўленчая дзейнасць»: (I) «мэтавая накіраванасць маўлення» і (II) «ацэнка якасці маўлення», рэпрэзентаваныя ФА, што выяўлены метадам суцэльнай выбаркі з фразеалагічнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы [3].

Мэтай артыкула з'яўляецца семантычная групойка ФА вызначаных двух мікрапалёў, на аснове чаго канкрэтызуецца пэўная задача, мэта маўлення чалавека і вызначаецца ацэнка якасці яго маўлення, выяўляецца дадатковая нацыянальна-культурная інфармацыя пра нормы і правілы ці антыправілы маўленчых паводзін беларуса

праз ацэнку і характарыстыку абраных вобразаў.

I. Намі выдзелена 80 ФА, што складаюць толькі фразеасемантычнае мікраполе «мэтавая накіраванасць маўлення» і якія ў сваю чаргу падзяляюцца на 11 груп у залежнасці ад агульнай семы як своеасаблівай мэты маўлення. У аснове парадку падачы выдзеленых груп ляжыць колькасны паказчык ФА – ад большага да меншага пры мінімуме 2 ФА.

ФА з агульнымі семамі «асуджэнне» і «крытыка» (агульная колькасць 21 ФА). Некалькі ФА з семай «асуджэнне» нясуць адмоўную канатацыю: *аналоскваць (паласкаць) косці (костачкі)* «асуджаць чые-н. недахопы»; *перамываць (мыць) костачкі (косці, косткі)* «асуджаць чые-н. недахопы, крытыкаваць каго-н.»; *перабіраць (разбіраць) па костачках* «асуджаць чые-н. недахопы, абмяркоўваць каго-н.»; *паказваць пальцам* «адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, што-н.»; *тыкаць (тыцкаць) пальцам* «адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, што-н.»; *браць на язык* «рабіць каго-н. аб'ектам размоў, насмешкі; асуджаць чые-н. недахопы»), кампаненты якіх (*косці, палец, язык, мазгі*) выяўляюць матывацыю дзеяння адносна ўказання каго асуджаюць і з дапамогай чаго.

Больш паловы ад усёй колькасці ФА дадзенай групы маюць семы «крытыка», «приборка» (*браць пад абстрэл* «рэзка крытыкаваць»; *браць у пераплёт / узяць у пераплёт* «лаяцца, крытыкаваць за што-н.»; *браць у абарот* «лаяцца, прабіраць за што-н.»; *браць у работу / узяць у работу, браць у шоры / узяць у шоры* «прабіраць, крытыкаваць за што-н.»; *здымаць стружку* «моцна прабіраць каго-н.»; *мыліць шыю / карак* «моцна прабіраць каго-н., строга выгаворваць»; *павышаць голас, падымаць (узнімаць) голас* «гаворачы з раздражненнем, гучней, чым звычайна, прабіраць каго-н.»; *прамыўка мазгоў* «строгая вымова, праборка, наганяй»; *разбор палётаў* «крытыка каго-н., праборка, суровая вымова за што-н.»; *спускаць (зняць) скуру (шкуру, сем шкур)* «рэзка прабраць, пакараць каго-н.»), а іх метафарызаваныя вобразы выяўляюць ацэнку маўленчай асобы паводле негатыўнага дзеяння таго, хто паслужыў прычынай вымовы, крытыкі.

I астатнія ў асноўным аднаструктурныя ФА, акрамя семы «прабіраць», утрымліваюць сему «сварыцца» (*даваць гарту, даваць дыхту, даваць перцу, даваць чосу, даваць прыкурыць, даваць чапаласу, задаваць пары, прадзіраць з пясочкам* «моцна сварыцца на каго-н., рэзка прабіраць каго-н.»), але іх назначэнне – выяўляць высокую ступень інтэнсіўнасці «праборкі» і даваць негатыўную

ацэнку папярэдняму дзеянню.

ФА з агульнымі семамі «папрок», «дакор» (усяго 9 ФА). У ФА *калоць вочы, калоць у вочы (у вока)* «моцна папікаць, папракаць, дакараць каго-н.»; *тыцкаць у вочы, тыцкаць у нос* «непачцівя папікаць, папракаць каго-н., назойліва напамінаючы аб чым-н.»; *выдаць вочы* «вельмі здэкліва дакараць каго-н.»; *мыліць галаву* «моцна прабіраць каго-н., выгаворваць з дакорам» саматычныя кампаненты называюць найбольш «адчувальныя» органы, а дзеяслоўныя найбольш балючыя «фізічныя» ўздзеянні на іх. Да іх далучаюцца ФА *падпусканне шпілек* «падколванне каго-н., гаварэнне чаго-н. з'едлівага, непрыемнага»; *падпускаць шпілку* «гаварыць што-н. непрыемнае, з'едлівае; падколваць каго-н.»; *падпускаць шпілку пад пазногі* «дапякаць, прычыняць душэўны боль з'едлівымі намёкамі ў размове» з празрыстай матывацыяй і новымі вобразамі, якія даводзяць мэту ўздзеяння маўленнем па аналогіі з фізічнымі дзеяннямі.

ФА з агульнымі семамі «абгавор», «пляткарства» (9 ФА): *мыць языком* «абгаворваць, бэсціць»; *мянціць языком, часаць язык* «распаўсюджваць плёткі, абгаворваць каго-н.»; *падхопліваць на языкі* «даведаўшыся пра што-н., паспешліва распаўсюджваць пачутае, абгаворваць каго-, што-н.»; *пачасаць языком* «папляткарыць, абгаварыць каго-н.»; *апалоскваць (паласкаць) косці (костачкі), папаласкаць косці, перамываць (мыць) костачкі (косці, косткі)* «пляткарыць, абгаворваць каго-н.», *перабіраць <усе> костачкі (косці)* «абгаворваць каго-н., распаўсюджваць плёткі». Тут праз дзеянні з языком як органам маўлення, касцямі як вобразным прадстаўленнем чалавека канцэптуалізуюцца паняцці «абгавор», «пляткарства», якія разумеюцца як нядобразычлівыя выказванні пра каго-небудзь, а яшчэ вызначаецца і дыферэнцыруюцца мэта маўлення.

ФА з агульнымі семамі «падман», «ошуканства» (8 ФА): *вешаць лапіу <на вушы>* «падманваць каго-н., гаворачы няпраўду»; *заліваць кулі, заліваць пушку* «бессаромна лгаць, расказваць няпраўдападобнае»; *запудрыць мазгі, кампасціраваць мазгі, пудрыць мазгі* «знарок гаварыць што-н. няправільнае, падманваючы каго-н.»; *наплесці кашалёў* «нагаварыць абы-чаго, нахлусіць, напляткарыць»; *разводзіць турусы <на калёсах>* «балбатаць, гаварыць глупства, хлусіць», у якіх выяўляюцца вобразы хлусні, аб'яднаных агульнай ідэяй «маніпуляванага ўздзеяння на суб'ект», якая характарызуецца самымі рознымі зменамі суб'екта, часам дзіўнымі, нерэальнымі, як у ФА *запудрыць/пудрыць мазгі і кампасціраваць мазгі*.

ФА з агульнай семай «вудумка» (6 ФА): *з ветру вярэйкі віць,*

высмоктваць з пальца «гаварыць, сцвярджаць што-н. без належных падстаў; выдумваць»; *гарадзіць плот* «выкручваючыся ў размове, гаварыць глупства, выдумляць што-н.»; *плесці кашалі, плесці кашалі з лапцямі, плесці лапці* «гаварыць абы-што, выдумваць». Як відаць, праз нерэальныя вобразы першых дзвюх ФА і пераноснае ўжыванне словазлучэнняў з кампанентамі *гарадзіць* і *плесці* абазначаецца маўленчая дзейнасць чалавека з мэтай выдумаць, гаварыць абы-што і такім чынам выяўляецца адмоўная ацэнка такога дзеяння.

ФА з агульнымі семамі «нагавор», «абвінавачанне», «абраза», «ганьба» (4 ФА): *вешаць сабак* «нагаворваць на каго-н., лаяць, абвінавачваючы ў чым-н.»; *мяшаць з граззю* «ўсяляк прыніжаць, груба лаяць, несправядліва абвінавачваць»; *падтоптаць пад ногі* «чарніць, няславіць»; *мяшаць з зямлёй* «ўсяляк прыніжаць, ганьбіць, груба лаяць». Іх вобразы ілюструюць абазначанне маўленчай дзейнасці ў яго мэтавай устаноўцы зняславіць, абразіць праз вядомыя негатыўныя протасітуацыі (мяшаць з граззю, падтоптаць пад ногі і інш.) і такім чынам найперш выражаюць адмоўную ацэнку такой мэце маўленчай дзейнасці.

ФА з агульнай семай «просьба» (4 ФА): *біць чалом* «пачціва прасіць каго-н.»; *кланяцца ў ногі, падаць на калені* «ўніжана прасіць аб чым-н.»; *цалаваць рукі і ногі* «вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.», якія, рэпрэзентуючы просьбу як мэту маўлення, сваімі вобразамі, абранымі кампанентамі па-рознаму характарызуюць (пачціва, уніжана, моцна), даюць розную ацэнку – станоўчую (кампанент *чалом*) і адмоўную (кампаненты *ногі, калені*) як супастаўленне верху і нізу і выражаюць розную інтэнсіўнасць праяўлення просьбы.

ФА з агульнымі семамі «заклік» і «ўвага» (3 ФА): *біць трывогу, біць у набат* «настойліва звяртаць усеагульную ўвагу на што-н. небяспечнае, заклікаць да барацьбы з ім»; *біць у званы* «настойліва звяртаць усеагульную ўвагу на тое, што выклікае трывогу, заклікаць да барацьбы з якой-н. небяспекай». У іх выяўляецца празрыстая матывацыя і выражаецца адна з мэтавых устаноўак маўлення.

ФА з агульнай семай «хвала» (2 ФА): *пець (спяваць) дыфірамбы, спяваць (пець) песні* «празмерна ўсхваляць, вельмі ўзносіць каго-, што-н.». ФА, паводле значэння, выражаюць адмоўную ацэнку, дзякуючы дадатковым семам «празмерна» і «вельмі», пры, здавалася б, станоўчым дзеянні протасітуацыі, абранай для стварэння вобраза ФА.

ФА з агульнымі семамі «нязгода», «пярэчанне» (2 ФА): *разяўляць рот, раскрываць рот* «не згаджацца, рэзка пярэчыць». Прыведзеныя ФА служаць для выражэння, як правіла, недабрэння

маўлення з адзначанай мэтай, хутчэй даюць адмоўную ацэнку праз абраны вобраз адкрытага рота і асабліва праз выкарыстанне дзеяслоўнага кампанента *разяўляць*.

Умоўна складаюць яшчэ адну групу паводле наяўнасці агульнай семы «насмішка» ФА *скаліць зубы, выскаляць зубы* «смяцца, рагатаць; насміхацца з каго-н.», што сваім вобразам адначасова служаць выражэнню злосці (узгадаем звярыны аскал) і пагарды для абазначэння насмешлівых адносін аднаго чалавека да другога. Да іх далучаецца яшчэ ФА *браць на язык* «рабіць каго-н. аб'ектам размоў, насмешкі; асуджаць чые-н. недахопы», што ўжо адзначана ў групе з семай «асуджэнне». А ў выніку названья ФА дыферэнцыруюць яшчэ адну гэту маўлення чалавека – гаварыць, каб насмяяцца ці насміхацца над кім-небудзь.

Астатнія адзінкі фразеасемантычнага поля «маўленчая дзейнасць», якія маюць у сваім значэнні семы для абазначэння мэтавай накіраванасці маўлення, прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі і не складаюць асобных груп, але не менш выразна сведчаць пра наяўнасць яшчэ некалькіх разнавіднасцей мэтавай устаноўкі маўленчай дзейнасці: гаварыць з мэтай пагрозы (*даваць перуноў* «гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць»), скаргі і выкліку спачування (*пець (спяваць) лазара* «прыкідвацца няшчасным, каб расчуліць каго-н.; скардзіцца на свой лёс»), уздзеяння і павучання (*капаць на мазгі* «пастаянна гаварыць адно і тое ж, уздзейнічаючы на каго-н, павучаючы каго-н.»), прымусу каго-небудзь для раскрыцця сакрэту, тайны (*развязаць язык* «прымушаць каго-н. разгаварыцца і паведаміць які-н. сакрэт, тайну»).

II. Выдзелена больш за 40 ФА, што складаюць фразеасемантычнае мікраполе «ацэнка якасці маўлення», выдзяляецца станоўчы, адмоўны ці нейтральны ацэначны кампанент фразеалагічнага значэння, дзякуючы якому выразна выяўляецца адабрэнне, асуджэнне ці адсутнасць ярка выражанага адабрэння або асуджэння як канстатацыі сацыяльна прынятай ацэнкі маўленчай дзейнасці чалавека. Аналіз ФА, якія рэпрэзентуюць аспект «*гаварыць як*», дазваляе выдзеліць 6 асноўных крытэрыяў яго ацэнкі, якія з'яўляюцца важнейшымі для беларуса: 1) сіла голасу, 2) эмацыянальнасць выражэння, 3) тэмпаральны паказчык, 4) паказчык розуму, 5) колькасць маўлення, 6) нарматыўнасць маўлення. Разгледзім дадзеныя крытэрыі.

Сіла голасу перадаецца палярнымі ацэначнымі кампанентамі фразеалагічнага значэння *ціха* – *гучна*. Прычым ФА як з ацэначным кампанентам *ціха*, так і з ацэначным кампанентам *гучна* нясуць адмоўную канатацыю. Так, значэнне «гаварыць *ціха*» замацавана за

саматычнай ФА з празрыстай матывацыяй *пад нос*, пры гэтым значэнне ФА яшчэ ўдакладняецца кваліфікацыйнымі семамі паводле інтэнсіўнасці праяўлення (*вельмі*) ці ўспрымання (*незразумела*), што яшчэ больш умацняе адмоўную ацэнку такога маўлення.

А значэнне «гаварыць гучна», па-першае, удакладняецца ў кожнай ФА выбарам сінанімічнага дзеяслова для абазначэння маўленчай дзейнасці ў дэфініцыі фразеалагізма – *гаварыць, расказваць* ці *крычаць*: *як у бубен біць* «голасна расказваць, настойліва перадаваць ад аднаго да другога (якія-н. весткі, чуткі і пад.)», *бухаць грамабойным голасам* «гаварыць празмерна гучна, крычучы, надрываючыся», *на чым свет* «моцна, многа (крычаць), гучна». Па-другое, ва ўсіх ФА падкрэсліваецца найперш высокая ступень сілы голасу, хаця і яна адметная ў кожнай. У прыватнасці, найвышэйшы ўзровень характарызуе ФА *бухаць грамабойным голасам*, значна менш і толькі гэты паказчык ілюструе ФА *на чым свет* і найменш сіла гучнасці характэрна ФА *як у бубен біць*. Такая дыферэнцыяцыя, відавочна, звязана з тым, што значэнне першай ФА сканцэнтравана толькі на сіле праяўлення маўленчага працэсу, значэнне другой, акрамя семы «моцна, гучна», утрымлівае яшчэ сему «многа», а трэцяй – сему «настойліва перадаваць». Такое адметнае значэнне вынікае з вобразаў кожнай ФА. Так, семы «настойліва» і «голасна» ў ФА *як у бубен біць* матывуюцца вобразнасцю самога фразеалагізма, уяўленнем манатоннасці і частаты ўдараў бубна, «перадаваць» – забыты спосаб «паштовага» назначэння бубнаў. Значэнне ФА *бухаць грамабойным голасам* матывуецца ўяўленнем голасу чалавека, падобнага на выбухі грому. Аб'ядноўвае ўсе тры адзінкі тое, што яны сваёй унутранай формай, вобразам нясуць адмоўную канатацыю, даюць негатыўную ацэнку такому праяўленню маўленчай дзейнасці ці яго характарыстыцы.

Да папярэдніх далучаецца кампаратыўная ФА *як шэршні* «гучна, злосна, заўзята (спрачацца)», дзе набор сем паўтарае адну з папярэдніх – «гучна» і далучае яшчэ адну характарыстыку – «злосна» ў адносінах да адной з разнавіднасцей маўлення – спрачацца. Вобраз шэршня, з якім параўноўваюцца ўдзельнікі спрэчкі, вядзе да з'яўлення дадатковай і найбольш выразнай семы «злосна», і такім чынам вынікае адмоўная ацэнка ФА.

Высокую ступень гучнасці маўлення нясе ФА *задаць пытлю* «моцна правучыць, выгаварыць, энергічна ўздзейнічаць на каго-н.»), вобраз якой складаецца з сэнсаўтваральнага кампанента *задаць*, «які ў свабодным ужыванні, без дапаўнення, здольны рэалізаваць такое ж значэнне, як і ўвесь фразеалагізм (параўн., напрыклад: «Дам я табе!»)» і

ўстарэлага назойніка *пыталь*, які мае значэнні «машына для пытлявання пшаніцы», «млын для пытлявання», «спецыяльны млынавы мяшок для прасейвання мукі, які механічна прыводзіцца ў рух» [2, с. 116]. Дадзеная ФА, зыходзячы са свайго вобраза, па сутнасці, ілюструе аб'яднанне двух крытэрыяў ацэнкі маўленчай дзейнасці – гучнасці і колькасці.

Эмацыянальнасць выражэння таго, хто гаворыць, выяўляецца ў разнастайнасці эмоцый і пачуццяў у маўленні чалавека. Эмацыйны кваліфікатар «гаварыць шчыра, праўдзіва» замацаваны за ФА *расчыніць душу, адкрыць душу*, у якіх кампанент *душа* сімвалізуе самае галоўнае, сутнасць чалавека, і калі яна расчынена ці адкрыта, то гэта і выяўляе крытэрыі шчырасці, адкрытасці, праўдзівасці. Гэта падмацоўвае і ФА *праўду кажучы*, якая выкарыстоўваецца ў маўленні ў значэнні пабочнага слова. Значэнне «выказаць што-н. з болей, ад душы» замацавана за ФА *выліць слязамі*, вобразны складнік якой *слёзы* сімвалізуе боль, які перадаецца ў маўленні чалавека. Эмоцыя рашучасці перададзена ў ФА *як сякерай* (гаварыць) «катэгарычна, рашуча, упэўнена», што параўноўвае маўленне з ударам сякеры. А вось вобраз, пакладзены ў аснову ФА *як шылам* «балюча, непрыемна востра (казаць што-н. каму-н.)», выклікае адмоўнае пачуццё непрыемнасці праз параўнанне з шылам, якім наносіць уколы і такім чынам прычыняюць боль. Эмоцыя злосці як кваліфікатара маўлення адной асобы ў адносінах да другой фіксуецца ў значэнні «зласліва гаварыць каму-н. пра што-н. непрыемнае», замацаваным за ФА *на вока выкідаць*. Эмацыйны кваліфікатар «гаварыць дерзка» замацаваны за ФА *з рызыкай* «дзёрзка, з выклікам (гаварыць што-н.)». Эмоцыя знявагі перададзена ФА *з балотам мяшаць, з гразёй змяшаць* «усяляк зневажаць, груба абражаць, прыніжаць каго-ці што-н., несправядліва абвінавачваць» і ў *вочы кідаць* «папракаць, дакараць чым-н., рэзка выказваючы, не ўтойваючы».

Пэўная ступень удзелу эмоцый у маўленчай дзейнасці можа быць абазначана ў фразеалагічным значэнні семай «*вельмі*». Так, ФА з саматычным кампанентам *рукі (цалаваць рукі і ногі* «вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н., быць залежным», *лізаць рукі* «вельмі прасіць, маліць; угоднічаць, падхалімнічаць перад кім-н.») паказваюць высокую ступень эмацыйнага паказчыка гаварэння – просьбы: у першым выпадку да наяўнасці залежнасці, у другім – да падхалімства, што сімвалізуюць вобразы ФА. З адмоўнай ацэнкай успрымаецца і ФА *кланяцца ў ногі* «ўніжана прасіць аб чым-н. каго-н.», што выяўляе ўнутраная форма ФА.

Разнавіднасцю эмацыянальнага паказчыка маўлення выступаюць жэставыя ФА *на мігі* (размаўляць) «пры дапамозе жэстаў, знакаў» і *тыкаць пальцамі* «адкрыта, публічна асуджаць, ганіць каго-, што-н.»,

дзе ў першай адсутнічае ацэнка, а ў другой, наадварот, замацавана негатыўная канатацыя, што імпліцытна ў жэсце пальца(-амі) «можна наслаць на чалавека нячыстую сілу» [1, с. 511].

Тэмпаральны крытэрыі вызначае своечасовасць / нясвоечасовасць маўленчай дзейнасці. Станоўчую канатацыю, якая паказвае на своечасовасць маўлення, нясе ФА *да ладу* «дарэчы, у патрэбны момант (сказаць)», што ўзмацняецца як значэннем кампанента *лад* «згода, парадак, зладжанасць» [5, с. 311], так і дадатковай семай «дарэчы». Нясвоечасовасць маўлення выражана ФА як з нейтральнай ацэнкай (*зляцець слоўцу з языка* «нечакана выказаць што-н.; сарвацца», *вылецела слаўцо* «міжвольна выказаць, сказаць што-н.»), так і з адмоўнай (*уткнуць свае тры грошы* «нечакана і без патрэбы ўмяшацца ў чужую размову, гутарку, справу, калі не просяць»). Адмоўная ацэнка тлумачыцца негатыўным параўнаннем маўлення чалавека з вобразам-кампанентам *грош*, які з'яўляўся ў мінулым «даўнейшай меднай двухкапеечнай манетай, пазней паўкапеечнай» [5, с. 157], пакладзеным у аснову ФА, і дадатковымі адмоўнымі семамі «*без патрэбы*» і «*калі не просяць*».

Паказчык розуму выступае яшчэ адным крытэрыем ацэнкі маўлення. Ён можа быць як станоўчым, так і адмоўным, што і зафіксавана ў ФА. Да станоўчых паказчыкаў працэсу маўленчай дзейнасці адносяцца памяць (*з памяці* «не глядзячы куды-н., помнячы што-н. (гаварыць)»), дакладнасць (*слова ў слова* «даслоўна, абсалютна дакладна, без змен (пераказаць)»), дакладнасць і правільнасць (*як тапаром* (сячэ) «дакладна, правільна па зместу (гаварыць)»), дарэчнасць і дакладнасць (*слаўцо залатое* «сказанае дарэчы і вельмі трапна; выраз, які дакладна перадае асноўную сутнасць з'явы і г.д.»), абдуманасць (*слоў напуста не кідаць* «гаварыць абдуманая, дарма не гаварыць»), красамоўнасць (*расцякацца мысляй па дрэву* «гаварыць, спяваць цудоўна, чароўна ў славу каго-н.; хваліць каго-н.»). Да адмоўных паказчыкаў адносяцца нуднасць і бесталковасць (*жаваць жавачку* «гаварыць нудна і бесталкова пра адно і тое ж»), надакучлівасць (*марочыць мазгі* «надакучліва гаварыць што-н. няправільнае, падманваючы каго-н.») маўленчага працэсу. Да апошніх ФА набліжаецца ФА *ламаць сабе языкі* «з цяжкасцю гаварыць на чужой мове», якая выяўляе дрэннае валоданне чужой мовай.

Колькасны крытэрыі ацэнкі маўлення замацаваны за ФА з агульным значэннем «гаварыць многа», калі ў адной ФА колькасць гаварэння не асуджаецца (*колькі ўлезе* «уволю, удосталь, без усякага абмежавання (гаварыць)»), а ў другой (*як латак у млыне* «няспынна, многа і не да месца (гаварыць)»), наадварот, даецца адмоўная ацэнка,

што выяўляецца з дапамогай параўнання з латаком як прыстасаваннем у млыне, які працуе няспынна.

Паказчык нормы маўлення зафіксаваны за кампаратыўнымі ФА *як той кажа, як кажучь* «як прынята гаварыць».

Такім чынам, семантычны аналіз амаль 120 ФА, што складаюць фразеасемантычныя мікрапалі «мэтаявая накіраванасць маўлення» і «ацэнка якасці маўлення», сведчыць, па-першае, пра рэlevantнасць маўленчай дзенасці як важнага фрагмента фразеалагічнай карціны свету беларусаў. Па-другое, выяўленая семантычная групойка ФА двух мікрапалей сведчыць пра асаблівую ўвагу да маўлення чалавека з боку ўстаноўкі яго мэты і крытэрыя ацэнкі якасці. Выяўлена толькі 11 груп ФА ў залежнасці ад мэты маўлення – асуджэнне, папрок, абгавор, ашуканства, выдумка, абраза, просьба, заклік, хвала, нязгода, насмешка і 6 груп паводле адзначаных крытэрыяў ацэнкі якасці – сіла голасу, эмацыянальнасць, тэмпаральны паказчык, паказчык розуму, колькасць і нарматыўнасць маўлення, з якіх найбольш разнастайнымі паводле выражэння эмоцый і ступені гучнасці з'яўляюцца адпаведна эмацыянальнасць і сіла голасу. Устаноўлена культурна-нацыянальная інфармацыя, сродкам выяўлення якой служаць абраныя вобразы ФА, іх інтэрпрэтацыя ў культурнай прасторы нашага народа і тая ацэнка, якую ФА перадаюць у часе і прасторы. Усе прааналізаваныя ФА сваімі вобразамі, унутранай формай даводзяць пра перавагу адмоўнага ў ацэнцы маўлення і выступаюць як своеасаблівыя правілы ці антыправілы арганізацыі маўленчай дзейнасці.

Літаратура

1. Бирих А. К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь : ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина ; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л.И. Степанов; под ред. В. М. Мокиенко. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Астрель : АСТ : Хранитель, 2007. – 926 с.
2. Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
3. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Т. 1 (А – Л). – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Болўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2 (М – Я). – 704 с.
4. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
5. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 2002. – 784 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.

ОЙКОНІМІЯ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ЕКОЛІНГВІСТИЧНИЙ ДИСКУРС

Шульган О. В. Ойконімія України радянської доби: еколінгвістичний дискурс.

У статті розглянуто стан ойконімії України другої половини ХХ століття крізь призму еколінгвістики. Визначено вплив екстра- та інтралінгвальних чинників на формування назв населених пунктів у всіх регіонах нашої країни. Ілюстративно доведено недотримання мовних норм української літературної мови при перейменуванні у радянський період хуторів, сіл, селищ та міст України.

Ключові слова: еколінгвістика, мовні норми, ойконімія.

Шульган О. В. Ойконимия Украины советской эпохи: еколингвистичний дискурс.

В статье рассмотрено состояние ойконимии Украины второй половины ХХ века сквозь призму еколингвистики. Определено влияние экстра- и интралингвальных факторов на формирование названий населенных пунктов во всех регионах нашей страны. Иллюстративно доказано несоблюдение языковых норм украинского литературного языка при переименовании в советский период хуторов, сел, поселков и городов Украины.

Ключевые слова: еколингвистика, языковые нормы, ойконимия.

Shulhan O. V. Oikonimy of Ukraine: ecolinguistic discourse

The article deals with the condition of the Ukrainian oikonimy of the second part of XXth century in the light of ecolinguistics. The influence of extra- and interlingual factors on the naming of the settlements throughout Ukraine is defined. The inobservance of the Ukrainian official language norms while renaming of the villages, towns and cities of Ukraine in Soviet times is proved illustratively.

Key words: ecolinguistics, language norms, oikonimy.

У центрі уваги перебуває актуальна проблема еколінгвістики: аналіз ойконімії України радянської доби. Актуальність теми зумовлена відсутністю чіткого і поглибленого еколінгвального аналізу стану українського ономастикону у зв'язку із значними історичними та суспільними подіями ХХ століття.

Метою роботи є аналіз і систематизація основних змін, які стосуються впорядкування і перейменування назв населених пунктів України радянської доби. Завдання роботи, мотивовані поставленою метою, передбачають: 1) розгляд домінуючих екстра- та інтралінгвальних чинників, які вплинули на формування ойконімії України; 2) оцінку адміністративно-територіальних устрою України радянської доби з позиції зафіксованої правомірності / неправомірності перейменувань поселень; 3) вияв проблемних в еколінгвістичному плані зон порушення мовних норм української мови при перейменуванні

населених пунктів України. Основним методом дослідження є описовий, бо лише за допомогою цілісного опису можна з'ясувати взаємовідношення ономастичної лексики української мови радянської доби і середовища, у якому вона побутувала.

Еколінгвістика – молода мовознавча наука, завданням якої є здійснення детального аналізу трансформаційних змін, що спричинені змінами у соціальному середовищі, дослідження впливу екстра- та інтралінгвальних чинників на формування лексичного фонду, а також культурологічні вподобання та національні пріоритети народу.

У кінці 80-х років ХХ століття вперше з'явилися дослідження у європейському мовознавстві, присвячені еколінгвістиці, зокрема праці Е. Гаугена, І. Огнгейзера, В. Любася, П. Зими.

Значне місце у формуванні еколінгвістики як науки посідають праці слов'янських мовознавців І. Марвана, Г. Цихуна, Є. Іванової та багатьох інших. Щодо мовознавчих студій українських вчених, то теми екології мови у тих чи інших субсистемах торкалися Б. Грінченко, І. Огієнко, Ю. Шерех, Г. Голоскевич, І. Варченко, Л. Белей, О. Белей, П. Чучка, В. Жайворонок, Г. Мацюк, Б. Ажнюк, Л. Масенко, Я. Радевич-Винницький, Л. Нуждак, О. Боднар та інші [3, с. 7].

З-поміж різних одиниць онімних розрядів та класів особливу увагу з погляду еколінгвального стану привертають ойконіми. Це зумовлено передусім тим, що ойконіми як окремий розряд топонімів виникають і функціонують у багатьох випадках у результаті безпосередньої правової регламентації державних органів. Офіційно-правова природа власних назв населених пунктів гарантує їх пріоритетну належність до офіційно-ділового стилю української літературної мови, що у свою чергу служить вагомим чинником, який забезпечує особливу увагу до нормалізації структури українських ойконімів і покликаний гарантувати високий рівень кодифікованості цього розряду топонімів.

Сучасний стан ойконімії України характеризується численними порушеннями, зумовленими не стільки зміною ідеологічних пріоритетів сучасних українців, скільки докорінною трансформацією суспільної свідомості мовців [4, с. 106].

І. Марван зазначає, що першорядним спільним завданням не тільки мовознавців і вчених взагалі, а також політиків, публіцистів, письменників та інших громадських діячів є очищення («детоксикація») суспільства від тотальної спадщини [2, с. 197]. Події другої половини ХХ століття дають безперечні приклади порушень екології власних назв, зокрема при перейменуванні та новій номінації хуторів, сіл,

селищ та міст України. Наприклад, часто при перейменуванні населений пункт отримував нову, штучну назву: *Анадол* > *Долинське (Од)*, *Вілька Поторицька* > *Великий (Ль)*, *Левендалівка* > *Барвінкове (Хр)*, *Лунга* > *Довге* (, *Пакість* > *Нагірне*, *Солтиство* > *Малий*, *Форнош* > *Ліскове*, *Чехи* > *Лугове*, *Янківка* > *Лісове* та ін. [7].

Зважаючи на строкатість лексичної бази ойконімії України, а також на майже тисячолітню традицію їх функціонування в рамках різних неукраїнських офіційних систем (російської, австрійської, молдавської, румунської, угорської, польської, чеської), еколінгвальний стан найменування населених пунктів України викликає серйозне занепокоєння. Очевидні деформації їх структури, що суперечать нормам української мови, помітні як на рівні орфографії, так і на інших рівнях мови [4, с. 106], наприклад: *Барбарівка* > *Варварівка*, *За Ровами* > *Зарівчаний*, *За Серетом* > *Заріччя*, *Івачів Горішній* > *Верхній Іванів*, *Кидешів* > *Зміївка*, *Янівка* > *Іванівка* та ін. [11].

Починаючи з кінця 80-их років минулого століття, українські лінгвісти цілком справедливо відзначають украї незадовільний стан українських ойконімів з погляду їх відповідності базовим нормам чинного «Українського правопису». Перейменування населених пунктів України, починаючи ще із кінця 20-30-их років, але найбільше у 1947 році, внесло значні деформації у дотримання норм української літературної мови.

Аналізуючи власні назви населених пунктів України другої половини ХХ століття крізь призму еколінгвістики, ми виявили ряд порушень окремих норм української мови.

Нижче розглянемо конкретні приклади порушень цих норм при творенні нових і заміні давніших назв населених пунктів України. Наприклад, порушенням норм можна вважати вживання і створення нових неправомірних назв населених пунктів на зразок: *Красноармійськ*, *Надеждівка*, *Первомайськ*, *Родниківка* (від рос. «родник» – джерело) тощо, це вживання назв на -к-(ий) стосовно сіл: *Комсомольський*, *Ленінський*, *Сталінський* і т. ін. [7, с. 8].

Що стосується порушень лексичних норм, то у різний час і з різних причин було вилучено практично усі назви поселень, в основах яких звучали як давні, так і новітні етноніми, наприклад: *волохи*, *литва*, *пруси*, *угри*, *ятвяги*; *поляки*, *німці*, *серби*, *шведи* та ін. Слід зазначити, що в українській ойконімії системі давно і широко використовувалися назви, які були мотивовані різного типу етнонімами, окремі з них творили цілі парадигматичні ряди, наприклад: *Татари*, *Татарине*, *Татаринка*, *Татаринів*, *Татаринівка*,

Татаринове, Татаринівці, Татариська, Татариськи, Татарів, Татарівка, Татарка, Татарновичі, Татарське та ін. [5; 6; 7; 8; 10].

Якщо до війни, точніше до 1-го вересня 1946 року в назвах поселень України було відображено понад 30 назв народностей і націй (зокрема *баскаки, болгари, вірмени, волохи, греки, киргизи, китайці, молдавани, мордва, німці, поляки, пруси, серби, татари, турки, угорці, французи, хорвати, цигани, чехи, шваби, ятвяги*), то після 1947 року абсолютна більшість їх назв поселень, в основах яких були зафіксовані конкретні етноніми, була перейменована, включаючи й ойконіми з назвою *руський* (= український) в основі, наприклад: *Баскаки > Кам'янка, Болгарка > Клин, Волохи > Долинівка, Греки > Лиманський, Киргиз > Грушівка, Китай > Червоний Яр, Ляшки > Гринець, Молдаванка > Синицівка, Мордва > Красносілля, Пруси > Підгірний, Серби > Гонтівка, Французи > Подорожній, Цигани > Рудка, Шведи > Піднагачів, Ятвяги > Прибілля* та ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Виняток зроблено лише для етноніма *російський* [1, с. 5].

Виключено з офіційного вжитку також назви тих поселень, що засвідчували найменування чужих держав, їх столиць або взагалі відомих міст світу, наприклад: *Америка > Великий, Берлін > Хмільове, Варшава > Смереки, Литва > Путилівка, Люксембург > Ясногородка, Маньчжурія > Садовий, Новий Париж > Роца, Швейцарія > Привільний* і т. ін.

Пануючий у тодішньому СРСР «войовничий» атеїзм не допускав також використання назв поселень, що в тій чи тій мірі відображали поняття, пов'язані з релігією, церквою і т. ін., тому були вилучені з ужитку назви на зразок *Божиків, Боске, Попівка, Різдвяне, Різдвяни* та ін. [1, с. 4].

Перейменовано всі неукраїнські, переважно німецькі, а також румунські, угорські та інші назви поселень; в окремих випадках зроблено спробу частково їх перекладати, але найчастіше вони просто були замінені новими, до того ж штучними назвами, наприклад:

а) німецькі назви з компонентами *-берг* (укр. *гора*), *-гейм* (укр. *будинок*), *-гоф* (укр. *двір*), *-дорф* (укр. *село*), *-таль* (укр. *долина*), *-фельд* (укр. *поле*), *-штадт* (укр. *місто*): *Гуттенберг > Доброгір'я, Вальддорф > Підлісний, Гольдштадт > Новоселівка, Еренфельд > Чистопілля, Розенталь > Зелений, Фріденгейм > Щасливе* і под.;

б) румунські: *Аджіаска > Рибаківка, Долукіой > Багате, Сату-Маре > Великосілля*;

в) угорські: *Дюла > Юлівці, Ретіч > Липове, Севлюш > Виноградне*;

г) турецькі і татарські: *Алтагир* > *Богатир*, *Ташлик* > *Кам'янське*, *Чельмекія* > *Гончарівка*;

г) грецькі: *Ескіполос* > *Глибоке* та ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Щодо словотвірних норм, то з давніх українських ойконімів з компонентом *-піль*, що виникли переважно в Середньовіччі та називали містечка, які створювалися на місці сільських поселень і виражали належність цих містечок тим можновладцям чи їх близьким, чії імена зафіксовано в основі назв, збережено лише поодинокі, а більшість же з них перейменовано, пор.: *Вантопіль* > *Польовий*, *Вацлавпіль* > *Ясна Поляна* [1, с. 5].

Замінено назви всіх поселень, в основах яких були зафіксовані лексеми з означенням соціального розшарування населення, наприклад: *Босяки* > *Зоряний*, *Голодівка* > *Волиця*, *Княждвір* > *Верхнє*, *Холопи* > *Прислuch*, *Шляхта* > *Гайовий* і под.

«Упорядкування» ойконіміїної системи України внесло певні зміни і в її структуру, порушило первісну кількісну репрезентацію відповідних словотвірних моделей. Названі зміни буди спричинені:

1. Вилучення шляхом перейменування значної кількості назв, що належали до найархаїчніших ойконіміїних моделей на *-*jь (-je)*, *-ичі (< -*iĵi)*, *-ани*, *-івці (< -*ovъci)*, *-инці (< -*iĵci)*, *-ів (< -ov)*, *-ин* та ін., наприклад: *Велдіж* > *Шевченкове*, *Остобіж* > *Острівок*, *Тожир* > *Борисівка*, *Копче* > *Ново-Котовське*, *Вацевичі* > *Залужани*, *Жидятичі* > *Гамаліївка*, *Барбівці* > *Брусниця*, *Рейнци* > *Вишневий*, *Татаринці* > *Веселівка*, *Желехів* > *Великосілля*, *Милятин* > *Почапка* і под.

2. Вилучення з офіційного вжитку ряду назв поселень з раритетними в слов'янській ономастиці суфіксами *-адь*: *Шаркадь* > *Горбок*, *-ідь*: *Ряпідь* > *Бистриця*, *-ата*: *Денков'ята* > *Деньківка* [1, с. 5].

3. Залучення до ойконіміїної системи України понад 750 раніше не вживаних утворень на *-івка (< -овка)*, твірними основами яких послужили не тільки антропоніми чоловічого, але й жіночого роду, до того ж не завжди тільки українського іменника, що порушує норми граматичної системи української мови, наприклад: *Варварівка*, *Маріївка*, *Надеждівка*. При цьому чимало дериватів на *-івка* утворено від апелятивів-прикметників, що суперечить нормам української мови, і зрозуміло, не властиве давній українській ойконіміїній системі, пор.: *Веселівка*, *Веселинівка*, *Зеленівка*, *Черленівка* і т. ін.

4. Уведенням до складу ойконімії України близько 700 назв у формі субстантивованих прикметників у чоловічому, рідше середньому роді, з них 130 назв з суфіксом *-ський*; більшість із таких ойконімів є виразно штучними утворенням, при цьому чимало з них є

найменуванням десяти і більше поселень, пор.: *Вільний, -не* (11 населених пунктів), *Високий, -ке* (12), *Вишневий, -ве* (11), *Жовтневий, -ве* (17), *Ленінський, -ке* (10), *Першотравневий, -ве* (10), *Степовий, -ве* (16), *Трудовий, -ве* (12) і т. ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Певної шкоди природному укладу моделей в ойконімії України завдано ще в результаті включення до її складу численних штучних складних назв з препозитивними ад'єктивними компонентами: *Біло-, Велико-, Верхньо-, Високо-, Зелено-, Кам'яно-, Красно-, Кругло-, Мало-, Ново-, Старо-, Червоно-, Широко-* та под., що пишуться з назвами разом або через дефіс (правопис їх нічим не зумовлений), при цьому з окремими ад'єктивами зафіксовано по кільканадцять чи навіть кількадесят новотворів. Наприклад, з компонентом *Ново-* утворено понад 60 назв, з іншими – значно менше. Ось окремі з них: *Біло-*: *Білогір'я, Білоглинівка, Білоріччя*; *Велико-*: *Велико-Долинське, Великопілля*; *Верхньо-*: *Верхньодорожне, Верхньо-Тузлове*; *Високо-*: *Високопіль, Високофедорівка*; *Зелено-*: *Зеленогаївка, Зеленопілля*; *Кам'яно-*: *Кам'яногірка, Кам'янопіль*; *Красно-*: *Краснодолинський, Краснолиман*; *Кругло-*: *Круглолузівка, Круглоозерка*; *Мало-*: *Малосілка, Малохатка*; *Ново-*: *Ново-Олександрівка, Ново-Павлівка*; *Старо-*: *Старомлинівка, Старосілля*; *Червоно-*: *Червоноармійське, Червоногірка*; *Широко-*: *Широколанівка, Широкополе* і т. ін. [7].

Щоб підкреслити «радянськість» тих чи інших найменувань населених пунктів, їх дуже часто ускладнювали атрибутивними означеннями *червоний (червона, червоне), радянський (радянська, радянське), жовтневий (жовтнева, жовтнєве), ленінський (ленінське)* і т. ін. Наприклад: *Червона Зірка, Червона Хвиля, Червоне Озеро, Червоний Жовтень, Червоний Запорожець; Жовтнєве, Жовтневий; Ленінський, Ленінське* і т. ін.

Численними штучними новотворами є конфіксальні деривати з суфіксами *-*je* і *н-ий* та префіксами *за-, межи-, над-, під-* та ін., наприклад: *Заболоття, Межигір'я, Надрічний, Підлісний* і под.

Не властивими для української ономастики і дивоглядними з позиції словотвірної семантики є новотвори, що складаються з двох іменників, поєднаних за зразком атрибутивних сполучень, наприклад: *Андрієво-Іванів, Варваро-Олександрівка, Микола-Бабинка, Олено-Косогорівка, Любо-Торфівка*. Упровадження до української ойконімії подібних назв поселень можна пояснювати або повним незнанням творцями таких назв української мови, або ж відвертим ігноруванням її норм [1, с. 6].

Усталений в українській ойконімії кількісний розподіл

словотвірних моделей було порушено ще також через залучення до її складу: а) значного числа назв – субстантивованих прикметників з суфіксами *-ов-(е)*, *-ов-(ий)*, утворених передусім від найменувань природно-географічних об'єктів, наприклад: *Лозовате*, *Лозоватий*, *Лугове*, *Луговий*, *Степовий*, *Степове*, *Яровий*, *Ярове* і под., рідше від найменувань інших реалій, наприклад: *Жовтневе* (12 назв), *Кутовий*, *Трудове*, *Трудовий* і т. ін.; б) великої кількості штучних утворень з суфіксами *-к-(а)*, *-анк-(а)*, *-ян-к-(а)* на зразок *Березянка*, *Ведмежка*, *Вовчанка*, *Кам'янка*, *Тростянка*.

Значної деформації зазнала ойконімія України і у зв'язку з уведенням до її складу великої кількості назв поселень, утворених від прізвищ, рідше прізвищ чи псевдонімів різного рангу партійних і військових функціонерів – Леніна, Сталіна, Будьонного, Ворошилова, Жданова, Кірова і т. ін. Лише від прізвищ Ленін утворено понад 160 назв населених пунктів України, а від прізвища Ворошилов – понад 90 ойконімів. Наприклад: *Ленінське*, *Ленінське*, *Ленінський*, *Ленінський*; *Сталінське*, *Сталінське*, *Стальнівці*; *Будьоннівка*, *Будьоннівка*; *Ворошиловка*, *Ворошиловград* (= *Луганськ*); *Жданівка*; *Кірова*, *Кірове*, *Кіровка*, *Кірово-Українське*, *Кіровське* і т. ін. [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Залучення таких назв до ойконімії України супроводжувалося:

1) творенням невластивих українській онімії ойконіміїчних моделей на зразок *с. Будьонного*, *с. Ворошилова*, *с. Ленінове*; 2) вилученням з облікових даних нерідко давніх назв населених пунктів; 3) перейменуванням населених пунктів, які у різні періоди відігравали важливу роль в історії України, були пов'язані з життям і діяльністю видатних діячів як української, так й інших культур [1, с. 6].

Як бачимо, ойконімія України згідно із адміністративно-територіальним устроєм України радянського періоду, а саме у другій половині ХХ століття, часто змінювалася, формувалася внаслідок різноманітних екстра- та інтралінгвальних факторів, які майже не мали жодного стосунку до культурних традицій нашого народу та дотримання норм української літературної мови. Використовуючи описовий метод дослідження, ми змогли проаналізувати, яким чином створювалася система ойконімії України, як при такому формуванні не збереглася екологія власної назви, тобто порушилася цілісність номінації ойконімів.

Еколінгвістичний аспект дослідження, поєднуючись із соціолінгвістичним, вказує на неправомірність перейменувань поселень, що були здійсненні в Україні, і вимагає подальшого унормування

номінацій. Належна увага до забезпечення еколінгвального аспекту вивчення ономастики загалом матиме вагоме значення не лише для збереження національної самобутності, а я для створення надійного підґрунтя подальшого розвитку ономастикону, достойного його вікових традицій.

Література

1. Бучко Д. Радянська дійсність і ойконімічна система України / Д. Бучко // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Сер. Мовознавство. – №1. – 2000. – С. 3–7.
2. Марван І. Мова у контексті завдань духовної екології (Еколінгвістика та її роль у відродженні посттоталітарного суспільства) / І. Марван // Мовознавство : Другий міжнародний конгрес українців 22–28 серпня 1993 р., Львів : Доповіді і повідомлення. – Львів, 1993. – С. 197–198.
3. Нуждак Л. Еколінгвістика : [монографія] / Л. Нуждак. – Ужгород, 2013. – 109 с.
4. Нуждак Л. Український ономастикон посттоталітарної доби у світлі еколінгвістики : [монографія] / Л. Нуждак. – Ужгород, 2012. – 239 с.
5. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ : у 2-х т. – Т. 1. – К. : Політвидавництво України, 1969. – 541 с.
6. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ : у 2-х т. – Т. 2. – К. : Політвидавництво України, 1969. – 631 с.
7. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1946. – 1084 с.
8. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 липня 1965 року. – К. : Політвидавництво України, 1965. – 432 с.
9. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. На 1 січня 1962 року. – К. : Політвидавництво України, 1962. – 419 с.
10. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січ. 1987 р. – К. : Голов. ред. УРЕ. 1987. – 504 с.
11. Украинская ССР. Административно-территориальное деление. На 1 января 1979 года. – К. : Главная редакция УСЭ, 1979. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2013 р.

ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вавринюк Т. І. Засоби експресивного синтаксису в художньому тексті.

У статті йдеться про засоби експресивного синтаксису. Увагу звернено на звертання, номінативні речення, неповні та парцельовані структури. Обґрунтовано думку, що синтаксичні експресивні засоби не лише відзначаються художньо-зображальною місткістю, а й чуттєвої мають впливові якості.

Ключові слова: експресивний синтаксис, звертання, називний уявлення, номінативні речення, неповні речення, парцельовані структури.

Вавринюк Т. І. Средства экспрессивного синтаксиса в художественном тексте.

В статье рассматриваются средства экспрессивного синтаксиса. Внимание уделено обращению, номинативным предложениям, неполным и парцелированным структурам. Обоснована мысль, что синтаксические экспрессивные средства не только отличаются художественно-изобразительной вместимостью, но также имеют влиятельные качества.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, обращение, номинативные предложения, неполные предложения, парцелированные структуры.

Vavrynyuk T. I. Facilities of expressive syntax in artistic text.

Speech goes in the article about facilities of expressive syntax. Paid attention to appeal, nominative constructions, incomplete. An idea is reasonable, that syntactic expressive facilities are not only marked an artistically-graphic capacity but also have influential internalss.

Key words: an expressive syntax, appeal, is nominative constructions, incomplete suggestions.

Сучасна стилістика актуалізує такі аспекти дослідження, які пов'язані з вивченням виражальних можливостей мовних одиниць. До найбільш активно досліджуваних лінгвістичних категорій належить експресивність, яка певним чином окреслює образ автора і водночас є потужним засобом мовного впливу на читача.

Теорія експресивного синтаксису бере початок з 60-х років минулого століття з праць Ш. Баллі й до нині активно розробляється такими вченими, як Р. Якобсон, В. Виноградов, О. Золотова, А. Загнітко, В. Чабаненко, О. Александрова, Е. Береговська, Е. Геллер та інші.

Як відзначають дослідники, спеціальне призначення експресивних побудов виявляється не тільки в тому, щоб передати адресату ту чи ту

інформацію, а й привернути його увагу до неї, максимально акцентувати її і таким чином посилити її дієвість. На думку Ш. Баллі, експресивний фактор є обов'язковим компонентом будь-якого висловлення [1, с. 20]: утілюючи думку в мовну форму, автор повідомлення неминує передає і своє ставлення до того, про що йде мова. Отже, експресивність постає як феномен мовної особистості та її суб'єктивних інтенцій. Таке розуміння експресивності ставить її в ряд з категорією суб'єктивної модальності (відношення мовця до того, про що він повідомляє): «Експресивність (від лат. expression – вираження) – сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення [6, с. 591]. На нашу думку, категорія суб'єктивної модальності є значно ширшим поняттям, одним із прийомів вираження якої є експресивні засоби. Услід за В. Чабаненком, «експресивний» розуміємо як «інтенсифіковано (збільшено, підсилено) виразний» [9, с. 7].

До синтаксичних експресивних засобів у художньому мовленні відносимо звертання, серед яких за стилістично-функціональною ознакою найчастіше виділяють власне звертання і риторичні звертання.

Власне звертання здебільшого використовуються в художніх текстах для стилізації усного мовлення в репліках герів. Наприклад: – *Вікторе, я хотіла вам зізнатися в дечому. – Будьте обережні, Антоніно Василівно, – він лукаво мружиться* [7, с. 144].

Звертання найчастіше вживається в таких різновидах речень, як спонукальні і питальні, які мають прагматичну комунікативну спрямованість: спонукають співрозмовника до дії чи відповіді. У цьому найбільше проявляється стилістична зорієнтованість висловлюваного, переданого структурою спонукального чи питального речення. Наприклад: – *Сідайте, Іване Степановичу. – Сердюк із значимою серйозністю вказав на крісло, сам – за стіл* [3, с. 120]; – *Чого тобі, синку?* [3, с. 70].

Особливими експресивними центрами в художніх текстах є риторичні звертання, які здебільшого мають метафоричний зміст і використовуються не для називання особи, до якої звернена мова, а є засобом виявлення почуттів, переживань. Наприклад: *Ой палка ти була, моя пісне!* [8, с. 99]; *Крайно рідная! Ох, ти далека мріє! До тебе все летять мої думки* [8, с. 150].

Звертання, категорійно не змінюючи синтаксичної будови речення, надає йому експресивного забарвлення, бо частково чи суттєво змінює всю реченневу тональність, мовленневу орієнтацію вислову. Так, крім апелятивної функції, звертання можуть виконувати

ще функцію кваліфікації адресата: – *Спокійно, любий друже, – сказав Сердюк [3, с. 172]; Ха-ха, – думає Ваня, – і там тебе дістали, жирожопий боягуз! [7, с. 191].*

Особливим синтаксичним, стилістичним різновидом звертань є вокативні речення, які завжди виразно емоційні. Ці одиниці можуть виражати заклик, прохання чи вимогу відповісти, відгукнутися тощо: – *Марто! Зустрінь клієн... шановного Івана Степановича! [3, с. 114].*

Окремі вокативні речення виділяються яскраво вираженою емоційністю, унаслідок чого значення спонування дещо послаблюється. Наприклад: – *Куме? – прошепотів. Як заверещить: – Куме! Куме Микишко! Невже ти? Пресвята Богородице небесна, і Ти, святий Боже єдиний! Куме! [3, с. 7].*

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну та експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього.

Багаті експресивні можливості мають також номінативні речення, у яких головний член виражає одночасно й образ предмета, й ідею його існування в теперішньому часі. Звідси їх лаконізм, образність, виразність. Наприклад: *Оку важко знайти красу в тому гештальті. Тим більш коли ти виріс на Подолі, де золоті куполи церков вищі за дахи будинків. Фролівський монастир, Покровська церква, Богородиці Пирогоці, Миколи Притиска, Іллінська, Христо-Воздвиженська, дзвіниця церкви Миколи Доброго, Набережно-Микільська та Різдва Христового, де Кобзаря відспівували... А над ними – Андріївська. А в повітрі – Божа благодать від передзвону [3, с. 15].*

Номінативні речення створюють образні, видимі картини. Автор намічає контури картини, які читач «домальовує» відповідно до своєї творчої уяви. Такі структури використовуються для створення фону, на якому відбувається основна дія. Крім того, номінативні речення можуть передавати особливий емоційний стан героя, швидкий перебіг думок: *Космос плюс дівчина – вони з Гоцьком і Люба. Вишні, пиво, футбол. Че Гевара, дурні розмови і фантастичні мрії. Пішла корекція. Азарт, гордість. Вони не чіплятимуться за дрібниці! Особистості! Амбітна провінційна голота... [3, с. 110].*

Як засіб експресивного синтаксису ми розглядаємо конструкції з називним уявлення – особливим різновидом односкладних номінативних речень. Ужитий у препозиції речення чи складного

синтаксичного цілого, називний уявлення викликає в читача уявлення про реалію, якій присвячений подальший виклад думок. Речення, що йдуть за називним уявленням, тематично з ним пов'язані. Тому називні уявлення в лінгвістиці ще характеризують як називні теми, адже вони, називаючи особу або предмет, викликають у читача чи співбесідника уявлення про об'єкт, який є темою розмови. Наприклад: *Київ... Ох! файну ж забаву Господь Всемогутни умислив – щоби християнський рай на киталт Києва впорядкувати. Оце діло! Он де, ліворуч, Берестове. За ним – Печерське, Лаври... Митрополит, певно, й у раю за грішні душі молиться... А праворуч, біля Глибочиці, домівки подільських кожум'як, у яких вони з кумом Свирею одного разу таке добре пиво куштували, що його навіть сам гетьман хвалив. Та все веселе од вознів. Ох! веселе* [3, с. 8].

Називний уявлення вводить читача у філософські роздуми героя, у ситуацію спогадів про важливі події. Конструкції з називним уявленням надають висловленню розчленованості й водночас лаконічності, є одним із способів експресивної передачі інформації різного змісту.

Експресивністю відзначаються в текстовій канві художніх творів також неповні речення. Зауважимо, що синтаксична неповнота виявляється в компресії мовлення шляхом інтеграції вербальних і невербальних засобів при формуванні змісту повідомлення. У цьому виявляється національна специфіка структурування різних типів діалогічного й монологічного мовлення.

Найбільшою частотністю відтворення відзначаються неповні речення у структурі художнього діалогу – стилізованій моделі уснорозмовного мовлення. Наприклад:

- *Рома? Моя дівчина... на моїх очах кинулася з мосту...*
- *Так... Швидко звідти! Ти чув? Максє! Ти мене почув? Линяй звідти негайно!* [3, с. 12].
- *Марто, де Шиллер?*
- *Здається, на побаченні...*
- *Як повернеться – до мене!*
- *Вже дзвоню! – проторохтіла Марта* [3, с. 127].

Неповнота речень у діалогічному мовленні зумовлюється особливою функцією породження і налагодження смислів у процесі спілкування адресанта й адресата та визначається правилами діалогового спілкування, пресупозицією комунікантів, екстралінгвістичними чинниками.

Неповні речення в поєднанні з обірваністю фрази – експресивний засіб відтворення переживань героя, гарячкованості думок в екстремальній ситуації. Наприклад: *На міст – нікого. У воду –*

нікого... Ближче до води. А ті баби, що на ногах, як смиконуть. Перечепився, упав... На воду. Та що ж це?! Жарти у нас тут такі... Жарти у нас тут... Жарти, жарти... Не могла ж вона, дійсно, кинутися... У воді нікого. Щось воно... [3, с. 12]; – Ну... Добре. Давай. Ось екстазі... Проквітни... Нелогічна радість і енергія дії забезпечені. Упіймаєш кайф і... по-швидкому... [3, с. 45].

Засіб експресивного синтаксису – парцеляція. Парцеляція, за Л. І. Конюховою, – стилістичний прийом, що полягає у виокремленні висловлювання (речення) у самостійну одиницю [15, с. 33]. Інакше кажучи, явище парцеляції являє собою подачу речення у вигляді двох або кількох фраз з експресивною метою. Парцельовані конструкції властиві як на рівні простого, так і на рівні складного речення.

Речення з парцельованими присудками мають свої особливості і певні експресивні можливості. Серед парцельованих присудків, як засвідчують спостереження, найчастіше піддаються парцельованню однорідні присудки. Наприклад: *У монастирській церкві на самому переді в шапках два матроси під час служби курять цигарки. Курять і просміхаються [2, с. 94]; Гнат вже один. Сидить і думає [2, с. 130].*

Виокремлені однорідні присудки недоконаного виду виражають послідовні етапи одного процесу. Парцеляція тут виступає засобом семантичного підкреслення від однієї до іншої дії, надаючи висловлюванню експресивності, динамізму. Сполучник *і*, яким починається парцельована фраза, також вказує на послідовність дії. Наведений приклад свідчить, що парцеляція дає змогу реалізувати довгий структурний ланцюг, а це сприяє легшому сприйняттю контексту читачем чи слухачем, робить висловлювання чіткішими, виразнішими: друга ж фраза стає більш випуклою, помітною. Це означає, що парцеляція виконує й свою функцію експресивізації.

У ролі парцелятивів можуть виступати і другорядні члени речення. Наприклад: *Ніч у Миронівці однакова кожної пори року, навіть у травні. Така ж темна й самотня [7, с. 240]; Дівчина припала до мостової огорожі: видивляється щось на печерських схилах, видивляється... Усміхається, сухі губи облизує. Плечиком смикнула – усі геть! Невразлива, нездоланна, безсмертна [3, с. 6]; Повантажували вози різним майном, свати шугали потай по домашньому господарстві і що могли похопити, перли і пакували на підводи. Кури, гуси, якісь коноплі, стару ступу [2, с. 35]; А скрізь повно чужих людей. І на лавах, і за столом, і в зачіпку [2, с. 10].*

Парцеляція підвищує експресивну наголошеність кожного елемента висловлювання, підсилює напруженість думки, сприяє

створенню своєрідної ритмомелодики тексту. Така форма побудови синтаксичних конструкцій допомагає глибше зрозуміти зміст, дає змогу автору висловити своє ставлення до зображуваного, а читачеві краще зрозуміти авторську оцінку.

Парцеляти, неповні, а також обірвані речення досить часто складають основу невластивої прямої мови – потужного засобу експресивності, за допомогою якої відтворюється дійсність у різноманітних суб'єктивних зображеннях.

Найхарактерніший модальний тип невластивої прямої мови – форма питальних та вигуківих речень, що виділяються в емоційному та інтонаційному плані на тлі авторської оповіді. Наприклад: *Повернулася в дім, притиснулася спиною до дверей. Льончик ще плаче? Зараз минеться... Усе по-новому тепер, усе не так, як було... Щоб одразу, безповоротно – і жодного сліду!* [2, с. 153].

Експресивність посилюється, якщо кілька питань у складі невластивої прямої мови об'єднуються в структурно-смыслову єдність, внаслідок чого створюється особлива стилістична фігура – ампліфікація. Наприклад: *Голова обертом. Погнав до центру... Холодний розум, як майстерний фотограф, підкинув об'єктивні кадри минулої ночі, залишивши простір істеричним емоціям. І що тепер? Що тепер? Як він без неї?.. І вже не «чому?», а «за що?!»* [3, с. 142].

Ампліфікація питальних речень створює емоційно інтонований, почуттєво напружений темантичний комплекс вислову. Загалом же невластивої пряма мова відтворює психічний процес у його динаміці, дає змогу авторові суб'єктивний світ героїв органічно ввести у свою оповідь. Створюється двоплановість висловлення: передається внутрішнє мовлення персонажа, його думки, настрої, але виступає за нього автор, оцінка подій письменником перетинається зі сприйняттям художньої дійсності персонажем. Таким чином розширюється суб'єктивно-експресивна багатоплановість оповіді, окреслюється образ автора і образи персонажів.

Отже, засоби експресивного синтаксису сприяють смисловій конденсації й логічному увиразненню думки, розставляють акценти на важливих елементах художнього тексту, увиразнюють експліцитно виражений зміст і розкривають глибинні смисли, породжують певний тон мовлення, завдяки чому допомагають емоційно вплинути на читача.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Бедзик Ю. Чорний лабіринт / Ю. Бедзик. – К. : Воєнвидав, 1991. – 319 с.

3. Дашвар Люко. РАЙ. Центр / Люко Дашвар. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2010. – 272 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. І. Конюхова. – Л., 1999. – 15 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685с.
7. Малярчук Т. Звірослов / Т. Малярчук. – Х. : Фоліо, 2009. – 281 с.
8. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.

УДК 811.161.2:81'42

Т. П. Вільчинська

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ САКРАЛЬНИХ СИНОНІМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ Т. ШЕВЧЕНКА)

Вільчинська Т. П. Особливості функціонування сакральних синонімів (на матеріалі поетичних текстів Т. Шевченка).

Стаття присвячена аналізу функціональних особливостей сакральних синонімів у поетичній творчості Т. Шевченка. Об'єктом дослідження стали синоніми на позначення Бога, репрезентовані двома синонімічними рядами – назвами Бога-Отця і Бога-Сина. Установлено, що досліджені синоніми виконують уточнювальну, стилістичну та замішувальну функції.

Ключові слова: синонім, синонімічний ряд, функції синонімів, Бог, поетична творчість.

Вильчинская Т. П. Особенности функционирования сакральных синонимов (на материале поэтических текстов Т. Шевченко).

Статья посвящена анализу функциональных особенностей сакральных синонимов в поэтическом творчестве Т. Шевченко. Объектом исследования стали синонимы к слову Бог, представленные двумя синонимическими рядами – названиями Бога-Отца и Бога-Сына. Установлено, что сакральные синонимы выполняют уточняющую, стилистическую и заместительную функции.

Ключевые слова: синоним, синонимический ряд, функции синонимов, Бог, поэтическое творчество.

Vilchynska T. P. Peculiarities of the functioning of sacral synonyms (based on the poetic texts of T. Shevchenko).

The article deals with the analysis of the functioning of sacral synonyms in the poetry of T. Shevchenko. Synonyms that denominate God and represented by two rows of synonyms – the name of God-Father and God-Son were the object of the research. It is found out that investigated synonyms perform specifying, stylistic and substituting function.

Key words: synonym, row of synonyms, functions of synonyms, God, poetry.

Відсутність ґрунтовних досліджень релігійної лексики, словників церковно-релігійної термінології, атеїстична ідеологія при тлумаченні наявних релігійних лексем у лексикографічних працях значно обмежили знання носіїв української мови про її лексичний склад. Українську сакральну мову досліджували передусім мовознавці, що працювали за межами країни (Ф. Міклошич, О. Горбач, М. Лесів та ін.). Відтак, для українських учених актуальними залишаються питання функціонування сакральної лексики, перекладу богословської літератури, унормування релігійних термінів та ін. До таких належить і дослідження сакральних синонімів, зокрема в мові художньої літератури.

Протягом останніх років з'явилися праці Н. Бабич, М. Скаб, І. Бочарової, Н. Піддубної, Н. Пуряєвої, Г. Наконечної, С. Бібли, Ю. Осінчука та інших науковців, присвячені аналізу окремих лексико-тематичних груп релігійної термінології. У деяких із них дослідники порушують проблему синонімів, але не розв'язують усіх питань, пов'язаних із їхнім функціонуванням у мові. Отже, актуальність запропонованого повідомлення зумовлена відсутністю ґрунтовних досліджень сакральних синонімів у художній мові.

Метою розвідки є з'ясувати особливості функціонування синонімів на позначення Бога в поетичній творчості Т. Шевченка. Високу оцінку поетові дав І. Огієнко, зауважуючи, що «ніхто з наших письменників, ні до Шевченка, ні по ньому, не писав таким справді релігійним стилем, у якому кожна рисочка, кожне слово не суперечить чесности думання. Я б сказав, що в світовій літературі ніхто з світових письменників не перевищив Шевченкового релігійного стилю, <...> саме він ознака Шевченкового думання від початку його писань до могили» [8, с. 165–166].

Сьогодні, говорячи про далеко не пізнаний феномен Тарасової віри, науковці по-різному підходять до дослідження сакрального у творчості письменника, зокрема, ідеться про наукові розвідки Г. Грабовича, О. Забужко, В. Шевчука, Н. Слухай, І. Бетко та ін. Об'єктом аналізу в цій статті стали синоніми на позначення Бога як номінанта найвищих релігійних і духовних цінностей людства, у якому сконцентровані анатомічна, міфологічна, релігійна, духовна константи певного індивіда та соціуму. Зауважимо, що концептосферу «Бог» в українській етнокультурі П. Мацьків кваліфікує як «багатопланову, поліфункціональну, ієрархічну структуру, одну з найбільш складних інформаційно-комунікативних, архетипно-міфологічних, релігійних систем, яка реалізується на осі координат мова – культура» [7, с. 19].

Як одну із системотвірних категорій у лексиці часто тлумачать і

синонімію. Незважаючи на значні досягнення в дослідженні проблеми синонімії в сучасному мовознавстві (Ю. Апресян, С. Бережан, Г. Винокур, О. Тараненко, М. Кочерган, Л. Лисиченко та ін.), загальноприйнятого визначення цього явища немає. Основними критеріями виділення синонімів є тотожність чи близькість семного складу, а також здатність чи нездатність до взаємозаміни в певному контексті. Насправді ж цій умові, на думку Ю. Апресяна, не відповідає жодна пара слів, яку вважають синонімічною: або є відмінності у значеннях слів, або ж вони не взаємозамінні в контексті [1, с. 219]. А. Брагіна стверджує, що тільки аналіз конкретного матеріалу дозволяє взяти за основний критерій близькість значень, які виражає поняття у всій сукупності його ознак [2].

Переконливою виглядає дефініція А. Євгенєвої. Синонімом дослідниця пропонує вважати слово, яке визначилось у відношенні до свого еквівалента (до іншого слова з тотожним чи максимально близьким значенням) і може бути протиставлене йому за якоюсь ознакою: за відтінком у значенні, за вираженням експресії, за емоційним забарвленням, стилістичною належністю, сполучуваністю та займає певне місце в лексико-семантичній системі літературної мови [3, с. 11].

В україністиці з нею певною мірою корелює визначення лексичних синонімів, подане у праці «Українська мова. Енциклопедія» (2004 р.), де під синонімами розуміють слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, що «при повній або частковій відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності)» [9, с. 585].

Зазвичай саме такі лексеми формують синонімічний ряд – «групу слів або фразеологізмів, з'єднаних спільним значенням» [4, с. 154]. Зазначимо, що склад синонімічних рядів може бути різним: в одному синонімі можуть відрізнятися відтінками значень, в іншому – емоційним забарвленням, а можуть поєднуватися як нейтральні, так і стилістично марковані синоніми. Організуючим центром синонімічного ряду виступає семантично і функціонально провідна лексема – домінанта.

Виходячи з подібних тлумачень вважаємо, що є всі підстави для того, аби лексеми *Бог*, *Господь*, *Творець*, *Небесний Отець*, *Владика*, *Вседержитель*, *Всемогутній*, *Всевишній* та деякі ін. розглядати як синонімічні або ж зараховувати до одного синонімічного ряду такі номени, як *Ісус Христос*, *Син Божий*, *Богочоловік*, *Боголюдина*, *Месія*, *Страждаець*, *Спаситель*, *Помазаник* та ін.

Зауважимо, що подібні лексеми у християнській традиції є

назвами Триєдиного Бога, що, передусім у художніх текстах, допускає їхню взаємозаміну. Водночас кожна з назв акцентує увагу на якомусь одному з відтінків значення. Наприклад, у синонімічному ряді з домінантою *Бог* синонім *Творець* актуалізує ознаку важливості Господа як Творця, в основу назв *Небесний Отець*, *Владика* покладено ознаку його значущості, порівняно з іншими Святими. Номінації *Всевишній*, *Вседержитель* об'єктивують Божу всевладність, верховенство, а *Всемогутній* – усемогутність і т. ін.

За допомогою лексичних синонімів, що вступають у відношення семантичної близькості, можна передати найтонші нюанси, підбираючи кожного разу нові слова для адекватного вираження відповідних уявлень.

Здебільшого в мові розрізняють три групи синонімів: 1) ідеографічні, або семантичні; 2) стилістичні та 3) семантико-стилістичні. Крім того, виділяють абсолютні й контекстуальні синоніми [4, с. 155]. Сакральні синоніми, на наш погляд, логічно кваліфікувати як семантико-стилістичні, а ті з них, що вживаються в художній мові, розглядати ще як контекстуальні.

У поетичних текстах Т. Шевченка, де Бог є «головним двигуном життя» [8, с. 168], також помітно окреслюється два синонімічних ряди найменувань на його позначення. Перший представлений синонімами до назви *Бог-Отець*, другий – до слова-домінанти ряду *Бог-Син*. У першому разі об'єктивуються уявлення про «найвищу силу, втілену в розумінні Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе на землі; першу особу Святої Трійці, Бога-Отця, Всевишнього» [5, с. 591]; у в другому – про Ісуса Христа, Сина Божого, Боголюдину, «культ якого, за словами В. Жайворонка, лежить в основі християнської релігії, яку він заснував» [5, с. 625].

Синонімічний ряд з домінантою *Бог* у поетиці Т. Шевченка засвідчений назвами *Всевишній*, *Всеблагий*, *Вседержитель*, *Держитель*, *Всемогутній*, через які експлікуються уявлення про вищість Бога, його силу, значущість: *І талан і безталання, Все, – каже, – од Бога, Вседержителя Святого, А більш ні од кого* [11, с. 62] або *Трудящим людям, Всеблагий, На їх окраденій землі Своєю ти силу ниспошли* [11, с. 274]. Подібне значення властиве і таким синонімам, як *Праотець*, *Батько*, *Творець*: *Творче неба й землі!* [11, с. 277].

Надприродність і велич Бога об'єктивуються в перифрастичних синонімах на зразок *Святая сила*, *Великая сила*: *Спаси ти нас, Святая сило* [10, с. 202], а номінація *Велика слава* виражає значення досконалості і Божого милосердя: *Великая славо! зглянься на людей*

[10, с. 202]. Оказіональність Шевченкових парафраз, як і більшості тропів, ґрунтується на подвійній деформації: з одного боку, спостерігаємо порушення норм із погляду логіки буття, а з іншого, – вихід за межі деформацій мовних елементів у процесі створення тропів у тогочасному українському мовленні. Перифрастичні номінації належать до контекстуальних.

Серед номінацій Бога досить частотними в поетичному тезаурусі Т. Шевченка виступають й такі, які, за П. Мацьковим, є також характерними для фольклорного дискурсу [7, с. 127]. До них, зокрема, належать найменування: *Владика і Небесний Владика, Святий Владика, Цар і Цар Небесний, Небесний Цар, Цар царів* та ін. Назви *Цар, Владика*, зокрема й двокомпонентні структури з цими лексемами, категоризують Бога як власника (володаря) світу, вершителя долі людської: *Меж царями-судіями На раді великій Став земних владик судити Небесний Владика* [10, с. 260].

Певною мірою земну проекцію Бога засвідчують і номінації синекдохічного типу *Всевидящее око, Око: А ти, Всевидящее око! Чи ти дивилося звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників Святих... Око, око!* [11, с. 231]. Господь Бог – Всевидящее око – також Бог-Отець сходить до дуже давніх дохристиянських номінацій і сутностей. «Оком Божим називали й сонце» [5, с. 415].

Ідея Боголюдини найвиразніше подається крізь призму назв, що номінують Ісуса Христа – Сина Божого. Подібні найменування формують другий синонімічний ряд, засвідчений такими лексичними одиницями, як: *Христос, Син Божий, Божий Син, Син Марії, Младенець праведний* (акцентують на Боголюдській природі Ісуса Христа): *За кого ж ти розіп'явся, Христе, Сине Божий?* [10, с. 248] або *Й тепер не втік би Син Марії!* [11, с. 28]. Зазвичай з номенами цього синонімічного ряду асоціюються різні семантичні відтінки, засвідчені, наприклад, такими лексемами: *Заступник, Пророк, Месія, Спаситель, Суддя: Слава вам, Що ... нам Спасителя спасли Од Ірода* [11, с. 257].

Зауважимо, що в поодних випадках письменник диференціює назви на позначення *Бога-Отця і Бога-Сина: Господь послав Тебе нам, кроткого пророка* [11, с. 238], в інших – вживає їх як взаємозамінні: *А радість матері Марії Неізреченная. Месію, Самого Бога на землі Вона вже зрїла* [11, с. 262].

О. Тараненко зазначає чотири функції синонімів: 1) семантичного добору слова з ряду можливих для уточнення, виділення різноманітних відтінків задля адекватного позначення поняття; 2) стилістичного добору слова з ряду можливих задля адекватного оформлення в стильовому й

оцінному планах позначення відповідного поняття; 3) підсилення семантичної та емоційно-експресивної характеристики поняття шляхом нанизування слів; 4) заміни слова задля уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць [9, с. 585].

Хоч частіше науковці виділяють дві основні функції – уточнення і стилістичну (Л. Булаховській, М. Шанський, А. Євгенєва, Л. Лисиченко) [6, с. 96]. Причому перша властива насамперед семантичним синонімам, а друга – стилістичним, оскільки перші відрізняються мірою виявлення певної властивості, а єдина відмінність між другими полягає в різній стильовій характеристиці [6, с. 77]. Усі ці функції різною мірою виконують сакральні синоніми на позначення Бога в поетичних текстах Шевченка.

Здебільшого синоніми виконують функцію уточнення, роль якої полягає в тому, щоб за допомогою синоніма виразити певний відтінок значення: *Звичайне, радість та хвала! Тобі Єдиному, Святому, За дивнії твої діла?* [11, с. 208] або *Месія, Ісус, Святий Син* [11, с. 257].

Підсилювальну функцію часто демонструють синоніми, що повторюються в тексті: *І Бога Богом назову* [11, с. 206] чи *Удар, громе, над тим домом, Над тим Божим, де мремо ми, Тебе ж, Боже, зневажаєм, Зневажаючи, співаєм: Алілуя!* [11, с. 283]. Поширеним прийомом, який автор використовує, аби привернути увагу до Бога, є тавтологія: *Навести на путь святий Святого Сина* [11, с. 258]. Водночас письменник намагається уникати повторів. Це демонструє функція заміщення: *От і талан Господь послав На вбогий хутір, ублагали Царя Небесного!* [11, с. 200].

Нерідко в досліджуваних текстах реалізується функція (прийом) нанизування синонімів, що допомагає більш повно назвати характерні ознаки поняття, виразити певне ставлення до нього, посилити експресивність мовлення. Подібну функцію кваліфікують ще як експресивно-стилістичну. Нанизування синонімів створює градацію, забезпечує посилення значення: *І ви вмрете, як і князь ваш І ваш раб убогий* [10, с. 261] або *Боже! Боже! Великая сило! Великая славо! зглянься на людей* [10, с. 202].

Важливу стилістичну роль у Шевченкових текстах відіграють парафрази. На відміну від інших синонімів, вони обов'язково є образними, емоційно-експресивними назвами та часто вживаються на позначення однієї із трьох Божих осіб: *Спаси ти нас, Младенче праведний, великий* [11, с. 249], що нерідко виступає уособленням найбільших чеснот: *Тойді вже сходила зоря Над Віфлєсом. Правди слово, Святої правди і любові Зоря всесвітня зійшла! І мир і радість*

принесла На землю людям [11, с. 220].

Аналіз синонімів на позначення Бога в поетичних текстах Т. Шевченка показав, що автор широко використовує різні лексичні одиниці. Вступаючи у відношення семантичної близькості, вони уточнюють, підсилюють, увиразнюють зміст та виконують експресивно-стилістичну функцію. Називаючи одне поняття, подібні синоніми дають змогу письменникові вибрати необхідну лексему, привернути увагу до номінованого поняття, уникнути повторів тощо.

Усі розглянуті у статті сакральні синоніми репрезентують концептосферу «Бог», яка засвідчує, що поетичне слово Кобзаря, відбиваючи тисячолітню культуру, традиції, насичене сакральною силою, здатною потужно впливати на духовність українського народу, його національну свідомість, що, у свою чергу, зумовлює активізацію дослідницького інтересу до неї.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян // Избранные труды : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
2. Брагина А. А. Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – М. : Наука, 1986. – 124 с.
3. Евгеньева А. П. Введение / А. П. Евгеньева // Словарь синонимов русского языка : в 2-х т. – Т. 1. – Л. : Наука, 1970. – С. 5–14.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1977. – 114 с.
7. Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мононаціональному просторі : [монографія] / П. Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
8. Огієнко І. Тарас Шевченко / І. Огієнко / [упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 432 с.
9. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (гол.) та ін.]. – [2-е вид., вип. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко / [редкол. : Є. П. Кирилук (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 527 с.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко / [редкол. : Є. П. Кирилук (гол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 590 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2013 р.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ У НАУКОВОМУ І ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛЯХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Житар І. В. Стилiстичнi функцiї вставлених конструкцiй у науковому й публiцистичному стилях сучасної української мови (порiвняльний аспект).

У статті зіставлено стилістичні функції, які виконують вставлені конструкції в текстах у наукового та публіцистичного стилів української мови, виявлено спільні та специфічні риси функціонування вставлених конструкцій у кожному зі стилів.

Ключові слова: вставлені конструкції, науковий стиль, публіцистичний стиль, стилістичні функції.

Житарь И. В. Стилистические функции вставных конструкций в научном и публицистическом стилях современного украинского языка (сравнительный аспект).

В статье сопоставлены стилистические функции вставных конструкций в текстах научного и публицистического стилей современного украинского языка, выделены общие и специфические особенности функционирования вставных конструкций в каждом из стилей.

Ключевые слова: вставные конструкции, научный стиль, публицистический стиль, стилистические функции.

Zhytar I. V. The Stylistic Functions of Parenthetical Constructions in the Scientific and Publicistik Styles of Modern Ukrainian Language (Comparing Analysis).

In the paper the stylistic functions which parenthetical constructions perform in the texts of scientific and publicistik styles of Ukrainian language are compared. Common and specific features of the parenthetical constructions functioning for each style are uncovered.

Key words: the parenthetical constructions, scientific style, publicistik style, stylistic functions.

У мові закладено внутрішні механізми її розвитку. Одним із таких механізмів є її тяжіння до відповідності комунікативним потребам членів мовного колективу. Показник цієї відповідності – забезпечення максимально точного втілення думки в поєднанні з мінімальними зусиллями учасників комунікативного процесу. Досягають цього показника багатьма шляхами. Одним із них є використання вставлених конструкцій, що виявляють значну як структурну, так і функціонально-змістову різnorodність.

Із структурного боку вставлені конструкції – це одиниці різних рівнів: виражені експліцитно, тобто словом / словосполученням, реченням, надфразною єдністю, та імпліцитно, коли вставлені конструкції виражені на письмі розділовими знаками, а в усному мовленні – паузами та відповідними невербальними засобами, які

згідно з авторською інтенцією та контекстом наділені відповідним змістовим навантаженням.

У стилістичному вимірі вставлені конструкції є потенційно необмеженим засобом щодо різноманітності виявів і реалізацій зображальних інтенцій мовця через наявність у цих структурах істотних можливостей виходу за межі лінійної організації мовлення, творення своєрідної семантичної, стилістичної та прагматичної надбудови. У позиції вставленої конструкції може перебувати одиниця будь-якої структури, будь-якої семантики й будь-якого призначення. Визначальним параметром для такого позиціонування є інтенція мовця. Це – свідчення універсальності вставлених конструкцій як багатоаспектного засобу реалізації авторських задумів.

У науковому й публіцистичному стилях вставлені конструкції вживаються досить широко. Сильові особливості функціонування вставлених конструкцій уже досліджувалися мовознавцями. Зокрема в науковому стилі їх вивчали А. Коваль [10], Р. Гнатів [2], С. Харченко та І. Житар [12], у публіцистичному – В. Грицина [4; 5], Н. Івкова [9], І. Завальнюк [8], М. Дорошенко [6], І. Житар [7], у художньому – А. Мойсієнко [11], О. Галайбіда [1], в офіційно-діловому – В. Грицина [3]. Проте існує потреба порівняти особливості функціонування вставлених конструкцій у різних стилях мови, зокрема, – у науковому та публіцистичному, що й зумовлює *актуальність* наукової розвідки.

Мета дослідження – зіставити функціонально-стилістичне навантаження вставлених конструкцій у науковому і публіцистичному стилі, виявивши спільні та відмінні ознаки. Об'єкт дослідження – вставлені конструкції, що функціонують у текстах наукового і публіцистичного стилю сучасної української літературної мови.

На основі тези про те, що «вставлена конструкція – явище насамперед стилістичне», констатуємо наявність як спільних, так і відмінних ознак у функціонуванні вставлених конструкцій у текстах наукового та публіцистичного стилів. Незважаючи на загальноприйнятість твердження про відсутність у науковому стилі вираженого експресивно-емоційного семантичного змісту, виявлено стійку тенденцію вираження в науковому тексті особливостей світогляду та особистісних рис й уподобань автора. Фактор індивідуально-авторського стилю досить виразно знаходить своє вираження у використанні вставлених конструкцій у науковому стилі, де ці позареченнєві (позатекстові) одиниці мають широкі стилістичні можливості та перспективи.

Існує низка спільних стилістичних функцій (як для наукового

стилю, так і для публіцистичного). Дбаючи про комфортне, найбільш адекватне сприйняття адресатом текстової конструкції як цілісної одиниці, її автор використовує вставлені конструкції як засоби надання створюваному образу обсяговості та панорамності, виявляючи «адресатоспрямовану» природу вставлених одиниць.

Вставлена конструкція може бути формою внесення порівняльних конструкцій, які обов'язково передбачають інтертекстуальний екскурс: будь-яке порівняння запрограмоване на залучення іншотекстового матеріалу, адже в цьому полягає сама тропеїчна природа порівняння як способу залучити до інформування адресата повідомлення гіпотетично більш знайомий, більш зручний, більш зрозумілий, більш загальний позатекстовий образ для створення образу внутрішньотекстового. Поєднання образотворчого потенціалу порівняння зі стилістичним потенціалом вставленої конструкції створює для адресанта тексту зручні умови для формування вражальності тексту: *У міжнародному праві (як і в цивільному) на підставі недійсності договори поділяють на дві групи: абсолютно недійсні й заперечні (З підручника); Країна, яка очікувала українізації в 2005 році (як і в 1991-му), замість конкретних дій зі здивуванням спостерігала уривчасті декларації з боку президента (З газети); далі у прикладах спочатку подаємо зразок з тексту наукового стилю, потім – публіцистичного.*

Досить продуктивно вставлені конструкції вживають як засіб статичної характеристики відповідного фрагмента базового речення, (створюється ефект «штрихової» другопланової зображальності (образотворчості). Уміщуючи стрижневий компонент у формі здебільшого називного відмінка (такі номінативні компоненти часто співвідносні з номінативними реченнями), вставлені конструкції дають змогу авторові згідно з його інтенціями підсилити відповідний фрагмент базового речення, при цьому зберігаючи лаконічний стиль викладу: *Автору видається конструктивним підхід деяких західноєвропейських учених (Р. Грильо, У. Конор, Х. Сетон-Уотсон, Д. Робертсон, Дж. Ротшільд та інших), котрі, досліджуючи процес націотворення, дійшли висновку, що він може розгортатися двома шляхами: «політизацією етнічності» (нація – держава) і «етнізацією політики» (держава – нація) (М. Обушний); З нами директор школи, недавній фронтовик, інвалід (скалічена нога) Микола Іванович Малютін (І. Дзюба).*

У структурі текстів часто використовують вставлені конструкції, що вміщують дієслова спонукальної семантики. Ширше й різноманітніше такі вставлені конструкції вжиті в публіцистичному

стилі, де поряд із чистою імперативністю, що притаманна вставленим конструкціям у науковому стилі (втіленої формами другої особи однини й множини наказового способу – тоді адресант визначає адресата як об'єкт свого повідомлення), вони часто функціонують у формі першої особи множини наказового способу (змішана (адресантно-адресатна) спонукальність). Використання таких одиниць сприяє комунікативному зближенню (об'єднанню) автора й читача, а процес комунікації сприймається як спільна діяльність обох обов'язкових її учасників. Така вставлена конструкція сприяє створенню ефекту співпереживання читача тексту та його автора: *І поривалися (згадаймо ідеологічний символ кінця 80-х – початку 90-х) – поривались до... спільного Європейського Дому* (Ю. Бадзьо); *...в якій завела суспільство та ж таки партія під проводом Леніна і Троцького (згадаймо знамениту Ленінову парафразу з Наполеона: «Спочатку надо ввязаться в серьезный бой, а там уж видно будет». От і «ввязались», а далі, як казав поет, «ни зги не видно»...), – і був у цьому переконливіший за інших* (І. Дзюба).

Вставлені конструкції вживають із модальним кваліфікатором, що маркує повідомлювану інформацію різною тональністю суб'єктивної модальності: *Сурядні сполучники передають шість (а не три, як визначали в традиційній граматиці) основних типів семантико-синтаксичних відношень...* (К. Городенська); *І річ тут не в сміхотворному результаті, який отримав БЮТ у Тернополі (реальний рейтинг блоку в області, безперечно, вищий)* (З тижневика).

Вставлену конструкцію можуть розпочинати службові або дейктичні слова, традиційні графічні символи (певні функціональні кваліфікатори). Тоді змістові (і – як наслідок – стилістичні) акценти переносяться на сегменти вставленої конструкції: *Отже, запроваджені (та ще й у формі оцінок!) – з невідомими наслідками, «явища і факти» знаходяться нібито за межами проблеми й журналістики взагалі* (В. Владимиров); *Не було, мабуть, жодного телеканалу в Україні, який би не анонсував цей візит, а вулиці міст і сіл та автошляхи (навіть в Галичині, куди нога Кирила не ступила) прикрашали величезні рекламні білборди...* (З газети).

Приклади текстів обох стилів засвідчили, що вставлені конструкції можуть бути в інтерпозиції щодо фрагмента базового речення, з яким вони пов'язані. У такому разі вставлена одиниця розриває семантико-структурну єдність реченнєвого фрагмента, розчиняючись у його формальному та змістовому планах. У результаті застосування такого прийому сприйняття цього комплексного відрізка речення («фрагмент базового речення//ВК// продовження цілісного

фрагмента базового речення») зосереджується на вставленій конструкції, яка пересувається на передній план: *Одним із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми є цілеспрямована (під окремі проекти і галузі) робота з підготовки та перепідготовки кадрів для сфери підприємництва (З наукового часопису); Звичай кидати взуттям в Іраку вважається найбільшою образою, і, коли демонтували пам'ятник Саддаму Хусейну, багато іракців закидало взуттям повалений (не без допомоги американців) символ тиранії (З газети).*

Вставлені конструкції можуть функціонувати як засіб варіантизації (бути певним варіантом до поняття, передаваного фрагментом базового речення). Використання такого прийому дає змогу автору створити цілісний панорамний образ, схарактеризувати співвідносний фрагмент базового речення: *Хліб набував символічного навантаження і в поховальному обряді: з хлібом (зерном, борошном) родичі йшли прощатися з небіжчиком, хліб клали на віко труни у поховальній процесії, хліб (печиво, пиріжки) роздавали присутнім на похороні чи на поминках, зерном посипали місце після виносу покійного з хати (З підручника); Усе це через переконання (чи радше надію), що Росія не становить жодної реальної загрози... (З тижневика).*

За допомогою вставлених конструкцій у тексті обох стилів зручно вносити фрагменти інтертекстуальності: *Право скарги (іноді у зарубіжній літературі воно йменується правом петиції, або communication, requite, petition, reclamation, plaint, що лише звучить по-різному, але має ідентичний зміст) відоме за деякими міжнародними документами після першої світової війни (З підручника); Чи може він [Яновський – І. Ж.] розраховував, що окремі пекучі репліки Грицька («Пригадайте, як ви мене босого по снігу гнали! Як ви мою кривавицю знищили! Мало вам мого горя? Серце ваше спитайте!»); «Не я божевільний, а ви всі без розуму») – переважать барабанну риторичку театралізованих «колгоспників» (І. Дзюба).*

Шляхом використання вставленої конструкції певний іншотекстовий фрагмент ідентифікується з його автором або джерелом: *Метою є сама хода, прогулянка <...> а «похід» – це дихання через крок, як «письмо – це дихання через перо» (Рільке), через слово (П. Мовчан); У Тацита, зокрема, знаходимо: «Літнього вечора, у затінку священного (незайманого) гаю, обабіч берегів Рейну лежали на ведмежих шкурах різні старі германці...» І далі: «...Вони лежать не ведмежих шкурах і п'ють ще й ще»... («Germania», гл. 15) (П. Осипов).*

Вставлена конструкція функціонує як засіб тавтологічного внесення до базового речення тих самих фрагментів (попередньо

вживаних лексичних компонентів або їхніх форм). У такий спосіб відбувається експресивна акцентуація відповідного компонента базового речення, адже «повторення» – означає «посилення»: *Саме для соціуму як соціальної системи високого порядку (найвищий – це людство взагалі) та чи інша характеристика консолідаційних (псевдо-, ре-, де-, контр- і т. ін.) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості соціального життя у цьому соціумі загалом (З монографії); Однак справа не лише в мові (мова є голосом нації) – індивідуальності, якій Провидіння дало землю під небом, характер і свобідну волю творити своє життя (Є. Сверстюк).*

Як у текстах наукового стилю, так і в текстах публіцистичного стилю наявні вставлені конструкції, підсилені знаком оклику. Виразну експресивність репрезентують уточнювальні й характеризувальні однослівні вставлені одиниці, авторську окличність яких засвідчують знаки оклику: *Так, Харківська міськрада ухвалила рішення про встановлення пам'ятника (і встановила!) Г. Жукову, який разом з Берією підписав зловісний наказ про примусове виселення з України українців, яким випала недоля перебувати під німецькою окупацією (З підручника); Від безхарактерності вони неспроможні сильно (потужно!) ні любити, ні ненавидіти (Л. Лук'яненко).*

Як поширений засіб імпліцитного вираження авторського ставлення (оцінки) до повідомлення (свого або чужого) в обох стилях вживаються імпліцитні вставлені конструкції, виражені знаками оклику та питання: *Уже пропонується друкувати в Росії українською мовою (!) навчальні підручники та посібники для України (З підручника); Вже через кілька місяців після виборів (!) новий склад міськради та її виконком приступили до розробки комплексної програми «Молода громада міста Нова Одеса в 2007–2011 роках» (З газети).*

Використання вставлених конструкцій дає змогу вносити до базового речення побіжні авторські коментарі: *Принципом монадності є вторинне, «навчене» втілення і репрезентація колективного, універсального інформаційного коду в індивідуальному проявленні (первинно це вже було в примітивних суспільствах) (З монографії); Ален є автором двох книг, які могли б зацікавити українського читача – «І навіть сніг був помаранчевим» (присвячена подіям помаранчевої революції) та «Газпром: нова імперія» – про Газпром... (З газети).*

Вставлені конструкції беруть участь у структуруванні висловлюваної думки, будучи засобом конкретизації, визначення або засобом узагальненості (певна формула): *Ситуація ставлення виникає лише за наявності суб'єкта (особи, що виявляє ставлення) та*

об'єкта (особи, предмета, процесу чи явища реальної дійсності, на які спрямований або поширюється вияв ставлення) (З наукового часопису); *Адже наші керманічі (ім'ярек) приходять, щоб невдовзі відійти; відходять (ім'ярек), щоб повернутися, знову відходять і повертаються (ім'ярек) – і так без кінця* (І. Дзюба).

Згідно з авторським задумом вставлені конструкції можуть виконувати функцію етимологізації (часто вони починаються лексемами чи конструкціями на зразок «дослівно», «від лат.» (латинського), «від слова» тощо): *Саму назву славнозвісного винаходу Зенона – апорія – так і перекладають із давньогрецької: нерозв'язане (буквально: те, що не має виходу, безвихідне)* (З підручника); *Перших послідовників Ісуса Христа називали галілеянами або християнами (від слова «хрест», що первинно значить «поєднання божественного і земного»)* (З тижневика).

Вставлені конструкції можуть функціонувати як вставлення в цитати, вносячи вказівку на авторський фрагмент інформації: *Литовські війська через деякий час намагалися відбити місто, але козаки самі залишили його, організувавши рухомий табір: «... досить потужно з густою стрільбою той Наливайко відходить, жодного чоловіка з людей своїх з табору до битви не випускаючи, за чим наші (литовці – Авт.) йому нічого вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить»* (З підручника); *У постанові квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У зазначалося: «українізація являється серйозною справою, що її мусить бути проведено як можна скорше й при тім назавжди» (підкреслення моє. – І. Дз.)* (І. Дзюба).

За допомогою вставлених конструкцій здійснюється абрєвіатурна субституція: у базовому реченні зафіксовано факт ототожнення повної назви (антецедент – відповідний фрагмент базового речення) та абрєвіатури (субститут – вставлена конструкція): *Кількісною оцінкою кисневого ефекту є коефіцієнт кисневого посилення (ККП)* (З підручника); *Але керівництво створених на базі будинків об'єднань співвласників (ОСМД) борг не визнає* (З газети).

Як складник конструкцій «компонент БР (ВК) x N», вставлена конструкція бере участь у формуванні паралельних структур із двоплановістю зображуваного, тим самим утворюється своєрідна дистантна ампліфікація й репрезентація двох рівнів текстової зв'язності, реалізована як на рівні фрагментів базового речення, так і на рівні вставленої конструкції: *Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводять до трьох теорій.*

1. Природна (праця створила людину, перетворивши стадо

на культурне угруповання виробників).

2. *Божественна (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).*

3. *Космічна (людство створене інопланетянами, які маніпулюють ним у власних цілях (З підручника); Коли їдеш селами Лохвицького, Чорнухинського, Лубенського районів (Полтавщина), Варвинського (Чернігівщина), Роменського (Сумщина), ... неодмінно привернуть увагу стрункі ошатні цегляні споруди з імпазантними вежами, щедро оздоблені орнаментальною кладкою (З газети).*

В обох стилях автори використовують виноски, функціональне призначення яких, як і для звичайних («пінійних») вставлень, – внесення додаткової інформації, яка теж може мати різнопланову семантику й прагматичне навантаження: *Останні два речення являють собою еліптичні речення з лексично не вираженим (нульовим) підметом. Еліптичні речення з нульовим підметом переважно зараховують до односкладних конструкцій, розрізняючи три їх різновиди: означено-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові (І. Вихованець);*

*Так тримати! А гіц ін паровоз****!*

***** Піддай жару! (ідиш) (З тижневика).*

У текстах як наукового, так і публіцистичного стилів набуває поширення внесення додаткових сегментів (це може бути інформація, оцінка, експресивність, варіативність) також і на структуру слова, у результаті чого виникає гібридна лексема, у межах змісту якої об'єднано два певних близьких поняття: *Так, англ. віт походить від давньоангл. vīte, що значить шмато(чо)к, відщепнутий / відбитий від чого-н. (П. Осипов); I, зрештою, четвертий синонім – «харківський правопис» – відбиває, я на мене, саму суть цього лінгвістичного [арте]факту (З газети).*

Використання вставлених конструкцій, оформлених іншою мовою, у науковому та публіцистичному стилях слугує більшою мірою для змістових потреб (ідентифікація з оригіналом), створення відповідного образу: *У Канаді це свято відоме як День пам'яті (Remembrance Day), а у Великій Британії найближчий до 11 листопада день оголошено Неділею пам'яті (Remembrance Sunday) (П. Осипов); Цей же погляд приписується й Контаріні, хоч в його тексті Росія та Україна фактично диференціюються: першу він називає «Московією» або «верхньою Руссю» (la Russia alta), а другу – «нижньою Руссю» (la Russia bassa) (З тижневика).*

Аналізовані тексти вміщують вставлені конструкції, вжиті як засіб авторської характеристики (оцінки), спосіб авторського коментування (в

обох стилях), а також як носії авторських роздумів, розмірковувань (рефлексій) (публіцистичний стиль). Тут виразно виявлено індивідуальний стиль автора. У науковому стилі такі вставлені конструкції більше спрямовані на раціональний бік висловлення, коментування часто має форму дефініції: *Платон – прибічник ідеї метемпсихозу (переселення душі у різні живі істоти), що бере початок у ерфіків і піфагорійців* (З підручника), у публіцистичному додано ще й впливовість, настанову на емоційність тощо: *Це щось, він очам своїм не вірив (який жасх!) скидалось дуже на порсячий хвостик* (З газети).

Оформлені як вставлені конструкції речення й надфразні єдності, що перебувають поза межами базового речення, наділені більшою функціональною самостійністю порівняно з внутрішньореченневими вставленими конструкціями. В основному такі одиниці виконують таке ж функціональне навантаження, як і внутрішньореченнєві вставлені конструкції, однак використовуються вони значно рідше.

Водночас виявлено низку функцій, які виконують вставлені конструкції, у текстах того чи того стилю.

Для публіцистичного стилю характерний більш вільний (порівняно з науковим стилем) добір мовних засобів, що дозволяє автору для задоволення потреб у якомога адекватнішому втіленні задуму (і – відповідно – забезпечення образності (впливовості) твору) вводити до тексту елементи з яскравою іншостильовою маркованістю.

У текстах публіцистичного стилю, крім названих вище (і подібних до функцій, виконуваних у межах наукового стилю), вставлені конструкції наділені такими функціями:

а) є зручним засобом створення параномазійних структур: *Після Першої світової війни, що до самих підвалин потрясла Будовою Європи, рвучкий революційний Вітер зі Сходу не тільки збурих Україну, дихнув на неї (чи вдихнув у неї) озонною романтикою вітаїзму Миколи Хвильового (так і хочеться сказати – націотворочою романтикою хвильовізму) – він, цей природний Вітер зі Сходу, і полонив нас* (Ю. Бадзьо);

б) вживаються для характеристики тональності базового речення: *Може, так здається лише в моєму оточенні: зусібіч – сопки, низьке злодійкувате сонце, мороз – досі ступенів 25–30, якась подоба рослинності (а я ж скучив за добрим лісом!)* (Є. Сверстюк);

в) унесення елементів експресивності службовими словами та вигуками, оформленими як вставлені конструкції: *Отже, в боротьбу двох сил улетів динамічний верліброст, автор скандальної автобіографії («фе») і не менш нудної губанівської «Європи на вулкані», «ахтанабіль» сучасності, як сам він себе рекомендує* (М. Хвильовий); *Коли людина*

втратила свідомість і перебуває в непритомному стані, тоді вона безпорадна і не впливає на свій стан, а цілком залежить від інших людей та (чи) зовнішніх сил (Л. Лук'яненко);

г) вставлена конструкція може бути функціональним (який має описовий характер) субститутом співвідносного фрагмента базового речення, пряме вживання якого в тексті з етичних міркувань неможливе.

У науковому стилі з певними застереженнями можна вести мову про випадки, коли вставлена конструкція, вживаючись вперше у відповідному контексті, виконує функцію своєрідного неозначеного артикля, оскільки відповідне поняття (фрагмент базового речення) при першій згадці означається як вставлена конструкція. Так, у реченні *Арбітражний суд не є постійним органом, а утворюється ad hoc, тобто окремо для кожної справи* (З підручника) вставлена конструкція, пояснюючи відповідний фрагмент базового речення, відіграє роль своєрідного неозначеного артикля, коли вона вперше вжита щодо «*ad hoc*». Далі в тексті цей фрагмент ужито вже без вставленої конструкції: *Колективним утворенням є міжнародний арбітраж ad hoc, але маючи лише обмежені повноваження і такі функції, він не є суб'єктом міжнародного права* (З підручника), – оскільки адресат тексту вже розуміє, про що йдеться.

Отже, зі стилістичного погляду вставлені конструкції в публіцистичному й науковому стилях виконують низку однакових функцій. Ця особливість притаманна текстам науково-навчального й науково-популярного підстилів наукового стилю, у яких можлива ширша реалізація індивідуально-авторських особливостей порівняно з більш стандартизованим власне науковим підстилем. Відзначена властивість певною мірою нівелює межу між науковим і публіцистичним стилями щодо використання вставлених одиниць. Однак кожний із цих стилів також виявляє свої специфічні риси, властиві лише текстам певного стилістичного спрямування. Зокрема, виявлена низка функцій, виконуваних вставленими конструкціями, які притаманні лише текстам того чи того стилю. Більш вільна порівняно із науковим стилем система стильових канонів щодо добору мовних засобів, характерна для публіцистичного, дозволяє авторові якнайточніше втілити комунікативний намір, увівши до тексту вставлену конструкцію, яка містить елементи з яскравою іншостильовою маркованістю. У текстах публіцистичного стилю, крім названих (і подібних до функцій, виконуваних у межах наукового), вставлені конструкції наділені такими функціями: а) є зручним засобом створення параномазійних структур; б) вживаються для характеристики тональності фрагмента базового

речення, з яким співвідноситься вставлена конструкція; в) як вставлені конструкції можуть функціонувати службові слова, що вносять елементи експресивності; г) у публіцистичному стилі вставлена конструкція може бути функціональним (який має описовий характер) субститутом співвідносного фрагмента базового речення, пряме вживання якого в тексті з етичних міркувань неможливе. Щодо відмінності у функціях вставлених конструкцій у науковому стилі із певними застереженнями можна вести мову про випадки, коли вставлена конструкція, вживаючись вперше у відповідному контексті, є своєрідним неозначеним артиклем, оскільки відповідне поняття (фрагмент базового речення) при першій згадці позначається вставленою конструкцією. Подальше використання в тексті цього фрагмента відбувається вже без вставленої конструкції.

Література

1. Галайбіда О. В. Вставлені конструкції в українському художньому тексті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Галайбіда. – К., 2009. – 20 с.
2. Гнатів Р. Парентетичні внесення в юридичному дискурсі / Р. Гнатів // Наукові записки. Випуск 81(2). Серія : філологічні науки (мовознавство) : у 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 298–301.
3. Грицина В. Особливості функціонування вставлених конструкцій в офіційно-діловому стилі / В. Грицина // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. наук. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – Вип. XII. – С. 30–33.
4. Грицина В. Семантика вставлених одиниць у реченнях публіцистичного стилю / В. Грицина // Південний архів. Філологічні науки : зб. наук. пр. / гол. ред. О. Мішуков. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. XXIII. – С. 54–57.
5. Грицина В. І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. І. Грицина. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
6. Дорошенко М. Н. Речення зі вставленими компонентами (на матеріалі англомовного, україномовного і російськомовного мас-медійного дискурсу) [Електронний ресурс] / М. Н. Дорошенко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Pzs/2009_9/89.pdf
7. Житар І. В. Особливості функціонування вставлених конструкцій у публіцистичному стилі української мови / І. В. Житар // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 21. – С. 120–131.
8. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагматичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
9. Івкова Н. Засоби смислової і функціональної актуалізації інтродуктивних компонентів у публіцистичних текстах / Н. Івкова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2008. – Т. 22. – С. 200–211.
10. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1970. – 306 с.
11. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого

речення : [навч. посіб.] / А. К. Мойсієнко. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – 207 с.

12. Харченко С. Особливості функціонування вставлених конструкцій у науковому стилі української мови / С. Харченко, І. Житар // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – Вип. XII. – С. 112–118.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2013 р.

УДК 811. 161. 2'38

С. Є. Ігнат'єва

ЕЛІТАРНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ У СИНТАКСИЧНІЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЩОДЕННИКОВОГО ДИСКУРСУ

Ігнат'єва С. Є. Елітарна мовна особистість у синтаксичній репрезентації щоденникового дискурсу.

У статті запропоновано визначення мовної особистості елітарного типу, сформовану в межах щоденникового дискурсу, систематизовано мовні параметри та визначено перспективи її синтаксичного моделювання. У вибудованій моделі виокремлено внутрішній комунікативно-прагматичний потенціал синтаксичної конструкції, наголошено на його важливості у формуванні щоденникового тексту. Виявлено інфосегменти, що значно розширюють межі інформаційного поля.

Ключові слова: елітарна мовна особистість, синтаксичне моделювання, комунікативно-прагматичний потенціал, щоденниковий дискурс

Ігнат'єва С. Е. Элитарная языковая личность в синтаксической репрезентации дневникового дискурса

В статье предложено определение языковой личности элитарного типа, сформированной в рамках дневникового дискурса, систематизированы ее языковые параметры та очерчены перспективы синтаксического моделирования. В построенной модели выделен внутренний коммуникативно-прагматический потенциал синтаксической конструкции, определена его важность в формировании дневникового текста. Выявлены инфосегменты, которые значительно расширяют границы дневникового информационного поля.

Ключевые слова: элитарная языковая личность, синтаксическое моделирование, коммуникативно-прагматический потенциал, дневниковый дискурс.

Ignatieva S. Ye. Elite language personality in the syntactic representation of the diary discourse

The article concerns some notification of the language personality formed in the frames of the diary discourse, there were also systemized its linguistic parameters and pointed out perspectives of the syntaxes modeling. The build up model is stressed with its inner communicative-pragmatic potential of the syntax construction and its necessity. In the constructed model is highlighted internal communicative-pragmatic potential syntactic structure is determined by its importance in the formation of the diary text. Infosegmenty revealed that significantly expand the boundaries of the diary of the information field.

Key words: elite linguistic personality, syntax modeling, communicative and pragmatic potential, дневниковый discourse.

У науковій парадигмі кінця ХХ – початку ХХІ століття домінуюче місце належить антропоцентричній лінгвістиці як одній із найдинамічніших напрямів сучасної науки про мову. Антропоцентричний напрямок науки і тенденцій прагматичної реалізації теоретичних досліджень безперечна. Лінгвістика є однією з найбільш гуманістично орієнтованих дисциплін, що визначає формування і розвиток різних напрямків, в тому числі теорії мовної особистості. На сучасному етапі лінгвістики теорія мовної особистості розвивається досить активно. Інтерес до особистісного аспекту вивчення мови істотно підвищився в останні роки не тільки в лінгвістиці, а й у психології, філософії, соціології, лінгводидактиці. Проблеми теорії особистості так чи інакше пов'язані з мовною поведінкою людини, оскільки людина реалізує себе не тільки у вчинках, а насамперед у мові. Як зауважує О. Сербенська, відбувається методологічне зрушення – заміна базисної парадигматики в сучасному мовознавстві, перехід від лінгвістики «іманентної» з її домінантою на вивчення мови «у самій собі й для себе», від вивчення мови, коли пріоритетною вважалася граматики, до лінгвістики антропологічної, яка потрактовує мову як конститутивну особливість людини, оскільки людина є людиною тільки завдяки мові, розглядає мову в тісному зв'язку зі свідомістю, мисленням, духовністю, практичною діяльністю, виходячи з розуміння людини як єдності фізичного й духовного, природного й соціального, успадкованого й за життя набутого [10, с. 120].

Розглянемо щоденниковий дискурс з огляду синтаксичної організації моделі мовної особистості зразкового (елітарного) типу. Така мовна особистість зберігає в своїй генетичній пам'яті вербально фіксовані знання зі сфери національного спадку, включаючи різного роду міфологеми, обрядові формули, традиційні стереотипи тощо. Склад синтаксичних конструкцій, що є базовими в мові того чи того суб'єкта, слугують особливим демонстраційним екраном, що відображає інтелектуальний рівень і емоційний стан особистості їхнього автора (адресанта). Спектр пріоритетних мовних конструкцій, які властиві для будь-якої особистості є індивідуальним, віддзеркалює особливості внутрішньої організації свідомості, індивідуальну картину світу, а способи репрезентації особистісних потенціалів засвідчує відношення до навколишнього світу.

Наша мета – дослідити мовну особистість елітарного типу (ЕМО), сформовану в межах щоденникового дискурсу, систематизувати її мовні параметри і визначити перспективи для синтаксичного моделювання. У вибудованій моделі елітарної мовної

особистості виокремити внутрішній комунікативно-прагматичний потенціал синтаксичної конструкції, визначити його роль у формування щоденникового тексту.

Предметом аналізу мовної особистості, репрезентованої у щоденниковому дискурсі, визначається елітарна мовна особистість. У сучасних комунікативних умовах цей тип особистості ще не знайшов належного висвітлення. З іншого боку, необхідність у формуванні мовного обличчя діариста безсумнівна.

Визначення ЕМО необхідно пов'язувати з її інтелектуальними характеристиками, які найповніше виявляються в мові. Мовлення українських діаристів визначається насамперед автокомунікативністю, чіткістю у визначенні своєї позиції; миттєвою реакцією на події, які є значеннєвими для власного «Я», а також ненав'язливе просвітительство.

Моделюючи мовну особистість елітарного типу, спираємось на теоретичні засади, зроблені В.І.Карасиком та О.О.Дмитрієвою. ЕМО можна розглядати як «модельну особистість» – еталонну, ідеальну, яка варта наслідування. Розглядаючи особистість «як складну відкриту систему, що розвивається», не можна недооцінювати внутрішнього її розвитку під впливом зовнішніх чинників, передусім тих, що продукуються національно-культурним середовищем [8, с. 13]. Ш. Баллі, розглядає мову не просто як інструмент спілкування, а символічну систему соціальної взаємодії особистостей. Швейцарський лінгвіст багато в чому випередив пізніші ідеї соціолінгвістики і лінгвістичної прагматики, зокрема глибоко обґрунтував положення про те, що найважливіша одиниця спілкування – речення – це єдність диктуму, що виражає судження особи про певний факт об'єктивної дійсності (або суб'єктивних відчуттів, вірувань, емоцій тощо, які сприймаються як об'єктивність) і модусу, який виражає різноманітні відтінки почуттів або волі [1, с. 44–45]. ЕМО має свої ідеальні цінності, свій метод їхнього відбору, що залежить від певного типу її мовленнєвої культури та її індивідуальних особливостей.

Важливою рисою зразкової мовної особистості в щоденниковому дискурсі є вживання вставних елементів – того спектру синтаксичних явищ, які кваліфікують як вставні (детальний аналіз таких синтаксичних явищ представлений у працях І. І. Щебольової, А. І. Анікіна, А. Ф. Прияткіної, Н. С. Валгіної, І. П. Распопова, А. М. Ломова, П. А. Леканта), вітчизняних мовознавців Д. Х. Баранника, А. В. Висоцького, А. П. Загнітка, Д. І. Жуженка, Л. О. Кадомцевої, М. У. Каранської, М. А. Карпенко та інших учених. На нашу думку,

особливості вставних конструкцій сприяють створенню паралельного плану оповіді, слугують додатковою „інформаційною сіткою”, яка, накладаючись на основний текст, формує історико-культурну атмосферу. Тому вставні конструкції, які є семантико-комунікативно значеннєвими в межах нашого дослідження вважаємо за можливе позначити *інфосегментами*. У щоденниковому дискурсі нами виокремлено такі інфосегменти:

• *інфосегмент-топос*. Його завдання – виявити співвідношення позначуваного факту, явища, теми, ідеї з конкретними історико-географічними реаліями, які визначаються географічними реаліями: *Запоріжжя (з боку Мелітополя)*. *Опівдні* [3, с. 138]; *Зелений тунель Паркової алеї (як їхати знизу в напрямі Аскольдової), а потім буяння впродовж вулиці розквітлих каштанів – це образ весняного Києва* [5, с. 57]; *А в тому напрямкові, куди йдемо ми (на захід), теж досить часто повстають низки італійських обшарпаних машин, в яких сидять такі ж обшарпані закутані вояки* [7, с. 278]; *Йосип Гірняк, який був і вислизнув зі Львова і жив у Криниці (передмістя Салатва), дістав рішучий наказ негайно повернути до театру* [7, с. 352];

• *інфосегмент-ім'я* містить точну інформацію про автора будь-якого художнього твору, про людей з якими довелось спілкуватися: *Образ Сергія (Сови)*. *Ві найменший в родині і зник, що на нього дивляться як на хлопчика* [3, с. 134]; *У кімнатах повний армійський порядок. Надто у «хоромі», де сплю: книги на етажерці (найнеобхідніші – Шевченко, Біблія, Григор Тютюнник і Шолохов, Толстой і Достоевський) лежать, стосиком акуратним складені...* [2, с. 594]; *Історію й суспільствознавство викладаю, і моїм головним консультантом-наставником Дмитро Устимович Манець (колишній учитель мій Бреусівської школи)* [2, с. 623];

• *інфосегмент-факт* містить не обов'язкову безпосередньо в цьому висловлюванні, але які поглиблюють сутність ситуації, про яку пише наратор: *Щойно повернувся від Михайла Шевченка (разом їхали з роботи, забалакалися, і він запросив додому)* [2, с. 645]; *Далі майже вся дорога захаращена поваленими деревами і недалечко від того повороту на гірську дорогу, де я біг з малим у нестерпному сьайві бомб (ми тоді на цій дорозі були тільки вдвох, останні з цієї навали людської, що вмить злякано розпорошилась десь по куцах і закутках), – недалечко від того місця розбризкано, як трісочки, дошки паркану і за купою упалих дерев зяють ями, бовваніють довоколишні їхні огреблення з перепоротої, перекішеної, аж наче закіпїлої землі* [7, с. 300];

• *каузальний інфосегмент* пояснює факт, визначає причину

виникнення події, про яку повідомляє автор, співвідносить їх із соціально-історичними умовами, які визначають їхню появу чи розвиток: *Виявляється, я був у числі смертників, українських камікадзе 1941-го року. Як свідчить Дмитро Білоус, що був теж студбатівцем (хоч на фронт, видно, ми відправлялись у різних ешелонах) зустрічати їхній ешелон тоді прибув із Ставки генерал Кривонос; він тоді відверто сказав, що нам, харківським студентам, відведена саме така роль; хай і ціною власного життя, маємо перепинити рух ворожих танків, прикрити Київ, бо інших військ тут нема* [5, с. 465];

•*інфосегмент-персоналія* – залучення цитати, своєрідне аргументаційне посилення на авторитет, яке підкріплене достовірністю чи теоретичну можливість викладеного: *Маємо прагнути писати про те, як знайшов істину, а як її шукаєш; тобто анатомувати «енергію заблудження» (вслів Толстого)* [2, с. 582].

З огляду на виокремлені інфосегменти, які є семантико-комунікативно значеннєвими в межах нашого дослідження, стверджуємо, що принципово важливим для реципієнта є правильне тлумачення тих мовних засобів, які вживає адресант щоденникового тексту, точне розуміння адресатом інформації, зафіксованої в ньому.

Це сприяє формуванню спектра інфосегментів, які уможливають регулювання саме зовнішньомовного аспекту мовлення, вплив на адекватність «перемикання кодів», уживаючи слова, висловлювання, які знаходяться в різних мовних чи культурних сегментах. Можна говорити про окремі типи *лексичних інфосегментів* (лексичних у тому розумінні, що вони співвідносні з окремими лексемами):

•*експресивний інфосегмент* – ставлення до предмета, явища, події: *І малий, також на щастя, поправився, – не кашляє, добре їсть, добре спить, добрий настрій має, добре виглядає (тьфу! тьфу! тьфу!) і помітно, просто на очах, росте* [7, с. 438]; *Одержав останніми днями теж чимало листів, зокрема від Людмили. Вона опинилась в Кітцінґені на Майні, працює на фабриці бочок (!), просить писати* [7, с. 433];

•*семантичний інфосегмент* – банальне тлумачення будь-якого слова: *Горобець, що заправляв від'їздом, уже вантажив речі на машину (тягарову), на яку зверху напнули халабуду* [7, с. 276];

•*етимологічний інфосегмент*, який пропонує етимологію слова, співвідносить його з сучасними мовними одиницями: *Колись нас сюди швейцар (вратник) навіть на поріг не пустив би* [3, с. 130]; *На Вацлавському наместі (майдан) вивішена мапа Радянського Союзу, ілюстрована* [3, с. 132];

•*інфосегмент-уточнення*, у якому інформація щодо події

поглиблюється за рахунок вставного словосполучення: *Днями наш статут (фундаторів відбудови Золотоверхого) вже зареєстровано, мене обрано президентом цього світлого діла* [5, с. 464];

- *інфосегмент-переклад* дає тлумачення слів якогось соціального жаргону або територіального діалекту або який пропонує іншомовний аналог: *Трактористи лишають в полі балалайки (огріхи)* [3, с. 127].

Отже, в українському щоденниковому дискурсі інфосегменти допомагають мовцеві розширити межі проблеми, що обговорюється, вписати тему свого запису в загальнокультурний контекст, реалізувати комунікативну категорію інформативності в її додатковому значенні. Дотримуються також межі соціально-етичної категорії ввічливості щодо адресата, оскільки за формою реалізації вставні компоненти слугують своєрідними маркерами-відсиланнями до конкретних фактів, які допомагають мовцеві пригадати факт без зайвого дидактизму. Таке толерантне ставлення до адресата сприяє формуванню атмосфери конгруентності, діалогічності, що є виявом вищої мовленнєвої майстерності.

Однією з синтаксичних структур, спроможних висловлювати кілька думок у простому реченні, є просте ускладнене речення. У щоденниковому дискурсі виразно простежується вживання цього синтаксичного засобу. Як елементи ускладнення простого речення адресант активно вживає вставні та вставлені конструкції, які, на думку професора А. Г. Руднева, «оживляють мовлення, насичують його відношенням адресанта до того, що він висловлює.., вони сприяють такій організації мовлення, яка б найбільш ефективно впливала на співбесідника в потрібному напрямку, щоб забезпечила найбільш правильне розуміння смислу сказаного» [9, с. 216].

Український щоденниковий дискурс містить критичний аналіз подій, явищ, а також аналіз творчості адресанта. Звичайно, складно висловити свою думку однозначно, тому адресант вживає суб'єктивну ірреальну модальність висловлювання, оформляючи її за допомогою вставних модальних слів *можливо, може, мабуть, очевидно*. Наприклад: *Гоголь заповідав щоб тіло його було перевезено у Василівку, на Україну... **Можже**, колись і треба це зробити?* [4, с. 428]; *Звичайні трудові квартали передмістя. Дітвора весело перегукується. Стара жінка сидить на балконі: тужлива, сумна як образ людського згасання. Сумно й мені. Це та Болгарія, що її, **мабуть**, бачу востаннє* [4, с. 430]; ***Очевидно**, масштабність зlodіянь, нечувана кількість жертв мали в собі й певну магічну силу, принаймні обивателя все це могло не приголомшити* [4, с. 492]. Важливим, на

нашу думку, є авторське наповнення щоденникового тексту теплим ставленням до природи. Адресант персоніфікує живу та неживу природу й навчає цьому адресата. Задля переконання оповідач вживає вставні модальні слова, тим самим ніби запрошує адресата до спільних роздумів, міркувань. Наприклад: *За вікном – липнева краса хлібів. Смагляві пани серед березових ніжинських перелісків. І так це гармонійно поєдналось: прохолода гаїв, і сонячність лану, і смужка води що проблискує поміж рогозою у вибалку, де колись, **мабуть**, текла чималенька річка* [4, с. 153]; *Гола весна початку квітня – вона чудова! Їду з Харкова, ранок сонячний, трохи млистій. Зелені ще нема, і голі дерева, і трави торішні – випрані, вилиняли за зиму а по степу усі видолінки поналивані чистою – після дощів – водою. Це вже справжня, **видно**, весна бо так тепло і грім – синій грім! – уже гримів...* [3, с. 213]; *Бліда міська заграва, підсвічуючи хмари з боку Києва, ще мовби більше відтіняє правічну моторошну глибину задніпровського мороку, де в титанічній борні клеочуть стихії і звідки аж сюди долітають суворі вітри – невідомо, що вони навіють: нові мряки чи вже, **може**, сніги?* [3, с. 230]; ***Мабуть**, немає нічого величнішого, як місяць над степом вечірнім. Десь у Фергані, де млисто, м'яко, де й гори напрти місяця зі своїми химерними лініями* [4, с. 35]. Окремі роздуми адресант передає адресату з сумнівом, і тоді вставні слова, як правило, приєднують вставну конструкцію: *Понуре шлакоблокове місто в степу. Низькохмарне холодне небо розпласталось над ним. Караганда. **Може**, від таких ночей, від таких замріяних шелестів та дзюркоту ариків люди кочовищ колись тут ставали мудрецами* [4, с. 92]. Вставні синтагми в окремих випадках вживаються наратором як сполучники сурядності: *У справжньому мистецтві завжди існує тайна чи її елемент. І, **мабуть**, цим воно найпривабливіше* [4, с. 74].

Український щоденниковий дискурс містить вставні синтагми емоційного характеру. Такі мовленнєві конструкції надають емоційну оцінку побаченому, почутому, уможливають адресанту висловити свої почуття, переживання: *Постріли, **на щастя**, не пролунали, кров не полилась, тихо було, то ангел надії пролетів над їхнім чудовим краєм, над ними всіма, мовби богонатхненними...* [4, с. 34]; *В штучного інтелекту будуть інші органи (які саме, покаже майбутнє), але хвороб інтелекту, **на жаль**, не уникнемо... Людині притаманна творчість. Проте по-різному і з різними полярними цілями творять... **На жаль**. А тому на перешкоді підводне каміння будь-який розвинений інтелект спроможний до самопізнання* [2, с. 269]. Деякі думки автор передає

читачеві з сумнівом, тоді вставні слова, як правило, приєднують вставну конструкцію: *А для Бога – поки що складається в мене враження таке – місця на землі не залишили...* [2, с. 511]. Вставна лексема **правда** вказує на високий ступінь упевненості адресанта.; друга частина речення приєднується за допомогою допустового сполучника **хоч**: *Злюся, правда, на себе: і який же я, хоч і стріляний горобець, а все одно довірливий занадто ...* [2, с. 509]. На високий ступінь упевненості адресанта вказує вставне слово **звісно**. Воно протиставляється попередньому й приєднується за допомогою протиставного сполучника **однак**: *Пообіцяли, що в найближчому номері «Дніпра» надрукують кілька моїх оповідань. Я, звісно, почувався на сьомому небі, і кілька днів для мене, мабуть, із усіх людей планети Земля найяскравіше сонце сяяло; і не лише у небі, а й у душі. Однак... тільки моя нога ступила на територію київського провідницького резерву...* [2, с. 504].

Проте кожен мовець формується у просторі, що створюється мовою як явищем неіндивідуальним. Внутрішній комунікативно-прагматичний потенціал тієї чи тієї синтаксичної конструкції виявляється пов'язаним з будь-якою психічною ознакою, властивою кожному мовцеві. Можна стверджувати, що кожен мовець, маючи схожі риси характеру, вдачі, особливості світосприйняття чи поведінки, однаково синтаксично будують мову, користуються схожим спектром пріоритетних синтаксичних конструкцій. Тобто закономірна гіпотеза про універсальність функціонування будь-яких синтаксичних конструкцій у мові різних комунікантів.

Аналіз уживаних автором простих речень у щоденниковому тексті засвідчують його емпатичні переваги. Активно структуру простого речення визначають питання, які адресант ставить насамперед перед собою, формуючи таким чином атмосферу автодіалогу. Питання адресант формулює коротко і виразно, як з позиції структурної організації так і з позиції вживаної лексики. Це сприяє більш логічно структурувати щоденниковий запис, представити власну манеру викладу матеріалу, зацентувати увагу адресата на найбільш важливих аспектах проблеми, які на певний момент часу є для нього більш значущими. Наприклад: *Ну добре. Хай буде так. Я майстер. Своїми творами я дарую вам радість. А що ви мені подарували? Я поставив перед собою одну мету: возвеличення народу засобами мистецтва. Моя мета – радість народу, який ви очолюєте. Чого ж я мушу боятися вас? Нащо ви возненавиділи мене? Що ви мені дали? Чи дали за чверть століття хоч одну пораду, підказали що, натхнули, уважили?*

*Підтримали, збагатили мої почуття, допомогли відпочинутися бодай? Спитав хто з вас, що мені треба, чого бракує для творчості? Ні [6, с. 323]; Є відчуття завершеної великої й чесної праці. А що скажуть люди, читачі? А надто ж ті, що між читачами і автором? Невже готують і цій тернисту дорогу?.. [4, с. 376]; Читаю цього новоархангельського автора і думаю: невже він чимось так внутрішньо завинив, що тепер своїми писаннями тільки й доводить людові свою лояльність? Уперто, натужно, не помічаючи, як стає іноді навіть смішним у цих нікому не потрібних стараннях... Так і хочеться сказати: «Отямся, озирнись». Довкола люди як люди, а ти... **Чим ти аж так переляканий? Чи просто діє інерція?** [4, с. 378].*

Отже, питальні речення в щоденниковому дискурсі адресуються співрозмовникові, яким є адресант. Саме від себе він очікує відповідь, оскільки саме він слугує джерелом викладеної інформації. Оклічні речення, побудовані за зразком простого речення неускладненої структури, сприяють формуванню тих же комунікативних параметрів: автокомунікація мовлення і чіткість визначення авторської позиції. Наприклад: *Коли б можна було б Іронію і Жалість зробити суддями і свідками злочинств епохи!.. Господи, як мені остогидли за чверть століття слова – «український націоналізм!» [6, с. 237]. Це була ювілейна буря! Повно гостей і в Києві, і наступного дня в Кончі. Такого й не сподівався! [5, с. 464].*

Поєднання питальних і окличних речень в одному текстовому уривку створює тональність особливій емоційної напруги. Такі мовні конструкції можливі лише в разі глибокої особистої зацікавленості автора в розв'язанні проблеми, стосовно якої від дискутує із собою або навпаки залучає до проблеми, що його хвилює інших реципієнтів, які, можливо, у майбутньому, зацікавляться цією проблемою або викличе в них співчуття або, і це найважливіше, розв'яже свою внутрішню напругу, розкриє свій духовний світ. Наприклад: *Химерно! Ти, Аркадію, пережив стільки лиха й загроз, перейшов уже такий страдницький, справді хресний шлях, добувся ген-ген куди, сподіваючись порятунку, – невже отут, на чужині, десь під Берліном, доведеться загинути? Не віряться. Для чого ж мене доля зберегла досі? Краще було б загинути одразу. Але... знаю, знаю. Є приреченість, є в мене мій Дажбог – і тут нічогосінько не вдієш, крім одного: бути мужнім, енергійним і не губитись хоч би що [7, с. 439]; У вівторок 30-го промовляв Гітлер до нім. народу. І що ж? Нічогосінько! Крім старих, затертих, мітингово-істеричних фраз –*

*нічогісінько нового, жодного конкретнішого, що збудив би й заґрунтував якусь надію, моменту. Йому нема чого сказати. «Король», бачу, справді голий. Банкрот! [7, с. 439]; Маса втікачів йде пішки з дітьми зі стариками, часто с'як-так зодяжені, в чому встигли вискочити. **І це серед зими! Жаж! Не розумію, чому це все могло статися? Де ж розвідка? Де ж німецька хвальна передбачливість (самі ж трубили про сподіваний наступ зі сходу). І педантична організованість? Сталін кінчає так, як Гітлер починав. От діалектика! Чи це виключна нездарність нім. командування на цьому фронті? Чи, може, чергова зрада? Так щось виглядає. Припустити інше – це припустити справді надзвичайну могутність, непереможність большевицької сили. Тоді – кінець.** [7, с. 438].*

Питально-відповідна форма викладу уможлиблює не лише автодіалог. Така форма створює ситуацію непрямого цитування думки наратора. Реципієнт через роки, десятиріччя і навіть сторіччя може виразно простежити за думкою наратора, чітко визначити його життєву позицію: *Господи, ну нащо він кинув мене, нащо одищурався? Невже я такий небезпечний? Нащо ж мені жити?... Що зі мною? Хто прокляв мене? За що? Невже такий я став лихий чи не інтересний, чи підозрілий? Нащо ж я жив на світі? Нащо мене дурили талантом моїм, умінням, любов'ю до людей? Почну боятися себе. Чи що мені робити тут у Москві на самоті? Кричу!* [6, с. 320].

Літературний щоденниковий текст засвідчує високий рівень освіченості його творця – комуніканта-продуцента, вказує на письменницьке інтелектуальне оточення, окреслює коло визначних інтелектуально обдарованих особистостей – письменників, художників, музикантів, політиків, журналістів, священників, фіксує факти та розкриває характер спілкування з ними, що, безперечно, впливає на його саморозвиток.

Отже, синтаксична модель елітарної мовної особистості становить важливий засіб формування щоденникового тексту. Вона уможлиблює виокремлення актуальних прагматичних напрямків функціонування концепції синтаксичної характеристики мовної особистості, які вирізняються особливою значущістю вияву особистості в різних формах. Активна життєва позиція мовної особистості – автора літературного щоденника – бурхливо прагне виявити себе у слові. Така мовна особистість є незвичайним творцем мови, вона тонко й розлого відчуває всі її барви, знає й шанує її закони, володіє високим рівнем мовної, комунікативної, емоційної, етнокультурної компетенції. У щоденниковому дискурсі таку

зразкову, еталонну, сильну особистість відносимо до мовної особистості елітарного типу. На думку мовознавця Т. І. Панько поняття «інтелігентне мовлення» становить мовлення людини із «відчуттям» мови, направленістю на самовдосконалення, внутрішнім прагненням до краси, контактністю з іншими людьми свого середовища [1, с. 9]. ЕМО можна назвати продуцентів літературних щоденникових текстів. Вони мають досить високий ступінь лінгвістичної та комунікативної компетенції, прагнуть до вільного самовираження й самовдосконалення, яке поєднується з вільним, автоматичним здійсненням різнобічної мовної діяльності.

Визначення параметрів ЕМО, сформованих у межах щоденникового дискурсу, сприяє не тільки поглибленню теоретико-методологічної бази теорії мовної особистості, але й створює підґрунтя для розвитку прагматичного напрямку моделювання зразкової мовної особистості діариста, що є важливим для сучасної щоденникової комунікації.

З огляду на проведений аналіз можна констатувати, що синтаксичні параметри мовлення є індивідуалізованим показником мовної особистості. Мовна особистість елітарного типу формується засобами емоційно-психічного та інтелектуального сприйняття мовцем граматичної природи певних синтаксичних конструкцій. Граматико-семантична особливість організації певних синтаксичних одиниць перманентно існує в природі синтаксичної конструкції, відносно однаково впливає на інтелектуально-психічний облік носіїв мови, формує сферу пріоритетних конструкцій, які вживає мовець – продуцент щоденникового тексту.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Воля О. Щоденник. Сорок років. 1969-2009 / О. Воля. – К. : Аконтіт, 2011. – 1208 с.
3. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / О. Т. Гончар ; упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар ; худож. оформ. М. С. Пшінки. – [2-ге вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 455 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 2 (1968–1983) / О. Т. Гончар ; упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар ; худож. оформ. М. С. Пшінки. – [2-ге вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 607 с.
5. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 3 (1984–1995) / О. Т. Гончар ; упор., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар ; худож. оформ. М. С. Пшінки. – [2-ге вид., вир. і доп.]. – К. : Веселка, 2008. – 646 с.
6. Довженко О. Вибрані твори / О. Довженко ; упор. текстів та передм. І. Л. Михайлина. – Харків : Веста : Видавництво «Ранок», 2003. – 320 с.
7. Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / А. П. Любченко ;

упор., авт. післямов. В. А. Любченко ; авт. передм., комент., приміт. І. Л. Михайлин. – Х. : Основа, 2005. – 464 с.

8. Максименко С. Д. Розвиток особистості: проблема психологічних механізмів / С. Д. Максименко // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – Т. 3. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – Київ, 2007.

9. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка : [учеб. пособ. для ун-тов и пед. ин-тов] / А. Г. Руднев. – М. : Высшая школа, 1963. – 364 с.

10. Сербенська О. А. Викладання української мови в контексті сучасних вимог / О. А. Сербенська // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – С. 120–125.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2013 р.

УДК 882 (092)

Т. А. Ільїна, В. В. Устименко

ХУДОЖНЯ УНІКАЛЬНІСТЬ ЛІРИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ПАУЛЯ ЦЕЛАНА

Ільїна Т. А., Устименко В. В. Художня унікальність ліричної творчості Пауля Целана.

У статті розглядається вплив на формування світогляду поета трагічного життєвого і творчого шляху, своєрідність та неповторність поетики, унікальність світобачення і світовідчуття поета, лейтмотивні теми целанівської лірики, новаторство Пауля Целана у царині поетичної мови.

Ключові слова: поетика, новаторство, своєрідність, теми, мотиви, унікальна поетична мова.

Ильина Т. А., Устименко В. В. Художественная уникальность лирического творчества Пауля Целана.

В статье рассматривается влияние на формирование мировоззрения поэта трагического жизненного и творческого пути, своеобразие и неповторимость поэтики, уникальность мировидения и мироощущения поэта, лейтмотивные темы целановской лирики, новаторство Пауля Целана в области поэтического языка.

Ключевые слова: поэтика, новаторство, своеобразие, темы, мотивы, уникальный поэтический язык.

Ilyina T. A., Ustimenko V. V. Artistic uniqueness of lyrical works Paul Celan.

The article examines the influence on the formation of Outlook of the poet's tragic life and creative path, originality and uniqueness of the poetics, of the uniqueness of the world view and Outlook poet, the innovation Paul Celan in the field of poetic language.

Key words: poetics, innovation, originality, themes, motives, unique poetic speech.

Пауль Целан (1920 – 1970) – видатний австрійський поет і перекладач, один із найбільших німецькомовних ліриків II половини XX століття, автор багатьох поетичних книг: «Пісок із урн» (1948), «Мак і пам'ять» (1952), «Від порога до порога» (1955), «Мовні ґрати» (1959), «Троянда нікому» (1963), «Переведення подиху» (1967), «Нитки сонця»

(1968), «Диктант світла» (1970), «Рештка снігу» (1971). 23 листопада 2012 року народженому в українському місті Чернівці єврейському німецькомовному поетові Паулю Целану могло би виповнитися 92 роки. Його називають маловідомим в Україні всесвітньовідомим поетом.

За свою творчу діяльність Пауль Целан написав понад 800 віршів, був удостоєний багатьох престижних нагород: літературної премії міста Бремена (1958), найвищої в Німеччині премії імені Георга Бюхнера (1960). Целан – це псевдонім-анаграма його справжнього прізвища Анчель – Пауль Лео Анчель.

Твори поета перекладають і видають багатьма мовами світу. Українською мовою твори Пауля Целана перекладали Микола Бажан, Леонід Череватенко, Марко Білорусець, Марина Новикова, Мойсей Фішбейн. Низку поезій Пауля Целана талановито переклав Василь Стус. Та найбільший внесок у цю благородну справу зробив земляк поета Петро Рихло, який першим видав збірку поезій Пауля Целана «Меридіан серця» у власних перекладах.

Через долю поета прокотилася найжахливіша трагедія ХХ століття – Друга світова війна з її руйнаціями, смертями мільйонів людей. Як особисту трагедію сприйняв Пауль Целан і Голокост (1933–1945) – масове, методичне винищення євреїв (понад 6 млн.) режимом фашистської Німеччини.

Пауль Целан здивував літературний світ ремарківськими мотивами своєї своєрідної поезії не менше, ніж власним ремарківським образом. Він 25 років (половину життя) мешкав у Чернівцях, називав це місто «мій Чернівецький меридіан», у своїх листах із Парижа неодноразово писав, що, можливо, краще було б йому залишитися «під буками своєї вітчизни». «Пауль Целан – рідкий феномен в искусстве. Он уникален не только мощью своего таланта, но также и особой позицией, которую он занимал, как «художник-чужеземец», не принадлежащий полностью ни к одной из культур, и одновременно черпая из этих культур. Важная особенность его творчества – амбивалентное, противоборствующее отношение к родному немецкому, – языку, на котором он писал» [2, с.79].

Визнання прийшло до Целана в ранньому періоді його творчості, після написання знаменитої поезії «Фуга смерті», яка включена до всіх антологій німецької, європейської і світової поезії ХХ століття. Молодий поет демонструє високий контроль над поетичною формою, яка у сполученні зі зрілістю та глибиною фокусу в передачі почуттів робить цей складний твір унікальним. Дивно, але сам поет «Фугу смерті» вважав невдачею.

Досягнення Целана в розвитку його власної унікальної поетичної мови безпрецедентні. Вага і значення слова в його поезіях дуже велике. Він зробив можливим досягнення могутнього поетичного ефекту з мінімальним набором найбільш точних слів-метафор. Це – та унікальна ситуація, коли поетична емоція не тільки передана правильними словами, з використанням інструменту метафори, а й, як дозволяє німецька мова, подібна конструкція – емоція-слово-метафора – стає однією поетичною подією.

Найбільш важливим для Целана німецькомовним поетом був Райнер Марія Рільке, а в російській поезії – Осип Мандельштам, якого Пауль Целан багато перекладав німецькою мовою. Три центральні теми, які пройшли через усе творче життя письменника, – це пам'ять про матір, що загинула в нацистському концтаборі, Голокост – «катастрофа європейського єврейства» і поезія та особистість Осипа Мандельштама.

У 1948 році в житті поета відбуваються дві важливі події: він переїжджає до Парижа і видає свою першу книгу «Пісок з урн». У Франції Пауль Целан займається перекладами, германістикою, а згодом (1959) обіймає посаду доцента в Сорбоні. Одна за одною виходять його поетичні книги: «Забуття і пам'ять» (1952), «Мовні ґрати» (1959), «Нічийна троянда» (1963), «Зміна дихання» (1967), «Нитки сонця» (1968). Багато займається літературними перекладами: Целана вважають одним із найкращих перекладачів німецькою мовою. У його доробку переклади Шекспіра і Керролла, Дікінсон і Рембо, Валері й Елюара, Блока і Єсеніна, Мандельштама і Хлебникова.

«Фуга смерті» є своєрідним художнім запереченням відомого вислову німецького філософа Теодора Адорно про те, що писати вірші «після Освенціма» – варварство. Своїм твором Целан довів не лише те, що поезія після Освенціма можлива, але й те, що сам Освенцім може стати її предметом. Проте «традиційна» лірика з її метричними канонами, класичними римуваннями і строфікою, мабуть, дійсно не в змозі охопити таку трагічну тему. Целан творить нову лірику – розкату, багатозначну, поліфонічну.

Таким чином пояснюється й незвична мова творів Андрія Платонова, який зазначав: про те, що відбувалося в Радянському Союзі в роки після революції, описувати традиційною мовою, мовою Чехова і Буніна, просто неможливо. Одна з головних тез творчості Целана, яка розвивається в більшості його поетичних творів, – після Освенціму люди приречені жити у відрізок часу, коли останній акт історії вже завершився, а Страшний Суд відкладено на невизначений термін.

Лірика Целана є надзвичайно цікавою й водночас складною. Вона

вимагає співучасті читача. Самотність, відчуженість – провідні образи письменника, які й сьогодні не втрачають своєї глибини і актуальності. Поезія Пауля Целана – це не сентименти. Мелодраматичні історії, ліричні настрої, пафосні переживання не для нього. Його поезія – це вольові згустки. Поетичні метафори – гачки, якими він чіпляється за життя. Вони знаходяться поза межами нашого звичного розуміння страждання, болю, любові.

Читаючи його твори, безглуздо шукати відповідні спогади у минулому, є тільки можливість пройти таким самим пекучим шляхом. Що подобається читачам в ліриці Целана, так це глибина його душі, яку він висловлює просто й красномовно. У його віршах присутня меланхолія без будь-яких моральних кордонів. Його образи прокувають до активного розмірковування.

Творчість П. Целана перекликається з літературою німецькомовного культурного простору – творчістю Ф. Гельдерліна, Р. М. Рільке, Г. Тракля, Ф. Кафки та художніми феноменами інших національних літератур (румунський сюрреалізм; французькі символісти й модерністи – Ш. Бодлер, С. Малларме, П. Верлен, Рембо, П. Валері, Г. Аполлінер, П. Елюар, Рене Шар, Анрі Мішо; російська лірика пореволюційної доби О. Блока, С. Єсеніна, О. Мандельштама, В. Хлебникова, М. Цветаєвої; міфологічні парадигми єврейської містики).

Інтертекстуальність є одним із центральних параметрів целанівської лірики, у художньому космосі якої відбувається моделювання «паралельного світу» з фрагментів і скалок духовного буття людства шляхом інтертекстуального згущення поетичної мови («коагуляція», «інтертекстуальна інфільтрація»). Основними формами целанівської транстекстуальності є цитата, епіграф, ремінісценція, парафраза, алюзія, стилізація, пастіш тощо, які поет узагальнено називає «датами». Звертає увагу діалогічна природа лірики Целана, що артикулюється як перманентна розмова з жертвами Голокосту й ґрунтується на засвоєнні ідей М. Бубера та О. Мандельштама. Естетичні погляди поета розкриваються в його есе, листах, поетологічних промовах.

Говорячи про поезію Пауля Целана, необхідно пам'ятати, що спочатку вона – через специфічну біографію поета – народжувалася із своєрідного змішання мов, діалектів, наявних у свідомості автора: на початкову німецьку накладається досвід румунської, їдишу, потім – російської мови, а пізніше – французької. Причому всі ці мови для Целана актуалізовані: проживаючи у Франції, він буде писати німецькою, перекладати з російської і читати французькою.

Неодноразово зверталася увага й на складну поетику Пауля Целана.

Усвідомлюючи безсилля мови, письменник міг використовувати слова в їх безпосередньому значенні, створюючи синекдохи, метонімії, оксюмори та інші тропи. Говорячи «волося», Целан мав на увазі «кохана», говорячи «кохана», мав на увазі «світло», говорячи «світло», мав на увазі «смерть» і на цьому аж ніяк не зупинявся.

«Я знаходжу щось, як мова, абстрактне, але земне, наземне, щось циклічне, щось, що перетинає обидва полюси і повертається до себе ж, встигнувши – я щасливий доповісти – перетнути стежки і шляхи. Я знаходжу... меридіан» – такими словами Пауль Целан намагався пояснити людям, які вручали йому престижну літературну премію, свою манеру складати вірші [7].

Целан найчастіше використовує в поезії слова *кров, сніг і камінь*. Це – основні слова-символи, але були й інші – *око, сітківка, серце*. У письменника є щось спільне з метафорикою Рільке, якого він обожнював. З того часу, коли була опублікована перша збірка «Mohn und Gedachtnis» (1952), до якої входила знаменита «Фуга смерті», і до останніх збірок «Schneepart» (1971) та «Seitgehof» (1976), опублікованих після смерті поета, стиль Целана значно змінився. Попри те, що в його ранніх спробах помітні авангардний підхід та використання ненормативної мови, чимало творів наближалися до традиційної поезії, іноді являючи собою майже поетичні «оповідання»: «Пам'яті Франції», «Пам'яті Поля Елюара», «Shibboleth».

В останній період творчості вірші Целана стають коротшими, нерідко складаються з одного довгого речення з рядками, які передбачають одне-два складні слова. Німецька мова допускає подібні синтаксичні й граматичні експерименти, що будують зовсім незвичайний тип вірша. Образи Целана стають більш абстрактними, водночас представляють несподівані й дивовижні структурні одиниці мови. Створюється уявлення концентричних кіл, що складаються з трьох пов'язаних одиниць: мова – думка – емоція, кіл, які щоразу стають більш щільними та вузькими: *Я слышал, что внезапно расцвел топор я слышал, это место нельзя назвать, я слышал, что хлеб может быть зрячим и лечит повешенных, хлеб, испеченный им женою, я слышал, что они называют жизнь единственным убежищем* (Пер. Валерія Булгакова).

Образний світ Целана вражає розкутістю, несподіваними асоціаціями, нелогічними переходами, багатою метафоричністю, що створює певні труднощі при перекладі: *Im Quelle deiner Augen leben die Garne der Fischer der Irrsee – В джерелах твоїх очей живуть цимі рибалок бурхливого озера; Lass dein Aug in der Kammer sein eine Kerze,*

den Blick einen Docht, lass mich blind genug sein, ihn zu entzünden – Нехай твоє око буде в коміріці свічею, а погляд – знотою. Дозволь мені бути настільки сліпим, аби знім запалити; Wir spielten Karten, ich verlor die Augensterne; du liehst dein Haar mir, ich verlors... Wir waren tot und konnten atmen – Ми грали в карти, я програв зіниці; позичила ти коси – теж програв... Ми були мертві, та дихати могли.

У перших книгах переважає любовна лірика. У більш пізній творчості Целана, де відбилася трагедія європейського єврейства і його сім'ї, домінують теми пам'яті й смерті. Від його поетичного світу невіддільним є спогад про Катастрофу («Фуга смерті», «Стретта» та ін.), про загиблу матір («Осика, листя твоє біліє в темряві»), про події та ідеї, які хвилювали поета в молодості («Шибболет»).

У перших книгах єврейська тематика представлена виключно Катастрофою, але, починаючи з книги «Роза нікому», у Целана з'являються метафори, ґрунтовані на поняттях Каббали. Від єврейського Целан – поет і філософ – іде до загальнолюдського, до єврейського як прояву всесвітнього.

Потрясіння часів війни, апокаліптичний жах побаченого й повна людська самотність у світі не відпускали Целана і врешті-решт підкосили його. Таке відбувалося з багатьма євреями-інтелектуалами, що пережили Голокост, причому вже багато років після війни. Тягар пережитого, начебто скинутий з плечей, не зникав, повільно тиснув і вбивав випадкового втікача із зони смерті; це був, так би мовити, «відкладений геноцид», запізніла дія трупної отрути епохи небаченого людиноббивства.

Пауль Целан не страждав психічним розладом, не «видихнувся» у вульгарному сенсі цього слова. Письменник просто згорів, сточився, не знаходив більше сили для адекватного вираження того, що переповнювало його випалене серце; піднявшись із дна на вершину, він вважав за краще не починати шлях униз.

На думку дослідників творчості Пауля Целана Джорджа Штайнера, П'єра Жорисса, Майкла Гамбургера, Джона Фельстинера, німецька мова у творах поета – це переклад німецькою з власної, внутрішньої мови. Поезія Целана в перекладі – це переклад перекладу, унікальний випадок в історії поезії. Пауль Целан зі своєю найточнішою поетичною інтуїцією використав надзвичайні властивості німецької мови, що дають змогу утворювати комбіновані слова й неологізми.

Целан пройшов дивний шлях від класично рівного вірша до верлібру, у якому не лише затемнюється смисл розірваних рядків, але й починається руйнування словесної тканини. Пізні його вірші схожі

на ребуси, імпресіоністичні й важко зрозумілі.

Славнозвісний новий словотвір письменника був спробою відірватися від звичайної, щоденної німецької мови і створити свою, целанівську. Митець порівнював мову з меридіаном, що проходить через людську особистісну й громадську свідомість.

Завдяки новій поетичній мові Целан зміг відтворити в поезії трагічний образ ХХ ст., почуття загальної провини, картину розпаду світу, загибелі людської культури. Криваві соціальні трагедії ХХ ст., жахливі події Другої світової війни сформували світогляд поета, який дуже часто називають «апокаліпсичним».

Пауль Целан – великий майстер використання пауз або замовчування, які не піддаються перекладу, сприймаються не як відсутність звуку, а як відсутність орієнтованої на слухача (читача) мови. Замовчування і паузи несуть у собі глибинний потенціал поетичної мови: «звук отдаленный и глухой», пауза у вуличному гомоні, мовчання океану під час штиллю, мовчання ущелини перед звуком падіння каменя. Це сподівання істини і змога для читача (слухача) інтерпретувати таке замовчування як завгодно, з математично нескінченною кількістю варіантів того змісту, який, іноді сам того не підозрюючи, мав на увазі автор. Не випадково вірші Пауля Целана здебільшого дуже короткі – німецька мова дає такі можливості. Поезія зберігає велику кількість сконцентрованої звукової й смислової інформації.

Метафоричність поезії Целана феноменальна, практично неповторна й незрівняна. Глибинні пласти поезії, що часто бувають прихованими під нашаруваннями ритму, рими й метафорики, у Целана виходять на поверхню й стають дивовижно ефективними. Конотація слів, семантика метафор дуже часто не мають прямого пояснення або навіть очевидної суті. Однак у читача залишається відчуття, що це – найбільш точна й можлива комбінація слів, яка сприяє завершеності вірша. Це справляє сильне враження як щось абсолютно «логічне» на підсвідомому рівні, тому є унікальним та єдино істинним. Яскравий ефект майстерності Целана полягає в тому, що читач відчуває разом з автором емоційну енергію вірша, емоційний потік, незважаючи на те, наскільки абстрактні використовувані у вірші образи.

Як й інші видатні поети, Целан є майстром так званого «телескопічного ефекту», переходу й несподіваних змін «ландшафту» вірша або ситуації, з майстерним використанням «точки зору» – ближнє бачення, дальнє бачення часу або предмету розгляду (вірш «Пейзаж»). Звичайно Целан використовував цей ефект несподіваного переходу, включаючи нове словосполучення або сміливу комбінацію

слів та їх конотацій.

Непередбачені образи або метафори трапляються майже в кожному рядку вірша. Целан писав головним чином верлібром; його поезія, у якій сильні новаторські тенденції, надзвичайно складна для сприйняття. Розуміння віршів утруднюється герметизмом, замкнутістю образів, складністю й індивідуальним характером асоціацій, синтаксису та словника. Мова рясніє неологізмами, архаїзмами, спеціальними термінами, географічними назвами, іноземними словами. Найбільш часті прийоми – внутрішня рима, повтори, ключові слова-образи, які переходять з вірша у вірш і створюють між ними зв'язок, цитування, перенесення. Слово в Целана живе самостійним життям і часто є не тільки матеріалом, але і героєм віршів.

Характерна для раннього періоду музичність змінюється до кінця життя різким рубаним ритмом, метафори набувають більш абстрактного і символічного характеру; слово несе більше смислове навантаження; паузи і цезури, позначені не тільки знаками пунктуації, але й розбивкою тексту, вірші стають дедалі коротшими, відбивають прагнення до лаконічності. Пауль Целан – з тих поетів, які повною мірою працюють з мовою, змушуючи її розкривати смисли, приховані в щоденному вживанні, але таємно присутні у словах.

Целан – поет, який змінив уявлення про межі поезії в тій мірі, що й Пабло Пікассо або Пауль Клее змінили уявлення про межі живопису. Вірші зрілого Целана зведені до кількох фраз – так художник кількома розчерками, парою влучних штрихів накидає портрет, але при цьому в Целана у вірші безмірно спресовані смисли: настільки, що самі слова розламуються, рвуться по живих межах, коли префікс раптом починає жити окремо від кореня, приєднання при дієслові.

Целан невимушено розсікає слово на частини, розламає його. І ось ця концентрація смислів – на тлі оголеності якихось внутрішніх, майже геологічних структур вірша і самої утрудненості целанівської поетичної мови – усе це не давалося перекладачам, які найчастіше намагалися спростити, «переказати» Целана.

Німецькомовна післявоєнна література відштовхується від усього, що виходить за рамки простого і відчутного досвіду. Визнається тільки правда простих речей – саме вона лежить в основі «неореалізму». Целан розуміє, що це – шлях у глухий кут. Усе, що можна знайти в післявоєнній Європі, – руїни: руїни міст, руїни культур, руїни думок. Довоєнне минуле зникло назавжди, а нове ще не настало. Світова війна закінчилася, але для того, щоб обернутися війною за владу, за тих, хто сам отримає право розпоряджатися майбутнім.

Дуже часто Целан натрапляє на нерозуміння сучасників – і це не дивно: вони відчувають силу, що стоїть за ним; не можуть не відчувати, але відмовляються це визнати. Читачі виявилися не готовими до такої складної, пронизливої поезії, яку треба було не просто читати і насолоджуватися рядками, а яка потребувала роботи думки і серця. Не дивно, що поезія Пауля Целана досить важко торувала свій шлях до загалу. Проблема Целана – розбіжність із реальністю, чітке розуміння того, що вона – вразлива, і в будь-яку мить може перейти в небуття, у ніщо.

Вдивлятися треба не зовні, а всередину, у пронизану кавернами внутрішню реальність – *Обернути очі зіницями в душу*. Целан намагається не описувати якусь ситуацію, а писати про її внутрішню суть – такою є вся його збірка «Решітки мови». Слово «Sprachgitter», винесене в назву книги, співзвучне із загальноновживаним «Sprechgitter» – «переговорна решітка», решітка, що на побаченні у в'язниці відокремлює злочинця від тих, хто прийшов його відвідати.

Пауль Целан у зв'язку з цією назвою й основним віршем збірки говорив: «Я стою в іншій просторовій і тимчасовій площині, ніж мій читач. Він може зрозуміти мене тільки віддалено, йому ніяк не вдається схопити мене, він весь час хапається тільки за прутья решітки, що розділяє нас <...> жодна людина не може бути як інша, і тому, імовірно, вона повинна вивчати іншу, нехай навіть через ґрати» [6].

«Справжня поезія антибіографічна. Батьківщина поета – його вірш; від вірша до вірша вона змінюється. Відстані все ті ж, вічні: нескінченні, як той світовий простір, у якому кожний вірш прагне затвердити себе як – нехай крихітне – небесне світило. Вони нескінченні і як відстані між його Я і його Ти: з обох сторін, від обох полюсів зводяться мости, а в середині, на півдорозі, там, де повинна бути несуча мостова опора, зверху або знизу, – там місце вірша», – пише Целан у 1953 році [6]. Згодом вірші Целана стають мінімалістичнішими за словником і синтаксисом, усе складнішими за змістом. Якщо порівняти раннього Целана і пізнього – враження ніби з роками крізь камінь, від якого відсікають усе зайве, проступає скульптура – щось зовсім точне у своїй лаконічності, як давньогрецькі кікладські статуї [5]:

7Schlaflosigkeit

Безсоння

*Über die Stoppelfelder der Nacht
weh ich eigensinnig hin in dein Bereich.
Der von den Türmen rief, ist umgebracht.
Mir leuchtet Gram und vor dir bin ich gleich.
Es ist schon Dickicht, wo ich Schwüle stifte.
Hat keiner Macht, den Herzschlag zu verringern?
Ich weiß die Sprüche und du weißt die Gifte.
Der Kelch für beide grünt aus meinen Fingern.*

*Через ночі стернисті поля
полечу нестримним вітром до очей твоїх.
Того, хто кликав із веж, накрила земля.
Відчай мене гризе, я хилюся тобі до ніг.
В цій хаці духота нестерпно висне.
Чи владен хто притлумить гупіт в скроні?
Я знаюю в заклинаннях, ти – в трутюзні.
Вже квітне келих в мене на долоні...*

(Пер. Петра Рихла)

Поетія Целана домагається цілісності й автентичності людини. Абсолютної чесності у стосунках із світом. Усього, чого так нелегко досягти. Тому його вірші і відгукуються в нас таким болем. Їх важко забути, інакше кажучи, забути те почуття, яке вони викликають. Вірші – як потреба в дії і бутті [5]:

Beim Wein

*Possen von Gauklern und leichten Gesellen
bietet mein Blut der beseligten Maid.
Lächelnd bedrängen sie Klänge und Wellen;
kaum noch verbirgt sie den süßen Bescheid.
Kind, wenn dich nun über irdenen Krügen
leuchtend ein luftiger Zauber berückt,
weiß ich dich scheu meinem Willen genügen,
heiß schon von spielender Säumnis beglückt.
Spannt nicht die Hand den versunkenen Fächer,
dass ich dich, Fremde, versonnen verlier?
Was meine Schwermet gelöscht hat im Becher,
brennt und gebärdet sich riesig an dir.*

За вином

*Жартом фривольним і співом грайливим
кров моя юне дівча веселить.
Ловить воно ті смішні переливи
й ледве притлумлює здавлену хіть.
Миле дитя, коли в цьому застоллі
чар заворожить тебе до пори,
Легко моїй ти впокорися волі
й будеш щаслива від нашої гри.
Зублене віяло пальці розкрили –
знак, що між нами простерлась імла?
Те, що в цій чаші мій смуток навило,
знову палає й до тебе вола.
(Пер. Петра Рихла)*

Тема кризи цивілізації середини ХХ ст. і тема Голокосту були надзвичайно важливими для нього в особистому сенсі. Це відображено в унікальному використанні поетичної мови, характерної тільки для нього. Мовні новоутворення Целана є надзвичайно цікавим прикладом нібито зворотного процесу в культурно-лінгвістичній адаптації до трагедії життя. Целан відходив від своєї рідної мови і перебував у процесі створення майже нової мови протягом усього свого творчого життя аж до передчасного кінця.

Поетичне чуття і літературний смак у Целана були бездоганні. З доброї волі і за власним вибором він довгі п'ятнадцять років віддав каторзі поетичного перекладу. Завдяки йому три російські поети – Олександр Блок, Сергій Єсенін, Осип Мандельштам – перекладені німецькою мовою так, що зробити це краще навряд чи можливо. Поет віддав також данину Франції, яка його прихистила, – повністю переклав німецькою Поля Валері й Артюра Рембо.

Пауль Целан – «таємний король» німецької лірики ХХ ст. – один із найглибших новаторських, оригінальних поетів післявоєнної Європи. Значення поетичного спадку Целана ще й досі в повному обсязі не осягнуто, але стає все більш актуальним у процесі культурного й мовного обміну в епоху міграції людей і міграції душ. Целан був одним із небагатьох художників слова, які з величезною точністю втілювали темний дух до кінця не осмисленого бурхливого й трагічного ХХ ст.

Література

1. Антологія зарубіжної поезії другої половини ХІХ–ХХ сторіччя / [укл. Д. С. Наливайко]. – К. : Навчальна книга, 2002.

2. Грицман А. «Услышать ось земную...»: Поэтический меридиан Пауля Целана / А. Грицман // Вестник Европы. – 2007. – № 21. – С. 78–95.
3. Загублена арфа : Антологія німецькомовної поезії Буковини : [наук.-літ. видання] / П. В. Рихло. – Чернівці : Книги–ХХІ, 2008. – 608 с.
4. Затонский Д. В. Австрийская литература в XX столетии / Д. В. Затонский. – М. : Худож. литература, 1985. – 444 с.
5. Марбахський журнал : [спец. випуск: на укр. та нім. мовах] : Пауль Целан. – Чернівці – Київ – Марбах, 2000. – № 90. – 160 с.
6. Письма Пауля Целана // Иностранная литература. – 2005. – № 4. – С. 221–242.
7. Рихло П. В. Бременська промова / П. В. Рихло // Зарубіжна література. – 2002. – № 4. – С. 1–3, 6–8.
8. Целан Пауль. Антологія українського перекладу поезії / Пауль Целан. – Чернівці : Букрек, 2001. – 224 с.
9. Целан Пауль. Меридіан серця : Поезії / Пауль Целан ; [пер. з нім. П. В. Рихла]. – Чернівці : Прут, 1993. – 152 с.
10. Целан Пауль. Вірші / Пауль Целан // Двадцять австрійських поетів ХХ сторіччя. – К. : Юніверс. 1998. – 224 с.
11. Чайка О. Чернівчанин і всесвітньозначний європеєць / О. Чайка. – Чернівці : Буковинське віче, 2002. – 231 с.
12. Шібболет : Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини / П. В. Рихло : [наук. дослідження]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.

УДК 811.161.1'38

В. И. Кажан, Р. П. Калинина

СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ ИРОНИЧЕСКОГО СТИЛЯ ЯЗЫКА КРОССВОРДОВ

Кажан В. И., Калинина Р. П. Способы створення іронічного стилю мови кроссвордів.

Статтю присвячено особливостям мовного оформлення сучасних кроссвордів. Проаналізовано різноманітні прийоми мовної гри: полісемія, каламбур, паронимазія, прецедентні феномени, каламбурні словотвірні засоби тощо.

Ключові слова: кроссворд, гумористичний стиль, іронічний стиль, мовна гра, полісемія, каламбур, паронимазія, фразеологізми, прецедентний феномен.

Кажан В. И., Калинина Р. П. Статья посвящена особенностям языкового оформления современных кроссвордов. Проанализированы разнообразные приемы языковой игры: полисемия, каламбур, паронимазия, прецедентные феномены, каламбурные словообразовательные средства и др.

Ключевые слова: кроссворд, юмористический стиль, иронический стиль, языковая игра, полисемия, каламбур, паронимазия, фразеологизмы, прецедентный феномен.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. Methods of creating an ironic style in crosswords language.

The article deals with the peculiarities of the linguistic means of the modern crosswords. The different methods of the linguistic game are represented in this article. The

most important among them are: polysemy, paronomasia, phraseological unit, precedent phenomena, word-forming means etc.

Key words: crossword, humorous style, ironic style, language game, polysemy, pun, paronomaziya, idioms, precedent phenomenon.

В конце XX в. в русскоязычной прессе появились еженедельные журналы «Арт-Мозаика», «Телескоп», «Теленеделя», на страницах которых печатаются кроссворды под рубриками «Эрудит», «Веселый», «Шевели извилинами», «Смеяться полезно», «И в шутку, и всерьез», «Давайте смеяться» и др.

Кроссворды носят развлекательно-познавательный и интеллектуальный характер, в них часто информационная направленность соседствует с юмором и игрой, «формой эстетически направленного языкового творчества, приближенной к возможностям каждого» [1, с. 227]. Под влиянием преобразований в обществе, происходящих на рубеже веков, возникают новые тенденции в языке СМИ, что отражается в его «свободе» [2, с. 55], отклонении от стандартных форм выражения.

Язык кроссвордов стремится к передаче экспрессивно-иронического, а подчас и сатирического авторского отношения, поэтому в текстах – заданиях и ответах используются как традиционные, так и нетрадиционные языковые средства, нарушающие нормативные установки.

С целью создания шутки, иронии, насмешки авторы кроссвордов прибегают к таким распространенным игровым формам, как: палиндром, шарада, анаграмма, загадка. Приведем примеры: *Одно из названий фразы-перевертыша – А муза рада музе без ума да разума (палиндром); Загадка ребусника Синицкого, начинающаяся словами: «Мой первый слог на дне морском» (шарада); Вкусный и полезный плод, анаграмма к слову «спаниель» (апельсин); Словарная головоломка, что перед вами (кроссворд); Детская игра, абсолютным чемпионом мира по которой является снежный человек (прятки); Гашеная, но не известь, с зубцами, но не пила, спрятана в специальный альбом, но не фотография (марка); Какой-то шутник сказал, что он – это «Иван Д» наоборот (диван); Я горячее храню, я холодное храню – я и печь, и холодильник вам в походе заменю (термос).*

Важную роль в подаче и решении вопроса-задания играет смысловая емкость каждого компонента. Авторы кроссвордов, отказываясь от обычных словарных определений слов, заменяя их шутливыми, юмористическими, словно создают новый толковый словарь для играющих. Например: *Бронежилет для настоящих*

богатырей (кольчуга); «Ночник» стратегического значения (маяк); По предположению насмешника, это конь, ушедший из кавалерии в авиацию (Пегас); Гербом счастья от кузнеца назвал ее юморист (подкова); Собрание сочинений многих авторов про одного героя (досье); Разбитый символ разбитых надежд, пришедший к верящим в приметы из пушкинской сказки (корыто); Как заметила одна дама, это ускоренные курсы по обмену опытом между больными (поликлиника); «Куча времени», не имеющая множественного числа (вечность); Чужая мысль, украшающая собственную точку зрения (цитата).

Одним из распространенных приемов оформления кроссвордов является включение в задания и ответы как стилистически нейтральной, так и маркированной лексики. В одном контексте могут объединяться и однородные, и разнородные стилевые элементы (напр., разговорно-просторечное слово – книжное слово (или термин), устаревшее слово – термин (термины), общеупотребительное слово – устаревшее слово. С помощью подобных контрастных столкновений двух и более слов усиливается экспрессивно-эмоциональная оценка понятий, предметов, явлений. Сошлемся на примеры: *Это ужасник в снах древних германцы приписывали проискам эльфов (кошмар); «Мокрое дело» по-крупному, выдаваемое, как правило, за правое (террор); Шумное место, которое «фильтруют», «разводят» и за которое требуют «ответить» (базар); «Округлившиеся» котлеты, «спутавшиеся» с рисом (тефтели); «Сдвиг по фазе» применительно к костям сустава (вывих); «Расслабуха» на языке медиков и психологов (релаксация); Любитель поживиться за чужой счет – одним жаргонным словечком (шаромыжник); Много «денег» из ничего, в итоге – никаких денег, одна бумага («кукла»); Подводный «спотыкач» из кораллов в море (риф).*

В заданиях к кроссвордам активно используется многозначность задуманных слов, помогающая, подсказывающая правильный ответ. Например: *Когда-то осадное орудие на земле, теперь спасительное средство в небе (катапульта); У Петра I – увеселительное мероприятие, у ООН – нудное собрание (ассамблея); Его подает клаксон и доброжелатель в компетентные органы (сигнал); Некоторые в ней до сих пор находят детей, а иные за детей ею расплачиваются (капустя); Военское построение, ставшее и женской прической, и вырезом блузки (каре); Для пилота и городошника это фигура, для Гвидона – место заточения, для женщины – отсутствие всякой фигуры (бочка).*

С целью создания иронических номинаций и юмористических определений слов авторы кроссвордов используют перифразы, в

которых с помощью описательных оборотов речи (чаще словосочетаний) указываются признаки неназванного прямо предмета: «*Остекленевшая*» живопись (**витраж**); «*Клизма*» в таблетках (**слабительное**); *Подружка геометрии* (**алгебра**); *Худшее, во что может превратиться отдельно взятый милиционер, и название ему «... в погонах»* (**оборотень**).

Большинство из зафиксированных перифраз являются индивидуально-авторскими: *Шутник назвал ее «дождиком мелкого помола»* (**изморось**); *Это мороженое из дождя, по мнению маленькой девочки* (**снег**); *Юморист назвал ее «букетом из хвороста»* (**вязанка**).

Многим из них свойственно оценочное переносное метафорическое значение одного или нескольких компонентов: *Убежище испуганной души* (**пятки**); *Меченый деликатес* (**икра**); *Шутник считает их мыслями повышенной нелепости* (**бредни**).

Индивидуально-авторские составные наименования не обладают структурно-смысловым единством и воспроизводимостью, они не стали привычными, поэтому заключаются в кавычки: *Работник аэропорта, которого в шутку называют «небесным стрелочником»* (**диспетчер**); «*Колыбельная в таблетках*» (**снотворное**); «*Братская могила*» некогда жизненно важных бумаг (**архив**).

Усилению однозначности, ироничности и экспрессивности текстов-заданий, а также ответов способствуют парадигматические ряды синонимических номинаций, которые могут быть представлены 2-5 единицами. Приведем примеры: *Удивление, доведенное до крайности* (**изумление**); *Уныние, тоска, или депрессия – словом из XIX столетия* (**меланхолия**); *Синонимы искомого слова – самолюбие, самомнение, спесь* (**амбициозность**); *Сложное запутанное дело: замешательство, беспорядок, сумятица* (**заварушка**). Характерно чередование как нейтральных, так и разностилевых синонимов: книжных, устаревших, разговорных, жаргонных. Подобное объединение в синонимической паре или ряде разных стилистических сфер способствует созданию речевой экспрессии и иронии: *Бред сивой кобылы одним словом* (**ахинея**); *Враг и захватчик для наших далеких пращуров* (**супостат**); *Огнестрельный синоним босса* (**патрон**); *Девушка – «щепка» в сердце доброго молодца* (**засноба**); *И фингал, и синяк, и даже фонарь (в определенном месте) на языке медработника* (**гематома**).

Иногда синонимический ряд усиливается и становится более выразительным благодаря градации. Например: 1. *Обожатель, воздыхатель, кавалер, почитатель* (**поклонник**); 2. *Отсутствие порядка, или кавардак, тарарам* (**неразбериха**). В подобных примерах

наивысшей степени усиления значения обладают синонимы-ответы (№1 – книжный синоним, №2 – разговорный).

Определенную роль играют и антонимы со значением противопоставления или сопоставления, т. е. «более слабого противопоставления» [3, с. 22]. Например: *Кто-то из великих сказал, что это то, чего остерегается умный и на что рассчитывает глупец (случай); Когда-то особа, приближенная к императору, но не Киса Воробьянинов (вельможа); Если поверить, что наглость – второе счастье, то тогда это – второе несчастье (скромность); Шарж, но не нарисованный, а зарифмованный (эпиграмма); Оптимист для вписывания слов в кроссворд использует исключительно ручку, а пессимист – ... (карандаш).*

С целью достижения комического эффекта авторы кроссвордов обращаются к каламбурам, игре слов, основанной на паронимии, намеренно сближают сходнозвучающие слова в тексте – задании и ответе. Например: *Фривольный наряд для вольного борца (трико); Двусмысленные намеки одним французским словом, очень похожим на наш знак согласия (экивоки); Удар в боксе, который легко спутать с мясным блюдом «антрекот» (апперкот); Умудренный старец с Востока, которого многие путают с саксаулом (аксакал); Воспаления, ставящие уши «на уши» (медицинский термин) (отит); Би-Би-Гуди – в автомобиле прежних времен (кляксон); Найдите каламбур во фразе: исполняемая актером в театре, кино, на телевидении роль банды (бандероль); Горько-сантехник, не столько чинящий, сколько ломающий оборудование в душевых (убийца окаянный) – душегуб (Здесь к стилистически маркированному слову душегуб (убийца окаянный) автор подбирает семантический неологизм, тем самым сталкивая в одном слове два омонимических корня: душ и душа).*

Хотя паронимическая аттракция предполагает множественность интерпретаций каждого случайного сближения слов, в рамках текста кроссворда, как мы убедились, предполагается только один ответ.

В формулировке заданий к кроссвордам важную роль играет использование фразеологических единиц, которое свидетельствует об определенной установке авторов на шутку, иронию, языковую игру.

Фразеологические единицы в кроссвордах используются своеобразно. В контекстах заданий они, как правило, трансформируются, отдельные их компоненты могут употребляться обособленно или выступать в качестве смысловых центров: *Самая «лапчатая» из русских птичьих фамилий (Гусев; ср. фр.: «гусь лапчатый»); Обувь, прошедшая огонь и воду, но однозначно не дошедшая до медных труб (опорки; ср.*

фр.: «пройти сквозь огонь, воду и медные трубы»); *То, что можно перегнуть, даже не держа в руках* (**палка**; ср. фр.: «перегнуть палку»); *Медицинская процедура, которая почему-то не помогает мертвому* (**припарки**; ср. фр. «поможет, как мертвому припарки»); «*Секретом ...*» называют то, что ни для кого секретом не является (**Полишинель**; ср. фр.: секрет полишинеля»); «*Яйцо, которое вопреки поговорке, может курицу поучить* (**вундеркинд**; ср. фр.: «яйца курицу не учат»).

Наблюдаются случаи расширения компонентного состава фразеологических единиц. Сошлемся на примеры: *Шутник отозвался о нем, как о человеке, который знает людей на ЗУБок* (**дантист**; ср. фр.: «выучить на зубок»); *Обмен шила на мыло с чувством взаимного удовлетворения* (**бартер**; ср. фр.: «менять шило на мыло»). Значение фразеологизма может передаваться описательно, при этом ключевые слова содержатся в ответе к кроссворду. Например: *Юморист как-то заметил, что оно – спутник вырвавшейся на свободу пуговицы* (**мясо**; ср. фр.: «вырвать с мясом»); *Возвращение долга в год по чайной ложке* (**дозировка**; ср. фр.: «через час по чайной ложке»).

В результате структурно-семантических преобразований фразеологических единиц могут возникнуть авторские слова и выражения, созданные по языковым моделям. Например: *Водяная крыса, с которой многие знакомы «шапочно»* (**ондатра**; ср. фр.: «шапочное знакомство»). Конечно, вне текста задания смысл образованного неологизма утрачивает прозрачность.

В кроссворды вводятся не только прецедентные фразеологические структуры, но и цитаты юмористов, крылатые выражения известных людей, пословицы, поговорки, рекламные слоганы. Источником прецедентов становятся также популярные песни, кинофильмы, мультфильмы, художественные произведения. Подобные включения делают тексты – задания к кроссвордам более интеллектуальными, яркими, загадочными. «Прецедентные феномены» могут функционировать в кроссвордных контекстах без структурных и семантических изменений. Например: *Древнегреческий философ Демокрит назвал его тенью дела* (**слово**); *Главным достоинством стиля считал это Аристотель* (**ясность**); *И «искусство возможного», как отмечал Бисмарк, и «искусство невозможного», как бы возразил ему Гавел* (**политика**); *В рубаи Авиценны есть такая фраза: «Вино – наш друг, но в нем живет Пьешь много – яд, немного пьешь – лекарство»* (**коварство**); *Трапеза, которую Диоген советовал устраивать: богачу – когда хочет, бедняку – когда может* (**обед**); *Демосфен и демагог «в одном флаконе»* (**краснобай**); *Японский*

разведчик и шпион, лазутчик и киллер «в одном флаконе» (ниндзя); Гейне назвал его «аристократом среди животных» (человек).

Но все же чаще языковая игра базируется на частичной и даже полной морфологической и синтаксической трансформации прецедентных текстов. Например: *Копоть, которая, если верить поговорке, тем белее, чем хуже идут дела (сажа; ср. фр.: «дела как сажа бела»); Нечто птичье, что насылают на человеческий язык из расхожей поговорки (типун; ср. фр.: «типун тебе на язык»); Предмет, поисками которого японцы занимаются на дне речки, а русские – в стоге сена (иголка; ср. фр.: «как иголка в стогу сена»); Можно предположить, что эту печь назвали в честь любителей ананасов и рябчиков (буржуйка; ср.: Ешь ананасы, рябчиков жуй, день твой последний приходит, буржуй (В.Маяковский).*

Встречается контаминация двух прецедентных построений с типичными преобразованиями: *Согласно народной мудрости, куда ни кинь, всюду он, и вышибить его можно ему подобным (клин; ср. фр.: «куда ни кинь, всюду клин» и «клин клином вышибают»); Если она действительно в вине, то как она может глаголить устами младенца (истина; ср. фр.: «истина в вине», «устаи младенца глаголет истина»); Они представляют упрямую вещь, но при этом говорят «сами за себя» (факты; ср. фр.: «факты – упрямая вещь»; «факты говорят сами за себя»).*

Иногда прецедентная структура полностью деформируется: *Кто-то пошутил, что это единственная золотая «вещь», не признаваемая женищинами (золото; ср. фр.: «слово – серебро, молчание – золото»); В город Ньюкасл англичане не ездят со своим углем; а этот предмет мы не берем в Тулу (самовар; ср. фр.: «со своим самоваром в Тулу не ездят»).*

«Оживляют» тексты – задания кроссвордов новые слова, созданные авторами в основном по продуктивным словообразовательным моделям. Например: *«Думец» времен Бориса, но не Ельцина, а Годунова (боярин); Самый «галопистый» галоп лошади или собаки (карьер); По мнению юмориста, этот прибор из породы КОВРОосущих (пылесос); БАСКОВитый и ЛАНЦАвитый голосок (тенор); Кто-то пошутил, сказав, что это – выезд на лоно природы с целью поПИКНИКовать (вылазка).*

Широкое применение на словообразовательном уровне в кроссвордах находит языковая игра, основанная на целенаправленном выделении внутренней формы или ее частей. Заметим, что игра близких по морфемной структуре слов часто усиливается средствами графики и орфографии. Сошлемся на примеры: *Насмешник утверждал, что он пользуется этой ЛЕСТЬницей для карьеры*

(*подхалим*); *Рыбацкая наГРУЗка к червяку (грузило)*; *ОЧЕРЕДЬное огнестрельное оружие (автомат)*; *Овощная мешанина, которую заКВАСили (окрошка)*; *ОСЛЕПИТЕЛЬный фонарь, изобретенный Кулибиным в 1779 году (прожектор)*; *ЧОКнутое время Нового года (декабрь)*; *«Клуб» веселых и ДОХОДчивых брокеров (биржа)*; *Кто-то пошутит, назвав ее летящим космическим ГОЛОВАстиком (комета)*.

Внутренняя форма, подчеркивая звуковую яркость слова, заставляя читателя задерживать внимание на важном компоненте, может или оставаться без изменений, или расширяться за счет вставки не присущего данной структуре элемента. Например: *ЛЫКОрованные туфли от деревенских умельцев (лапти)*; *Объект СТРАСТЬной охоты настойчивого поклонника (пассия)*; *СУПтильная кухонная утварь (кастрюля)*; *КОРРИДорная европейская страна (Испания)*; *«НОГОняй», бьющий по ушам соседям снизу (топот)*.

Иногда для создания авторского семантического неологизма к обычному слову прибегают к ложной этимологизации, в результате чего возникают омонимы: общезыковое слово – авторский неологизм: *Лекарство, которое можно назвать ЖАРгоном не по значению этого слова, а по способу действия на организм (аспирин)*.

Изобретательность авторов кроссвордов нередко направлена на то, чтобы не только актуализировать внутреннюю форму слова, но и обнажить этимологический корень, тем самым подсказать правильный ответ: *Хобби для проНЬИР с аквалангом (дайвинг)*; *Знаток назвал его продукцией КУРИЛЬской гряды огородника (самосад)*; *ГНУСная стая мелких насекомых (мошкара)*; *НАДУВАТЕЛЬство – его прямая и единственная задача (насос)*.

Таким образом, яркость и неожиданность способов выражения мысли-задания, удачная языковая игра создают особый иронический стиль языка кроссвордов, привлекают внимание читателей и побуждают их к активному сотворчеству с автором.

Литература

1. Красильникова Е. В. «Почему не говорят?» / Е. В. Красильникова // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М. : Наука, 1975. – С. 221–227.
2. Крысин Л. П. Литературная норма и речевая практика газет / Л. П. Крысин // Язык современной публицистики : сб. статей / Сост. Г. Я. Солганик. – [2-е изд., испр.]. – М. : Флинта: Наука, 2007. – С. 44–57.
3. Новиков Л. А. Русская антонимия и ее лексико-графическое описание : вступительная статья / Л. А. Новиков // Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка ; под ред. Л. А. Новикова. – М. : Русский язык, 1984. – С. 5–30.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.

ПРАГМАТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ПАРЕМІЙ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація паремій у художньому тексті.

У статті йдеться про паремії як одиниці з запрограмованим прагматичним ефектом, що виступають не лише репрезентантами типових ситуацій, але й сигналізують про експресивну атмосферу представленого художнього простору, максималізують його стилістичний ефект, сприяють реалізації тих чи тих авторських інтенцій, гармонізують прозовий текст, роблять його ритмічним, мелодійним.

Ключові слова: текст, паремія, прагматичний ефект, функція, звуковий повтор, лексичний повтор.

Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація паремій в художественном тексте.

В статье идет речь о паремиях как единицах с запрограммированным прагматичным эффектом, которые выступают не только репрезентантами типичных ситуаций, но и сигнализируют об экспрессивной атмосфере представленного художественного пространства, максимализуют его стилистический эффект, способствуют реализации тех или тех авторских интенций, гармонизируют прозаический текст, делают его ритмичным, мелодичным.

Ключевые слова: текст, паремия, прагматичный эффект, функция, звуковой повтор, лексический повтор.

Koloiz Zh. V. The pragmatic orientation of paremiological unit in the literary text.

The article deals with the paremiological units as units with programmed pragmatic effect that are not only representatives of typical situation and convey expressive atmosphere of literary text. They increase the stylistic effect and help to realize author's efforts. Also they harmonize prose text and make it more rhythmical and melodious.

Key words: text, paremiological unit, pragmatic effect, function, sound reiteration, lexical reiteration.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки не викликає заперечень те, що текст є продуктом мовленнєвої діяльності, яка становить сукупність мовленнєвих дій та мовленнєвих операцій з боку мовця, що продукує мовленнєвий акт, і слухача, який його сприймає (В. Белянін, С. Васильєв, О. Воробйова, А. Загнітко, О. Земська, О. Каменська, О. Кубрякова, Р. Попов, Т. Трегубович).

Письменник, творчо осмислюючи дійсність, об'єктивує свої думки у вербальній формі «для інших», перетворює зміст своєї індивідуальної свідомості в соціальний феномен – текст. Причому кожен раз він постає перед вибором між кількома альтернативно можливими вербальними засобами, за допомогою яких ця інформація може бути передана через відповідні канали. Його зусилля спрямовані на пошук таких

комунікативних параметрів, які забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а той реальний процес спілкування, що складається з багатьох компонентів, до яких належать й інформативний зміст, і вплив на адресата, і контролювання його вчинків та почуттів.

Сила впливу залежить від особливостей оформлення запропонованої читачеві інформації, що стимулює пошук письменником відповідних художніх засобів відображення.

Немає сумнівів у тому, що паремії самі по собі характеризуються прагматичною орієнтацією, а в канві художнього макротексту використовуються не лише для впливу на адресата, а й для регуляції його поведінки, апелюють до емоційної сфери і через неї до інтелекту, їх використовують насамперед для інтелектуального переконання або для переконання через інформування. Будучи одиницями з запрограмованим прагматичним ефектом, вони формують прагматичний центр висловлювань, увиразнюють позитивну чи негативну оцінку створюваних автором ситуацій загалом. Наприклад: – *Не страши мене на другий світ дорога, спокутувала я гріхи свої, Бог простить. А страши мене, дитино, погадати, що оставлю тебе самою, – казала Марія Федорівна. – Я не билина, тітусю, вітер не зломить мене. – Буря і дуба ламає, Мотре. Буря надходить, чує ухо моє. – Тишина перед бурєю від самої бурі страшніша* [3, с. 215]; *Ніч і степ настроюють до таких розмов, тим паче, що шведи свої псалми співають. – Б'ються, як чорти, а моляться, як святі. – Такий народ. – Який король, такий народ* [6, с. 144]; – *Того я собі не бажаю і ані чинів, ні маєтностей не хочу, бо й того, що в мене є, для мене і для жінки досить. – Досить, та від прибутку голова не болить. – Як кого. Та не мене. Я за правду стою. А на мою гадку, правда ані по нашому боці, ані по їх, лиш посередині* [5, с. 455] тощо. Такі одиниці в художніх текстах найбільш повно й абсолютно недвозначно віддзеркалюють суть ситуацій, становлять одне з невичерпних джерел посилення експресивності, поглиблення логізації викладу, відповідно, набувають особливої естетичної значущості.

Мета нашої статті – дослідити особливості використання «прагматично заряджених» пареміологічних одиниць у творчій спадщині Богдана Лепкого, з'ясувати їхні можливості та функціонально-стилістичне навантаження в художньому просторі історичних повістей.

Пенталогія Б. Лепкого «Мазепа» – соціальна панорама, де відображено не лише епоху, а й індивідуальні генетичні складники нації. Активним образотворчим чинником авторської оповіді є насамперед «перлини народної мудрості», або пареміологічні одиниці, що органічно вплітаються в мову історичних повістей, розкривають передусім

внутрішній світ, настрої, світогляд персонажів, створюють національний колорит, забезпечують ефект безпосереднього спілкування, формують «ядро фрагмента дискурсу» і задають «вектор оцінки ситуації відповідно до законів народного мовомислення» [8, с. 114]. Наприклад: – *Карлова перемога – це визволення наше. Розум велить усіма способами помагати йому до перемоги. Треба Дон прихилити до шведів і калмицького хана Люку з усіма його полчищами. Для нас ще й така користь, що краще їх зробити союзниками, ніж ворогами. – **Борони мене, Боже, від приятелів, бо з ворогами сам собі дам раду**, – завважив Апостол. – *Пословиця не до кожного випадку підходить, – відповів на те гетьман. – І твоя тепер не годиться, бо на всі сторони воювати ніхто не може* [5, с. 158]; *Пробуйте!* – а в душі додав: «*Може, дійсно, свій свого краще зрозуміє, – і пішов собі геть. – **Гарна пісня, так співаки погані!***» – подумав собі [6, с. 64]; – *А ви, гадаєте, кращі? – відгризається тамтою і затягує пісню, та таким-то голосом сильним і гарним, що ніхто й не підтягає за ним, щоб не псувати. – Співай ще, – просять його. – До співу-то ти здатний. Пан Біг що тобі з голови уймив, то у горло наддав. – А вам-то пан Біг не жалував язиків, – каже той, що його брали на кобеняк. – **Вус тихо сиди, як бороду голять!*** [3, с. 64]. У подібних художніх контекстах паремії виступають своєрідним «комунікативними посланнями», оскільки еквівалентні і співвідносні із судженнями щодо тих чи тих життєвих ситуацій. Крім того, такі одиниці слугують своєрідним регулятором поведінки людини в суспільстві, є, так би мовити, «соціальною пам'яттю», де зберігається досвід нації, яким при нагоді можна скористатися, виступають «стилетворчим фактором, що характеризує загальну тональність дискурсу» [8, с. 114], увиразнюють художні тексти, актуалізують їхній емоційний та експресивний колорит, адже формують відповідне (позитивне / негативне) ставлення адресата до зображуваних подій, явищ, персонажів.*

Проілюстровані паремії використовуються як ефективний засіб аргументації для підтвердження висловлених думок: письменник «розраховує» на те, що читач безпеліційно довірятиме паремійній мудрості, бо за кожною з паремій стоїть авторитет поколінь. Водночас, називаючи типові ситуації тим чи тим усталеним висловом, автор прикрашає і лаконізує мовлення своїх персонажів, робить його дотепним: – *Не люблю я святого вечора. Чому? – Бо не дають обіду. – За то вечеря добра. – Вдома краща. – Бо ти мамин син. – А тебе до дівчат тягне. – Що може не гарні шинкарки в Кочубеєвій корчмі на полтавському шляху? – Кочубеєва донька краща. – Мудрагель! Краща троянда від ромену. Та, бач, зависокі пороги на наші ноги* [4, с. 120].

Подекудидосягає ефекту безперервного, жвавого потоку усно-розмовного мовлення: – *Як дивлюся на людські достатки, як вони з жінками й дітьми у вигодах живуть, то такий мене жаль за серце стискає, що або їм кінець, або мені. – І чому б то багачам з бідними не поділитися? – Захотів молока від бика. – Попроси в жука меду. – У них і серед зими не випросиш леду. – Багач глухий, коли кажеш: дай, а скажи: на, то чує. – Багача просити, що глухому пісню співати. – Вмерлого не розбудиш, багача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє [5, с. 58]; Лежачи по пісній вечері на подушках з недертого пір'я, нарікали на свою лиху долю. – **Моя доля, як із собачого хвоста сито.** – *А мою, якби собака узділа, то три дні до місяця вила б.* – *Не було зранку, не буде й до останку.* – *Недаром говорив мій покійник, скільки свічки, стільки й світла. Погас, та й пішло мені з Петрового дня. – Своєї недолі і конем не об'їдеш.* – *Так мало бути і так сталося. – Та коли б, чуєте, знаття, де впаду, то б і соломки підслала.* – *Коли б знаття, що в куми пиття, коли б той розум спереду, що ззаду.* – *І я це кажу, що коли б той розум спереду, що ззаду, то не їхали б [4, с. 20] тощо.**

До того ж будь-яка паремія не лише називає, але й оцінює ситуацію з позицій народної етики. Оцінка тієї чи тієї ситуації з позицій народної мудрості сприймається як більш переконлива, ніж та оцінка, яка ґрунтується лише на особистому досвіді мовця. Відповідно, паремійна оцінка не піддається жодним сумнівам. У художньому мовленні важливим є й те, що паремійна оцінка не тільки високо авторитетна, але й анонімна. Це особливо важливо, якщо врахувати те, що паремії позначають негативні ситуації значно частіше, ніж позитивні. Послуговуючись тією чи тією паремією письменник не лише апелює до незаперечного авторитету народної мудрості, але нібито знімає з себе відповідальність за обраний спосіб вираження. Наприклад: *Гетьман на хвилину зупинився, Орлик слухав, до чого він веде. – Тому-то я й прошу тебе, щоб секретно поїхав до Києва і розвідався в митрополії, як вони там поставилися б до мого з Мотрею Кочубеївною подружества, тому бо вона мені хрещеницею доводиться. Ти служив писарем у Київській митрополичій канцелярії, знаєш усі входи й виходи, і я тебе не потребую вчити, як братися до цього тонкого діла, щоб **і вовк був ситий, і коза ціла** [4, с. 154]; *Якнайобережніше взяли й попрямували до двора. – Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору – хлопів і жінок, старих і дитвору. А тут – під відповідальністю. – Бо паня. Не Матроша. Чує? – Всі вони руку за собою тягнуть, ті пани. – **Крук крукові не виклює ока** [5, с. 382]; – *Де***

*стріляли? Хто почав? Наші чи ворог? Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку обходив Батурун. Наші завважили це і почали пальбу. Якогось московського майора вбили. – **Як здохне лис, то кури плачуть.** – жартував диякон. – *Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий.* Знов сміх [5, с. 326]. – *Не все біблейні слова стукайте, а «отверзеться вам» справджуються в життю. Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. **Небезпечно медведя у пасіку впускати** [5, с. 96]. – *Але ж вони на возі! – Бо сил не мають іти. – Так їх скатували, Боже ти мій! – На простім драбинястім возі їдуть, а перше їздили в золочених каретах. – **Байдуже ракові, в яким глеку його вариш** [5, с. 181].***

Паремії ситуативні, вони не тільки вживаються в конкретній ситуації, але й самі цю ситуацію моделюють чи означають. Замість довгого витлумачення ситуації такі усталені конструкції дають змогу описати її одним реченням, наділяють її потужним зображально-виражальним потенціалом.

Естетична функція паремій забезпечується належністю їх до народно-поетичного мовлення. Кожна паремія – це «художня мініатюра, що в яскравій, відшліфованій формі узагальнює (а точніше, моделює) факт самої дійсності [7, с. 14–15], тому паремійний текст (мікротекст) легко вирізняється в художньому мовленні (макротексті) своєю «ладністю і звучністю», фольклорним «ладом і складом». Це, так би мовити, готова поетична формула думки. Пор.: – *Як звичайно, багато. З тої пори як на нас москалі нахлинули, від покривджених і не обженешся. На послухання зголошуються мало що не самі такі, що перед кривдами московськими в гетьмані шукають оборонця. – Що ж я їм поможу? Царська воля сильніша від мене. – Це не воля, а сваволя, – сказав Орлик. – **Мовчи, язичку, будеш їсти кашку,** – погрозив йому гетьман [3, с. 48]; «А що ж Станіслав переказує мені?» – спитав гетьман. «І питати не треба. **Потопаючому і бритва пором.** Станіслав згідний піти назустріч бажанням вашої вельможності, бо мусить. Годиться навіть на те, щоб гваранцію король Карло підписав» [5, с. 96]; – *Я того слова не скажу, хоч як мені важко, Бог один знає, як важко мені кидати тебе, Іване Степановичу. – Не тяжче, ніж мені оставатися без тебе. Посумніють мури і пустокою повіє по хаті. Краще не приїздила б була, Мотре. – Коли б знаття, як краще! Чоловік собі не ворог, а **потопаючому і соломинка спасіння** [4, с. 176]. Відтак інформативна функція тієї чи тієї паремії завжди супроводжується естетичною: послуговуючись усталеним висловом, письменник не лише називає типову ситуацію, але й характеризує, оцінює її. У такому**

раз паремію можна кваліфікувати як яскравий художньо-виражальний, прагматично орієнтований засіб.

Прагматична орієнтація паремій великою мірою завдячує «образності», що досить яскраво простежується на тлі нейтральних контекстів і яка, у свою чергу, забезпечується стилістичними засобами, наявними в образній структурі висловів.

Ефект впливу на адресата досягається прередусім за допомогою евфонічних засобів, засвідчених у структурі паремії, з-поміж яких вирізняються римовані співзвуччя, алітерація, асонанс, що забезпечують ритмомелодіку паремійних мікротекстів, яка сприяє їх кращому сприйняттю і як результат – запам'ятовуванню [1, с. 250].

У комунікативний простір історичних повістей Богдан Лепкий доволі часто «вплітає» так звані римовані паремії, у яких простежується суголосся закінчень у суміжних чи близько розташованих словах: – *Милосте ваша! Не журіться. **Ваш розум, а наші руки, – не підемо в Москву шукати науки*** [3, с. 11]; – *Гадаєте, що ніхто з ваших не запобає їй. Гадаєте, що це все ваші приятелі? – і він рукою показав на гетьманських старшин. – Це такі приятелі, що з ними **друзки, а ніж під полою держи***. *От що! Це я вам по прихильності до вашої світлої особи кажу, а не з іншої причини* [3, с. 22]; – *Навіть на запорозьких землях розплоджувалися ватаги всіляких гультіпак, що, кинувши свої рідні гнізда, готові були до всього. «**Лучше псу муха, як поза уха**», – казали, пускаючися на непевне діло* [5, с. 55]. Рима й інші звукові механізми роблять подібні вислови ритмічно стислими, відшліфованими, що сприяє художній довершеності не тільки самих конструкцій, але й художніх контекстів загалом.

Ритмомелодіка паремій, якими послуговується письменник, є неоднаковими за своїми характеристиками, зокрема щодо якості співзвуч, частининомовної належності, повноти суголось, щодо розташування і т. ін., як-от: – *Не раз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут **або пан, або пропав***. *Прийдеться все ставити на одну карту. Я азартної гри не хотів. Досить вже гараздували мої попередники* [3, с. 62]; – *Нема за що, нічого доброго я тобі не сказав і нічого певного. Може, колись другим разом, як зайдеи до мене. **Хто любить ревно, той жаліє певно*** [3, с. 81]; *А на третьому полі – жіночка-молодичка, повновіда, круглоличка, хоч води до неї напийся, така миленька, така солоденька, ніби що лиш з церкви після святого причастя вернула, тягне свого сутуловатого подруга за вус та ще й лівою рукою у потилицю штовхає, щоби з шинку додому поспішався. А тут знову надпис: «**Жінка поти люба, поки не візьме за***

чуба» [3, с. 108]; «Спокійні будьте, тітусю! Безслідно зі світу не зйду. Не знаю, які ті сліди остануться за мною, але я чую, що по хмарах не ходжу. Я не метелик і не птаха, тето, я людина, дивна й химерна, але людина!» «Яке ж те життя, без мужа і дітей? Досить одної сивої коси в роді». «Можє, ї мені доведеться посивіти зарання – га, що ж велике діло! **Що там тіло, щоб серце не зміліло**» [5, с. 40]; Любов Федорівна питалася гетьмана, чого їм тепер сподіватися, миру чи дальшої війни. – **Жди біди від води; а горя від моря**, – відповів гетьман. – *Мира ще ї не видати. Мабуть, війна щолиш розгорюється. Боюся, щоби той пожар не обхопив і нашої хати. Польща і Росія, сакси, датчани і шведи, а з полудня турки – такої війни вже давно не бувало* [3, с. 138]; – *Про наші маєтки*, – казала Кочубеїха, – *люди казки розказують, а вони то ї не такі вже великі, як вони собі гадають. У гетьмана куди більше гроша. – На те він і гетьман, – перебив її муж. – Більший пан – кращий крам* [3, с. 95].

Наведені контексти репрезентують паремії, які яскраво ілюструють бідні / багаті (перші характеризуються якомога більшою кількістю співзвуч у словах, що належать переважно до різних граматичних категорій (*люба – чуба*), у других – майже відсутнє суголосся (*пан – пропав*), граматичні / неграматичні (у першому разі римуються слова однієї частини мови (*ревно – певно; горя – моря*), в іншому – різних (*тіло – зміліло; люба – чуба*), тонічні / приблизні рими (у першій збігаються всі звуки після наголошеного в римованих словах (*ревно – певно; горя – моря*), у другій – римовані звуки фонетично не збігаються (*пан – крам*)).

Народні вислови доволі часто ілюструють дієслівні рими: *Того дня підвечір миргородцеві захромав кінь. Це дало притоку для нових жартів. – Добрий кінь*, – казали козаки, – **день біжить, а три дні лежить**. – *То така кобила*, – жартували другі, – **що море перескочить, а хвоста не замочить**. *Ти її сховай, як сотником станеш, то на ній дальше поїдеши. Можє, нею і пірнача доскочиш* [3, с. 77], подекуди неточні: – *Пан Біг гнівається за кров*, – сказав хтось. – **Людська кровиця не водиця, проливати не годиться**. *А невже ми її проливали?* – *Відома річ – не ми, а все-таки поплила. – Бог змис. – Бог простить, бо не наша вина* [3, с. 73] (пор.: *кровиця – водиця – годиться*); *Кочубей птичка невеличка, каже, і так воно є, Кочубей дійсно птичка невеличка, але Кочубеїха – велика і рідка птиця. Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх докунпи зібрав. Чого йому не достас, те вона додає. Кажуть, що жінка, як торба, що положиши, те ї несе. Та не Кочубеїха. В Кочубеїв якраз навпаки, вона кладе, а він двигає. Колись вона на нього понад сили наложить, і він*

надсадиться [3, с. 45] (пор.: стоптав – зібрав). Хоч ця неточність не помічається в мовленні, оскільки вона компенсується змістом та словесною образністю. Навіть паремії з кволими дієслівними римами можуть мати сильні образи, які поглинають усю увагу читача. Аналогічним прагматичним зарядом вирізняються й паремії, у яких римуються власні імена: – *До митрополита у Львові посилати не раджу. Він чоловік непевний. Ще вас католицьким миром намастить. – Краще католицьке, ніж жадне. – А мені здається, що краще підіждати, аж вернете в Київ. – Підійди, Іване, аж приложу гірчиці до рани* [5, с. 18]; *В цей мент увійшов гетьман, а рівночасно другими дверима вступив у світлицю Апостол, котрий якраз тепер приїхав. – Не роби, Даниле, що тобі не миле, – кликав гетьман, ідучи йому назустріч. – Що ж такого не маю я робити? – питався гість. – Пізно приїздити. Ми вже гадали, що й не побачимо тебе нині* [4, с. 161].

Іноді у прислів'ях, навпаки, рими бувають доволі точні й виразно змістовні, що навіть самі по собі без контексту здатні психологічно насторожувати, викликати найрізноманітніші асоціації. Наприклад: – *По чарці, по чарці та вп'ять по п'ять, – промовив Кочубей, але Чуйкевич, приймаючи чарку з його рук, просив, щоб це була остання, бо йому вже куриться з чуба. – Який же ти козак, та ще військовий канцелярист біля самого гетьмана? Один сором, та й годі! Зводиться козацький рід, марніє. Але що ж? На милування нема силування. Не хочеш, так і силувати не стану, але й сам пити не буду, бо я не пияк* [3, с. 111]; *Боже ти мій! – кричав суддя, підскакуючи на подушках за кожним разом, як колеса перевалювалися через грубе коріння, що, ніби велетенські гадюки, повлазило з нор на дорогу і вигрівалося до сонця. – Боже ти мій! Як колись любив лови! А нині? Коли б не гетьманська гостина, найрадініше сидів би в хаті. – На кожний вік буває свій лік, – відповів Чуйкевич. – А на мій вік найкращий лік – відпочинок. Так відпочивати не дають* [3, с. 110]; – *Діло, котре робить король Карло, переживе його і його нащадків. Шведський народ малий, але він перетриває велику завірюху... Невже ж тільки ми не маємо такої віри, Пилипе? – Я вірю вашій милості, – відповів Орлик. – Вір собі і ділу. – Важко якимось. Дуже скрутні часи. – Неважко жити в погоду, але перетривай негодю! [3, с. 203]; *Остається Орлик. На нього вся надія. Орлик один може рятувати справу. Найкраще, коли б так залишився й надаліше генеральним писарем, а булаву щоб перебрав Войнаровський. Так була б покладена основа діничної влади, а не припадкового вибору. Бо ніщо не дає такої нагоди до безладдя, сварок і непорозумінь, як вибір гетьмана. І ніколи сусіди не мають такої змоги сунути свого носа до нашого проса, як**

власне тоді [6 с. 234]; *Нараз коляса так високо підскочила, що пан генеральний суддя мало не вилетів з неї і мало йому соболева шапка з голови не злетіла. – Гов! – гукнув на візника, – кості мені розтрясеи, стій! Я злажу. Спинився віз, спинив свого коня Чуйкевич, і Кочубей, піддержуваний чурою, виліз з коляси. – Гу! – сказав, обтираючи хустиною лице. – **Не привик діє до панських коліс**, нічого не порадиш! [3, с. 110]; – *Послухай його маніхвєстів, поможи побити царя, то він панів польських накличе на нас, закріпостить народ. – Буде що **лан**, то **пан**, а що розвалений **тин**, то **селянин*** [5, с. 462].*

Приблизне римування ілюструють не лише слова з частиномовним значенням «предметність – процесуальність», а й зі значенням «предметність – атрибутивність» і навіть ті, що належать до одного лексико-гаматичного розряду. Пор.: *Периу чарку піднесла хазяйка його милості гетьманові. – От тут-то й годиться пошанувати наш предківський звичай, – сказав гетьман, натякаючи на те, щоб Кочубеїха пригубилася до чарки. Вона це і зробила. Але гетьман і тим не вдоволився: – **Хто не вип’є до дна**, – казав, – **той не мислить добра** [3, с. 136]; *Ніч і степ настроюють до таких розмов, тим паче, що шведи свої псалми співають. – **Б’ються, як чорти, а моляться, як святі**. – Такий народ. – Який король, такий народ [6, с.144]; *Ні на хвилину не сумнівалися, що перемога по їхньому боці. Будували свій донос не на брехні, а на словах самого гетьмана, забуваючи, що *verba volant, scripta manent*. Гетьман мав сильніші докази невинності, бо закріплені чорнилом на папері, а **що напишеш пером, того не витягнеш волом** [5, с. 109]; – *От як москалі вміють секретні ради тримати! – завважив хтось. – То правда, а ми свобідний народ і не любимо секретів. **Що на серці, те й на язиці**. – Біжимо з язиками, чи треба, чи не треба [5, с. 6].****

Ефективність закодованої інформації в тій чи тій комунікативно-прагматичній ситуації загалом і в пареміях зокрема забезпечується й місцем ритмічного акценту в суголосних словах. Особливої сили й експресії надають римованим пареміям так звані чоловічі, або окситонні, рими, коли наголос падає на останній склад: – *Чому ж то, дядьку, Великдень краций від Різдва? – питався Войнаровський. – А тому, бачиш, бо на Великдень усі цілюються, а на Різдво ні. – **Голодній кумі хліб на умі**, – сказала, всміхаючись, тітка Лідія [4, с. 128]; *Коли який півмисок підходив до Апостола, то він, як сват, не відпрошувався, тільки накладав на тарілку своєї сусідки і свого сусіда зліва, а тоді і на свою та приговорював: – От тут ті сидять, що добре їдять! Накладаючи на тарілку Марії Федорівни, він за кожним разом кликав: «**Шуми до кумі!**» – і Марія Федорівна**

всміхалася, дивлячись на його бадьоре обличчя [3, с. 137]; –*Перейдемо разом, а як ні, то й залишити в якомусь городі, подальше від воєнного пожару. Та об тім ми ще побалакаємо з Іваном Степановичем. Він голова. – Авжеж, що не хвіст, такий, як Кочубей. – Гей-гей, Кочубей! – промовив Горленко і зітхнув. – Такий богатир, такий пан і під кнут спину наставив. – Бо дурний. Жінці потурав. – **Жінку люби, та ум не губи** [5, с. 143]; *Поснідавши та розплатившись з шинкаркою і розпроцавшись з нею і з її гарними доньками, сів на коня. Випровадили його аж на вулицю і показали коротшу дорогу. – **Їдьте з Богом у добрий час та з поворотом не минайте нас** [3, с. 81].**

Жіноча, або парокситонна, рима сприяє уповільненому, мелодійнішому звучанню, оскільки акцент знаходиться на передостанньому складі, що надає пареміям співучості: *Жінки не лагодили сварок, тільки збільшували лемент. До своїх чоловіків приставали, що вони тупоумні, ліноухи, гевали, що не пильнують діла. – **Біда тобі, воле, як тебе корова коле** [6, с. 221]; *Гетьман ухопив карлика за вухо і притягнув його до себе: – Chodzpanitu, ranietaskawu! – Doustugwaszejhercogskiejmosci. – Кажу, але не бреши, знаси що про Кочубея? – **Моя хата скраю, я нічого не знаю**. – А чому ж щось таке верзеши, ні в кут ні в двері? – Ні в кут ні в двері, але саме там, де треба... Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа. І хіхікаючи, вихопився з гетьманської руки, шульгнув під стіл, з-під стола поза велику кафлеву піч і в двері [3, с. 44]; – Безголов'я. ніхто нами не піклується. Ворог нас, як рибу в сак, загорне і ніхто навіть пальцем не кивне. – **Тоді любить і сват, коли добре мається брат. – А коли бідний, то забуде брат рідний**. – забігали в нас ласки, як були в добрі, а тепер – промишляйте самі. – Воно так: не лжи мені губ, як солодкі, а як гіркі, – солодкі я собі сам оближу [6, с. 221]. Рими цементують прислів'я в одне ціле, допомагають підкреслити паралелізм частин, зіставити значення, включені в римовані слова.**

Задля посилення інтонаційної виразності подекуди використовуються паремії, що демонструють такі стилістичні явища, як алітерація (повторення приголосних звуків) та асонанс (співзвуччя наголошених голосних), які емоційно поглиблюють їх змістовий зв'язок, дають змогу сприйняти на слух емоційні ознаки, відчуті «пластику слова, його евфонію» (М. Пазяк): – *Було колись, – **отвітував гетьман, – минулося. Правда, Апостоле? Тепер нам інші танці на умі. – Правда. А все ж таки розібрало мене, мов вовка опеньки, а сорочки, бачиться, навіть прати не треба, така мокра. – Жаль дуже, що пан гетьман не бачив, як наш сотник польонеса йшов. – Я, – озався,***

підморгуючи, сотник, – по-шляхецьки: **гуляй, душа, без контуша, шукай пана без жупана** [3, с. 146] (повторення наголошеного [а]: *гуля́й – душа́ – контуша́ – жу́пана*, ненаголошеного [у]: *гуля́й – душа́ – контуша́ – жу́пана*); – *Нині Порта за нами стоїть. сераскир гострий наказ дістав, щоб нікому волос з голови не спав, бо за це «зелений шнурочок» чекає. Але нам треба знати, що завтра буде, чи шведи підуть з нами, чи покинуть нас серед дороги? Перше тим турбувався мій дядько, тепер на мене черга. – А Орлик від чого? – спохлопиво спитала Ганна. – Ганночко! **Брат собі рад, а сестра собі несла** [6, с.175] (повторення наголошених [а]: *бра́т – ра́д – сестра́ – несла́*, [і]: *собі́ – собі́*; ненаголошеного [о]). Алітерація шиплячих у першому разі та сонорних у другому підкреслює звучання окремих слів, надаючи їм специфічного навантаження. Особливий художній ефект досягається при сполученні алітерації з асонансами, що створює ефект милозвучності, співучості.*

До того ж письменник доволі часто за зразком таких народних паремій продукує афористичні вислови. Пор.: *За ним і другі піднімалися, та не всякому воно приходилося легко. **Хто пив пиво, тримався на диво, хто горівку, дивився у долівку, а хто мід, того тягло підспід, бо мід у ноги йде. Хто ж вірно служив божкові Пріяпу, уподобнявся цапу, шукав тільки зачіпки, щоб стати чоло до чола зі своїм противником. Але ці останні мусіли покоритися перед звичаєм, що, де гетьман двором стоїть, там не смій починати бійки, бо за це кара, і то немала** [3, с. 143]; – *Та до чого ти це балакаєш? – перебила йому жінка. – Дай докінчити, тоді й побачиш, до чого. – Та як же таку дурницю при чужім козаку говорити, він, певно, вже і без тебе чув. – Ні, ваша милосте, про козу і лозу я ще не чув, – заперечив Чуйкевич. – О, бачиш, – втішився Кочубей, – він ще не чув, так слухай тоді. **Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юриста дідьків триста, а нашого брата дере жінка кирпата, жіночка люба та дере за чуба... го-го-го!.. Бачиш, до чого я казав?** [3, с. 98].**

У репрезентованих вище ілюстраціях спостерігається й прийом паронімічної атракції, ґрунтований на семантичному зближенні в контексті слів, псевдоморфемі яких позбавлені об'єктивної генетичної та словотвірної спорідненості. Звуковий повтор послідовно починає характеризувати слова як смислові одиниці тексту. Близькість фонетичних обрисів зумовлює співвіднесення слів як смислових одиниць і виникнення між ними різних семантичних зв'язків. Звукова атракція сприяє виокремленню додаткового значення звукоряду. Пор.: *Мазепа поклав йому руку на коліно і,*

вдивляючися в очі, говорив ніби з жалем: – Женився би, так вороги не дають. Завидують щастя, кажуть, **досить з тебе булави, а дівчину не лови**, другому остав [4, с. 89]; І не окрилося від бистрих козацьких очей також те, що гетьман нібито дуже живо розбалакував з Кочубеєм і його дружиною, а між тим раз у раз позирав на Мотрю або пестив своєю тонкою рукою тую троянду, що лежала перед його тарілкою – троянду від неї. «Що воно таке? Невже би?.. Та ні, куди, куди! Це ж не рівня, до того вона хрещениця його», – і Чуйкевич чарку підносив до уст. – **Горілочка, як дівочка**, – казав до нього сусід, – **як не п'єш до ладу, то зведе на біду** [3, с. 137]; – Отся чисто як Кочубеїха, – казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки. – **Пізнати з мови, якої хто голови**, – відповів Кочубей, зачувши слова, трохи заголосно вимовлені [3, с. 17].

Крім так званих звукових повторів, до виразних стилістичних засобів, що так чи так посилюють прагматичну значущість і самої паремії і художнього тексту загалом, належить і лексичний повтор, який забезпечує емоційну тональність висловлювання і на якому подекуди ґрунтується ритміко-синтаксичний паралелізм. Наприклад: «Недаром, – гадала собі Кочубеїха, – Апостол останніми часами так дуже за Мазепою тягнув. Не можна було лихого слова про нього сказати. Тепер гетьман бере його під свою протекцію. **Рука руку миє**». Лиха була на сина, що до Апостолів пристав. Батька-мату лишив [5, с. 106]; – Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть, що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить, міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемеріюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашкодить. У нас і так **зłodій на зłodію їде і зłodієм поганяє** [3, с. 17]; – **Хиллю, хиллю**, – не тече, коло серця пече, – відповів! Чуйкевич. – На те ми й молоді, товаришу, щоб нас пекло, як остаріємося, то зробиться зимно, не pomoже й вино, як буде студено [3, с. 137]; – Хто її не перетягав, бажаючи чогось великого? **Без великих жерств нема великого діла**. Затям собі ті слова старого чоловіка. Наші старишини хотіли б отак собі «хитро, мудро, невеликим коштом» [3, с. 202]; – Кождий за себе відповість, бо на те у нас розум і вольна воля є. Якщо царська власть від Бога, то гетьманська теж від нього. Гетьмана вибрав народ, а **голос народу – голос Бога**. Не гідні ми зватися людьми вольними, коли не розуміємо того [5, с. 458]. З погляду структурної організації у таких пареміях простежується чи то контактний, чи то дистантний лексичний повтор. Причому останній стосується як повторення відповідної одиниці (її структурного елемента) з конотаціями, які доповнюють чи розширюють її зміст (Гетьман заспокоїв його, що тут церкві нема чого

мішатися, а в душі погадав собі, що Кочубеї вже і тую стежку топчуть. Пустили млин на всі заставки. Довідавшись від гостя, що йому треба було, налив ще чарку вина. – Спасибі! Боюся більше пити. – Не бійтеся. Добра голова доброго вина не боїться. – Але забагато доброго, то також не добре [4, с. 159]; – Я Андрій Кандиба, – бубонів цей, – канцелярист гетьманської канцелярії у Батурині. – Чорнильна душа, як чорнильниця, чорна [5, с. 299]), так і повторення мовної одиниці на початку й у кінці паремії (*Скрипіло Орликове вправне перо. Гетьман глядів крізь вікно. Табір шумів. Він мав свої турботи – харчі, горілка, чоботи і білизна. Турбувався малим. Великому – і турбота велика. У високе дерево громи б'ють* [5, с. 228]; – *Турки не крадучі люди, але є тут і наші народи, лихий його зна, які. – Бе-ре-жись, бо береженого і Бог береже*, – відрубав Мручко [6, с. 164] (пор.: «Не тільки тут, скрізь так у політиці буває». «Але тут більше, як скрізь. Щось вони ніби зачувають своїм носом, та на слід попасти не можуть. На всякий спосіб, стереженого Бог стереже» [5, с. 23])).

Актуалізації уваги сприяє й так званий ланцюжок повторів, коли одна й та ж лексема наявна в різних мовленнєвих ситуаціях, що функціонують як єдине комунікативне ціле. Такі ситуації зазвичай протиставляються: – *Бачу, що через мене ти маєш нові турботи, а тобі і давніх досить. Догадуюся, з чим мати вчора приїздила. Не вгнеши ти її, Іване Степановичу, хіба зломшиш. Але ломати не схочеш, бо це моя мати. Я розумію тебе і власне тому не бачу іншої стежки з того зачарованого круга, як покинути тебе. Сказала це так спокійно і таким звичайним голосом, що йому прикро зробилося на серці. – Видно, не любиш ти мене, коли покинути бажасиш. – Не люблю самолюбною любов'ю. Велика любов до великої жертви спосібна, а велике діло великої любові вимагає [4, с. 174] (пор.: велика любов – велика жертва – велике діло – велика любов). У такому разі простежується функція акцентуації комунікативно значущих елементів, що дуже тісно пов'язана з функцією актуалізації уваги, оскільки виокремлюються найбільш істотні характеристики, які в образній формі отримує адресат.*

Прагматично зорієнтованими є низка повторюваних паремій, що використовуються для означення типових ситуацій у межах одного макротексту (*Все воно переконувало його і впевняло, що наближається рішальний момент, рішальний, не лиш для нього і для України, але, мабуть, для історії цілого Сходу. Тендітна сітка, котру він так хитро й обережно сплітав, доснована до решити. Треба вважати, щоб її не порвали. Кінець діло хвалить, – треба подбати, щоб кінець не обезславив діла* [5, с. 20]; *Старшини гетьмана за ноги обіймали. –*

*Батьку ти наш. спасителю наш добрий! По руках цілувати хотіли. Один другого обіймав. – Не лобзачіє ти дам, яко Юда, – казав Апостол, хлипаючи в гетьманових обіймах. – Воскресенія день, і возвеселимся людє, – прочитував Зеленський. – **Кінець діло хвалить**, – втихомирював їх гетьман. – А це лиш початок, хоч і добрий. Подбайте ж, щоб і кінець був гарний [5, с. 158]), а то й творчого доробку загалом (– Того ви не бійтеся, – заспокоював Мотрю мельник. – Ваші люди заячим слідом походили. Вас шукатимуть від Батурина на північ, а мій млин куди на полудне. **Де кум, де коровай!** Але якщо ви неспокійні, то й поїдемо під вечір. Хай трохи коні спічнуть. Тепер темніється скоро. Гадаю схвати вас в одного старенького панотця [3, с. 235]; «І збіжжя, славити Бога, гарні. Кажуть, давно не було такого врожаю», – додала Марія Федорівна. «**Де кум, де коровай.** Куди там жнива, тітусю! Ще й весняні бурі не прошуміли» [5, с. 38]; – Від алкоголю, смію зауважити, – казав Менишков, – підноситься температура. – Як у кого, а в мене **клин клином вибивають**, наливай, Іване Степановичу [3, с. 16]; – Кочубей новий донос до царя післав. – Певно? – Як Бог на небі. Царевичеві цей донос доставив, а царевич батькові переслав. – То недобре. – І я так гадаю. – Що робити? – **Клин клином вибивають.** – Себто? – Післати лист до царя, що Кочубей інтригу між гетьманом і царем затіяв, маючи на гадці розбити їх дійствія воєнні совокупнії [5, с. 95]).*

Повторювані паремії в інваріантній чи варіантній формі (пор.: «**Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий.** Чує серце моє, що між нами ще до великого дійде. Він мені ногу підставляє. Котрийсь із нас конечно спотикнеться і впаде...» [5, с. 19]; – Цар стиснутий з ріжних боків, попросить Карла про мир. – І підпише пункти, які він подиктує. – Поки підпише, – завважив гетьман, – треба написати до нього. Годиться привітати царя з днем Петра святого, це тезоіменство його. Побажасмо йому вікторії і таке друге. – **Чеши дідька зрідка** [5, с. 159]) посилюють прагматичний ефект. Повторення типових ситуацій, репрезентованих однією і тією ж паремією, виконує роль додаткової акцентуації.

Попри те, що народні афоризми кваліфікують як поліфункціональні одиниці, здатні узагальнювати, увиразнювати, оцінювати, виховувати, повчати, акумулювати і т. ін., не викликає жодних заперечень твердження: у художньому мовленні вони є прагматично орієнтованими, використовуються передовсім задля впливу на читача, актуалізації його уваги та моделювання його поведінки.

Паремії виступають не лише репрезентантами типових ситуацій, але й сигналізують про експресивну атмосферу комунікативних

ситуацій, максималізують їхній стилістичний ефект, задають спрямованість прагматично значущої інформації, актуалізують найбільш важливі для адресата смислові ланки. Їх використання в художньому мовленні є потужним зображально-виражальним засобом, що сприяє реалізації тих чи тих авторських інтенцій, а особлива побудова деяких із них, зокрема тих, які передбачають у своїй структурі різні повтори (передусім фонетичні і лексичні), гармонізує прозовий текст, робить його ритмічним, милозвучним, мелодійним, що загалом посилює прагматичний ефект.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и паремология : [учеб. пособ. для бакалав. ур. фил. образ.] / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семенов. – М. : Флинта: Наука, 2009. – 344 с.
2. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія [навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М.; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ТО «ЦЕНТР-ПРИНТ», 2012. – 349 с.
3. Лепкий Б. Вибрані твори : у 3-х т. Т. 1 : Мотря : [історична повість] / Богдан Лепкий ; Упорядн. Б. І. Мельничук; вступна стаття Н. І. Білик, Б. І. Мельничук. – Тернопіль : Збруч, 2004. – 350 с.
4. Лепкий Б. Вибрані твори : у 3-х т. Т. 2 : Мотря : [історична повість] / Богдан Лепкий ; Упорядн. Б. І. Мельничук. – Тернопіль : Збруч, 2006. – 399 с.
5. Лепкий Б. Вибрані твори : у 3-х т. Т. 3 : Не вбивай. Батурин : [історичні повісті] / Богдан Лепкий. – Тернопіль : Збруч, 2008. – 487 с.
6. Лепкий Б. С. З-під Полтави до Бендер : [історична повість] / Богдан Лепкий. – К. : Дніпро, 1992. – 266 с.
7. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 224 с.
8. Семенов Н. Н. Русские паремии : функции, семантика, прагматика : [монографія] / Н. Н. Семенов. – Старый Оскол : Изд-во РОСА, 2011. – 355 с.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013 р.

УДК 811.161.2:81'373.2

Н. Г. Костюк

ЕПІСТОЛЯРІЙ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Костюк Н. Г. Епістолярій Д. І. Яворницького як відображення розвитку української мови на Катеринославщині.

У статті на матеріалі епістолярної спадщини Д. І. Яворницького та його кореспондентів проаналізовано лексичний склад епістолярних текстів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме загальноновживану лексику, лексико-семантичні характеристики діалектної лексики, вульгаризмів, вживання іншомовної лексики та використання книжної лексики, зокрема церковнослов'янizmів.

Ключові слова: епістолярій, загальноновживана лексика, народнорозмовна лексика, діалектизми, вульгаризми, латинізми, русизми, церковнослов'янizmи.

Костюк Н. Г. Эпистолярій Д. И. Яворницкого как отображение развития украинского языка на Екатеринославщине.

В статье на материале эпистолярного наследия Д. И. Яворницкого и его корреспондентов проанализирован лексический состав эпистолярных текстов конца XIX – начала XX века, а именно общеобразовательная лексика, лексико-семантические характеристики диалектной лексики, вулгаризмов, употребление заимствованных слов и использование книжной лексики, в частности церковнославянизмов.

Ключевые слова: эпистолярій, общеобразовательная лексика, народноразговорная лексика, диалектизмы, вулгаризмы, латинизмы, руссизмы, церковнославянизмы.

Kostjuk N. G. The epistolary of D. I. Yavornitsky as a reflection of development of the Ukrainian language in Katerinoslav region

Vocabulary of epistolary texts of the end of the 19th – the beginning of the 20th century is analyzed in the article on the material of the epistolary heritage of D.I.Yavornitsky and his correspondents, namely common lexis, lexical and semantic characteristics of dialect lexis, vulgarisms, the use of borrowed words and book vocabulary, particularly Old Church Slavonic words.

Key words: epistolary, common lexis, colloquial lexis, dialectisms, vulgarisms, Latinisms, Russian borrowed words, Old Church Slavonic words.

Епістолярні традиції в Україні формувалися й розвивалися, починаючи з давньої літератури, представниками якої були українські вчені та письменники – І. Вишенський, Г. Сковорода, Ф. Прокопович, згодом – І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Зеров, М. Хвильовий, О. Довженко, Ю. Яновський, П. Тичина, О. Гончар тощо.

Епістолярій є об'єктом дослідження різних гуманітарних наук – історії, культурології, лінгвістики та ін. Мовознавчі дослідження епістолярних текстів зосереджено на розгляді приватного листування XVII ст. (В. Передерієнко, Н. Торчинська), мовностилістичних особливостей листування письменників, культурних діячів, науковців (С. Богдан, О. Братаніч, Л. Ткач, І. Черкез та ін.), впливі епістолярію українських письменників кінця XIX – початку XX ст. на процес нормалізації української літературної мови (М. Пилинський, К. Ленець), визначенні лінгвостилістичних характеристик епістолярного стилю, вивчення його історії (К. Ленець), ролі письменницької листової спадщини у розв'язанні проблем літературної мови та мовознавства (В. Статєєва), вивчення мовленнєвого етикету (С. Богдан, К. Ленець, О. Мельничук, Н. Журавльова), розгляді фразеологічних, етикетних та дискурсних одиниць (С. Ганжа, Е. Ветрова, Н. Павлик). Листування є цінним джерелом для вивчення індивідуальних рис ідіостилю того чи того культурного діяча зазначеного періоду.

Мета розвідки – дослідити особливості розвитку української

мови на Катеринославщині наприкінці XIX – початку XX ст. в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького. Як відомо, за тематикою і змістом листи можуть бути найрізноманітнішими залежно від сфери їхнього використання та інтересів адресатів. Усе листування поділяється на два типи: офіційне (службове) та неофіційне (приватне). Ми досліджуємо обидва типи листів.

Джерельною базою для дослідження стали листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури та листи діячів науки, культури, учених, письменників до нього, уміщені в серійному виданні Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького [1, с. 888; 2, с. 460; 3, с. 740; 4, с. 496; 5, с. 952; 6, с. 848].

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – одна з найвизначніших постатей наукового й культурного життя України кінця XIX – першої половини XX століття. Багатогранна особистість Д. І. Яворницького не обділена увагою вчених. Його діяльність переважно була об'єктом дослідження фахівців з історії. Першою спробою «синтетичного» висвітлення життя й громадської діяльності Д. І. Яворницького, його доробку в галузі фольклористики й етнографії, частково лексикографії є монографія М. М. Шубравської «Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність» [19, с. 354]. Праці дослідників Н. Є. Василенко, Л. І. Скупейка, І. Є. Руснак містять літературознавчий аналіз художніх творів Д. І. Яворницького. До мовної спадщини Д. І. Яворницького зверталися науковці Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара (А. М. Поповський, Н. А. Баракатова, В. О. Назаренко, Н. Г. Майборода, В. Я. Мороз, Я. І. Рибалка).

Основу лексичного складу епістолярних текстів Д. І. Яворницького та його кореспондентів кінця XIX – першої половини XX століття становить загальноновживана лексика української мови, а набір лексичних засобів, зумовлений насамперед тематичним розмаїттям, порушених й обговорюваних у листах. Адже листування української інтелігенції містить чимало деталей культурної, політичної, громадської, видавничої, наукової діяльності та особистого життя її представників. Особливу стильову прикмету становлять лексичні засоби офіційно-ділового спілкування, оскільки з огляду на характер професійної діяльності освічених верств ці засоби переходять зі сфери писемного вжитку до щоденного мовлення населення. Тематично ця лексика пов'язана з організацією діяльності різних товариств, політичних партій та видавничою роботою, що здійснювалася представниками

української інтелігенції й була предметом обговорення в листовному спілкуванні. За своїм походженням ця лексика не є однорідною й відображає загальну ознаку лексичної системи української літературної мови, що формувалася в ході взаємодії двох варіантів української мови і відображає вплив російської, польської, німецької та інших мов. Наведемо кілька прикладів: *У консисторії владика Катеринославського «бракорозводними» справами заправляє – протопопа Евлампій Краснокутський – ; писаря зараз нема, а тимчасово уряд сей високий держить канцеляриста («столоначальник») Петро Петрович Львов* [1, с. 41] (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів – Н. К.); *Світлини до статті поки що у мене, тоді надійшло їх одночасно* [1, с. 60]; *В часті грошей можу взяти і книжки по історії, антропології, етнографії, археології і т.инш.* [2, с. 13]; *Одно слово годуюсь, як той озир перед скачками, ачей візьму хоч третій, коли на перший, приз* [2, с. 47]; *Я тепер барзо пильную за тим, що після Різдва у мене почнутця лекції і мені уже увірветця бігати до архівів* [4, с. 29]; *Язика я набиравсь більш коло могил, як копав їх то в Катеринославиціні, то в Херсоніціні* [4, с. 80]; *Тоді б Ви усім нам розв'язали руки і більше б ніколи не нагадували про відчити до Главарху* [4, с. 302]; *Для складання звіту за розкопки на острові Таволжаному та Перуні мені потрібний ілюстративний матеріял – фотознімки, що їх зробив Едмунд Йосипович* [6, с. 529]; *Причини цьому – велика давність, у других огульна назва прізвища – зовсім непідходяща до дійсності* [6, с. 614].

Лексичну основу епістолярію Д. І. Яворницького та його кореспондентів кінця ХІХ – початку ХХ ст. становить міжстильова загальноновживана лексика, проте до неї додавалися діалектні слова, що засвідчували генетичний зв'язок української інтелігенції з говірковим середовищем. Діалектизми південно-східного наріччя фіксуємо в листах Б. Грінченка, археологів А. Добровольського, В. Грінченка, П. Козаря, В. Кравченка та інших.

За своїми лексико-семантичними характеристиками діалектні одиниці, що трапляються в листуванні української інтелігенції, утворюють кілька тематичних груп. Найчисельнішою є група, до складу якої входять слова на позначення емоційного, морального та фізичного стану людини, меншою мірою – група назв людей за різними ознаками. У межах цієї групи фіксуємо слова з виразною стилістичною специфікою, що базується на семантичних компонентах негативної оцінки людини та її поведінки. Окрему групу становлять слова, пов'язані з сільським побутом, господарюванням, назвами рослин, знаряддями праці та інше: *Вашого ласкавого листа я, на жаль, мав змогу прочитати*

аж тільки допіру, що, бо тільки теперечки вернув ся з «шибання» по Поділлю [2, с. 13]; Надіюся, що ви уже вичуняли [2, с. 14]; Ми ніяк не могли добути деякі з цих книг (особливо «Летопись» та «Труды»), а тому прохаємо Вас, високошановний Дмитре Івановичу, пораяти спосіб – де й як ми змогли придбати їх [2, с. 22]; Іноді, чуєте, і рота не хочетця розкривати, а тутечки іди та читай лекцію... [4, с. 55]; Дорога небого Тетяна Іванівна! [4, с. 77]; Піднялась по всій Січі тревога; козаки побігли, хто з хвинарем, хто з крючком, хто з веревкою, до Чортомлика [4, с. 138]; Його на три годи обашипорили [3, с. 266]; Ви тоді запитували про «ошинок». Це слово визначає, як я й тоді писав, маленькі качани пшінки[кукургузи] [3, с. 270]. За нормами сучасної української літературної мови всі зазначені лексичні одиниці належать до діалектної лексики, проте в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони входили до активного шару лексики й функціонували в мовленні всіх верств українського суспільства, оскільки «їх вживання випливало з об'єктивних номінативних потреб» [13, с. 302–303].

Соціальна адаптація діалектних одиниць у новому середовищі впливала на їх лексико-семантичні та функціонально-стильові характеристики і виводила їх на наддіалектний рівень. Таким чином, відбувалося переосмислення і переоцінка функціональних можливостей мовних одиниць, наслідком чого стало їх своєрідне «перекодування» – «перетворення територіальних діалектних ознак в ознаки соціальні» [16, с. 13]. У подальшому – у перші десятиліття ХХ ст. – цей процес було загальмовано, і слова, що набули нових соціальних ознак, були витіснені

Однією з характерних особливостей епістолярію, було вживання зниженої народнорозмовної лексики, властивої мовленню письменників-народників середини ХІХ ст. Як зазначає В. Чапленко, «вони часто «перейаскравлювали» свою мову всякими розмовними явищами, вживаючи їх без розбору, де слід і де не слід. Особливо шкідливо в мові декотрих письменників відбилися вульгаризми, і через те мовостиль їхніх творів іноді знижувався мало не до «мовної котлярєвщини» [16, с. 227]. Стилістика українського листування від середини ХІХ ст. пройшла через поширену в тогочасній українській літературі стилізацію «під мужичка» (термін Ю. Шереха) [18, с. 49] і була представлена як у художніх творах так і в епістолярії – у листах Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. Основними рисами такої стилізації були «діалогізація, надмір вульгаризмів і демінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтаксис сурядності і перелічення, надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо» [7, с. 15].

Вживання вульгаризмів як елементів простацької стилізації було властиве листам Т. Шевченка, проте, як зазначає М. Коцюбинська, згодом він переборює «простацький стиль». Окремі елементи мовної «котляревщини» фіксуються і в листах П. Куліша, проте лише в тих, що датовані до 1858 р. [7, с. 15]. На кінець XIX ст. риси «мовної котляревщини» в мовленні східноукраїнської інтелігенції трапляються дедалі рідше, а на початок XX ст. практично зникають. Їх збереження, за спостереженнями В. Чапленка, засвідчують лише художні твори Д. Яворницького, а також твори та листи К. Білиловського, близького друга Д. Яворницького. Причини стилізації під уснорозмовне мовлення в українському епістолярії середини XIX ст. М. Пилинський вбачає у відсутності на той час вироблених літературних норм і стилів, що й спричинювало застосування виражальних засобів народно-розмовної мови [11, с. 179]. Проте на кінець XIX – на початку XX ст. українська літературна мова володіла достатньо виробленою системою функціональних стилів із відповідним функціональним розшаруванням мовних засобів для того, щоб забезпечувати комунікативні потреби в різних галузях життя і діяльності. Тому вживання слів і виразів такого типу в листуванні на той час вже було специфічною особливістю індивідуального мовостилію окремих представників східноукраїнської інтелігенції.

Вульгаризація, чи «стилізація під народнорозмовну мову трохи жартівливого плану» [11, с. 178], у листуванні виражалася у відповідному доборі лексики суб'єктивної оцінки, зокрема зниженої. В українському епістолярії кінця XIX – початку XX ст. ця риса характеризує листи К. Білиловського та Д. Яворницького, в яких міститься чимало слів, виразів та фразеологічних одиниць, значення яких вказують на знижений тон: *Докончу **утну** і **сотворю** Сірка і Вам його подарую, Вам, нашому історикові, щирому козакові Байді* [2, с. 460]; *Буває так, що хоч свічку воскову та хрестик кипарисовий у руки бери, згорни їх гарненько на грудях і жди, поки попи заспівають за впокій «**баярина** такого-то **песьего сина**», що представився від **анахтемського пупа*** [2, с. 48]; *Знаєш, що я **бовкну** тобі, та цур, козаче, не шпетить і не глузувать, бо там «де **глум там кат-ма дум**»!* [2, с. 48]; *Наперед кажу, що подобається, – тому сідай мерції за каламар, бери смик в руки і **триндикай** зтиха* [2, с. 58]; *Від нині мені заніколилось, а то б я хотів прочитати всю твою «Складку», щоб ти по своїй доброті душевній та не набрав якого-небудь **хламу**, як ото вірші Чайченка, що **їми скорійш верх у трубі затикають**, а не в народ **пускать**: і ні іскри ні поезії, і ні слова, а ні мислі!* [4, с. 24]; *З тих пір я*

спізнав, що той Григоров **великий негодяй і сукин син**, якого треба берегтись, як огня [4, с. 26]; *Прошу тебе дуже, не барись збігати до Бородея і одібрати у нього мою рукопис, бо він уже розпустив свої слини, що все то йому, що не по нашому, гидота* [4, с. 33].

Однак поряд із рисами низького стилю в епістолярії К. Білиловського натрапляємо на досить активне використання мовних засобів, що створювали емоційно-експресивне забарвлення і були типовими для уснопоетичної та народнорозмовної традиції українців. Ця особливість найбільш доречно виявилася в етикетних формулах текстів листів.

У формуванні лексичної бази української літературної мови на Катеринославщині вагому роль відіграли іншомовні запозичення з польської, російської, німецької та інших мов. Проте слід констатувати, що меншою мірою досліджено вплив російської мови на зразок мовлення представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., хоч загальні риси процесу русифікації докладно представлені в працях Ю. Шевельова [17], В. Чапленка [16], Л. Масенко [8; 9].

Уживання іншомовної лексики в мовленні української інтелігенції було зумовлене необхідністю залучення нових виражальних засобів, які б задовольняли функціонально-стильові потреби української мови в різних сферах суспільно-політичної, громадської, адміністративної, культурної та професійної діяльності української інтелігенції.

Кількісно найбільшою є група латинізмів, що ввійшли в українську мову через посередництво польської та німецької мов: *Це все не творчість, а прямо таки етнографія, така сама, як і в моїй книжці «По следам запорожцев»* [4, с. 254]; *У Петербурзі очевидно не думають про напрямки школи, а про протекції* [3, с. 373]; *Це не оцінити для мене привітання од Вас, що його переказав був антрополог Г.В. Девец* [5, с. 575]; *Я писав за аспірантуру, гадаючи, що Ви будете у Харкові, і коли виявилось, що ні, то я ласкаво Вас прошу запитати хоч листом Укрнауку* [1, с. 144]. В епістолярії є багато запозичень з інших мов, які ще потрібно проаналізувати.

Епістолярій української інтелігенції виявляє активність використання книжної лексики, зокрема церковнослов'янізмів. Вживання цієї лексики в українській мові має давню і вже усталену традицію, яка виникла з часу запровадження християнства на українських землях і вкорінилася на українському ментальному та мовному ґрунті.

Закріплення книжної церковнослов'янської традиції в культурі українського народу відбувалося по-різному, що було зумовлене

належністю українських територій до різних держав. Докладно особливості цього процесу на західноукраїнських землях в кінці ХІХ – початку ХХ ст. розкрито у працях Л. Ткач [14; 15]. Епістолярні тексти представників української інтелігенції засвідчують лексичні одиниці церковнослов'янського походження, які входять до різних лексико-граматичних класів: *Мерзенний чоловік!* [2, с. 46]; *Хоч з подорожня, хоч з давнього, хоч, що хочеш, аби-б твоє ім'я було, аби-б твої глаголи* [2, с. 47]; *А люде навкруги – жирують байстрокують, мордуючи «ближнього свого» яко мога!* [2, с. 94]; *Щоб жили Ви кріпко, щоб жили Ви довго, щоб збагачували культуру рідну на радість, на втіху, на користь грядущих поколінь* [2, с. 112]; *Хоч я вже не мало прожив на віку, а буду Бога благати, щоб він задержав мене до того часу, поки мені доведеться прослухати, або прочитати Ваші твори про оті всі юродства занедбаной сили наших верхів* [2, с. 271]. «Може й зовсім гаразд буде з умовами життя та харчування, але ж «претерпевший до конца спасется» [6, с. 545] Типові для церковнослов'янської лексики словотвірні ознаки: префікси *воз(с)-, со-, от-*; суфікс *-иц-*; складні слова з частинами *бого-*.

Стилістична роль церковнослов'янської лексики в художній літературі традиційно визначалася «необхідністю створити урочистий, піднесений стиль мови, а поєднання зі звичайними побутовим словами, а особливо тими, що мають знижене, згрубіле значення, надавало висловлюваному емоційно зниженого, іронічного або сатиричного забарвлення» [12, с. 125]. Аналіз вживання цих лексичних засобів у розмовному мовленні, писемним вираженням якого є лист та інші тексти епістолярного стилю, дозволяють доповнити цю характеристику.

Отже, аналізуючи епістолярну спадщину Д. І. Яворницького та його кореспондентів, резюмуємо, що характерним для становлення та розвитку української мови на Катеринославщині лексичні та інші текстові одиниці, зафіксовані в листуванні української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст., відображають живий розвиток української літературної мови у його варіантності та багатогранності, зв'язках із культурно-писемною традицією та територіальними діалектами. Усі ці явища потребують подальших розвідок у вивченні епістолярію Д. І. Яворницького.

Література

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник ; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Передслова Б. Т. Карапиша. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд. : С. В. Абросимова, Н. С. Василенко,

- А. І. Перкова та ін. ; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укл. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5 : Листи рідних, друзів та знайомих до Д. І. Яворницького / Укл. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. – 952 с.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 6 : Листи друзів, приятелів та знайомих до Д. І. Яворницького / Укл. : С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єшков [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2012. – 848 с.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне» : Роздуми про епістолярну творчість. / М. Коцюбинська – К. : Дух і література, 2001. – 299 с.
8. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
9. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
10. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – К. : Вища школа, 1985. – 152 с.
11. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.
13. Ткач Л. Реалізація семантичного і структурного потенціалу лексики південно-західних українських говорів у літературній мові кінця XIX – початку XX ст. / Л. Ткач // Волинь-Житомирщина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 6. – Житомир, 2001. – С. 301–307.
14. Тарновецька-Ткач Л. До історії церковнослов'янців у мові українських освічених верств (за текстами листів і щоденників XIX – початку XX ст.) / Л. Тарновецька-Ткач // Проблеми гуманітарних наук. Вип. 5. – Дрогобич : Вимір, 2000. – С. 246–257.
15. Ткач Л. Соціолект духовної верстви як основа формування типових ознак галицько-буковинського слововжитку кінця XIX – початку XX ст. / Л. Ткач // Біблія і культура : зб. наук. ст. Вип. 6. / за заг. ред. А. Є. Нямбу. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 405–419.
16. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.
17. Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : Стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.
18. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеологія. – К., 1993. – С. 48–96.
19. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький : життя фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К. : Наукова думка, 1972. – 354 с.
20. Ярцева В. Н. Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / отв. ред. В. Н. Ярцева и М. М. Гухман / АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1977. – С. 12–26.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.

ДІАЛЕКТИЗМИ В СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Пена Л. І. Діалектизми в сучасному поетичному мовленні.

У статті проаналізовані різнорівневі діалектизми в поетичних творах Івана Малковича. Особлива увага звертається на лексичні діалектизми: визначено їх розряди за частиномовною належністю, наведено семантичні групи, з'ясовано роль у поетичних текстах.

Ключові слова: діалектизм, гуцулізм, поезія, Іван Малкович.

Пена Л. И. Диалектизмы в современной поэтической речи.

В статье проанализированы разноуровневые диалектизмы в поэтических произведениях Ивана Малковича. Особенное внимание уделяется лексическим диалектизмам: выделены их разряды по частеречной принадлежности, наведены семантические группы, определена роль в поэтических текстах.

Ключевые слова: диалектизм, гуцулизм, поэзия, Иван Малкович.

Pena L. I. Dialectisms in modern poetical speech.

The autor examines in the article the different dialectisms' levels in the poetic works of Ivan Malkovych. Particular attention is drawn to the lexical dialectisms: it was determined their classification according to the parts of language, the semantic groups and the role in the poetic texts.

Key words: dialectism, hutsulism, poetry, Ivan Malkovych.

Мова творів письменників постійно перебуває в центрі уваги лінгвістів, адже художня література є не звичайним споживачем мовних ресурсів. У ній слова завдяки несподіваній сполучуваності з іншими словами можуть набувати найрізноманітнішої семантики чи її відтінків, використовуватися в переносних значеннях тощо. Слово під пером майстра оживає, починає «вигравати» всіма своїми барвами, захоплюючи читача, формуючи в нього естетичний смак. Також художнє мислення вимагає від митця не простого вибору вже існуючих у мові певних форм та лексичних засобів, які були б найбільш відповідними до змісту, стилю та ситуації мовлення; спонукає до постійного пошуку нових, іноді зовсім несподіваних та неочікуваних зображальних мовних ресурсів. До когорти таких, на нашу думку, належить сучасний поет Іван Малкович. Ці та інші індивідуально-авторські неолексеми різних лексико-граматичних розрядів органічно влітаються в поетичну текстову канву, надають свіжості віршам, а їх автора характеризують як творчу особистість, який відчуває красу рідного слова і володіє даром зачаровувати таїною мови читачів. А саме талановиті майстри покликані формувати відчуття рідного слова, замилювання ним, бажання влучно й

гармонійно висловлюватися. Поетичні полотна І. Малковича відповідають цим вимогам, приносячи естетичну насолоду читачеві, тому його творчість високо цінується сучасниками, про що свідчать численні позитивні відгуки, уривок одного з яких наведемо тут: «Без нього важко уявити українське культурне життя останніх десятиріч. Надзвичайно тонкий, поліфонічний поет, чий прихід у літературу був привітаний Ліною Костенко, а поява кожної збірки викликала неабиякий резонанс, чії вірші сприймаються багатьма як символ цілого покоління, «творець порцелянових міст» і рідвяних фесерій. А за сумісництвом – ще й Дон-Кіхот вітчизняного дитячого книговидавництва, успішний видавець, чільник чи не найрейтинговішого українського видавництва. Постає, котра щасливо поєднала в собі непокєднані, здавалося б, речі. Людина-оксюморон. Все це – Іван Малкович» [7, с. 302].

Ще однією, на наш погляд, досить яскравою, ознакою мовного портрета І. Малковича є присутність у його творах рис рідної говірки. Пропонована стаття присвячена розгляду діалектних особливостей поезій І. Малковича, які проявляються на різних мовних рівнях. Актуальність теми зумовлена тим, що «студії над використанням місцевих діалектів в українській літературі, як, зрештою, й у інших літературах, є досить важливим завданням сучасної лінгвістики, оскільки дають змогу з'ясувати, які з діалектних рис, у якому обсязі, яким чином і з якою метою вжиті в мові художньої літератури» [1, с. 290]. А, як зазначає далі В. Грещук, «грунтовний аналіз використання різнорівневих говіркових мовних одиниць в історії розвитку української белетристики уможливує з'ясування проблеми взаємодії літературної мови і її діалектів» [1, с. 290].

Фонетичні особливості говірки у віршах І. Малковича представлені досить обмежено, оскільки поетичне мовлення є переважно монологічним; однак трапляються поодинокі випадки використання голосних *e*, *i* замість *a* після м'яких приголосних (*пістолетко*; *поволочивсі* – у мовленні персонажа), а також властиве для гуцульського говору скорочення звукового складу слів (*мо'* замість *може*, *не тра'* – замість *не треба*). Серед морфологічних ознак рідного для поета говору відзначимо вживання закінчення *-и* в родовому (*людности*) і давальному (*Іванови*) відмінках іменників однини, деякі відмінні від сучасних літературних фонетичні варіанти відмінкових форм займенників (*на ню*, *на него*, а також *сей*, *ся*, *се*), редульковані форми займенників (*тота*), використання закінчення *-е* замість *-ить* у дієсловах третьої особи однини теперішнього і майбутнього часів другої дієвідміни (*полюбе*, *баче*), написання *ся* окремо від дієслівних

форм та у препозиції щодо них (*мене ся не боїть*), форми умовного способу, утворені за допомогою частки *бим* і форми минулого часу (*розтяв бим тебе, любко*). Словотвірні особливості репрезентовані частим вживанням дериваційних формантів *-оньк-* (*дрібонький, легонький*) та *-енн-* (*теменний, чоренний*).

Про належність автора до гуцулів як окремої етнічної групи, його тісний зв'язок із ними промовисто свідчить те, що час від часу в його поетичних замальовках зринають номінації цих колоритних жителів Карпатських гір та різночастиномовні похідні від них. Напр.: *Я заграю в зозульку із глини, / спогадаю гуцульську журбу* [5, с. 35]; *Від'їжджаю: в вікні мама з татом, / як гуцульські ікони на склі* [5, с. 104]; *...кожен гуцул / після відходу / ще мусить здолати / останню свою / Чорногору* [5, с. 121]; *Гори плечима загати, / щоб не зсувалися на неї по ночах, / ... аби в теменім лісі їй, самій, / не привиджались біленькі гуцулята* [4, с. 198]; *о низеньке старе піддашися / з шурхотливими мара касами осиних гнізд / у яких здавна зумкотіла / маленька гуцульська джаза-мантеляза* [5, с. 70] та ін.

Широко репрезентована в поетичних полотнах І. Малковича неповторна гуцульська лексика, маніфестована словами різних лексико-граматичних розрядів. Найбільшу групу становлять іменникові номінації. З гуцульських діалектних назв осіб використані лексеми, що кваліфікують людей за віковими характеристиками (*дідо* «дід»), майновим статусом (*газда* «господар»), належністю до війська (*жовняр* «військовик, солдат»), тимчасовим станом (*князь* «молодий (на весіллі)», *княгиня* «молода (на весіллі)», *любчик* «коханий»): *На хлібі – три пташки-зозульки, а тісто – глевке – і тому / западається в центрі княгиня із князем на бричці* [5, с. 79]; *Відпродай, газдо, мені хату, / вино, і віск, і решту свіч, / аби я мав де панувати / і банувати ніч у ніч* [4, с. 197]; *а ще бачу як зараз: дідо сидить в глибині при відчинених дверях / картоплю на дві половинки розрізує для садіння / і співає про сербана який по зарінку ходить* [4, с. 212] та ін.

Розмаїття рослинного світу карпатського краю, серед якого пропливає життя гуцулів, представлене такими номінаціями: *без* «бузок», *ива* «бот. верба», *кобили* «вид квасолі, велика квасоля», *лен* «льон», *ружа* «квітка», *трепета* «осика», *юрінки* «бот. калюжниця болотна», *яфери* «чорниці». Напр.: *Рутка в зеленім, хата в покрівлі, / в синім – ожина, / ива-маржина стоїть в надвечірнім, / ива-маржина* [5, с. 71]; *ангелик в яферах дрімав / і все гадав, що нам тут добре* [4, с. 215]; *в руці – маю ружу, / язик – за оружжа, / а в серці / якась / коляда* [5, с. 83]; *у ці протрухлі ворота / влітали колись жовтенькі*

юрінки / *аби Юра на білім коні / подвір'я не витоптував* [5, с. 80]. Тваринний світ репрезентований такими номінаціями: *маржина* «худоба», *матиця* «єдина на всю сім'ю бджола, що відкладає яйця, матка», *мицько* «кіт», *мурашок* «мурашка», *гад*, *гадина* «гадюка», *жонова* «дятел». Напр.: *вівці мої вівці / ніжна моя маржино / не поколіть собі губи / у чорну ожину* [5, с. 110]; *може то бджолина матиця в біленькім вулику / щось нам гарне пророчить* [5, с. 114].

Представлена у творах І. Малковича лексика на позначення специфічних гуцульських музичних інструментів: *флюяра* «довга сопілка без денця», *цимбали*, родова та видова назви танців *данчик* «танець», *дрібущка* «назва танцю». Напр.: *вівці мої вівці / я ваш панчик / зірвіть собі по конюшинці – / підем у данчик* [5, с. 110]. Семантично спорідненою з названою групою є номінація *бай* «забава, вечірка, бенкет».

Засвідчені і слова, що позначають географічні об'єкти: *зарінок* «1) місце біля річки, устелене галькою; 2) лука, пасовище біля річки», *звір* «1) міжгір'я, ущелина, вузька долина між горами (переважно з джерелом); 2) гірське джерело, потік; 3) непрохідне місце, провалля», *кашиця* «дамба з колод; плетене укріплення берега і каміння на річці», *полонина* «високогірне пасовище». Напр.: *і, ніби Черемош в кашиці, / далекий жаль мій в стіни б'є* [5, с. 124]; *Плекало волею ці звори, / а звіра – кров'ю – щоб напився, / щоб гордими лишились гори / й хоч хтось в цім світі не скорився* [5, с. 34]. Низкою гуцульських діалектизмів репрезентовані назви будівель різного призначення та їх частин: *стая* «постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти», *листівник* «повітка для листя», *пивниця* «погріб, льох», *стрих* «горище (над хатою)», *копичя* «невеличкий стіжок сіна (20–25 кг)», *комінок* «димар», *футрина* «накладна планка, що обрамляє вікна або двері». Напр.: *В темній стаї проти ночі / я вогонь косичив вище, ти дивилась в мої очі, / доки їх не вив дим ще* [4, с. 196] та ін. З господарською діяльністю горян пов'язані найменування *поліг* «скошена трава», *зніца*, *зніцатко* «маленьке (аномальне) куряче яйце», *чвертка* «четверта частина чогось»: *Покосили мої полонини / так, що й досі поліг не згребу* [4, с. 54]; *дідо чверточку колоди / відколов – і аж заплакав: / була вона, як століття, / а без чверті – наче дідо* [5, с. 129].

Кількісно великою групою лексичних діалектизмів-субстантивів є назви речей домашнього вжитку: *лавка* «великий ослін, що не переноситься», *ланц* «ланцюг», *линва* «міцна мотузка або ланцюг, яким прив'язують рубель на возі», *верета* «1) домоткане

вовняне або ляне рядно; 2) старе рядно», *сложок* «скляна банка, слоїк». Напр.: *Над прірвою – сумні канатохідці / щоночі хилиткий долають шлях, хоч линви, по якій ідуть вони, не видно* [5, с. 99] та ін.

Репрезентовані у творах І. Малковича субстантиви з абстрактним значенням, серед яких *туск* «туга, сум», *гризота* «клопіт, журба», *тратуляції* «поздоровлення», *нендза* «нужда, злидні: *Я хочу плакати, бо туск, / бо довгов'язий дощ і скелі, – / тебе втрачаю і не склею / нічого вже* [4, с. 197]; *Окрім того / перекажи букети тратуляцій* [5, с. 21] та ін. Передають своєрідність гуцулів і номінації одягу, прикрас та матеріалів, з яких вони виготовляються: *кошулька* «сорочечка», *гердан* «жіноча прикраса для ший», *топірець* «топірець (металевий або дерев'яний) з довгою ручкою, прикрашений орнаментом», *позлітка* «фольга». Напр.: *Блакитні очі у царівен / і золоті гердани* [5, с. 54].

Гуцульський ономастикон маніфестований такими групами говірково маркованих найменувань: топоніми (*Березів, Криворівня*), гідроніми (*Прут, Черемош*), ороніми (*Говерла, Чорногора, Карпати*). Напр.: *Я зіреусь проти Пруту й Дунаю* [5, с. 35]; *Там / де мені добре – / довкола гори – / невисокі переважно / і я дуже тяжко / прийшов до розуміння / що невисокі вони тому – / бо ж ростуть углуб... / Чорногори глибин* [5, с. 121] та ін.

Високою частотою вживання в поезіях І. Малковича характеризуються назви свят християнського календаря, які тісно переплетені з язичницькими віруваннями гуцулів: *Йвана, Івана Купала, Різдво, Меланка, Василя, Йордан*. Найбільш використовуваними, як видно з наведених лексем, є найменування *празників* зимово-різдвяного циклу. Напр.: *На Йвана се було... Й хоч нині вже Василя, / та бачу як тепер: безсоння, супокій, / і напливає ніч* [3, с. 59]; *У ніч на Івана Купала / скарби палахкочуть в землі* [3, с. 85]; *Ми – мерці від вікна – засуваємо двері і вікна – / і під стіл! – з-під стола на меланку дивитись найкраще* [4, с. 210] тощо.

Тісно переплетені у житті гуцулів два простори – реальний та ірреальний. На мовному рівні це виявляється у функціонуванні багатьох лексем на позначення надприродних сил та людей, які можуть, за народними віруваннями, керувати цими силами. У своїх віршах І. Малкович використовує низку демонізмів: *нечистий, копитатий, щезник, той, чугайстер, лісниця*. Напр.: *Як плела вінок ти вранці / сумно так, немов лісниця, / на сумні лякливі пальці / мружив око із чорниць я* [4, с. 196]; *А що просиш за ласкавість таку, / копитатий мій пане?* [5, с. 107].

Зрідка вживаються у творах І. Малковича субстантиви інших

лексико-семантичних груп, зокрема назви зброї (*твер* «кріс, гвинтівка»), природних явищ (*мла* «імла»), *тлум* «натовп», *мана* «географічна карта»: *В тролейбусах, у тлумі, в миготінні / зітерлась шкіра: ріже по живому / байдужості пила, іржа цинізму й ліні* [3, с. 17].

Порівняно невелику групу в аналізованих збірках складають прикметникові діалектизми. До них належать: *ківна* «тільна», *моругий* «про коня темно-сірої масті з плямами», *наглий* «1) невідкладний, спішний; 2) нахабний, грубий», *чвалий* «меткий, рухливий», *зимний, студений* «холодний». Напр.: *В осінні вечори, у вечори студені, / непевне все якесь, як ворожбитський віск* [4, с. 140]; *У снах я боявся бика. / І ось він. / Моругої масті* [5, с. 57].

Органічною складовою творів І. Малковича є гуцулізми-дієслова різної семантики, серед яких: *банувати* «тужити, сумувати, жалкувати за кимсь», *вздріти* «побачити», *втворити* «відчинити, відкрити», *зфашкувати* «спалахувати», *корняти* «будити», *кутати* «1) поратися коло домашнього господарства; 2) доглядати; поратися біля худоби», *ладувати* «вантажити», *літувати* «перебувати на полонині протягом літнього сезону», *минатися* «гинути, помирати», *пантрувати* «1) пильнувати, стежити; 2) доглядати», *пастушити* «пасти рогату худобу», *перешпурити* «перекинути», *пуцувати* «чистити», *скугніти* «1) скавуліти; 2) стогнати, скиглити», *толочити* «топтати», *хапати* «1) ловити; 2) брати; 3) збирати, громадити (про сіно)». Напр.: *Якщо добре придивиться – / можете уздріть / на сорочці проти серця / черешеньки слід* [4, с. 195]; *тут / де ми тепер долітовуємо це літо / плакали колись ведмеді рудошерсті* [5, с. 80]; *Знову коні палають в степу, / гриви зфашують раптом* [5, с. 14]; *Летиш, як сто вітрів!.. Спनियाйся / бо так всі гори потолочиш* [3, с. 47]; *Я любив тебе потайно, / так поспішливо і вмовкло – / так, мов квапляться отаву / захапати, щоб не змекла* [4, с. 196].

Репрезентовані в поетичних творах І. Малковича і прислівники з різними значеннями: *видко* «1) світло, ясно; 2) доступно зорові, видно», *лепсько* «погано», *нагло* «раптов», *пусто* «даремно», *фурт* «постійно, безперервно», *маркотно* «ніяково, моторошно», *попасом* «попаски, пасучись на ходу», *сегорік* «цього року», *тогда* «тоді». Напр.: *Нехай молить пан кат, щоб лепськіше кпіло* [3, с. 4]; *Так пусто літо відійшло – вже й не дотягнешся рукою* [4, с. 199]; *Рядки у віршах, як порожні ясла: / сегорік не вродила конюшина* [5, с. 134]; *Дівчинко моя фіялковая, / чом ти мене не любиш? – / чорний кінь прийде – свисне на мене – / тогди плакати будеш* [5, с. 78] та ін. Трапляються у творах І. Малковича діалектні лексеми і серед службових слів, зокрема: *най* «хай, нехай», *агій*

«виг. уживається для висловлення обурення, роздратування», ади «виг. уживається для висловлення здивування; диви, бач». Напр.: «**Най** би хоч баранчики / ніколи не виростали», – / отак гадав я собі під вечір / у Березові, / тримаючи в колінах / те перелякане диво [3, с. 49].

Для поезій І. Малковича характерним є вживання діалектних лексем у переносному значенні, використання їх у складі порівнянь, що підсилює експресію поетичного мовлення: *каштани цвіт згребли у тисячі **копичок**, що хилиталися і пахли між листків* [5, с. 65]; *Сорочечка білесенька, / а личко, як **без*** [5, с. 120]. Це свідчить про потужний образотвірний потенціал говірково маркованих слів, їх здатність бути засобами художнього змалювання дійсності.

В аналізованих поезіях через мову відображено деякі ментальні особливості гуцулів, зокрема звертання на «ви» до старших, у тому числі й до найрідніших людей – батька й матері, що виявляється у використанні особового займенника *ви* та відповідних дієслівних форм: *Ой **заваріте**, мамцю, мені чай / із корінців сухого молочаю. / Ох, сині жилки на моїх руках – / чого ж **ви**, мамцю, у такому одчаю? / **Подайте** мені в збанку молока / з листків блідо-зелених молочаю. / Усміхнене й просвітлене лице – / то, **мамцю**, все, що я **вам** залишаю... / **А ви... ви не зривайте** молочаю, / що завтра зранку дивно зацвіте...* [5, с. 33] та ін.

Для творів І. Малковича властиве паралельне вживання в одному контексті діалектного й літературного слів: *Ти також грав на тім **баю**, на тій **забаві*** [4, с. 105]; *Це спить **квасоля** – «**кобили**»* [5, с. 105]. Автор часто використовує також прийом ампліфікації – своєрідне нанизування у порівняно невеликому текстовому просторі кількох діалектизмів, що сприяє точнішому змалюванню гуцульської дійсності, зануренню реципієнта в її колорит: *Це край, де мовкне спів **флюяр** / під **жонови** жертвоний стукіт, / де так подібні до хлоп'ят / худі баранчики / і буки* [4, с. 205]; *Лиш кахлі скалочку ще **видко**, / де **жовняр** на коні: / при боці **пістолетко** / і горличка в вікні* [5, с. 25] тощо.

І. Малкович вдається до своєрідного олітературнення деяких діалектних форм. Маємо на увазі передовсім нівелювання характерного для гуцульських говірок вживання голосного звука *і* замість *а* після м'яких приголосних: *корняти* замість *корнети*, *жовняр* замість *жовнір*, *князь* – *книзь*, *кнізь*, *княгиня* – *кнігині*, *книгині*, *копиця* – *копиці*, *пивниця* – *пивниці* тощо. Таке наближення гуцулізмів у плані вираження до загальноновживаних лексем, звичайно, скорочує шлях до входження їх у скарбницю української літературної мови. Зазначимо також, що автор не обмежується використанням діалектних лексем у власних текстах, він уводить їх і в мовний

простір перекладних творів. Напр.: *твар, туск* [4, с. 242].

Трапляються у збірках поодинокі авторські пояснення значень діалектних слів шляхом наведення загальнономовного синоніма або ж стислого коментаря щодо вживання тої чи тої форми слова, відмінної від літературної: «В гуцульському діалекті замість *грати* кажуть *йграти*; замість частки *но* вживають *ко*: замість *не бий-но* – *не бий-ко*» [4, с. 105]. Це, на наш погляд, свідчить про свідоме вплетення діалектизмів у текстовий простір віршів задля ознайомлення читачів із говірково маркованими лексемами.

Свого часу автор актуального «Напучування» (*Хай це можливо / і не найсуттєвіше / але ти дитино / покликана захищати своїми долоньками / крихітну свічку букви «і» / а також / витягнувшись на пальчиках / оберігати місячний серпик / букви «є» / що зрізаний з неба / разом із ниточкою / бо кажуть дитино / що мова наша – солов'їна / гарно кажуть / але затям собі / що колись / можуть настати і такі часи / коли нашої мови / не буде пам'ятати / навіть найменший / соловейко / тому не можна поклатися / тільки на солов'їв / дитино* [4, с. 173]) зумів привернути увагу українців до неповторності рідної мови й необхідності зберігати її недоторканною на всіх рівнях. Активно використовуючи різні пласти говірково маркованої лексики у своїх творах, талановитий митець робить її доступнішою для широкого кола мовців і таким чином торує їй шлях із поступового забуття до залучення в фонд загальноновживаних слів (принаймні певної частини).

Отже, територіальні діалектизми є невід'ємною ознакою ідіостилю І. Малковича. Їх використання в поетичних полотнах митця є, на наш погляд, цілком закономірним і зумовлене насамперед тим, що гуцулізми є частиною його мовної свідомості. Вони сприймаються не як одиниці, що засмічують літературне мовлення, а як органічні елементи художнього світоопису. За допомогою діалектизмів авторові вдається передавати особливості світосприймання, світовідчуття та світобачення жителів Гуцульщини. Діалектні перлини надають різнобарвному запашному вінку літературної мови колоритного забарвлення, оригінальності.

Література

1. Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис / В. Грещук, В. Грещук. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного ун-ту імені Василя Стефаника, 2010. – 309 с.
2. Грещук В. В. Територіальні діалекти і мова художньої літератури : типологія зв'язків // Грещук В. В. Студії з українського мовознавства : Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 520 с.

3. Малкович І. А. Вірші / І. А. Малкович. – К. : Укр. письменник, 1992. – 110 с.
4. Малкович І. Все поруч : Вибрані вірші, переклади, есеї, інтерв'ю / І. Малкович. – К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2010. – 336 с.
5. Малкович І. Из янголом на плечи / І. Малкович. – К. : Поетична агенція «Княжів», 1997. – 150 с.
6. Малкович І. А. Ключ : Вірші / І. А. Малкович. – К. : Молодь, 1988. – 88 с.
7. Соло з квінтетом: Калейдоскопічне інтерв'ю, що його у різні роки записали Павло Вольвач, Ольга Унгурян, Олена Кириченко, Тетяна Терещенкова, Людмила Таран та ще дехто нез'ясований... // Малкович І. Все поруч : Вибрані вірші, переклади, есеї, інтерв'ю. – К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2010. – С. 302–327.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2013 р.

УДК 821.161.2-32

Л. М. Семененко

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС НОВЕЛИ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО «СОН»

Семененко Л. М. Психологічний дискурс новели Михайла Коцюбинського «Сон».

У статті розглядаються особливості психологічного зображення в новелі «Сон» Михайла Коцюбинського. Розкрито специфіку психологічного малюнка, визначено та проаналізовано засоби творення характерів персонажів твору.

Ключові слова: психологізм, новела, художній засіб.

Семененко Л. М. Психологический дискурс новеллы Михаила Коцюбинского «Сон».

В статье рассматриваются особенности психологического изображения в новелле «Сон» Михаила Коцюбинского. Раскрыто специфику психологического рисунка, определено и проанализировано способы создания характеров персонажей произведения.

Ключевые слова: психологизм, новелла, художественный способ.

Seменenko L. M. Psychological discourse novels Mykhailo Kotsiubynsky «The Dream».

The article considers the peculiarities of psychological image in the novel «The Dream» of Mykhailo Kotsiubynsky. Specificity of psychological drawing, identified and analyzed means of characterization of the work.

Key words: psychology, Novella, artistic means.

Творчість Михайла Коцюбинського – яскравий зразок модерністських шукань української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть. Автор намагався змінити літературні пріоритети, відшукати нові, сучасні засоби художнього зображення, осмислити українську літературу не лише як національне, глибоко самобутнє явище, але і як

частину загальноєвропейського літературного процесу. У зв'язку з цим письменник вводив у свої твори такі теми, образи, виражальні засоби, які були б презентабельними в сучасному літературному контексті. Однією із вагомих заporук оновлення української літератури Михайло Коцюбинський, які і інші автори порубіжжя ХІХ–ХХ століть, вважав актуальним для літературного твору ліризм та психологізм художнього зображення. Цей підхід представлений практично в усіх творах письменника, маркованих початком ХХ століття, отже, і в новелі «Сон».

Новела «Сон» посідає значуще місце в доробку Михайла Коцюбинського. Твір, написаний рукою зрілого майстра, відбиває не лише тяжіння до психологізму, але й торкається вічної проблематики – людських стосунків, особливо родинних, складної й неоднозначної взаємодії піднесеного й буденного в людському житті. На значущість психологічного зображення для творчого доробку письменника загалом й новели «Сон» зокрема неодноразово вказували дослідники творчості автора Ю. Кузнецов, Т. Матюшкіна, О. Шупта-Вязовська, які підкреслювали актуальність психологізму для індивідуалізації персонажів, виокремлювали роль природи в психологічній канві твору.

Мета статті – розглянути особливості психологічного дискурсу новели Михайла Коцюбинського «Сон».

Важливу роль для психологічного дискурсу твору відіграє передусім його назва – «Сон». Увага читача привертається саме до сну, який стає виразником основного конфлікту твору. При цьому сні Марти і сні Антона підкреслено різні. Марта бачить сні «прозаїчні, скучні, як дійсність» [1, с. 522], «їй снилось, ніби вона доїть корову. Одягтя дійки, а що сикне в дійнищу, то насподі не молоко, а чиста вода» [1, с. 522]. Натомість сон Антона стає виразником його внутрішнього буття, незадоволеності підкреслено буденним середовищем, що панує довкола. Зрештою, саме сон Антона є композиційно та ідейно організуючим чинником твору, виявляючи основні грані конфлікту, презентованого автором. Сон як психологічний феномен постає каталізатором подій в реальному бутті, відбиває концептуально значущі явища.

Психологічний малюнок персонажів твору теж підкреслено різний. Постать Антона маркується тугою за вищим світом, опозицією до буденщини, прагненням відчутти й пережити те, що колись було невід'ємною часткою його буття. Невипадковим бачиться початок твору, де констатується буденність Антонового світу («Щодня було те саме») [1, с. 521]. Розгортання сцен буття провінційного містечка (постійна калюжа, в яку хлопці заганяють теля, щодня ті самі люди, з якими нема про що говорити, пошук чогось нового й неможливість його

знайти⁰, подане в баченні Антона, підкреслює нудьгу та безпросвітність перебування персонажа в такому світі. Крім того, буденність дискурсу буття підсилена автором у зображенні щоденних, звичних справ Антона (дім – робота – оточення) («Щось каламутне осідало на серце»). Така звичайність послідовно викликає нудьгу в персонажа, а протест проти буденщини проривається дивним, казковим сном, який, проте, частково спирається на враження, пережиті Антоном у реальній подорожі в «далекий світ». Прикметним є те, що символами небуденного стають не лише морські краєвиди, а й постать жінки.

Тяжіння до прекрасного, притаманне Антонові, реалізується через кілька психологічних деталей. Внутрішній стан персонажа розкривається через зовнішні прояви: персонаж не лише відчуває себе «молодим», але й змінюється зовнішньо, що помічає Марта. У її сприйнятті Антон постає тепер не як мало придатний до практичного життя чоловік, з яким прожила дванадцять років, а як «чужий мужчина», який викликає в неї гостру цікавість. Крім того, Антон тужить за тим, що не може передати свої відчуття словами, описати перебіг вражень, він пише лише те, чого «ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу» [1, с. 523]. Гніт буденщини виявляється і через майже нестерпне бажання Антона «крикнути, чимось пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря» [1, с. 525]. Зміни у світовідчутті персонажа корелюють із подіями зі сну, у яких не було місця буденщині, а натомість поставали прекрасні італійські пейзажі, єднання Антона з уявною жінкою зі сну. Саме ця жінка, яка є своєрідним свідченням роздвоєння свідомості персонажа, втілює тугу за небуденними людськими стосунками. Жінка зі сну не випадково має однакове з Антоном бачення краси, з нею він може говорити й мовчати, впевнений у тому, що його зрозуміють: «Дивно, що ми говорили навіть тоді, коли мовчали... Що наші думки звучали в відповідь, як інші струни, коли зачепиш одну» [1, с. 532]. При цьому жінка наділена й суто індивідуальними якостями й навіть власною біографією, відмінною від життя Антона: «Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні, я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом. Залягала в горах, робила трудні переходи, невтомима, як найкращий юнак, байдужна до смерті. Вночі перепливала бистру Куру на бурдюках, щоб доставити своїм набої. Вона мала навіть рану від козака» [1, с. 534]. Ставлення Антона до вимріяної жінки теж позиціонується як неоднозначне, подане за допомогою психологічних деталей. З одного боку Антон вклоняється її рані, а з іншого – вибухає

пристрасним признанням: «Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі... Хіба не маю права? Хіба вони не варті?» [1, с. 543]. Відсутність частини життя, яку репрезентує жінка зі сну, оцінюється, як трагедія: «Годі блукав я сам... Глухий, як скрипка, коли порвались у неї струни... німий, як людина, що несподівано втратила голос... Я її кликав, ту невідому... кликав, щоб разом читати книгу краси. Яка для мене закривалась без неї. Я дививсь і не бачив» [1, с. 540–541]. «Я почув її глос і перестав бути мертвим деревом скрипки. Вона вже водила смичком своєї уяви по тугих струнах. Голос мій знов обізвався у грудях, і очі видющими стали» [1, с. 541]. Показово, що автор залишає жінку зі сну без імені, тобто її постать – символічна. Розповідаючи свій сон Марті, Антон стає своєрідним каталізатором змін у реальному житті, на чому не раз наголошується у творі.

Підкреслено інакшим постає в новелі характер Марти, дружини Антона. Турботлива жінка, вона піклується про родину, має щодня багато буденних клопотів, які не виходять за межі спокійного родинного буття. На початку твору Марта цілком задоволена своїм буттям, «леговищем людини, ситим спокоєм» [1, с. 524]. Такий стан підкреслено деталізацією кола зацікавлень персонажа: нова діжка на огірки, квашена капуста, матеріал та фасони дитячих курток, карти з подругами, плетіння гачечком, тобто «тисячі всяких дрібниць в хазяйстві» [1, с. 525]. Буденним є і портрет Марти, поданий фрагментарно: «широка шия, голі руки», «білі литки», «повні форми» тощо. При цьому автор не раз наголошує, що Марта уважна до свого чоловіка, хоч частіше ця увага стосується комфорту та їжі: «Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки й дбала про його тіло: щоб мав, що їсти, щоб мав вигоди, доволі одежі, щоб не застудився. Не жаліла до цього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть тяжким» [1, с. 536].

Однак Марта теж любить сни, чим підкреслена її здатність сприймати небуденне. Зрештою, саме вона стає тим уважним слухачем, якому Антін оповідає свій сон. І хоч Антін «красою слова, блиском уяви оглушив Марту, водив її за собою. Вона йшла за ним покірна, непотрібна, та третя, як тіль» [1, с. 533], проте прагнення дослухати сон до кінця стає для персонажа своєрідною нав'язливою ідеєю. Марта відверто ревнує чоловіка до жінки зі сну, вона ображена його ставленням до себе, зрештою, саме її Антін звинувачує в тому, що «вона не вмiла шанувати життя, оберегати його красу, щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж

зробила з нього смітник» [1, с. 544], «як Цирцея, хотіла б обернути мене в свиню» [1, с. 545]. Аргументи Марти продиктовані тільки образою та ревнощами, але ніяк не логікою: жінка вважає, що чоловік і в реальності міг би зрадити їй, як це зробив уві сні.

Внутрішній світ Марти змінюється: «Марта чула в серці лід. Оця людина, яку вважала найближчою в світі, сьогодні одійшла од неї далеко, і кілька кроків між їх ліжками в спальні розтяглися тепер в холодні, безконечні простори [1, с. 536]. Події зі сну Антона змушують жінку переглянути своє ставлення до життя, переосмислити його пріоритети, загострюють її почуття: «Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити. Досі Антін здавався простим і зрозумілим. Все було в нім ясне, добре відоме, укладалося в рамки, а от... Марта чула жаль до Антона: він її обдурих. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право. Роками вони ділились лиш тілом, оддавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може, в тім була її вина? Може, в тім було прокляття життя?» [1, с. 537]. «Вона хотіла, щоб швидше уже настав день, хоч невідомий, але принадний тим невідомим» [1, с. 537]. Марта змінюється й зовнішньо: в її очах з'являється «щось зачіпливе й гостро лукаве», вона «затягнена в синій новий костюм, що був їй так до лица... Вона була свіжа й легша сьогодні» [1, с. 537].

Прикметним є те, що Марта постає активною стороною: у реальному житті саме вона не лише прагне змінити подружнє життя, але й докладає до цього зусиль: «Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни» [1, с. 545]. Марта вдається до своєрідних жіночих способів: одягає новий костюм, стелить свіжу скатертину, зустрічає Антона з роботи. Зрештою, позиція Марти особливо підкреслюється автором у кінці новели: «Вона не знала, чи надовго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер уже частіше червоніли за їх столом троянди» [1, с. 545]. Враховуючи елементи символізму, якими маркується твір, можна стверджувати, що образ червоних троянд створює виразний символічний контекст.

Важливе функціональне навантаження в новелі мають пейзажні замальовки. Основна увага у створенні психологічного малюнка

приділяється прекрасним морським краєвидам, у творенні яких використано імпресіоністично різнобарвну кольорову палітру («і коли наші очі добігли... до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскравих білків, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих подорослів, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темно-синя емаль, що зливались в один вогняний сплав» [1, с. 528]). Контрастними до вишуканих морських пейзажів, пов'язаних у свідомості персонажа Антона з високодуховним буттям та повнотою буття, постають пейзажні картини міського існування, що пов'язуються із буденщиною внутрішнього світу: «Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкури-кори. З лавок, де хтось насипав купами землю, текли на стежку брудні патьоки. Між деревами, в наметах брудного листу, щось пахло непевне, осіннє небо нудьгувало понад бульваром; і все те сіре, слизьке, убоге, ворони вкрили сіткою крил, засіяли грубим скрипучим криком» [1, с. 521]. Такий контраст покликаний підкреслити основну семантику твору: конфлікт між буденним буттям та поривом до висоти і краси, зокрема, нудоти буденних стосунків і туги за стосунками ідеальними. Подібне функціональне навантаження має образ дощу, який послідовно є атрибутом буденності («за вікнами билась осіння негода» [1, с. 544], «чорні холодні шибки, на яких дощ пальцями тарабанив свої нудні мотиви» [1, с. 530], «дощ хльоскав батогоми в холодні вікна» [1, с. 536] тощо) та постійних після сну сварок персонажів, що «дикі, пристрасні, як злива, розсікали їхнє життя» [1, с. 545].

Психологічно значущим є в новелі й образ дому, який замість традиційного осередку радості та затишку стає для Антона одним із атрибутів ненависної буденщини: «Антін уже бачив картину, яку застане: усі кімнати спочивають у п'їтмі, тільки в столовій ясно. Кипить самовар, діти п'ють чай з молоком, а жінка плете щось гачечком. На нього війнуло, як з гнилого болота улїтку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жінчиним тілом і котом, що вічно валявся на канапі» [1, с. 524]. Зрештою, обом персонажам стає незатишно в їхньому сімейному будинку, що яскраво виявляється під час їх сварки: «Їм було душно. Антін розцібнувся. Розтріпаний весь, він носився по хаті, наче хотїв розпхнути плечима стїни тїсної кімнати... Марта розчервонїлась, упрїла, обтирала хустинкою шию і блищала очима» [1, с. 544–545]. Ознаками такого трансформованого образу дому стають тїснота, нудота.

Значущість своєрідного конфліктного діалогу головних

персонажів наголошується підкресленою маргінальністю інших дійових осіб твору: фрагментарними є постать чиновника із казначейства, якого щоразу зустрічає Антон по дорозі додому, дітей Антона та Марти, туристів у «далекому краю» Антона тощо.

Важливим бачиться те, що акцент зроблено на спогадах Антона й Марти, які не затьмарені буденщиною: «Коли вони брались – і ще в перші часи шлюбі, – у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало» [1, с. 537]. Такий підхід (поруч із наголосом на символічному образі червоних троянд) залишає фінал твору відкритим.

Отже, психологічний дискурс є основним для новели Михайла Коцюбинського «Сон». Цей дискурс створюється за допомогою синкретичних виражальних засобів, властивих передусім для поетики імпресіонізму та символізму. Важливе функціональне навантаження мають також власне психологічні та пейзажні деталі й образи, які забезпечують точність та вишуканість психологічного малюнка твору.

Література

1. Коцюбинський М. М. Вибрані твори / М. М. Коцюбинський. – К. : Держлітвидав, 1961. – 656 с.
2. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст. : проблеми естетики і поетики : [монографія] / Ю. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
3. Матюшкіна Т. У ритмі життя природи: «імпресіоністичні ефекти в зображенні світу природи М. Коцюбинським та Кнудом Гамсоном» / Т. Матюшкіна // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2010. – №5. – С. 45–52.
4. Поліщук Я. «Пейзаж людини» від Михайла Коцюбинського / Я. Поліщук // Дивослово. – 2004. – №10. – С. 44–46.
5. Шупта-В'язовська О. Художній часопростір як спосіб вираження несвідомого у прозі М. Коцюбинського / О. Шупта-В'язовська // Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2009. – №12. – С. 102–106.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.

УДК 81'372:82-1.091=161.2"18"

Х. А. Щепанська

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ АРХЕТИПІВ СВІТЛО І ТЕМРЯВА У СТРУКТУРІ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «СЕРЦЕ» УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ XIX СТОЛІТТЯ

Щепанська Х. А. Об'єктивація архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» українського поетичного дискурсу XIX століття.

У статті проаналізовано особливості лінгвальної матеріалізації архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» українського поетичного

дискурсу XIX століття. Описано концептуально-семантичну організацію лексичного поля, в основу якого лягли архетипи Світло і Темрява. Визначено місце даного мікрополя у структурі тематичного поля «серце» української поезії XIX століття.

Ключові слова: архетип, лексико-семантичне поле, мовний образ.

Щепанская К. А. Объективация архетипов Свет и Темнота в структуре семантического поля «сердце» украинского поэтического дискурса XIX века.

В статье проанализировано особенности лингвальной материализации архетипов Свет и Темнота в структуре семантического поля «сердце» украинского поэтического дискурса XIX века. Описано концептуально-семантическую организацию лексического поля, в основе которого архетипы Свет и Темнота. Обозначено место этого микрополя в структуре тематического поля «сердце» украинской поэзии XIX века.

Ключевые слова: архетип, лексико-семантическое поле, языковой образ.

Shchepanska Kh. A. Objectification of the Lite and Darkness archetypes in the structure of the semantic field of «heart» in the Ukrainian poetic discourse of the XIX century.

The peculiarities of the Lite and Darkness archetypes linguistic materialization in the structure of the semantic field of «heart» in the Ukrainian poetic discourse of the XIX century were analyzed in the article. Conceptual-semantic organization of the lexical field, which the Lite and Darkness archetypes had been underlain, was described. The place of this microfield in the structure of the thematic field of «heart» in the Ukrainian poetry of the XIX century was determined.

Key words: archetype, lexical-semantic field, language image.

Семантичне поле поетичної лексики має свої особливості, адже в його основі лежить мовний образ як складна ментально-лінгвальна категорія, що органічно поєднує стереотипну та індивідуально-авторську моделі певного фрагмента дійсності.

Мовний образ *серця* є одним із центральних в українській лінгвокультурі, але особливе місце він займає в поетичному доробку «філософів серця», набуваючи характеру своєрідної міфологеми з глибоким психологічним підґрунтям. Досліджуючи категорію *серця*, українські вчені (Н. Брагінець, К. Головенко, І. Голубовська, В. Калько, О. Конік, Т. Міщеніна, Ю. Тільман, Л. Яцкевич) зосереджуються на окремих аспектах її функціонування в мовному просторі, однак актуальним залишається глибинний семантичний аналіз *серця* як української «лінгвокультурної константи» [4, с. 441], що на вербальному рівні формує розгалужене лексико-семантичне поле. Останнє для категорії *серця* українського поетичного дискурсу XIX століття є відображенням етапів її формування – від зародження з архетипного першообразу до функціонування в тексті як складна комунікативна одиниця. Розглядаючи категорію *серця* у досліджуваному поетичному дискурсі як мовний образ, що формується на чотирьох рівнях (передконцептуальному, концептуальному, вербальному та прагматичному),

уважаємо за доцільне простежити, як цей процес відобразився на утворенні її лексико-семантичного поля.

Окремі семи-сенси, навколо яких об'єднуються мікрополя і групи, мають архетипний зміст, вони становлять передконцептуальну іпостась слово-образу. Серед них у структурі семантичного поля «серце» досліджуваного поетичного дискурсу особливе місце займають першообрази Світла і Темряви.

Мета даної розвідки – з'ясувати особливості лінгвальної матеріалізації архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» української поетичної лексики ХІХ століття. Поставлена мета передбачає вирішення таких основних завдань: 1) з'ясувати, в основу якого лексико-семантичного поля лягли архетипи Світло і Темрява у структурі досліджуваного мовного образу; 2) визначити особливості подальшої семантично-концептуальної диференціації даного лексико-семантичного поля (виокремлення лексико-семантичних груп і підгруп); 3) визначити смислове наповнення мікрообразів «серце – світле начало людини» і «серце – темне начало людини»; 4) з'ясувати місце лексико-семантичного поля, в межах якого відбувається об'єктивація аналізованих архетипів, у структурі тематичного поля «серце» української поезії ХІХ століття (ядро чи периферія).

Як вже зазначалося вище, на передконцептуальному етапі формування мовний образ *серця* українського поетичного дискурсу ХІХ століття формують архетипні першообрази як зародки архісем, з яких починається процес його семантично-концептуальної диференціації. Аналізований слово-образ – внутрішньо антиномічний і динамічний, оскільки точкою дифуркації для нього є дуалістична людська природа: духовна і матеріальна, добра і зла, світла і темна, що відобразилось на його структуруванні. Першообрази Світла і Темряви для мовного образу *серця* лягли в основу лексико-семантичного поля (далі ЛСП) «Начало людини» з двома антонімічними лексико-семантичними вузлами (далі ЛСВ): «Світле начало людини» і «Темне начало людини» і одним внутрішньо антиномічним – «Світло в темряві і темрява серед світла».

Формування лексико-семантичних груп (далі ЛСГ) і підгруп (ЛСПГ) у межах СВ «Світле начало людини» у структурі аналізованого мовного образу відбувається у двох напрямках: конкретизація образу, що пов'язана з його матеріалізацією, і узагальнення образу, споріднене з його одушевленням, сакралізацією. Як світле начало людини *серце* в українській поезії ХІХ століття об'єктивується в образах природніх (небесних) світил (ЛСГ «Небесні світила»), штучних світил (ЛСГ «Штучні світила»), світла як

універсалії, абсолюту (ЛСГ «Світло»), саява (ЛСГ «Сяйво»).

Смислове наповнення ЛСГ «Небесні світила» є різноплановим, його диференціацію відображають три ЛСПГ: «Сонце», «Зорі», «Місяць». Найчастіше в українській поезії ХІХ століття *серце* ідентифікують з *сонцем*, причому даний образ формується в основному через характеристику *серця* в позиціях суб'єкта осмислення та суб'єкта зіставлення: **В мене серце – мов те сонце: І сяяло і палало, Гарне в морі, у любові, І велике потопало** (7, с. 328); **Як серденьком твоїм ясным, Мов сонце, дух мій осіяла** (5, с. 486); *Тепер вони почорніли, Тепер плакати стали... За літами молодими Да за серцем щирим, Що кохало, що кохалось В radoцях, не в горі, Що красиво красувалось Як сонечко в морі* (3, с. 16); *Шануєш ти, друже, та хвалиш мене; Виною тому твоє серце ясне, Се джерело вдачі моєї, Поглянь лиш на поле: воно поросло І хлібом святим і квітками, А щоб із ним сталось, що б добре зійшло Без теплого сонця з дощами?* (2, с. 461); *Росте уже молодіж, що зрозуміть Поетову гордість зуміє, При серці поета, мов сонці літнім, Вона свою душу огріє* (16, с. 576); рідше – у позиції об'єкта зіставлення: *Один поза одним несеться, кружляє, Повітря немов скамяніло, І сонечко ясне промінням не грає, Мов з серця воно зчервоніло...* (9, с. 27).

Образ *серце – світло зір*, що лежить в основі ЛСПГ «Зорі» менш поширений в аналізованому поетичному дискурсі, однак не позбавлений лінгвокультурного підґрунтя: зоря як жіноче начало або зоря як дитина (що відображено у фольклорних текстах) характеризує в основному невинне дівоче *серце*: *Нема виду пишнішого Над зорі в півночі, – Нема дива дивнішого Над серце дівоче* (5, с. 271); *І сховалась зірочка За хмарні коверці, І блукав по світі я, Пусто було в серці. Аж коли тебе пізнав, Юлечко-пташатко, Знов побачив зірочку – Твоє серденьтко* (14, с. 460). Однак ця тенденція не є послідовною, трапляється також узагальнений образ *серце – світло зір*: *А ще гарніше тихі зорі У чистій неба висоті Поблискують у красоті... Так сьєє серця глибина, Що вірує не навмання* (8, с. 380); **Бо племінь серця спонелити – Це погасить на небі зорі. Це загод сонцю: хай не світе...** (1, с. 114).

ЛСПГ «Місяць» лінгвально об'єктивує образ *серце – світло місяця*, причому знову ж таки даний образ є прикладом концептуалізації *жіночого серця* відповідно до лінгвокультурної фольклорно-міфологічної константи «місяць – жіноче начало»: **Жіноче серце! Чи ти лід студений, Чи запашний чудовий цвіт весни? Чи світло місяця? Огонь страшенний, Що нищить все?** (12, с. 137).

У структурі ЛСГ «Штучні світила» єдиною ЛСПГ є «Світло лампади», де поетичний слово-образ «серце – лампада» формується

через характеристику *серця* в позиції суб'єкта осмислення: *Горить лампада ярко, аж палає, Неугасима жертва, дар любові, Що й турчинові душу просвіщає. Дає високі мислі й козакові... Се чисте серце так горить-сіяє У мороці глибокім суєвірства, Що з Бога правди людям виробляє Чудовище ненависті да звірства* (6, с. 129).

ЛСГ «Небесні світила» і ЛСГ «Штучні світила» конкретизують образ *серця*, споріднюючи його з матеріальним світом. Поетичні мікрообрази «серце – сонце», «серце – зорі», «серце – місяць», «серце – лампада» пов'язані з архетипним першообразом Світла опосередковано: вони є похідним світлом, створеним Богом (небесні світила), чи людиною (штучні світила).

ЛСГ «Світло» і «Сяйво», на відміну від вищеназваних, характеризують узагальнений образ Світла як Абсолюту іноді з сакральним змістом. Вони формують ЛСПГ, що актуалізують смисли *серце – світло* раю: *Тому зривай си яром твої квіти, Коли в личку ти калиновий гай, Коли в душі ще тепле серце сьвітить, Бо як загасне, то загас і рай* (11, с. 27); *серце – світло* прозоріння: *Моє серце за кохання Мені одплатило, Що дорогу мою темну Світлом освітило. Освітило – тайну слова Живого одкрило...* (7, с. 59); *серце – світло* інтуїтивного знання: *Без серденька твого й ума Нас обіймала б довго тьма* (8, с. 344); *серце – світло* добра: *Світить же знову серцем миру, Щоб зорі правди зайнялись; Не похиляйтеся кумиру, Як не хилилися колись* (2, с. 254); *серце – світло* життєвої енергії (свічка життя): *Тяжко, важко сиротині, – Сів собі гадає: Гасне серце в самотині, Сила пропадає* (2, с. 299); *серце – сяйво*: *...і тяжкую наругу Вона умом просвітленим познала І серцем над людьми, як божество, сіяла* (6, с. 28).

Отже, у межах СВ «Світле начало людини» ядерними є смисли «серце – світло сонця» та «серце – світло-абсолют», що найповніше передають характер концептуалізації образу *серця* через домен *світло*. Смисли «серце – місяць» і «серце – зорі» здебільшого семантично зв'язані з образом *дівочого* або *жіночого серця*, тому відходять на периферію, в межах якої перебуває також смисл «серце – світло лампади».

СВ «Темне начало людини» у структурі аналізованого мовного образу формують ЛСГ «Темрява як відсутність світла» і ЛСГ «Пекельна темрява». Як темне начало людини *серце* в українській поезії ХІХ століття об'єктивується в основному через проекцію на внутрішнє Я: *серце – психологічний світ-темрява*: *Сей світ у темряві сердець жорстоких* (6, с. 22); *Соловейки, рожі, пахоці та співи... О, не завдавайте більш жалю мені ви, Не вражайте серця: хай у ньому тьма*

Навік запанує і глуха й німа (2, с. 492); *Хоть як ти сяй в брильянтах і красі, Ні оден луч не блисне в серця твого тьмі! Я знаю все. Таж в сні я зрів тебе, І тьму я зрів, що серце ти гнете* (16, с. 454). З іншого боку, архетип Темряви позначився на формуванні образів *серце – внутрішнє Я*, що перебуває у темряві: *Ще лихо нам бажання не розбило Іти туди, де сяє нам промінне, І серце бути в темряві не хоче* (10, с. 78); *В час отой, коли, тьмою знесилене, Моє серденько стратило міць... Ти осталась край мене одна!* (2, с. 392) та *серце – внутрішнє Я*, що перебуває у тіні ночі (конкретизація образу темряви): *З рамен тіни, з рамен ночи, Із солодких сну обнятій Вирвись, серце! Край багатий Блиск свій ось тобі розточить...* (17, с.41); *Чи ніч понура, льодовая, Що все в могилах пробуває, На серце залягла її?* (15, с. 649).

ЛСГ «Пекельна темрява» у структурі слово-образу *серця* українського поетичного дискурсу XIX століття формують смисли за посередництвом сакрально-хтонічного біблійного образу *пекла*: *серце – пекельна тьма: В драглянім серці ні закону, Ні честі й совісті нема Від молодощів та й до скону Панує там пекельна тьма Як яма 'д ями в пеклі глибша, Там темрява так знай густіша...* (6, с. 237); *Папір же все, мовляв, терпить, Що в серці темрявім кипить...* (8, с. 339).

У межах СВ «Темне начало людини» ядерними є смисли «серце – психологічний світ-темрява» та «серце – внутрішнє Я, що перебуває у темряві», які відображають два аспекти об'єктивації архетипу *Темрява* у смисловій структурі слово-образу *серця*: проекція внутрішньої темряви (моральне зло) і зовнішньої темряви (світське зло). Смісл «серце – пекельна тьма», будучи похідним від образу «серце – пекло», знаходиться на периферії структурної організації досліджуваного мовного образу.

СВ «Світло в темряві і темрява серед світла» (в основі зрощення архетипів *Світла* і *Темряви*) – приклад внутрішньої антиномічності досліджуваного образу *серця*. Навколо даного семантичного вузла формується подвійно метафоричний образ: *серце – емоційний центр, що гостро реагує на темряву жорстокого світу і сердечні чуття – світло: І знов тьма – серце в болю знов стискаєсь за правду мука, пута і тюрма, і згідний шепіт людський розлягаєсь... Знов лучем сонця золотиться тьма, – се Фрузине лице, її се око глядить на мене, розкіш в нім німа, чуття сердечне світиться глибоко...* (13, с. 424). Складний смісл «темрява – серце – світло» є одним із периферійних, оскільки для ядерних смислів у структурі аналізованого поетичного мовного образу характерна чітка диференціація *серця* як *світлого начала* і *серця* як *темного начала*.

Отже, об'єктивація архетипів Світла і Темряви у структурі семантичного поля *серця* української поезії XIX століття має характер проектування внутрішнього Я з диференціацією світлого і темного начал людини, які формують два однойменні семантичні вузли. Аналіз концептуально-семантичної диференціації та смислової наповненості останніх дозволяє виокремити кілька мікрообразів, які вони втілюють. Центральними з них є мікрообрази «серце – сонце», «серце – світло-абсолют» і антонімічні до них – «серце – психологічний світ-темрява» та «серце – внутрішня людина, що перебуває у темряві». Перспективою дослідження вважаємо опис концептуально-семантичної організації усіх інших мікрополів та груп у структурі тематичного поля «серце» українського поетичного дискурсу XIX століття, які об'єднуються навколо сем з архетипним змістом. Це дозволить повністю експлікувати передконцептуальну іпостась образу *серця*, об'єктивованого у даному лексико-семантичному полі.

Література

1. Білиловський К. О. В чарах кохання : Вибрані поезії / К. Білиловський ; [упор. П. А. Дегтярьов]. – К. : Рад. письменник, 1981. – 158 с.
2. Грабовський П. Збір. тв. : у 3-х т. – Т. 2 / [редкол. О. І. Білецький, О. І. Киселов, Л. М. Новиченко] / П. Грабовський. – К., 1959. – 622 с.
3. Забіла В. Співи крізь сльози : Поезії / В. Забіла. – [видане з передм. д-ра Івана Франка]. – Львів, 1906. – 33 с.
4. Калашник Ю. Лінгвокультурна константа *батько* та особливості її образно-семантичної реалізації в художніх світах сучасної української поезії / Ю. Калашник // Незгасимий СЛОВО СВІТ : зб. наук. праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / [укл. М. Філон, Т. Ларіна]. – Х. : Харківський національний ун-т імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 441–448.
5. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / П. О. Куліш / [упор. і прим. Є. К. Нахліка]. – К. : Наукова думка, 1994. – 752 с.
6. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 2 : Поєми. Драматичні твори / П. О. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. – 768 с.
7. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Поезія / П. О. Куліш / [упор. М. Л. Гончарук]. – К. : Дніпро, 1989. – 654 с.
8. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Поезії епічні і ліричні. Пізніші поезії / П. О. Куліш. – К., 1994. – 559 с.
9. Манжура І. І. Поезії / І. І. Манжура. – Х., 1930. – 276 с. ; Манжура І. І. Твори / [упор. М. Д. Бернштейна] / І. І. Манжура : Держ. видавн. худ. л-ри. – К., 1961. – 429 с.
10. Самійленко В. І. Україні : зб. поезій 1885–1906 рр. / [з передм. І. Франка] / В. Самійленко. – Львів, 1906. – 131 с.
11. Федькович О. Ю. Твори. – Т. 1 : Поезії / О. Ю. Федькович / [упорядк. В. Щурат]. – Чернівці, 1896. – 128 с.
12. Франко І. Поезії. – Т. 1 / [упор. і прим. А. Каспрука] / І. Франко – К. : Рад. письменник, 1964. – 466 с.
13. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 4 : Поезія / І. Франко. – К. : Наукова

думка, 1976. – 468 с.

14. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 11 : Поетичні переклади та переспіви / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 526 с.

15. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 12 : Переклади та переспіви / [ред. тому Д. В. Задонський ; упор. В. І. Шевчука] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 726 с.

16. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 13 : Поетичні переклади та переспіви / [ред. тому Н. М. Матузова ; упор. і ком. В. П. Лук'янової] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 662 с.

17. Франко І. Із літ моєї молодості : збірка поезій п'ятиліття 1874-1878 [Текст] / І. Франко. – Львів, 1914. – 124 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.

УДК 398.2:821.161.1

С. В. Щербак, О. Б. Каневська

ПОЕТИКА ВИРАЖЕННЯ ОБРАЗУ РУСАЛКИ В УСНІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Щербак С. В., Каневська О. Б. Поетика вираження образу русалки в усній народній творчості.

У статті в порівняльному аспекті проаналізовано українські та російські народні русальні пісні, схарактеризовано їх тематичні та художньо-образні особливості, виявлено спільні та відмінні риси.

Ключові слова: усна народна творчість, художньо-образна структура, жанр, русалка, русальні пісні.

Щербак С. В., Каневская О. Б. Поэтика изображения образа русалки в устном народном творчестве.

В статье в сравнительном аспекте проанализированы украинские и русские народные русальные песни, охарактеризованы их тематические и художественно-образные особенности, выявлены сходные и различные черты.

Ключевые слова: устное народное творчество, художественно-образная структура, жанр, русалка, русальные песни.

Cherbak S. V., Kanevska O. B. Poetics of expression image mermaid in oral folk art.

In an article comparative aspect analyses Ukrainian and Russian folk expressive songs, characterized their themed art-shaped features. Identified their differences and similarities.

Key words: folklore, genre, shaped structure; expressive songs, mermaid.

Найдавніше та найцікавіше обрядово-поетичне дійство літнього циклу становить свято Русалій. Це було перш за все свято дівчат, тривало воно протягом тижня і мало назву «русальне».

Перша згадка про русалок, як особливих міфічних істот, сягає XI–XII ст. У різні часи і з різних позицій образ русалки вивчали такі

етнографи, фольклористи, як О. Курочкін, Г. Лозко, В. Милорадович («Нотатки про малоруську демонологію»), І. Нечуй-Левицький («Світогляд українського народу»), П. Пономарьов, Г. Скрипник, В. Шелест та інші. Ці науковці звернули увагу на портретні деталі образу (О. Курочкін, І. Нечуй-Левицький, Г. Скрипник), місце перебування, перелік імен (Г. Лозко), зіставили образ русалки з образами мавки та сирени (В. Милорадович, П. Пономарьов, В. Шелест). В. Бойко, М. Грищай, Л. Дунаєвська зазначають, що святкування русального обряду відоме у східних слов'ян уже з XI–XII ст. [3, с. 37]. Мар'яна та Зоряна Лановик наводять думку Ф. Колесси, який зазначав, що на святі Русалій у слов'ян («Русальні розгри»), про яке згадується в давньоруських пам'ятках ще в XI–XII ст., відбиваються грецько-римські впливи поминального свята Rosalia, назва якого походить від *dies rosae* – прикрашання гробів трояндами (чи Parentalia – поминки предків) [7, с. 161]. За словами Ф. Колесси, у грецько-римській традиції це свято супроводжувалося іграми та «визначалося гулящим характером» [7, с. 161]. Також учені вказують, що до української русальної обрядовості за мотивами пісень й обрядовими звичаями свята русалій близьким є русальний цикл російського та білоруського народів.

Підтвердження цієї думки є праця Олексі Воропая «Звичаї нашого народу», де дослідник зазначає, що «у всіх мешканців Європи з давен-давня були відомі русалки, тільки під різними іменами. Так, у Німеччині вони називалися *водяні німфи* і *дунайські діви*; в Англії – *морські дівчата*; у литовців – *дугни, вундани* і *вілії* та *німнянки*. У скандинавських народів нараховується аж дев'ять різновидностей водяних дів: *Himiuglofa, Dufa, Hadda, Hefridg, Udur, Hroun, Bylgia, Vara, Kolga*; у Польщі – *свитезянки*, а в Сербії – *віли*, що живуть у горах, у скелях і на берегах рік та озер [2, с. 169] (виділено нами – С. Щ., О. К.).

Г. Лозко, продовжуючи досліджувати образ русалки та берегині у праці «Берегиня: Богиня чи Русалка?», зазначила: на початку XX ст. Ю. Миролубов, що збирав фольклорні твори, у яких був зображений образ русалки, записав у кількох селах Подніпров'я імена русалок: *Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пишниця, Травниця, Катраниця, Березця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Осиниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця* (усього 17). Пізніше в селах Веселі Терни й Антонівка він знайшов ще 7 імен: *Росяниця, Розовиця, Любистиця, Кануперниця, М'ятниця, Жалиця, Краса*. Цей перелік можемо доповнити ще відомими в українській фольклористиці *Попудницею, Нічкою-Марухою* та *Гречухою*.

Особливе місце у святі Русалій належить найпоширенішому і

найскладнішому міфологічному образу русалки з народної демонології, який приваблює своєю загадковістю дослідників. Учені й досі сперечаються, хто ж вони – русалки? «Одні вважають їх дівами родючості, яких із приходом християнської віри зарахували до нечистої сили, інші вбачають у них покійників, що померли «не своєю», передчасною смертю, а ще інші кажуть, що це найкращі дівчата, яких приносили в жертву богам, аби задобрити їх, забезпечивши собі спокійне і благополучне життя» [4, с. 166].

Це саме той період, коли за язичницькими віруваннями весна переходила в літо, а саме кінець травня – початок червня, в час, коли починало колоситися жито, із річок виходили русалки. Там, де вони водили хоровод, жито росло гарним, що дає підстави вважали русалок покровительками землеробства: *Ходит колос по яри, По белояровой пшенице. Где парни шли Тут парина, Где девки шли, Тут и рожь густа, Колосиста, Семениста, Нажениста, Умолокиста! Как у каждого из ста, По четыреста! Как из колосу осмина Из зерна то коврига, Из полу зерна пирог, Еще обинничек-семисаженичек* [5, с. 158–159].

Опрацьовуючи доробки фольклористів, які підкреслювали особливість проведення свята, зазначимо те, що саме в цей час уся молодь села наряджалася в білий одяг, дівчата розпускали волосся і ходили по селу та співали пісень.

Є й інший варіант проведення свята, де наголошується на тому, що головною русалкою наряджали хлопця і проганяли його до річки (можливо, це був запис самого раннього варіанту проведення обряду). Його суть полягала в тому, щоб вигнати з села русалку й очиститися від нечистої сили: *Из лоханки умывалася, Помелом я вытиралася, На заслон богу молилася, Свинье в ноги поклонилася* [8].

Свято Русалій насичене різними культовими сценами на честь весняної та літньої рослинності, де переплітаються різні мотиви родинно-побутової тематики та використовуються різні міфологічні образи цієї тематики.

Русальні пісні – жанр календарно-обрядової лірики пов'язаний зі святкуванням Русалій (Русальної неділі, Русальної пасхальної). Це свято було пов'язане з духами землі та води, що знайшло відображення в самих піснях. У русальних піснях натрапляємо на один із таких образів – образ місяця, це саме час русальчиних гулянь (поява із води, водіння хороводу): *Ой, выгляни, серебряный месяцу, из-за хмароньки Потому что должна выйти из воды сестра-русалка. Распростилась она с миром, моя мыла, А сегодня должна выйти, потому что зеленое воскресенье* [8].

За повір'ям, у певний період року з води виходили русалки (*мавки, лоскотавки*) і відзначали своє свято. Русалки полюбляють лоскотати людей, і цей факт трансформовано в поетичних рядках русальних пісень: *Розтягнуться цепом, товчуться, тупочуть, Кидаються, ловлять, на смерть залоскочуть* [9, с. 106].

Фольклористи та збирачі народної творчості переказували, що русалками ставали дівчата або діти, які помирали на Русальному тижні (а надто ті, що втопилися), дівчата, що помирали до шлюбу, особливо заручені й померлі до весілля [1].

На Зелені свята русалок можна було побачити біля колодязя (*над криницею коси чемиуть*), у житі, на роздоріжжі, а найчастіше – по берегах річок. З тихим плескотом хвиль, «розгортаючи своїми блідими руками густе латаття, русалки виходять на берег. Русалки не мають на собі одягу, вони голі, у них біле знекрівлене тіло, довге хвилясте волосся, зелене, як трава; стан високий і гнучкий, а очі палкі й сині, як морська глибочінь. На голові у кожної русалки – вінок з осоки, і тільки в старшої, царівни, вінок з водяних лілей. Вийшовши з води, русалки сідають на березі, розчісують своє довге волосся, або беруться за руки і водять дивовижні, з таємничим шепотом, хороводи» [2, с. 159].

Існує така думка, що маленьких діточок у давнину одягали як дорослих тільки тоді, коли дитині виповнилося сім років, тому прохання одягу є свідченням того, що іноді русалками ставали малі, нехрещені діти. Частий мотив цих пісень – прохання русалками в жінок полотна, рубашок або наміток. Наприклад, (укр.): *Просила русалка у жінок намітки: «Жінки-сестрички, дайте намітки: Хоч не тоненької, аби біленької»* [9, с. 239]; *У ржі на межі, на кривій березі Там сиділа русалка. Просила русалка у дівочок сорочки: – Ви, дівочки, подружки, Да дайте мені мені сорочки, Хоча худенькую, да аби біленькую, Хоч не біленькую, да тоненькую!* [9, с. 41]. Пор. (рос.): *Сидела русалка на кривой березе Просила русалка у женицин наметок У девочек рубашек: – Женичины-подружки, дайте мни наметку!.. У ворот береза Зелена стояла, Зелена стояла Ветиком махала. На той на березе Русалка сидела, Русалка сидела Рубахи просила: «Девки, молодухи, Дайте мне рубахи! Хоть худым-худеньку, Да бельем беленьку!»* [5, с. 158–159].

Магічна основа русальних пісень має подвійний характер. З одного боку, у них відбивалася хліборобська магія, що втілювалося в образі берізки – уособленні розкішної рослинності, яка має передатись майбутньому врожаю: *Сиділа русалка на білій березі, Просила русалка в жінок намітки: «Жіночки, сестрички, Дайте мені намітки, Хоч не тоненької, Аби біленької» Сиділа русалка на білій березі, Просила*

русалка в дівочок сорочки: «Дівочки, сестрички, Дайте мені сорочки, Хоч не біленької, Аби тоненької» [9, с. 239]; з іншого, – ворожилська любовна магія, яка виявлялася у плетінні вінків, за допомогою яких дівчата ворожили на свою долю. Порівняємо: (укр.): *Ой зав'ю вінки та на всі святки, Ой на всі святки, на всі празники* [9, с. 40]; (рос.): *На гряной неделе Русалки сидели Ой, рано й, ру Русалки сидели Русалки сидели, Сорочки просили Ой рано й, ру Сорочки просили: «Ой, девочки, подружки, дайте сорочки Ой рано й, ру Дайте сорочки Дайте сорочки Завити веночки Ой рано й, ру Завити веночки Завити веночки На святы духовые Ой рано й ру, духовые* [5, с. 158–159]; (білорус.) *На гряной неделе русалки сидели Ой рано рано ру-у-у Сидели русалки на кривой березе Ой рано рано ру-у-у На кривой березе, на прямой дороге Ой рано рано ру-у-у Просили русалки и хлеба и соли Ой рано рано ру-у-у* [8].

Русальні свята проходили в час, коли рослинність ставала пишною, розцвітали квіти; тому образи з цього квітучого зеленого царства, прикрашають русальну пісенність: *Ой зав'ю вінки та на всі святки, Ой на всі святки, на всі празники, Да рано, рано – на всі празники* [9, с. 237]; *Василь же мій, василь же мій, василечок, Білзорий, білзорий мій цвіточок! Не в час тебе, не в час тебе я садила, Не в годину, не в годину поливала. Первим часом, первим часом я садила, Другим часом, другим часом поливала, Третім часом, третім часом зоривала. Зорву цвіток, зов'ю вінок, Звивиши вінок, піду у танок! А в тім танку мій нелюбий. Він на мене поглядає – На мні вінок посихає. ... А в тім танку мій миленький. Він на мене поглядає – На мні вінок розцвітає* [9, с. 238].

Образ *вінка* стає своєрідним виразником почуттів уквітчаної ним дівчини: від погляду нелюба її вінок посихає, від погляду милого – розцвітає. Такі поляризовані малюнки властиві русальним пісням, що зачіпають родинну тему.

Для русальних пісень характерні такі міфологічні образи, як: *верба, ніч, місяць, річка, криниця*, що трапляються в русальних піснях любовної тематики: *Ой вигляни, срібний місяцю, із-за хмароньки, Бо повинна вийти з води сестра-русалонька. Розпрощалася вона зі світом, моя мила, А сьогодні повинна вийти, бо зелена неділя* [8].

Зображення в русальній пісні «Ой у лісі, при горісі, при дубку» образ *лісу*, як обставини місця дії, вказує на давній звичай проводити святкування й гуляння молоді на лісовому лоні: *Ой у лісі, при горісі, при дубку – Там повісив Іваньо гойдалку Та посадив Голянку-коханку: – Гойдайся, Голяно, високо, Щоб було видненько далеко, Щоб твої биндочки маяли, Щоб твої перстені сяли* [9, с. 254].

В останній день свого тижня русалки закінчують забави, тому й

наступна після Зеленої неділя називається «русальними заговинами», а в понеділок відбуваються проводи русалок із села, які іноді супроводжувалися водінням дівчини, її ритуальною поливкою, проводами до води. Тема проводу русалок знайшла відображення в русальних піснях. Порівняємо: (укр.): *Ой проведу я русалочок до бору, А сама вернуся додому. Ідіте, русалки, ідіте Да нашого жита не ломіте... Да наше житечко в колосочку, Да наші дівоньки у віночку...* [9, с. 251]; або інший варіант цієї пісні: *Проведу я русалоньку до бору, А й сама вернуся додому. Щоб вони до нас не ходили, Да нашого житечка не ломили, Ми свою русалоньку проводили. Да наших дівочок не ловили. Гіркою осикою заломили* [9, с. 251]; (рос.): *Проводили русалки, проводили Чтобы они к нам не ходили Да нашей ржи не ломили Да наших девочек не ловили. Проведу я русалку к бору Но и сама вернись домой. Мы свою русалку проводили Горькой осиною преломили* [5, с. 158–159].

Отже, пісні русального циклу – ліричні, повні радості буття, вони славлять буянню світла, простору, відчуття духовного здоров'я. Героїні пісень – дівчата, настрої яких співзвучний із розквітаючою природою. Усі тексти русальних пісень мали магічне навантаження міфологічних образів і поетичного слова.

Література

1. Боряк О. О. Україна : етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 65 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1966. – С. 159.
3. Грицай М. С. Українська народнопоетична творчість / М. С. Грицай та ін. Українська народнопоетична творчість. – К. : Вища школа, 1983. – С. 39.
4. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
5. Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия : сборник / сост. К. Чистовая, Б. Чистовой. – Л. : Художественная л-ра, 1984. – 528 с.
6. Супруненко В. П. Ми – українці : у 2 кн. / В. П. Супруненко. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 1999. – Кн. 1. – 77 с.
7. Лановик З. Українська народна словесність : посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / З. Лановик, М. Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – С. 161.
8. Українські народні русальні піні : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uti-puti.com.ua
9. Українські народні русальні піні. Календарно-обрядова лірика. – К. : Державне видавництво художньої л-ри, 1963. – 569 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.

РОЗРОБКА СИСТЕМИ ЗАВДАНЬ У ЗМІСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ УСТАНОВКИ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ведренкова З. І., Коваленко О. О. Розробка системи завдань у змісті комунікативної установки як чинник ефективної навчальної діяльності.

У статті розкрито корелятивний взаємозв'язок комунікативної установки з рівнем сформованості соціокультурної компетенції майбутніх учителів. Розроблено систему завдань, спрямованих на формування країнознавчої компетенції у змісті соціокультурної компетентності майбутніх фахівців.

Ключові слова: комунікативна установка, майбутні вчителі, країнознавча компетенція, соціокультурна компетенція.

Ведренкова З. И., Коваленко О. А. Разработка системы заданий в содержании коммуникативной установки как фактор эффективной учебной деятельности.

В статье раскрыта коррелятивная связь коммуникативной установки с уровнем формирования социокультурной компетенции будущих учителей. Разработана система упражнений направленных на формирование страноведческой компетенции в содержании социокультурной компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: коммуникативная установка, будущие учителя, страноведческая компетенция, социокультурная компетентность.

Vedrenkova Z. I., Kovalenko O. O. Elaboration of system of tasks in maintenance of the communicative setting as a factor of effective educational activity.

The article dwells upon the correlative interrelation of communicative approach objectives with prospective teachers' level of sociocultural competencies. The system of assignments directed at countrystudy competencies formation in the context of prospective specialists', sociocultural competence has been elaborated.

Key words: communicative approach objectives, prospective teachers, countrystudy competency, sociocultural competency.

Загальновизнаною в сучасній психолого-педагогічній і філологічній думці є позиція, що одним із пріоритетних завдань фахової підготовки визнається формування в майбутніх учителів філологічних спеціальностей соціокультурної компетенції, що передбачає наявність знань про національно-культурні особливості країни, мова якої вивчається, про норми мовленнєвої та немовленнєвої поведінки її носіїв і вміння будувати свою поведінку відповідно до цих особливостей та норм.

У наукових розвідках останніх років фахова підготовка досліджувалася при вивченні проблем навчально-виховного процесу курсантів в умовах ВПНЗ (В. Балашов, А. Бевз, Л. Боровик, О. Діденко, Д. Іщенко, С. Морозов, В. Полюк, С. Сінкевич).

Питання про країнознавчий, лінгвокраїнознавчий і соціокультурний аспекти навчання іноземних мов, про зміст комунікативної компетенції знайшло теоретичне обґрунтування у працях багатьох учених (Є. Верещагін, О. Волобуєва, І. Воробйова, С. Гапонова, Н. Гез, І. Зимня, Н. Ішханян, В. Костомаров, О. Леонтєв, С. Ніколаєва, Ю. Пассов, В. Редько, В. Сафонова, Л. Смелякова, Г. Томахін, В. Топалова та ін.).

Формування соціокультурної компетенції майбутніх учителів корелює з рівнем сформованості комунікативної активності. Важливою характеристикою комунікативної активності є стиль спілкування. У психолого-педагогічній і філологічній науці стиль спілкування співвідносять зі стилем діяльності педагога, керівника. До проблеми стилю спілкування зверталася низка дослідників: О. Бодальов, К. Левін, В. Горяніна, В. Кан-Калік, В. Куніцина, Н. Казаринова, В. Погольша, Л. Орбан-Лембрик, Ю. Чуфаровський та інші. При співвіднесенні типу спілкування зі стилем діяльності доцільно скористатися традиційною характеристикою стилів спілкування К. Левіна [4].

Як зазначає Н. Вітюк [1], характер участі особистості у спілкуванні з іншими людьми в кожному стилі виражений по-різному. В авторитарному стилі ця участь набуває форми своєрідного поглинання спільної діяльності діяльністю одного з її учасників, у ліберальному спілкуванні можна говорити про бездіяльність або недостатню діяльність особистості в комунікативному процесі. Оптимальна ж участь особистості у спілкуванні завжди припускає або має на увазі рівноправні відносини всіх учасників спілкування, діалогічної форми взаємодії.

На основі емпіричних досліджень М. Тоба виявила взаємозв'язок між стилем спілкування та ціннісними орієнтаціями особистості педагогів. Зокрема, до найважливіших інструментальних цінностей (тобто цінностей-засобів, що слугують досягненню термінальних) педагоги з діалогічним стилем насамперед відносять: широту поглядів (уміння розуміти чужу позицію, поважати чужі смаки), чесність, чуйність, терпимість, хороші манери, життєрадісність. Для педагогів з іншими стилями спілкування (авторитарним, маніпулятивним тощо) характерна зовсім інша ієрархія інструментальних цінностей: нетерпимість до недоліків у собі та інших, тверда воля (уміння наполягти на своєму), високі домагання, готовність відстоювати свою

думку, раціоналізм, дисциплінованість [2].

Узагальнення досліджень щодо стилю спілкування дають змогу розглядати відрповідний феномен як напрямок та особливості прояву комунікативної активності у процесі взаємодії, визначаючи її засоби та способи реалізації. Від стилю спілкування залежить ефективність розвитку та формування особистісних відносин у навчальній групі, а також успішність навчання і виховання. Про це переконливо свідчать результати численних досліджень науковців. Результати теоретичного аналізу комунікативних особливостей сприяють виокремленню тих, що відображають спрямованість особистості на спілкування, наявність комунікативних знань, умінь, навичок, суб'єкт-суб'єкту взаємодію, соціально-перцептивних здібностей, гуманістичні комунікативні установки, комунікативну культуру загалом і забезпечують успішність, ефективність комунікативного процесу, досягнення мети спілкування та розв'язання комунікативних завдань.

Під комунікативними особливостями, що перешкоджають процесу спілкування, можна розглядати ті характеристики, які відображають недостатній рівень розвитку комунікативних знань, умінь, навичок, культури спілкування та комунікативної активності загалом.

Узагальнення теоретичних розвідок науковців дало змогу виокремити ряд характерних особливостей вияву комунікативної активності: комунікативні установки як внутрішній стан готовності до процесу спілкування, як стійке переконання при погляді на себе та партнера по взаємодії; потреба у спілкуванні як мотиваційна основа комунікативного потенціалу; комунікативні здібності, уміння навички, якості та властивості, що відображають прояви комунікативних особливостей; стиль взаємодії як сукупність конкретних методів, способів і засобів реалізації комунікативної активності особистості в певній ситуації спілкування.

Узагальнюючи сказане, необхідно наголосити на важливості комунікативної активності при організації процесів спілкування в навчальній діяльності та пізнавальній активності. Недостатній рівень розвитку комунікативної активності перешкоджатиме ефективності процесу спілкування, засвоєнню нової інформації й пізнавальної активності. Ідеться насамперед про необхідність оптимізації складових комунікативної активності. Крім того, з нашої позиції наявна система психологічної (зокрема комунікативної) підготовки випускника вищої школи недостатньою мірою спрямована на розвиток комунікативної активності. Навчально-виховний процес передбачає в основному формування професійно важливих знань та умінь. В Україні традиційна

модель освіти, зокрема й вищої, зорієнтована на пізнавально-інформаційний підхід. Щодо комунікативної підготовки, то вона перебуває на другому плані, не реалізується, що породжує суперечності між фундаментальною теоретичною освітою майбутніх спеціалістів і недостатнім рівнем їх підготовки до організації взаємодії з учасниками виробничого процесу; необхідністю підвищення ефективності процесу формування комунікативної підготовки студентів і відсутністю належної теоретичної й методологічної бази, яка сприяє ефективному розв'язанню проблеми; потенційними комунікативними можливостями дисциплін як профілюючого так і психолого-педагогічного циклів та неможливістю їх реалізації у традиційних формах і методах навчання [3].

Викладене вище дає змогу розглядати оптимізацію комунікативної активності студента та її складових задля досягнення успішності спілкування й ефективності навчальної діяльності у процесі формування соціокультурної компетенції як важливий напрямок у загальній системі професійного навчання в умовах вищого навчального закладу. Дійсно, постановка питання про спеціальну комунікативну підготовку в системі професійного становлення випускника вищої школи пов'язана з усвідомленням ролі, яку виконує спілкування у власній навчальній діяльності, у подальшій фаховій діяльності, у взаємодії між людьми загалом.

Комунікативна активність є основною, невід'ємною характеристикою особистості як суб'єкта спілкування. Комунікативна активність проявляється в комунікативних особливостях особистості, і, як наслідок, мірою ефективності процесу спілкування. Серед комунікативних особливостей компонентами комунікативної активності є потреба у спілкуванні як мотиваційна основа, комунікативні якості, що характеризують особистість у процесі спілкування (комунікативні установки, знання, вміння, навички, комунікативні властивості), стиль спілкування як прийоми та методи реалізації комунікативної активності. Такі складові перебувають у взаємодії, визначають і взаємодоповнюють один одного. Водночас вони співвідносяться з пізнавальною активністю, виступаючи засобами оволодіння знань та відображення їх на практиці. Постає потреба вивчення рівня розвитку складових комунікативної активності, їх відображення в пізнавальній активності та накреслення шляхів оптимізації цих складових задля підвищення ефективності навчальної діяльності.

Комунікативні характеристики (потреба у спілкуванні, комунікативні установки, стилі спілкування, комунікативні якості, комунікативні особливості групи) входять до структури комунікативних

особливостей, а також визначають сутність комунікативної природи навчальної діяльності та відображають складові комунікативної активності особистості. Постає потреба вивчення впливу цих складових на ефективність навчання студентів у вищому навчальному закладі у процесі формування соціокультурної компетентції.

Для формування соціокультурної компетентції пропозицією є застосування системного підходу, який забезпечує цілісність системи взаємопов'язаних компонентів, а саме: *країнознавча компетентія* – знання про народ-носія мови, національний характер, суспільно-державний устрій, здобутки у галузі освіти, культури, особливості побуту, традиції, звичаї; *лінгвокраїнознавча компетентія* – здатність сприймати мову в її культуроносній функції, з національно-культурними особливостями; передбачає знання мовних одиниць, зокрема й із національно-культурним компонентом семантики, та вміння використовувати їх відповідно до соціально-мовленнєвих ситуацій; *соціолінгвістична компетентія* – знання особливостей національного мовленнєвого етикету і невербальної поведінки та навички врахування їх у реальних життєвих ситуаціях, здатність організувати мовленнєве спілкування відповідно до комунікативної ситуації, соціальних норм поведінки і соціального статусу комунікантів.

Наводимо приклади карток соціокультурного спрямування.

Завдання: Перекласти. Подати короткий коментар іноземною мовою, використовуючи особистісний досвід.

Культура й соціальний розвиток України: країнознавчий портрет:

Картка 1. Загальні відомості.

Офіційна назва – Україна. Столиця – Київ (2,6 млн. осіб). Площа – 604 тис. км² (43-тє місце у світі). Населення близько 47 млн. осіб (24-тє місце). Державна мова – українська. Грошова одиниця – гривня.

Картка 2. Географічне положення.

Україна знаходиться в басейні річки Дніпро, який розділяє її територію на Правобережну і Лівобережну. Південним природним кордоном є узбережжя Чорного та Азовського морів. На півночі межує з Білоруссю, північному сході й сході – з Росією, південному заході – з Угорщиною, Словаччиною, Польшею.

Картка 3. Державний устрій і форма правління.

Україна є унітарною державою й парламентською республікою. Глава держави – президент який обирається на 5 років. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Законодавча влада належить парламенту (Верховній Раді), яка складається з 450 депутатів. Термін їх повноважень – 5 років. Адміністративно-територіальний поділ: 24 області, одна автономна республіка, два міста центрального підпорядкування.

Картка 4. Природні умови і ресурси.

Близько 95% території країни займають рівнини, 5% – гори. Останні низькі, зі

зручними перевалами. Найвища точка – г. Говерла (2061 м) у Карпатах.

Клімат помірний, лише Південний берег Криму знаходиться в субтропічному поясі. Загалом кліматичні умови сприятливі для ведення сільського господарства, функціонування промисловості, розвитку транспорту.

Із заходу на схід збільшується континентальність клімату. Кількість опадів коливається на рівнинній частині від 650 мм на заході – до 400 мм на півдні та південному сході.

Складна геологічна будова України визначає багатство та розмаїття її корисних копалин. Загалом розвідано більше 90 їх видів, розробляється понад 8000 родовищ. Світове значення мають запаси марганцевих, залізних і титанових руд, сірки, каоліну, графіту, вогнетривких глин тощо. За останні роки відкриті великі родовища міді, бокситів, золота і платини, алмазів, нафти й газу на шельфі Чорного моря.

Картка 5. Населення.

За чисельністю населення України посідає 5-те місце в Європі. Середня його густина – близько 80 осіб на 1 км². Найгустіше заселена середня лісо-степова смуга, а також промислові райони Донбасу й Придніпров'я, найменше – гірські області, північна лісова частина і південна степова.

Для України характерні найвищі у світі темпи депопуляції населення (його вимирання). Жінки в середньому живуть 74 роки, чоловіки – 62 роки. Міське населення становить близько 68%. Українці становлять близько 80% населення.

Картка 6. Господарство.

Україна є типовою аграрно-індустріальною державою, яка переживає перехід до ринкової економіки. Найбільшими структурними підрозділами її економіки є промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, торгівля, освіта й охорона здоров'я.

В Україні розвинуті майже всі галузі промисловості. За часткою продукції серед усіх промисловості виділяються: металургійна (21%); харчова (18%); машинобудівна (12%); видобувна (11%).

В Україні розвинені всі види сучасного транспорту. Загальна протяжність залізничних магістралей становить близько 22 тис. км, довжина автомобільних шляхів загального користування – майже 170 тис. км.

Україна володіє найрозгалуженішою в Європі мережею газопроводів і газосховищ. На Чорному та Азовському морях діють порти міжнародного значення. Найбільший морський порт – Одеса.

Картка 7. Культура й соціальний розвиток.

– Українці належать до найдавніших націй світу.

– Упродовж тисячоліть від першої у світі Трипільської культури українці пронесли свій характер і антропологічний тип донині.

– Українці створили народну пісню.

– Українці освоїли чорноземи по всій планеті (Україна, Росія, Казахстан, Киргизстан, Канада, США, Аргентина, Бразилія).

– Геній етнічних українців О. Засядька, К. Цюлковського, М. Кибальчича, С. Корольова, І. Сікорського вивів людину в Космос.

Презентація-конференція має охоплювати низку питань. Що передбачають негайного розв'язання і мають глобальне значення. Прикладом може слугувати презентація-конференція в межах тематичної рубрики Господарства (енергоносії).

Довідка-презентація 1: Японія належить до найрозвинутіших і найпотужніших постіндустріальних держав. Нестача природних ресурсів компенсується високим рівнем розвитку науки й техніки.

Розвиток господарства ґрунтується на потужному паливно-енергетичному комплексі, який працює на довізній сировині. Розвивається електроенергетика. Атомні електростанції настільки безпечні й досконалі, що на них проводять екскурсії для туристів.

Довідка-презентація 2 (Подано за: О. Ф. Надтока, О. М. Топузов Географія : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : Світ знань, 2009. – С. 76–89. Паливна промисловість України):

Україна – типова аграрно-індустріальна держава. Паливна промисловість є складовою частиною паливно-енергетичного комплексу. Паливна галузь України характеризується значним рівнем вичерпаності ресурсів, високою собівартістю виробництва й застарілою технологічною базою. У час розвитку ядерної енергетики великого значення набуває видобуток уранової сировини. Уранова руда є основою для створення ядерного палива, на якому працюють атомні електростанції. Родовища уранових руд зосереджені переважно на території Кіровоградської області (Інгулецьке родовище), а їх збагачення – у Дніпропетровській області (Жовті Води). Нині річний видобуток урану в Україні становить близько 400 т. на рік. Підготовлено до експлуатації Новокосянтинівське родовище урану. Що надасть змогу щороку видобувати 1000 т урану для всіх 15 реакторів країни. Атомні станції складають 46% у структурі виробництва електроенергії в Україні. В Україні працюють атомні електростанції: Запорізька, Південноукраїнська, Рівненська, Хмельницька.

Під тиском громадськості призупинено будівництво Кримської, Чигиринської, Харківської й Одеської атомних станцій.

Питання, винесені для обговорення на конференцію:

1. Шляхи реалізації енергозберігальних програм.
2. Аварії на атомних станціях в Україні і Японії: перспективи розвитку атомної енергетики на світовому рівні.
3. Економічний й екологічний ефект від сповільнення розвитку атомної енергетики в країнах України і Японії.
4. Проблема глобального рівня – відновлення екосистеми Землі.

Культура й соціальний розвиток країн Західної Європи: країнознавчий портрет:

ФРАНЦІЯ

Франція володіє багатоміліардною культурною спадщиною.

У списку ЮНЕСКО – 22 об'єкти (монастирі, собори, палаци й парки, давньоримські пам'ятки).

Достатньо розвинена освітня сфера; обов'язковою є 10-річна освіта. На 100 тис. осіб припадає понад 5 тис. студентів, які навчаються більш як у 400 вищих навчальних закладах.

Усесвітньо відома паризька Сорбонна, де навчається понад 100 тис. студентів.

Французькі газети і журнали «Монд», «Фігаро», «Парі-матч» відомі далеко за межами країни.

Дискусія: Схарактеризуйте перспективу співробітництва Франції й України в галузі харчової промисловості (перше місце в Європі); парфумерно-фармацевтичної промисловості.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Унесок британців у світову цивілізацію важливий.

Високий культурний рівень населення забезпечується в тому числі досконалою освітньою системою.

Обов'язковою є 11-річна освіта. На 100 тис. осіб припадає 2170 студентів. Майже 33% загальних громадських видатків йдуть на потреби цієї сфери.

У країні безліч музеїв, бібліотек, театрів і концертних залів. Серед них всесвітньо відомий Британський музей, Шекспірівський театр тощо.

У списку ЮНЕСКО – 16 об'єктів. Найстарішими є Оксфордський (1167 р.) і Кембриджський (1209 р.) університети.

Британці належать до націй, які найбільше читають. За опитуваннями 65% читають центральні газети і 90% – місцеві.

Освіта й охорона здоров'я – безкоштовні.

Дискусія: Схарактеризуйте перспективи співробітництва в освітній галузі між Великою Британією й Україною.

Важливою умовою процесу формування соціокультурної компетенції є не лише забезпечення майбутніх учителів іноземних мов ВПНЗ знаннями, але й формування в них відповідних умінь і навичок використовувати набуті знання в педагогічній діяльності. Усі компоненти соціокультурної компетенції взаємопов'язані через поняття культурного та соціального контекстів, опанування їх має відбуватися комплексно. Якщо контекст культури передбачає знання реалій, загальних для всього народу-носія, то соціальний контекст – це знання конкретних соціальних умов спілкування, прийнятих у країні, мова якої вивчається. Відтак країнознавча компетенція у структурі соціокультурної компетенції є вмінням людини усвідомлено враховувати знання соціального і культурного контекстів країни у процесі іншомовного спілкування.

Оскільки здебільшого навчальний процес здійснюється у штучних умовах спілкування, тобто поза контекстом мови, що вивчається, то найкращих результатів можна досягти на основі автентичних текстів. Це єдиний спосіб компенсувати відсутність природного мовленнєвого середовища.

Література

1. Вітюк Н. Р. Психологічні особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх вчителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н. Р. Вітюк. – Рівне, 2002. – 20 с.
2. Тоба М. В. Психологічні детермінанти діалогового педагогічного спілкування : автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. В. Тоба. – К., 1999. – 14 с.
3. Швед О. М. Спілкування як сфера становлення студента у вузі / О. М. Швед // зб. наук. праць : Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2002. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 171–182.
4. Lewin K., Lippit R., White R.K. – Patterns of aggressive behavior in an experimentally created social climate / K. Lewin, R. Lippit // Journal of Social Psychologic. – 1939. – № 10. – P. 271–299.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2013 р.

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ БАГАТОМОВНОСТІ

Гаманюк В. А. Лінгвістичні аспекти іншомовної підготовки в умовах багатомовності.

У статті аналізуються лінгвістичні основи навчання іноземних мов в умовах багатомовності. Основна увага приділяється питанням формування індивідуальної багатомовності громадян за рахунок розвитку мовної уваги та трансферу мовних знань і навичок іншомовного навчання.

Ключові слова: дидактика багатомовності, трансфер, інтерференція, споріднені мови, мовна увага, мовна свідомість.

Гаманюк В. А. Лингвистические аспекты иноязычной подготовки в условиях многоязычия.

В статье анализируются лингвистические основы обучения иностранным языкам в контексте многоязычия. Основное внимание уделяется вопросам формирования индивидуальной полилингвальности граждан за счет развития языкового внимания и трансфера лингвистических знаний, а также навыков изучения языков.

Ключевые слова: дидактика многоязычия, трансфер, интерференция, родственные языки, языковое внимание, языковое сознание.

Hamanyuk V. A. Linguistic Aspects of Foreign Languages' Education in the Context of Multilingualism.

The article discusses linguistic basis of teaching foreign languages in the context of multilingualism. The focus is on the formation of individual multilingualism of citizens through the development of linguistic attention and transfer of linguistic knowledge as well as skills in languages.

Key words: multilingualism didactic, transfer, interference, related languages, linguistic attention, languages awareness.

В умовах багатомовності постає питання ефективного навчання іноземних мов, формування індивідуальної багатомовності пересічних громадян, розширення лінгвістичного репертуару особистості та розвитку рецептивної компетенції. Досягти цього можна шляхом паралельного вивчення споріднених мов. Науковці, які досліджували це питання в рамках проекту EuroCom, дійшли висновку, що розпочинати слід насамперед з навчання читання кількох мовами. Тому перші підручники-довідники отримали назву «EuroComRom – Сім сит: вміти читати романськими мовами одразу». Згодом з'явилися аналогічні підручники для германських та слов'янських мов. Таким чином були охоплені три найбільші у Європі мовні групи. Науковці вважають, що вивчення іноземних мов повинне відбуватися свідомо і

тому в основу мають бути покладені базові лінгвістичні знання. Саме на ґрунті усвідомлення лінгвістичних спільностей та відмінностей споріднених мов відбувається формування і розвиток навичок рецептивного сприйняття інформації спорідненими мовами. Мовний контент було поділено на сім груп, які охоплювали всі рівні мови, а саме: на лексичному рівні систематизовано пангерманську лексику та інтернаціоналізми, на морфологічному – словотвірні можливості (спільні суфікси і префікси), а також засоби вираження граматичного значення у кожній з мов, на синтаксичному – синтаксичні структури, на фонетичному – фонетичні та графічні відповідності.

Розвиток полілінгвальної компетенції, яка вважається передумовою порозуміння в загальноєвропейському комунікативному просторі, перебуває в центрі уваги дослідників. Мовно-політична мета ЄС – рідна мова + дві іноземні – спонукає до вивчення проблеми багатомовної освіти не тільки з позиції організації, змісту та методики навчання іноземних мов як у межах інституційної освіти, так і у межах автономного навчання, але й з суто лінгвістичної точки зору. Детальному аналізу спільностей і відмінностей двох і більше споріднених мов, які могли б пришвидшити процес їх засвоєння присвятили свої дослідження науковці багатьох країн. Тож, актуальність проблеми не викликає сумніву, а вивчення досягнень зарубіжної дослідників у цих питаннях є доцільним і корисним, зважаючи на євро інтеграційні прагнення України.

Одним із дієвих інструментів на шляху до індивідуальної багатомовності вважається дидактика багатомовності, теоретичні засади якої розробляються у Німеччині протягом останніх двох десятиліть провідними лінгвістами та фахівцями у сфері дидактики іншомовного навчання. Серед тих, хто долучився до системного вивчення проблеми та розробки концептуальних засад дидактики багатомовності й їх практичного втілення, слід назвати насамперед Х. Г. Кляйна, Ф.-Й. Майснера, Б. Хуфайзен, Т. Д. Штегмана в німецькому науковому просторі, Н. Євдокімову, Н. Барішнікова, В. Смокотіна у Росії, та Ю. Кажан і Л. Мороз в Україні.

Мета статті – проаналізувати лінгвістичні основи навчання іноземних мов в умовах багатомовності в контексті їх використання для формування індивідуальної багатомовності громадян за рахунок розвитку мовної уваги та трансферу мовних знань на прикладі проекту EuroCom.

Основи дидактики багатомовності як концепції розроблені Г.-Ю. Круммом, Г. Нойнером та Б. Хуфайзен. Дискусії щодо її

розробки розпочалася через переорієнтацію процесу навчання на потреби тих, хто вчиться. Традиційна дидактика орієнтувалася на питання змісту і організації навчання, викладання і контролю знань. Цільова група розглядалася як гомогенна, а такі її ознаки, як: віковий показник, походження, рівень освіти, мотивація, здібності – не бралися до уваги. Зміни у ставленні до вивчення мов, залучення до навчального процесу різних вікових категорій, навчання в гетерогенних групах стало поштовхом до пошуків нових підходів. Г. Нойнер зазначив, що для дидактики багатомовності, орієнтованої на потреби тих, хто вчиться, слід враховувати такі аспекти: наявність/відсутність в особі знань іноземних мов; індивідуальні потреби у вивченні мов; досвід їх вивчення; специфіка мовного профілю. З огляду на наявність знань хоч би однієї іноземної мови дидактика багатомовності виходить з того, що вивчення кожної нової мови не слід починати з нуля, а розвивати вже наявну іншомовну компетенцію, не варто спрямовувати зусилля на досягнення рівня носія мови, рівень компетентності та мовний профіль для кожної окремої мови теж можуть виявляти відмінності і залежатимуть від потреб [6].

З позиції авторів дидактики багатомовності, зважаючи на попередній досвід вивчення мов, характерною ознакою людини є мовленнєва здатність як цілісне поняття. Для навчання іноземних мов це означає: рідна мова має використовуватися і слугувати базисом при навчанні іноземних мов; при вивченні подальших мов слід спиратися на попередній досвід вивчення рідної (L1), першої (L2) та другої (L3) іноземних мов; слід зважати на індивідуальні особливості навчальної діяльності кожного і відповідно диференційовано підходити до організації навчального процесу; з огляду на рівень компетентності та мовний профіль кожного окремого учня, слід брати до уваги, що визначальними є потреби учнів.

До занять з рідної мови в контексті дидактики багатомовності висуваються певні вимоги. Серед них провідними Г. Нойнер називає: розвиток сенситивності до мови/мов і розвиток мовної свідомості (спочатку щодо рідної мови, а також через досвід контакту з іншими мовами в оточенні) та сприяння усвідомленню специфіки власного процесу навчання [6].

На передньому плані дидактики багатомовності з огляду на мету навчання є здатність до трансферу знань. Трансфер відбувається на рівні *розширення мовних знань* за рахунок перенесення на ґрунт нової іноземної мови знань попередніх мов (схожі елементи, структури, граматичні форми, лексичні одиниці, слова-запозичення,

інтернаціоналізми тощо, а також концентрація уваги на відмінностях, які слід узяти до уваги); *розвитку навчальної свідомості* через актуалізацію навчальних стратегій, техніки навчання та мовленнєвих стратегій.

EuroCom – концепція, що ґрунтується на паралельному вивченні споріднених мов. Х. Г. Кляйн, автор ідеї такого навчання, виходив з того, що майбутнє за рецептивними знаннями мов, саме вони є ключовими компетенціями на сьогодні, тому що в умовах Інтернету доводиться насамперед читати тексти або сприймати інформацію на слух, що формує сталу потребу в навичках іншомовної рецепції в якомога більшій кількості іноземних мов. У подальшому ідеї Х. Г. Кляйна були покладені в основу концепції Ф.-Й. Майснера, механізм засвоєння кілька мов одночасно полягає у трансфері знань однієї мови на цілий ряд споріднених з нею за рахунок установаження зв'язків і виявлення схожих рис між ними. Навчання відбувається на основі тексту різними мовами. Проект EuroCom розроблено для різних мов, але для його ефективності слід готувати для роботи в його межах педагогічні кадри в умовах вищого навчального закладу [1, с. 33].

Ідея про впровадження навчальних модулів, де відпрацьовувалася б техніка рецептивного засвоєння мови, що ґрунтуються на когнітивному використанні інтра- та інтерлінгвальних знань та їх трансферу на ґрунт споріднених мов, стала поштовхом до започаткування у європейських країнах проектів, спрямованих на розвиток багатомовності. Такими орієнтованими на забезпечення потреб в іншомовній підготовці у професійній сфері проектами у Франції стали GALATEA та EUROM4, а в Німеччині EuroCom. EuroCom, скорочена форма поняття EuroComprehension, – акронім «Європейське порозуміння» в межах трьох великих мовних груп Європи – романської, германської і слов'янської. Цими мовами як першою чи другою користуються майже всі європейці, а у проєкції на весь світ вони охоплюють значну частину мешканців.

EuroComperhension як поняття в дослідженнях німецьких науковців розглядається як концепція (Ф.- Й. Майснер), як методика (Х. Г. Кляйн, Т. Д. Штегман) і як теорія (Б. Хуфайзен). В Україні майже відсутні публікації, у яких висвітлювалися б основні положення відповідної концепції, у той час як у Росії виклад дидактичних засад EuroCom та специфіка вивчення споріднених мов розглядається у статтях Н. Барішнікова, Н. Евдокімової та В. Смокотіна.

Теоретичні засади концепції були викладені в низці наукових публікацій, у межах яких узагальнювалися результати досліджень та видавалися підручники-довідники з романських, германських та

слов'янських мов у різних редакціях і різними мовами. Структура виданих підручників-довідників мало відрізняється і передбачає, окрім викладу концептуальних засад EuroCom, ще й опис кожної з мов групи (загальні відомості, особливості морфологічної, синтаксичної будови мов, словотвірні можливості, перелік загальноновживаної лексики, суфіксів, префіксів тощо), відомості з історії мови, про поширеність мови у світі та іншу корисну інформацію. Існують видання EuroComRom (Х. Г. Кляйн, Т. Д. Штегман), EuroComGerm (Б. Хуфайзен, Н. Маркс), EuroComSlav (Л. Зібатов, Г. Зібатов).

Концепція EuroCom, як стверджує Х. Г. Кляйн, має розглядатися в мовно-політичній, мовнодидактичній та лінгвістичній площині. Мовно-політичний вимір (прагнення закріпити європейську багатомовність у структурі навчальних модулів та з орієнтацією на професійну діяльність і потребу в мобільності), упливає на розробку мовно-дидактичних концепцій (формування рецептивної іншомовної компетенції на засадах дидактики трансферу іншомовних знань), що, у свою чергу, спонукає до вивчення зв'язків, установлення спільностей і відмінностей між спорідненими мовами й використання результатів лінгвістичних досліджень у навчанні іноземних мов. Концепція розроблялася з огляду на три окреслені Єврокомісією перспективи подальшого розвитку іншомовного навчання: підтримку розвитку рецептивної багатомовності, реалізацію цільового формування окремих компетенцій з можливістю їх подальшого розвитку та свідоме використання зв'язків та схожостей споріднених мов (романських, слов'янських, германських) [4, с. 1].

Група дослідників, до якої входили Х. Г. Кляйн та Т. Д. Штегман, розробили методику, завдяки якій формуються рецептивні компетенції в усіх мовах романської групи. Після появи підручника «EuroComRom – Сім сит: вміти читати романськими мовами одразу» виникла потреба в теоретичному обґрунтуванні концепції та її застосуванні до двох інших груп мов, що найбільш широко представлені в мовному ландшафті Європи, а саме: германської та слов'янської, а також розробити адекватні засоби інтерактивного навчання мов. На базі Заочного університету м. Хаген створено робочу групу фахівців «Шлях до багатомовності заочно», до якої увійшли спеціалісти у галузі романістики, германістики та славістики, а також фахівці у галузі інформатики. Уже у 2004 р. проектом було охоплено 12 університетів у шести країнах Європи.

Мета методу EuroCom, на цьому наголошують його розробники, – надати європейцям змогу стати багатомовними реальним шляхом, за

рахунок формування рецептивних компетенцій, починаючи з розвитку навичок читання спорідненими мовами. Х. Г. Кляйн підкреслює, що EuroCom доводить кожному, що через знання рідної та лише однієї іноземної мови як представника групи споріднених мов уже закладено фундамент для подальшого розвитку індивідуальної багатомовності.

Пошук та усвідомлення відомих морфологічних елементів і синтаксичних структур уможлиблюється за рахунок спорідненості мов, їх спільного минулого та схожих трансформацій у розвитку, а також за рахунок інтернаціоналізмів і запозичень. Схожості виявляються й на фонологічному рівні, на рівні графіки. Виходячи з цього, EuroCom виділяє сім мовних блоків, у межах яких у кожній новій іноземній мові, яка належить до певної групи (романських, германських або слов'янських), можна віднайти знайомі з рідної або знаної іноземної мови елементи. Ці сім блоків отримали влучну назву «сім сит» (die sieben Siebe). Через «сито» мовні явища просіюються, а в результаті виявляються спільні для цілої групи мов елементи, що сприяють засвоєнню вже не однієї, а кількох мов. Перше «сито» – слова інтернаціоналізми, друге – лексика, наявна в усіх мовах групи (panromanischer, pangermanischer, panslavischer Wortschatz); третє – фонетичні відповідності (схожість звучання слів у різних мовах та усвідомлення можливих фонетичних відхилень); четверте – установлення зв'язку між звуком та графічним знаком, який його позначає; п'яте – загальні для мов синтаксичні структури; шосте – морфосинтаксичні структури (граматичні явища словозміни, словотвору); сьоме – префікси і суфікси, здатні змінювати лексичне значення слова.

Підручники «EuroComRom», «EuroComGerm» і «EuroComSlav», створені на матеріалі романської, германської та слов'янської груп мов, дають змогу завдяки «фільтрації» семи сит виявити багато спільностей у цих мовах, а це, у свою чергу, реально наближає тих, хто вивчає мови, до рецептивної багатомовності. Уже через кілька занять той, хто навчається, здатен читати тексти всіма спорідненими мовами. Таким чином розвивається загальна лінгвістична компетенція, яка в подальшому може розширюватися за рахунок інших рецептивних або продуктивних компетенцій. Спочатку EuroCom зосереджувався саме на формуванні навичок читання, але згодом, завдяки розвитку інформаційних технологій, проект поширився і на розвиток навичок аудіювання.

EuroCom озброює і стратегіями розуміння, що ґрунтуються на трансфері знань. Це дає змогу за нетривалий час засвоїти кілька мов. Через сім сит просіюються лексика, граматичні явища, синтаксичні структури – усе те, що може підлягати трансферу. Традиційне

навчання мови в системі освіти в контексті відповідної концепції видається неекономним, нераціональним й обмеженим, тому що вивчення кожної подальшої мови не враховує знань вивчених, не спирається на відомі навчальні техніки і стратегії, а це гальмує процес засвоєння мови, у той час як EuroCom, навпаки, мобілізує всі наявні ресурси і на їх ґрунті розширює мовний репертуар.

Унаочнити дієвість проекту можна на прикладі аналізу синтаксичних структур у германських мовах. У всіх германських мовах пангерманські синтаксичні структури становлять найвагомішу групу, хоч, як зазначають автори (Р. Бертеле), на відміну від романських мов, германські навіть у цій сфері виявляють багато відхилень, які все ж не перешкоджають адекватно зрозуміти зміст. Виділяються 16 синтаксичних структур, які є спільними для германських мов, що можна унаочнити прикладами з німецької та англійської мов:

1.	Subjekt + sein + Prädikativ (Nominalphrase)	нім. Sie ist Studentin. англ. She is (a) student.
2.	Subjekt + sein + Prädikativ (Adjektiv)	нім. Sie ist glücklich. англ. She is happy.
3.	Subjekt + sein + Prädikativ (Adjektiv) + Vergleichspartikel + Nominalphrase	нім. Sie ist schneller als du. англ. She is faster than you.
4.	Subjekt + Prädikat	нім. Sie arbeitet. англ. She works.
5.	Subjekt + Prädikat + Objekt	нім. Sie schreibt einen Brief. англ. She writes a letter.
6.	Subjekt + Prädikat + Umstandsbestimmung	нім. Sie schwimmt im Fluß. англ. She swims in the river.
7.	Subjekt + Prädikat + Objekt + Umstandsbestimmung	нім. Sie schreibt einen Brief im Zimmer. англ. She writes a letter in the room.
8.	Subjekt + Prädikat + Objekt + Objekt + Umstandsbestimmung	нім. Sie schreibt ihm einen Brief im Zimmer. англ. She writes him a letter in the room.
9.	Fragewort + Prädikat + Objekt oder Nominalphrase	нім. Wer arbeitet? англ. Who works? нім. Wer hat Zeit? англ. Who has time? нім. Wen siehst du? англ. Who do you see?
10.	[Konnektor] + Subjekt + Prädikat + [...]	нім. Und sie schreibt [einen Brief im Zimmer]. англ. And she writes [a letter in the room].
11.	Prädikat + Subjekt + Objekt	нім. Nimmt sie das Buch? англ. Does she take the book.

12.	Prädikat + Eränzung(en)	нім. Geh in dein Zimmer! англ. Go to your room! нім. Nimm dieses Buch! англ. Take this book! нім. Leg das Buch auf den Tisch! англ. Put the book on the table! нім. Gib mir das Buch! англ. Give me the book!
13.	[...] + Prädikat	нім. [Ich habe alles], was ich brauche. англ. [I have all] what I need.
14.	Subjekt + Verb (finit) + Objekt + [...] + Verb (infinit) (нім.) Subjekt + Verb (finit) + Verb (infinit) + Objekt + [...] (англ.)	нім. Ich <i>habe</i> den Brief <i>geschrieben</i> . англ. I <i>have written</i> the letter.
15.	Verb (finit) + Subjekt + Objekt + [...] + Verb (infinit) (нім.) Verb (finit) + Subjekt + Verb (infinit) + Objekt + [...] (англ.)	нім. <i>Hast</i> du den Brief <i>geschrieben</i> ? англ. <i>Have</i> you <i>written</i> the letter?
16.	Subjekt + Verb (finit) [+Adverb] + Verb (infinit) + Objekt (англ.) Subjekt + Verb (finit) + Objekt [+ Adverb] + Verb (infinit) (нім.)	англ. I <i>have</i> [already] <i>written</i> the letter. нім. Ich <i>habe</i> den Brief [noch gestern] <i>geschrieben</i> .

У таблиці курсивом позначені ті випадки, коли реалізація синтаксичної моделі у двох споріднених мовах виявляє невідповідності. Очевидно, що німецька та англійська мови виявляють на рівні синтаксичних структур багато спільностей. Невідповідності наявні лише в тому разі, коли в реченні є складний присудок. У німецькій мові складний присудок утворює рамку, відповідно на другому місці в реченні стоїть Verb (finit.), а на останньому – Verb (infinit.). Рамкова конструкція відсутня в англійській мові, хоч присутня ще в деяких германських мовах. Зважаючи на те, що розуміння речення починається з визначення підмета та присудка в усіх його можливих варіантах, акцентування уваги на синтаксичних особливостях мов, що вивчаються, виявлення та усвідомлення спільностей та розбіжностей у них є дуже важливим.

Ще більше невідповідностей дві споріднені мови виявляють на рівні морфології. У німецькій мові граматичне значення реалізується насамперед за рахунок синтетичних засобів вираження граматичного значення, у той час як в англійській використовуються переважно аналітичні. Проілюструвати це можна на прикладі відмінювання іменників, прикметників, утворення різних форм дієслова:

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

нім.	англ.	укр.
<i>ein</i> schönes Mädchen mit <i>einem</i> schönen Mädchen	a good girl with a good girl	гарна дівчина з гарною дівчиною
<i>das</i> neue Kleid <i>des</i> neuen Kleides in <i>dem</i> neuen Kleid	the new dress the new dresses in the new dress	нова сукня нової сукні у новій сукні
Ich <i>schreibe</i> einen Brief. Du <i>schreibst</i> einen Brief. Er <i>schreibt</i> einen Brief. Ich <i>habe</i> einen Brief <i>geschrieben</i> Du <i>hast</i> einen Brief <i>geschrieben</i> . Du <i>schiebst</i> einen Brief Er <i>schrieb</i> einen Brief.	I write a letter. You write a letter. He writes a letter. I <i>have written</i> a letter. You <i>have written</i> a letter. You <i>wrote</i> a letter. He <i>wrote</i> a letter.	Я пишу листа. Ти пишеш листа. Він пише листа. Я написав листа. Ти написав листа. Ти писав листа. Він писав листа.

З таблиці видно, що в німецькій мові значно більше формальних показників вираження граматичного значення, ніж в англійській. Відсутні показники роду іменників, артиклі в англійській мові не мають відмінкових форм, іменники мають формальне вираження лише для множини та родового відмінка, дієслова мають відмінні форми лише у третій особі однини в теперішньому часі, і спільні форми дієслова *to write* у Past Indefinite, а у Present Perfekt різні форми дієслова *to have* для третьої особи однини та для решти особових форм однини й множини. У німецькій мові формальні показники передбачені для протиставлення граматичних форм роду і відмінка артикля, іменника й прикметника, для особових форм дієслів у теперішньому та минулому часі. Наявність таких розбіжностей, безумовно, ускладнює процес паралельного засвоєння цих двох германських мов, але, з іншого боку, – закладає лінгвістичний фундамент для вивчення інших мов цієї групи.

У цьому контексті постає питання, наскільки ґрунтовною має бути лінгвістична підготовка при паралельному вивченні двох і більше мов. Очевидно, що таке вивчення потребує впевненого володіння термінологією, розуміння ключових лінгвістичних понять. Зрозуміло, що створити міцну лінгвістичну основу лише у процесі вивчення іноземних мов досить складно, тому розпочинати цей процес слід ще під час навчання рідної мови. Від цього напряду залежатиме спроможність вивчати іноземні мови і піддавати аналізу притаманні їм мовні явища. Адже трансфер мовних знань неможливий за їх відсутності.

Отже, узагальнюючи досвід навчання споріднених мов у межах проєктів EuroComSlav, EuroComGerm, EuroComRom, можна зробити такі висновки. Іноземні мови та практика їх навчання перебувають

сьогодні у центрі уваги і теоретиків, і практиків мовної освіти, а також посадовців у освітній сфері. Метою іншомовної освіти є формування індивідуальної багатомовності, яка є передумовою багатомовності суспільної, а досягти поставленої мети можна лише за умови залучення якомога більшої кількості громадян до вивчення іноземних мов і спрощення процесу їх засвоєння. Дидактика багатомовності взагалі, і паралельне вивчення споріднених мов зокрема відкривають нові горизонти в цій справі. Проект EuroCom, доступним через мережу Інтернет, є теоретично і методично обґрунтованим, забезпечує не тільки безперешкодний доступ до інформації, але й озброює навчальними стратегіями, які покликані мобілізувати всі наявні механізми свідомого засвоєння споріднених мов, трансферу мовних знань і навичок вивчення попередніх мов, включаючи рідну мову та мову оточення на основі концентрації уваги на лінгвістичних спільностях та відмінностях. Подальшого дослідження потребують насамперед лінгводидактичні засади навчання другої та третьої іноземної мови, тому що в Україні в системі освіти вивчаються германські мови (англійська та німецька), тож використання досвіду проекту EuroComGerm є доцільним і має перспективи запровадження як у межах організованого, так і автономного навчання.

Література

1. Hufeisen B. Fit für Babel / B. Hufeisen // Gehirn und Geist. – 2005. – № 6. – S. 28–33.
2. Hufeisen B. Mehrsprachigkeitskonzept – Tertiärsprachenlernen – Deutsch nach Englisch / B. Hufeisen, G. Neuner. – Strasbourg : Europarat, 2003. – 248 S.
3. Hufeisen B. EuroComGerm – Die sieben Siebe : Germanische Sprachen lesen lernen / B. Hufeisen, N. Marx. – Aachen : Shaker, 2007. – 370 S.
4. Klein H. G. Neue Wege zur Mehrsprachigkeit in Europa : Eurocomprehension [Електронний ресурс] / H. G. Klein. – Режим доступу : www.eurocomresearch.net/lit/innsbruck.pdf.
5. Klein H. G. EuroComRom – Die sieben Siebe : Romanische Sprachen sofort lesen können / H. G. Klein, T. D. Stegmann. – Aachen : Shaker, 2000. – 287 S.
6. Neuner G. Mehrsprachigkeitsdidaktik und Tertiärsprachenlernen: Grundlagen – Dimensionen – Merkmale : [Електронний ресурс] / G. Neuner. – München : Hueber, 2009. – Режим доступу : www.hueber.de/mehrsprachigkeitsdidaktik

Стаття надійшла до редакції 16.11.2013 р.

TEACHING VALUES THROUGH STORIES WITH MORALS

Гончар О. М. Виховання моральних цінностей у студентів на основі оповідань англомовних письменників.

Стаття демонструє використання на заняттях з аналітичного читання оповідань відомих англійських і американських письменників задля того, щоб прищеплювати високі моральні цінності та розширити світогляд студентів.

Ключові слова: цінності, ціннісна система особистості, англійська та американська художня література, заняття з аналітичного читання.

Гончар Е. Н. Воспитание моральных ценностей у студентов на основе рассказов англоязычных писателей.

Статья показывает, как преподаватель английского языка может использовать рассказы известных английских и американских писателей, чтобы привить студентам высокие моральные ценности и расширить их кругозор.

Ключевые слова: привитие ценностей, ценностная система личности, занятие по аналитическому чтению.

Honchar O. M. Teaching values through stories with morals.

The article is an attempt to illustrate how the English language teacher can use stories of English or American writers to inculcate high moral values, broaden student's mind and alleviate prejudices.

Key words: inculcation of values, value-based text, literary works, integrity

Inculcation of values through language teaching is a great challenge for a language teacher. Generally, people learn a language for communication. They learn a second language for communication. They learn a second language especially English for upward social mobility, to get better job and for higher socio economic status. The second language, which is an additional accomplishment, is related with their mind, intellect and understanding and not with their spirit, heart, feelings. But it is a language, which connects one person with others and helps him know about others' views, ideas and outlook. Thus, it broadens one's mind, alleviates prejudices, widens outlook and brings people closer.

Language teachers can successfully inculcate various values through their sessions. Language teaching has an infinite capacity for assimilating value education. Language cannot be taught in isolation, away from social situation, nor can values be imbibed without practice. Mingling good meaningful value – based text with language learning can invariably make sensitive human beings and conscientious citizens.

Language is a great house of good stories. These stories often

provide good moral values. Through these delightful, entertaining and purposeful stories, great moral values can be inculcated.

Teaching values through stories with morals or lessons: Another way of approaching morals, values, and worldviews is through stories and examples that speak directly to particular values. A story is told with a lesson embedded in it. Typically, the stories show how to behave or how not to obey in situations where a decision has to be made. Often in these stories right behaviors and actions are rewarded and, of course, wrong behaviors bring undesirable consequences.

Fables and parables have been used to teach right and wrong for thousands of years. This approach is most effective when the listener or reader is provoked to think by the story and then through discussion and thought discovers the lesson embedded in the story. Obviously, the lesson in the story can be too difficult to figure out or too obvious. When either is true, the approach is not very successful. It also fails if a lesson runs contrary to the existing worldview of the audience and when the story seems to be an attempt to force a belief that they do not want to accept. The story approach offers a lot of possibilities for the teacher. Most importantly, stories have plots, characters, and settings – all factors that make them both interesting to listen to or read and, at the same time, memorable.

Nonfiction or fiction stories provide a way to look at different cultures, different times, and different beliefs. Every folk story tells a great deal about the culture from which it came. It shows what those people believed and, more importantly, what they thought was worth teaching or passing along to the younger generation.

Stories offer opportunity for discussion and thinking, for questions, for focusing on alternatives, and for comparison both with other stories and with personal experiences. Students can learn through dramatizing experiences with stories, through looking at character motivation, through examining alternative outcomes and beginnings, and through looking at the author's viewpoint, for example.

In Langston Hughes «Thank You M'am»), he uses conflict and imagery to express the theme of giving and understanding by showing compassion.

It is a classic story that shows that sometimes giving a hand up is more important than anything else.

Hughes expertly weaves these two characters together in this moment in time. The wise beneficent older woman and the troubled boy who would steal for what he reveals is the desire for blue suede shoes. Hughes continues to take unusual turns with the character of Mrs. Jones. One would expect her to think that the blue suede shoes weren't worth

stealing and potentially going to jail, but Mrs. Jones has apparently in her past underwent her own transformation. She tells the boy that she too remembers a time when she wanted nice things and she couldn't afford them. What's more, she admits that she has probably done some less than moral things in the desire for nice things herself, but she wasn't going to reveal the specifics of those actions to anyone but God. In the most surprising act of the story, Mrs. Jones reaches into the same pocketbook that the boy attempted to steal and hands him a \$10 bill telling him to go buy himself some blue suede shoes. How many people would invite a thief to supper and then hand him the money he wanted to begin with? No doubt, it would be few and far between.

With all of the unexpected charity along with the assertive figurative and literal strength in the character of Mrs. Jones, Hughes creates one of the most unique and rich characters in American literature.

Below I suggest some ideas for the lesson exploring the nature of integrity based the Langston Hughes story.

Lesson Procedures

Part One: Integrity

1. Explain that in preparation for reading the story «Thank you, Ma'm» by Langston Hughes students will explore the trait of *integrity*. Ask the class what *integrity* means. Using the Latin root *integer* (whole or complete, as used in *integral*, *integer*, and *integrate*), guide the discussion to help the students include the following in their definition:

- a. The quality or state of being whole, unbroken, complete.
- b. Having sound moral principles.
- c. Having the courage to do what is right, even if it is difficult.
- d. Being honest, fair, and trustworthy.

2. Explain, if necessary, how being «whole» means not compromising values including honesty, fairness, and trustworthiness. Suggest that as a result of demonstrating *integrity*, respect and trust can develop.

3. Have students use a T-chart to create lists of people who show or *should* show *integrity* and a list of people who often do not show *integrity*.

The lists might include judges, police, parents, doctors, and religious leaders on one list, and thieves, cheaters (including cheaters on academic work) liars, criminals on the other side.

If students suggest questionable individuals such as gang members or some celebrities, ask to whom these people show *integrity* and to whom they do not show *integrity*. Ask, *Is it integrity – wholeness, completeness, of sound principles – if it is shown only part of the time or in limited situations or to selected people? Does someone have integrity if they choose to be fair and*

honest only in certain circumstances? Does this make them trustworthy?

Ask what happens to society when we cannot rely on the *integrity* of the people in the first list (judges, police, parents, doctors, and religious leaders.) Be respectful and attentive if the students' experiences and perceptions are different than your own. They are exploring the definition and possibly struggling with the implication of *integrity* in their own lives as teenagers.

Alternatively, use the same procedure to list behaviors (rather than people) that show *integrity* and behaviors that show a lack of *integrity*.

4. Have students respond to these warm-up prompts: *Is it more natural to have integrity, or more natural not to have integrity? What might cause people to have integrity or to lose their integrity?*

5. After writing, have students pair up and share their responses. Conduct a class discussion based on their responses. They may bring up corruption, greed, poverty, and peer pressure on one side, and family, religious and ethical teachings on the other.

Part Two: Reading and Responding

6. Explain that the Langston Hughes story explores several values, including *integrity*, and they will explore the nature of *integrity* through the story.

Reading and literary analysis of the story «Thank You, M'am» by Langston Hughes according to the following scheme:

Plot:

▪ Exposition:

The story starts with Roger trying to steal Mrs. Jones' pocketbook, but he is caught and then gets threatened by her. She decides to take him back to her apartment instead of calling the police. Roger explains that he is in need of money to buy a pair of shoes.

▪ Complication (rising action): the story is introduced by a conflict when the child tries to snatch M'am purse in the road. But he failed to do it and was forced to follow M'am to her apartment.

▪ Climax:

«He could make a dash for it down the hall. Run, run, run, run» This is the climax in the story Thank you M'am by Langston Hughes. This climax is a special one, because of where it is placed, how it is not commonly used, and how it is used.

One of the most amazing things about this climax in the story is where it is placed. The climax for Thank You M'am is in a quiet place in the story where nothing was really going on. Roger was washing his face, and Mrs. Luella Bates Washington Jones was sitting on her bed. A lot of people would have thought that it was in the beginning when Roger and

Mrs. Jones were fighting for the purse, but it's not, and that's what makes this climax unexpected.

- **Falling action:** Roger is helped by M'am

- **Resolution:** M'am gives him something to eat and ten dollars to get suede shoes, and the boy promises not to make mistake of latching onto M'am pocketbook nor nobody else's, so the son will behave himself.

Characters:

Both characters are the protagonists. Roger, can be viewed as a dynamic character.

- Roger: (Protagonist) tries to get suede shoes by picking pocket in a road, but he is not a strong boy. He is a simple child that can be changed for better. He doesn't want to follow M'am and his only wish is to run away from her.

- Mrs. Luella Bates Washington Jones: (protagonist) a kind woman who wants to help a little boy on the street, she gives him food from the ice box and some money to get what he wants to buy, she also gives him advice to get rid off such a bad habit as picking pockets: «You ought to be my son. I would teach you right from wrong. Least I can do right now is to wash your face. Are you hungry?»

Setting:

The setting of the short story, Thank You, M'am by Langston Hughes, takes places during the early 1900 s. There is a large woman named Mrs. Luella Bates Washington Jones and a young boy named Roger. It's about eleven o'clock at night, on the road where the woman walked alone and in the woman's house.

Theme: this story is about a poor boy who meets the kind M'am. She gets concerned about the boy's condition. She wants to help him. So the theme is kindness .Kindness is a more effective tool for rehabilitating criminal behavior than punishment, trust can build relationships in the most unexpected places, offering kindness to a bad person can have transforming results, people respond more positively to trust and kindness than to punishment.

7. After the reading and discussion have students think about and respond to this prompt or writing below their response to the initial warm-up prompt: *Can people improve the integrity (or trustworthiness, or fairness or honesty) of others through their own actions? Why or why not? If yes, how? If no, why not?*

Part Three: Making It Personal

8. Think and write about the *integrity* you show through your actions, including actions at school. *How do those actions affect others? What can you do to improve your own integrity and integrity of those*

around you? Include the following in your writing: Write about a time when your integrity was challenged or compromised and what you did or what you could have done differently; How has your integrity (or lack of integrity) affected the integrity of other people?

Література

1. Гужва Т. Английский язык. Тексты для чтения и аудирования : [підручник для абітурієнтів, слухачів курсів, студентів] / Т. Гужва, О. Кодалашвили Ю. Романовская. – К. : Тандем, 1998. – Ч. 1. – 366 с.

2. Dr. Bharti Rathore. Beyond the Text : Values in Language Classes : [електронний ресурс] / Dr. Bharti Rathore. – Режим доступу : <http://www.google.com>.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2013 р.

УДК 811=161.2 (075.8)

В. А. Городецька

РЕФЕРУВАННЯ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ КОМПРЕСІЙНОЇ ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ

Городецька В. А. Реферування як один із методів компресійної обробки інформації.

Статтю присвячено актуальній проблемі методики навчання української мови студентів-іноземців. Уміння здійснювати компресію тексту є необхідною умовою комплексної роботи з навчальною та науковою літературою з обраного фаху. Реферування є одним із різновидів такої діяльності. Автор аналізує типи рефератів та пропонує систему роботи, що сприятиме формуванню умінь та навичок написання рефератів різних типів.

Ключові слова: реферат, реферати-конспекти, реферати-резюме, реферати-доповіді, реферати-огляди, мовне оформлення тексту, зміст тексту, компресія тексту.

Городецкая В. А. Реферирование как один из методов компрессионной обработки информации.

Статья посвящена актуальной проблеме методики изучения украинского языка студентами-иностранцами. Умение осуществлять компрессию текста является необходимым условием комплексной работы с учебной и научной литературой по выбранной специальности. Реферирование – одна из разновидностей такой деятельности. Автор анализирует типы рефератов и предлагает систему работы, которая будет способствовать формированию умений и навыков написания рефератов различных типов.

Ключевые слова: реферат, рефераты-конспекты, рефераты-резюме, рефераты-доклады, рефераты-обзоры, языковое оформление текста, содержание текста, компрессия текста.

Gorodetskaya V. A. Referencing as a method of compressive processing of information.

The article researches an actual problem concerning methods of studying the Ukrainian language as a foreign one. Students' ability to compress a text is a prerequisite

for integrating educational and scientific literature required for a certain major. Referencing is one of a numerous activities in question. The author analyzes various kinds of referencing and provides a system of exercises which will contribute to enhancing skills of writing referential reports of different types.

Key words: referential report, compressed reports, summaries, abstracts, summaries, abstracts, reports, reviews, linguistic design of the text, text content, text compression.

Студенти-іноземці, навчаючись на технічних факультетах українських вищих навчальних закладів, стикаються з багатьма проблемами навчально-виховного процесу загалом і мовної підготовки зокрема. Одне з найважливіших завдань методики навчання української мови як іноземної є формування умінь та навичок обробки наукових текстів. Серед методів компресійного переказу інформації є реферування. Реферат – (від лат. *refero* – повідомляю) – це композиційно організована узагальнена передача змісту інформаційного джерела. Реферати поділяють на інформативні, індикативні, монографічні, звідні, аспектні, фрагментарні, цільові, загальні, текстові, бланкові, продуктивні, репродуктивні типи, реферати-конспекти, реферати-резюме, реферати-доповіді і реферати-огляди. Реферат має певну композицію: у вступі обґрунтовується вибір теми, може бути подана вихідна інформація реферованого тексту, відомості про автора, розкривається проблематика обраної теми. В основній частині пропонується зміст реферованого тексту, наводяться основні тези, їх аргументація. У висновках робиться узагальнення проблеми, заявленої в рефераті.

Навчання реферування є одним із важливих етапів мовної підготовки студентів-іноземців, що вивчають українську мову. Робота над науковим текстом для реферування передбачає певні підготовчі етапи. Студенти аналізують мовне оформлення тексту, його зміст, що, на нашу думку, сприяє кращому усвідомленню структури тексту, його призначення. Під час підготовчої роботи подаються завдання, пов'язані з компресією тексту, пропонується комплекс вправ для актуалізації знань із фонетики, лексикології, граматики української мови, що сприяє формуванню україномовної особистості, розвитку мовної, мовленнєвої, комунікативної та соціокультурної компетентностей. Про лінгвістичні основи навчання студентів-іноземців писали Є. П. Голобородько, В. К. Іваненко, В. Г. Костомаров, Р. П. Мільруд, О. Д. Митрофанова, Г. О. Михайловська, Ю. І. Пассов, М. І. Пентилюк, А. М. Щукін.

Пропонуємо текст «Вугілля» для студентів гірничих спеціальностей. Робота починається з аналізу його мовного оформлення:

1. Доберіть до наявних у тексті дієслів усі можливі форми

дієприкметників. Наприклад: *виділяють – виділ-ен-ий, існують – існуюч-ий*.

2. Використовуючи утворені від дієслів дієприкметники, спробуйте змінити структуру речень тексту, перебудовуючи їх із простих неускладнених або складних речень у прості, ускладнені відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами: *У стародавніх торф'яних болотах накопичувалася органічна речовина, з якої без доступу кисню формувалися поклади вугілля. – У стародавніх торф'яних болотах накопичувалися поклади вугілля, сформовані без доступу кисню. Викопне вугілля – один із найпоширеніших видів корисних копалин, воно виявлено на всіх континентах Земної кулі. – Викопне вугілля – один із найпоширеніших видів корисних копалин, виявлених на всіх континентах Земної кулі.*

3. Знайдіть у тексті відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами. Поясніть, як утворилися дієприкметники, умови відокремлення означень. Наприклад: *Вугілля – тверда осадова порода, горюча копалина, утворена шляхом вуглефікації рослинних залишків*. – дієприкметник *утворена* – утворений від основи 1-ої особи однини особового дієслова *утвор-ю* за допомогою суфікса *-ен-*. Умовою відокремлення означення *утворена шляхом вуглефікації рослинних залишків* є постпозиція щодо означуваного слова *копалина*. Якщо змінити позицію означення, тобто розмістити його перед означуваним словом, то умов для відокремлення не буде. Наприклад: *Вугілля – тверда осадова порода, горюча, утворена шляхом вуглефікації рослинних залишків копалина*.

4. Передайте зміст речень із відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами, складнопідрядними з підрядними означальними. Наприклад: *Розвідані Світовим енергетичним конгресом у 1998 р. запаси вугілля були оцінені так (у млрд. т умовного палива): світові – 799,8; Європа – 72,6; Україна – 34,0. – Запаси вугілля, які були розвідані Світовим енергетичним конгресом у 1998 р., були оцінені так (у млрд. т умовного палива): світові – 799,8; Європа – 72,6; Україна – 34,0.*

5. Розкрийте зміст таблиць, представлених у тексті, створюючи речення з одиничними дієприкметниками та дієприкметниковими зворотами. Замініть створені речення з дієприкметниковими зворотами на складнопідрядні з підрядними означальними. Наприклад: *Запаси вугілля США, витрачені з 2001 по 2005 роки, збільшилися майже на 500 млн. тон. – Запаси вугілля США, що були витрачені з 2001 по 2005 роки, збільшилися майже на 500 млн. тон.*

Країни, розташовані на території колишнього СРСР, зменшили витрати вугілля на 2,2% на початку 2000-х років. – Країни, які розташовані на території колишнього СРСР, зменшили витрати вугілля на 2,2% на початку 2000-х років.

Запам'ятайте! Засобом зв'язку предикативних частин у складнопідрядних реченнях із підрядними означальними є сполучні слова, найчастіше займенники *хто, що, який, котрий, чий*, прислівники *де, куди, звідки, коли, як* і сполучники *що, щоб, як, ніби, наче, неначе, мов, немов*. Використовуйте їх під час перебудови речень, ускладнених відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами, на складнопідрядні речення з підрядними означальними.

Якщо Ви замінюєте речення, ускладнені відокремленими означеннями з додатковим обставинним значенням причини, вираженими дієприкметниковими зворотами, на складнопідрядні речення з підрядними обставинними причини, то використовуйте такі засоби зв'язку: складені сполучники *через те що, від того що, завдяки тому що, на підставі того що, з огляду на те що, заради того що, за рахунок того що, унаслідок того що, у силу того що, з причини того що, у зв'язку з тим що, зважаючи на те що, тому що*, простий сполучник *бо*.

6. Випишіть 10 речень із фахової наукової літератури про вугілля з відокремленими означеннями. Поясніть розділові знаки при них.

7. Зробіть письмовий опис одного з видів вугілля з використанням відокремлених означень. Прочитайте його вголос, дотримуючись правильного інтонування.

Другим етапом роботи є обробка змісту тексту.

1. Продовжте ряди слів:

- 1) основні компоненти вугілля: органічна речовина, ...;
- 2) викопне вугілля – переважно чорна, блискуча, тьмяно-блискуча, матова речовина, що характеризується різними відтінками кольору і блиску, ...;
- 3) у складі викопного вугілля виділяють фітерали ...;
- 4) основні фізико-механічні властивості вугілля: пружність – здатність відновлювати свої первинні розміри після зняття навантаження.

2. Замість крапок вставте відповідні за змістом дієслова та його форми:

Основні компоненти вугілля: органічна речовина, мінеральні домішки і волога. Маса органічної речовини ... 50–97% від загальної маси сухого вугілля. Хімічний склад органічної частини вугілля ... С, Н, О, S, N та інші хімічні елементи. ... вуглець, на частку якого ... 60–98% маси вугільної речовини. Мінеральні домішки ... в органічній масі у вигляді кристалів, конкрецій, тонких прошарків і ліній. Найпоширеніші глинисті мінерали; вміст їх в середньому ... 60–80% від загальної маси неорганічного матеріалу. Підлегла значення ... карбонати, сульфідів заліза і кварц. У незначних кількостях ... сульфідів кольорових і рідкісних металів, фосфати, сульфати, солі лужних металів. Відносний вміст мінеральних домішок в сухій речовині вугілля ... в

широких межах (зольність 50–60%). Волога вугілля в основному сорбційна, капілярна та порова, частково волога ... до складу органічної маси або ... в кристалізаційних ґратках мінералів (пірогенетична волога). Масова частка сумарної вологи ... від 60% в м'яких пухких до 16% у щільному бурому вугіллі, ... до 6–10% у кам'яному вугіллі та антрацитах. Мінімальну вологість (до 4%) ... середньометаморфізоване кам'яне вугілля. Величина цього показника – один з основних параметрів класифікації бурого вугілля. Вища теплота згоряння сухого беззольного вугілля ... в межах (МДж/кг): для бурих 25,5–32,6, для кам'яних 30,5–36,2 і для антрацитів 35,6–33,9. Нижча теплота згоряння в перерахунку на робоче паливо (МДж/кг): 6,1–18,8 для бурого вугілля, 22,0–22,5 для кам'яного вугілля і 20–26 для антрацитів.

3. Складіть речення і речення, використовуючи інформацію з довідки.

1) *Викопне вугілля – це переважно;* 2) *Текстура вугілля буває ... ;*
3) *Структура вугілля буває ... ;* 3) *Поверхня зламу вугілля буває ...;* 4) *Вугілля характеризується ...;* 5) *У складі викопного вугілля виділяють*

Довідка: чорна, блискуча, тьмяно-блискуча, матова речовина, що характеризується різними відтінками кольору і блиску; землистою, шаруватою, монолітною; смугастою, штриховою, однорідною; зернистою, гладенькою, напівраковинною; різною тріщинністю з плитчастою, кутасто-грудкуватою відмінами; поодинокими включеннями вуглефікованих фрагментів різних частин рослин; прошарками осадових порід та мінеральних включень; фітерали (залишки рослинного матеріалу) та мацерали (вуглеутворюючі компоненти).

4. Прослухайте уривок із тексту. Дайте відповіді на запитання. Для підготовки користуйтеся довідковою науковою літературою.

Уривок. Основні фізико-механічні властивості вугілля:

1) пружність – здатність відновлювати свої первинні розміри після зняття навантаження;

2) пластичність – здатність зберігати деформацію до межі текучості після зняття навантаження;

3) твердість – здатність чинити опір пружним і пластичним деформаціям при місцевій силі дії на поверхню тіла;

4) міцність – здатність чинити опір руйнуванню під дією напружень;

5) крихкість – здатність руйнуватися без помітного поглинання енергії;

6) дробимість – властивість, що визначається сукупністю твердості, в'язкості і тріщинуватості;

7) тривкість – умовне поняття, яке символізує сукупність механічних властивостей і виявляється в різних технологічних процесах при видобутку і переробці вугілля.

Питання. 1. Які основні властивості вугілля? 2. Розкажіть про показники пружності, пластичності, твердості, міцності, крихкості, дробимості, тривкості кожного з різновидів вугілля: кам'яного вугілля, бурого вугілля, антрациту.

1. Розкажіть про особливості утворення торфу.

2. Поясніть, від чого залежить глибина, товщина та форма залягання вугілля в надрах.

3. Використовуючи географічні карти, висвітліть питання про особливості вугільних родовищ на Вашому континенті. У чому

специфіка вугільних запасів Вашої країни?

Третій етап – робота над реферуванням тексту.

1. Виділіть основну інформацію кожного абзацу. Наприклад:

Текст абзацу	Основна інформація абзацу
<p><i>Викопне вугілля – переважно чорна, блискуча, тьмяно-блискуча, матова речовина, що характеризується різними відтінками кольору і блиску, різною текстурою (землистою, шаруватою, монолітною), структурою (смугастою, штриховою, однорідною та ін.), поверхнею зламу (зернистою, гладенькою, напівраковинною та ін.), різною тріщинністю з плитчастою, кутасто-зруджуватою відмінами; поодинокими включеннями вуглефікованих фрагментів різних частин рослин; прошарками осадових порід та мінеральних включень. У складі вкопного вугілля виділяють <u>фітерали</u> (залишки рослинного матеріалу) та <u>мацерали</u> (вуглеутворюючі компоненти).</i></p>	<p>Основні властивості вкопного вугілля</p>

2. Прочитайте ще раз статтю «Вугілля». Знайдіть вступ, основну частину, висновки, визначте кількість змістових частин і зміст кожної з них.

3. Виділіть основну та додаткову інформацію статті.

4. Складіть називний план прочитаної статті.

5. Зіставте наявність і послідовність змістових частин статті з планом тексту. Чи є логічною послідовність інформації в статті і чи зберегли Ви її в рефераті?

6. Напишіть заголовок реферату. Передайте основний зміст статті у формі реферату. Пам'ятайте, що перенасичувати реферат мовними засобами не варто! Кількість абзаців не завжди відповідає кількості смислових частин. Для написання реферату виконайте завдання у правій колонці.

I. Вступ

Вугілля – тверда осадова порода, горюча копалина, утворена шляхом вуглефікації рослинних залишків. Колір – від бурого до чорного. Виділяють гумоліти (кам'яне вугілля, буре вугілля та антрацити), сапропеліти й сапрогумоліти.

1. Прочитайте Вступ і сформулюйте тему статті. Використовуйте модель: де? подано визначення поняття (розглядається, аналізується що?)

2. Запишіть Вступ реферата.

II. Основна частина (на прикладі одного абзацу)

Антрацит – це вкопне вугілля, що при своєму виникненні прогрівалося найглибше, вугілля найвищої міри вуглефікації. Характеризується великою густиною і блиском. Містить 95% вуглецю. Застосовується як тверде висококалорійне паливо (теплотворність 6800 – 8350 ккал/кг).

1. Сформулюйте основний зміст змістової частини «Різновиди вугілля».

Має найбільшу теплоту згоряння, але погано спалахує. Утворюється з кам'яного вугілля при підвищенні тиску й температури на глибинах близько 6 кілометрів. Кам'яне вугілля – осадовна порода, що є продуктом глибокого розкладу решток рослин (дерев'янистих папоротей, хвощів і плаунів, а також перших голонасінних рослин). Більшість покладів кам'яного вугілля було утворено в палеозої, головним чином у кам'яновугільний період, приблизно 300 – 350 мільйонів років тому. За хімічним складом кам'яне вугілля є сумішшю високомолекулярних поліциклічних ароматичних сполук із високою масовою долею вуглецю, а також води і легких речовин із невеликою кількістю мінеральних домішок, які під час спалювання вугілля утворюють золу. Викопне вугілля відрізняється співвідношенням своїх компонентів, що визначає їхню теплоту згоряння. Низка органічних сполук, які входять до складу кам'яного вугілля, має канцерогенні властивості. Вміст вуглецю в кам'яному вугіллі, залежно від його сорту, становить від 75% до 95%. Містить до 12% вологи (3 –4% внутрішньої), тому має вищу теплоту згоряння порівняно з бурим вугіллям. Містить до 32% легких речовин, завдяки чому непогано спалахує. Утворюється з бурого вугілля на глибинах близько 3 кілометрів. Буре вугілля – тверде викопне вугілля, що утворилося з торфу, містить 65–70% вуглецю, бурого кольору, наймолодше з викопного вугілля. Використовується як місцеве паливо, а також як хімічна сировина. Містить багато води (43%), і тому має низьку теплоту згоряння. Крім того, містить більшу кількість легких речовин (до 50%). Утворюється з відмерлих органічних решток під тиском навантаження і дією підвищеної температури на глибинах близько 1 км.

III. Висновки

Викопне вугілля – один із найпоширеніших видів корисних копалин, воно виявлено на всіх континентах Земної кулі. Відомо близько 3000 вугільних родовищ і басейнів. Існують різні оцінки загальних світових запасів викопного вугілля – від 3,7 до 16 і більше трильйонів тон (станом на 1990 р.). Викопне вугілля становить близько 87,5% викопного палива Землі. Розвідані Світовим енергетичним конгресом у 1998 р. запаси вугілля були оцінені так (у млрд. т умовного палива): світові – 799,8; Європа – 72,6; Україна – 34,0. У світовому паливно-енергетичному балансі викопне вугілля становить близько 25%.

Запам'ятайте! Мовні засоби оформлення вступу, головної частини і висновків реферату (реферативні кліше).

I. Вступ: тема і проблема статті

Статтю присвячено (чому?), проблемі (чого?), питанню...

Представлену статтю присвячено (чому?),

2. Оформіть інформацію відповідними реферативними кліше (див. у теоретичній частині).
3. При перерахуванні інформації використовуйте конструкції: по-перше, по-друге, ..., отже.
4. Запишіть цю частину інформації.

1. Оформіть

висновки реферату. Дайте відповідь на запитання: Який висновок робиться у заключній частині?

2. Які реферативні кліше Ви могли б використовувати при написанні висновків?

II. Композиція статті

Головна частина: основний зміст статті (добір мовних засобів залежить від комунікативної задачі окремих частин статті):

II. 1. – визначення і характеристика предметів, явищ, що розглядаються в статті.

II. 2. – перерахування основних положень статті.

II. 3. – перерахування її характеристика питань, що побіжно розглядаються у статті.

II. 4. – підкреслення важливих фактів, думок.

II. 5. – наведення прикладів, важливих під час передачі основного змісту статті.

проблемі, питанню...

Тема даної статті: ...

Проблема даної статті: ...

У статті автор розглядає (що?), розкриває питання (чого?), проблему (чого?)...

У статті розглядається (що?), розкривається питання (чого?), проблема (чого?)...

У статті автор викладає (що?), аналізує (що?), узагальнює (що?), викладає наукову позицію щодо, ставить питання (про що?); висвітлює проблему (чого?)... .

У статті викладається наукова позиція щодо, ставиться питання (про що?); висвітлюється проблема (чого?)... .

Стаття складається з ...; поділяється на ...

Автор визначає (що?); подає визначення (чого?); характеризує (що?); подає характеристику (чого?); розкриває (що?); розглядає (що?); перераховує (що?).

У статті подається визначення (чого?); характеризується (що?); подається характеристика (чого?); розкривається (що?); розглядається (що?); перераховується (що?).

Автор розглядає (що?); розкриває (що?); зупиняється (на чому?); описує (що?); доводить (що?); відзначає (що?); підкреслює (що?); пояснює (що?); говорить (про що?); вважає, що...; відзначає, що...; підкреслює, що ...; говорить про те, що...

У статті йдеться про те, що...; розглядається (що?); розкривається (що?); описується (що?); подаються відомості (про що?); наводяться відомості (про що?).

Автор торкається (чого?); згадує (про що?).

У статті розглядається проблема (чого?).

Автор відзначає (що?); підкреслює (що?); указує (на що?); особливо зупиняється (на чому?); звертає увагу (на що?); приділяє велику увагу (чому?); відзначає важливість (чого?).

Автор ілюструє (що? чим?); наводить приклад (чого?); наводить приклад того, як...; наводить у якості прикладу (що?); наводить факти, цифри, що доводять (що?); підкріплює прикладом (що?); підтверджує висновки фактами...

У статті наводяться приклади того, як...; наводяться факти, цифри, що доводять...;

III. Висновки.

підтверджується прикладом, що...;
 підтверджується прикладами той факт, що...
 У висновках автор робить узагальнення
 про те, що...; доходить висновку, що...
 У висновках підводяться підсумки (чого?);
 можна зробити висновок про те, що...
 У висновках відзначається, що...
 У висновках йдеться про те, що...

Прочитайте реферат в аудиторії. Зіставте обсяг і зміст статті з обсягом і змістом написаного Вами реферату.

Пропонуємо текст «Мідь» для студентів гірничих спеціальностей.

Мовне оформлення тексту

1. Доберіть із тексту дієслова і утворіть від них усі можливі форми дієприслівників. Наприклад: *складати* – *склада-ючи*; *використовувати* – *використову-ючи*; *виплавити* – *виплави-вши*.

2. Виберіть із тексту речення, ускладнені відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами, або кілька простих речень і замініть їх синонімічними складнопідрядними реченнями. Або виберіть із тексту кілька складних речень, утворивши від них прості, ускладнені дієприслівниковими зворотами. Наприклад: 1) *Наступний етап розвитку технологій настав вже наприкінці III тисячоліття до н. е., коли була відкрита можливість отримання металів з руди.* – *Наступний етап розвитку технологій настав вже наприкінці III тисячоліття до н. е., **відкривши можливість отримання металів із руди**.* 2) *І пізніше бронза зберігала свою роль, так як перевершувала залізо в технологічності, – якщо форму залізного виробу можна було надавати лише куванням.* – *І пізніше бронза зберігала свою роль, **перевершуючи залізо в технологічності**, – якщо форму залізного виробу можна було надавати лише куванням;* 3) ***Поглинаючись в кишечнику**, мідь переноситься до печінки завдяки зв'язку з альбуміном.* – *Коли мідь поглинається в кишечнику, то переноситься до печінки завдяки зв'язку з альбуміном.*

3. Знайдіть у тексті відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами. Поясніть, як утворилися дієприслівники, умови відокремлення обставин. Наприклад: ***Поглинаючись в кишечнику**, мідь переноситься до печінки завдяки зв'язку з альбуміном.*

4. Передайте зміст речень із відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами, складнопідрядними з підрядними обставинними часу, причини, мети або способу дії. Наприклад: *Відзначено на основі досліджень, що сполуки міді у формі сульфату в певних дозах діють бактеростатично, протигрибково,*

антитоксично, у курчат стимулюючи ріст, а у курей – несучість і якість яєць, посилюють біотрансформацію білків корму в білки тіла, підвищуючи загальну резистентність організму сільськогосподарської птиці. – Відзначено на основі досліджень, що сполуки міді у формі сульфату в певних дозах діють бактеростатично, протигрибково, антитоксично, тому що у курчат стимулюють ріст, а у курей – несучість і якість яєць; посилюють біотрансформацію білків корму в білки тіла, оскільки підвищують загальну резистентність організму сільськогосподарської птиці.

5. Розкрийте зміст таблиць, представлених у тексті, створюючи речення із одиничними дієприкметниками та дієприкметниковими зворотами. Замініть створені речення з дієприкметниковими зворотами на складнопідрядні з підрядними обставинними часу, причини, мети або способу дії. Наприклад: *Один із різновидів мінералі, що містить мідь, маючи 37,9% її вмісту від загальної маси, – хризосола (хімічна формула $\text{CuO} \cdot \text{SiO}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$). – Один із різновидів мінералі, що містить мідь, оскільки має 37,9% її вмісту від загальної маси, – хризосола (хімічна формула $\text{CuO} \cdot \text{SiO}_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$).*

6. Випишіть 10 речень із фахової наукової літератури про мідь із відокремленими обставинами. Поясніть розділові знаки при них.

7. Зробіть письмовий опис одного із видів міді з використанням відокремлених обставин. Прочитайте його вголос, дотримуючись правильного інтонування.

Робота над змістом тексту

1. Продовжте ряди слів:

1) промислове значення мають близько 20 видів міді: самородна мідь Cu (92%), халькопірит (мідний колчедан) CuFeS_2 (34,6%), борніт Cu_5FeS_4 (63,3%), ...;

2) сульфіди міді: халькопірит; ...;

3) підлегле значення мають: сульфосоли (бляклі руди)

2. Замість крапок вставте відповідні за змістом дієслова та його форми:

Мідь (традиційна назва) або Купрум (назва хімічного елемента в новій хімічній термінології, від лат. Cuprum) (хімічний символ Cu) – хімічний елемент з атомним номером 29, що в чистому вигляді ... хімічну речовину мідь (до простої речовини назва «купрум»...). Атомна маса міді – 63,546. Це пластичний ковкий перехідний метал червонувато-золотистого кольору (рожевий за відсутності оксидної плівки), добрий провідник тепла та електрики. Віддавна його широко ... людина. Густина – 8,940 г/см³. $t_{\text{пл}}$ – 1084,5 °C; $t_{\text{кип}}$ – 2540 °C. Твердість за Моосом – 2,5 – 3. Хімічно малоактивний, ... домішки: Ag, As, Fe, Bi, Sb, Hg, Ge, ... з галогенами, сіркою, селеном, ... комплексні сполуки з ціанідами. Солі одновалентної міді у воді практично ... й легко ... до сполук двовалентної міді. Солі двовалентної

міді добре ... у воді і в ... розчинах повністю Кларк міді – $4,7 \cdot 10^{-3}$ % за масою. В основних гірських породах її середній вміст трохи вищий (10^{-2}). Мідь характерна для основного і кислого магматизму. При першому вона ... в магматичних і скарнових родовищах і поствулканічних колчеданних рудах. У зв'язку з гранітним магматизмом ... мідно-порфірові і жильні родовища.

3. Складіть речення, використовуючи інформацію із довідки.

1) Початок мідної доби поклато освоєння людсьми..., якому багато сприяло поширення гончарного виробництва; 2) Печі й керамічні форми для відливання дали можливість ...; 3) Сталося це ... приблизно в IV тисячолітті до н. е.,... – в II–III тисячолітті до н. е., а... – на початку I тисячоліття до н. е.; 4) Наступний етап розвитку технологій настав вже наприкінці III тисячоліття до н. е., коли була відкрита; 5) У зв'язку з відносною простотою отримання з руди і порівняно невисокою температурою плавлення мідь – ...; 6) Одночасно, швидше за все випадково, було встановлено, що, якщо в тигель, де плавиться мідь, додати трохи олова, ...; 7) На початку II тисячоліття до нашої ери мідь...; 8) Приблизно у цю ж пору з'явилися й перші залізні вироби, але м'яке залізо (не придатне до лиття, оскільки вимагало надмірно високих температур), як матеріал для зброї і сільськогосподарських знарядь, не могло конкурувати із бронзою, – бронзова доба тривала ще 1000 років...; 9) І пізніше бронза зберігала свою роль, так як ..., – якщо форму залізному виробу можна було надавати лише куванням (тому навіть старовинні цвяхи мали квадратний перетин), то бронзові знаряддя можна було вливати; 10) Із XV століття бронза знову стала стратегічним матеріалом, виявивши, що вона ...; 11) Мідь та її сплави з глибокої давнини служили...

Довідка: техніки гарячого кування і литва, освоїти методи переробки самородної міді, на Близькому Сході, в Європі і Китаї, в Перу, можливість отримання металів із руди, один із перших металів, широко освоєних людиною, якій отриманого матеріалу суттєво покращився, стала замінюватися бронзою, бронзова доба тривала ще 1000 років, аж до освоєння технологій навуглецьовування, гартування і зварювання сплавів заліза, перевірявала залізо в технологічності, незамінна для виготовлення гармат, для чеканення монет і медалей.

1. Прослухайте уривок із тексту. Дайте відповіді на запитання.

Для підготовки користуйтеся довідковою науковою літературою.

Уривок. Велике значення мають такі мідні сплави:

1) латунь (основна добавка цинк (Zn)). Вона має жовтуватий колір. Позначається звичайна латунь буквою Л з цифрою, що вказує на процентний вміст у латуні міді, а все інше – цинк. Наприклад, Л62 (62% міді). Латунь твердіша за мідь, вона ковка і в'язка, тому легко вальцюється в тонкі листи або виштамповується в найрізноманітніші форми. Недолік: вона з часом окислюється, чорніючи. Домішки кремнію (Si), олова (Sn), алюмінію (Al) підвищують міцність, антифрикційні властивості й корозійну стійкість латуні на повітрі, у морській воді й атмосфері. Марганець додає жаростійкості, а залізо твердості. Свинцева латунь добре полірується, а домішка до алюмінієвої латуні миш'яку, нікелю й заліза підвищує її стійкість до кислот;

2) бронза (сплави з різними елементами, головним чином металами – оловом, алюмінієм, берилієм (Be), свинцем (Pb), кадмієм (Cd) та іншими, крім цинку і нікелю (Ni)). Порівняно з латунню бронза міцніша, стійкіша до корозії, мають антифрикційні властивості;

3) мідно-нікелеві сплави (константан (МНМц 40 –1,5), манганін (МНМц 3-12),

куніаль (МНА 13-3), мельхіор (МНЖМц 30–0,8–1), нейзильбер («нове срібло») (МНЦ 15-20). Мідно-нікелеві сплави мають високу корозійну стійкість і особливі електричні властивості, змінюючись залежно від вмісту нікелю. Крім нікелю, до складу сплаву можуть входити й інші елементи;

4) із часів античності мідь використовувалась у складі монетних сплавів, отримавши особливе поширення у новітню добу. Це сплави: мідь – цинк – олово, мідь – алюміній, мідь – нікель, бронза, латунь, мельхіор. Литі мідні зливки античної Греції та Риму представляють інтерес для нумізматики. Мідні монети, що чеканились як еквівалент срібним, мали особливо великі розміри та вагу, як, наприклад шведські мідні дошки-плоти чи мідні гроші. Із появою розмінної монети мідні монети пристосувались до потреб грошового обігу.

Питання. 1. Які фізичні та хімічні властивості латуні та її сплавів? 2. Які властивості бронзи та її сплавів Вам відомі? 3. Розкажіть про мідно-нікелеві сплави, їх властивості. 4. Де використовують мідь та її сплави?

1. Розкажіть про відомі Вам родовища міді в Україні. Покажіть їх розташування на географічній карті.

2. Поясніть, у чому полягає позитивний біологічний вплив міді.

3. Використовуючи географічні карти, висвітліть питання про особливості мідних родовищ на Вашому континенті. У чому специфіка мідних запасів Вашої країни?

Робота над компресією тексту

Запам'ятайте! Мовні засоби організації зв'язного тексту

Смислові відношення між частинами інформації в рефераті
Послідовний виклад, перерахування змістових частин

Мовні засоби організації зв'язного тексту

На початку статті; спочатку; насамперед в статті; потім; у подальшому; нарешті; по-перше; по-друге; отже.

Установлення тотожності суб'єктів у смислових частинах

Повторення (...мідь. Мідь ...); він, вона, воно, вони, той, та, те, ті, цей, ця, це, ці, такий, така, таке, такі.

Причинно-наслідкові та умовно-наслідкові відношення між частинами інформації в смислових частинах

І; але; тому; у результаті цього; внаслідок цього; значить; у силу того; залежно від цього; завдяки цьому; у зв'язку з цим; у цьому разі.

Приєднування частин інформації в смисловій частині

І; також; при цьому; разом із цим; крім того; більше того; до речі.

Зіставлення та протиставлення частин інформації в смисловій частині

І все-таки; із одного боку; з іншого боку; навпаки; але; а; не тільки, але і; тоді як; на противагу цьому.

Пояснення, приклад, уточнення, виділення окремого факту в смисловій частині	Наприклад; так, наприклад; саме; тільки; зокрема; особливо; іншими словами; точніше кажучи.
Узагальнення, висновок, підсумок попередньої інформації в смисловій частині	Таким чином; отже; одним словом; значить.
Оцінка вірогідності інформації	Безперечно; безумовно; дійсно; насправді; очевидно.

1. Виділіть основну інформацію кожного абзацу. Наприклад:

Текст абзацу	Основна інформація абзацу
<i>Індіанці культури Чонос (Еквадор) ще у XV-XVI століттях виплавляли мідь із вмістом 99,5%, використовуючи її як монети у вигляді сокирок розмірами сторін по 2 мм і 0,5 мм завтовшки. Ця монета ходила по всьому західному узбережжю Південної Америки, у тому числі і в державі інків. В Японії мідним трубопроводам для газу в будинках присвоєно статус «сейсмостійких». Інструменти, виготовлені з міді та її сплавів, не утворюють іскор при ударах, а тому застосовуються там, де існують особливі вимоги безпеки (вогнебезпечні, вибухонебезпечні виробництва). Польські вчені встановили, що в тих водоймах, де присутня мідь, коропи відрізняються великими розмірами. У ставках чи озерах, де міді немає, швидко розвивається грибок, вражаючи коропа.</i>	Цікаві факти застосування міді різними народами.

2. Прочитайте ще раз статтю «Мідь». Знайдіть вступ, основну частину, висновки, визначте кількість змістових частин і зміст кожної з них.

3. Виділіть основну та додаткову інформацію статті.

4. Складіть називний план прочитаної статті.

5. Зіставте наявність і послідовність змістових частин статті з планом тексту. Чи є логічною послідовність інформації в статті і чи зберегли Ви її в рефераті?

6. Напишіть заголовок реферату. Передайте основний зміст статті у формі реферату, використовуючи представлені мовні засоби зв'язку смислових частин.

7. Прочитайте реферат в аудиторії. Зіставте обсяг і зміст статті з обсягом і змістом написаного Вами реферату.

Отже, реферування сприятиме, по-перше, формуванню у студентів-іноземців, які вивчають українську мову, умінь і навичок роботи із науковими текстами, по-друге, – поглибленню знань із обраної спеціальності. Комплексний підхід до роботи з текстами фахової тематики сприятиме актуалізації отриманої інформації про систему української мови на початкових етапах навчання.

Література

1. Вейзе А. А. Смысловая компрессия текста при обучении иностранному языку : Методика и лингвистика / А. А. Вейзе. – М. : Наука, 1981. – С. 25–47.
2. Вейзе А. А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста / А. А. Вейзе. – М. : Высшая школа, 1985. – 121с.
3. Леонов В. П. Алгоритмизация процессов реферирования и аннотирования научно-технической литературы : дисс. ... д-ра пед. наук. – Л. : Ленинград, гос. ин-т культуры им Н. К. Крупской, 1987. – 462 с.
4. Леонов В. П. Реферирование и аннотирование научно-технической литературы / В. П. Леонов. – Новосибирск : Наука, 1986. – 172 с.
5. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : [навч. посіб.] / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
6. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : [навч. посіб.] / Г. С. Онуфрієнко. – К. : «Центр навчальної літератури», 2006. – 312 с.
7. Семенов О. М. Культура наукової української мови : [навч. посіб.] / О. М. Семенов. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – С. 106–113.
8. Культура фахового мовлення : навчальний посібник / за ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.

УДК 378.091.12.011

Г. М. Строганова

**ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Строганова Г. М. Шляхи формування пізнавальної самостійності майбутніх учителів української мови.

У статті представлено особливості професійної підготовки вчителів. Проведено аналіз шляхів формування пізнавальної самостійності майбутніх фахівців. Визначено основні педагогічні вимоги до формування творчого мислення, пізнавальної самостійності майбутніх учителів української мови.

Ключові слова: пізнавальна самостійність, навчання, знання, уміння, навички.

Строганова Г. М. Способы формирования познавательной активности будущих учителей украинского языка.

В статье представлено особенности профессиональной подготовки учителей. Проведено анализ способов формирования познавательной самостоятельности будущих специалистов. Определены основные педагогические условия к формированию творческого мышления, познавательной самостоятельности будущих учителей украинского языка.

Ключевые слова: познавательная самостоятельность, обучение, знание, умение, навыки.

Stroganova G. M. The way of formation of cognitive independence of the future teachers of the Ukrainian language.

The article presents the peculiarities of professional training of teachers. The analysis of ways of formation of cognitive independence of future specialists. Defines the main pedagogical requirements to the formation of creative thinking, cognitive independence of the future teachers of the Ukrainian language.

Key words: cognitive independence, training, knowledge, ability, skills.

Одним із найважливіших стратегічних завдань модернізації вищої освіти України є забезпечення якості підготовки спеціалістів на рівні міжнародних стандартів. Життя висуває нові вимоги до освіченої людини. На сьогодні потрібні спеціалісти, з одного боку, з широкою університетською освітою, що поєднують універсальність та професіоналізм, з іншого боку, нова парадигма освіти передбачає пріоритет особистісного навчання. Розв'язання цього завдання можливе за умови оновлення педагогічних методик та впровадження інноваційних технологій навчання. Актуальність дослідження полягає в тому, що пізнавальна самостійність є необхідною для сучасних учителів, творчих, активних, ініціативних. Саме пізнавальна самостійність стимулює подальший самостійний саморозвиток конкурентоспроможних фахівців, готових до роботи в освітніх закладах та оперативно реагувати на зміни, що відбуваються.

Проблемі формування пізнавальної самостійності особистості приділялася належна увага в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях різних періодів розвитку педагогічної науки, вона продовжує цікавити вчених на сучасному етапі. Шляхи розвитку пізнавальної самостійності особистості досліджували відомі психологи, педагоги, дидакти (Л. Арістова, Ю. Бабанський, П. Гальперін, Є. Голант, Б. Єсіпов, О. Леонтьєв, П. Підкасистий, Н. Половникова, О. Савченко, Р. Срода, Н. Талізін, І. Унт, Т. Шамова та ін.). Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що професійна перспектива, безумовно, пов'язана із самостійністю учнів, студентів, майбутніх спеціалістів, зокрема з рівнем сформованості у них пізнавальної самостійності. Однак, незважаючи на глибину та різноманітність поглядів, проблемі інноваційної професійної підготовки учителя української мови і літератури приділено недостатньо мало уваги.

Метою нашої праці є визначення основних шляхів формування пізнавальної самостійності майбутніх учителів української мови.

Психологи розуміють під самостійністю якість особистості, що відображає певні здібності, властивості особистості, набір різних навичок, власний спосіб мислення і діяльності людини тощо. Так, С. Рубінштейн визначав самостійність як «незалежність», як характерну особливість волі [5]. На думку О. Леонтьєва, самостійність є рисою особистості, яка з'ясовує вибір та реалізацію певного способу виконання завдань [3]. За Н. Менчинською, самостійність розуміють як якість розуму, що є необхідною умовою для продуктивної мисленнєвої діяльності [4].

Серед педагогів немає уніфікованого потрактування поняття

самостійність. З педагогічного погляду пізнавальна самостійність ґрунтується на пізнавальній діяльності, у процесі якої відбувається збагачення особистості новими знаннями і вміннями, без яких неможливе самостійне пізнання дійсності. Це поняття є показником якості особистості, що виражається в умінні ставити перед собою певну мету, домагатися її досягнення власними силами [2]. Формування пізнавальної самостійності важливе для професійної діяльності майбутнього вчителя-словесника, здатного до самонавчання, саморозвитку і самоактивізації.

Аналіз науково-педагогічних джерел показав, що дослідники доходять спільної думки щодо визначення і характеристики самостійності як готовності до активних дій. Особливістю означеного процесу є вміння бачити проблеми й знаходження способів їх розв'язання, міркувати, діяти з творчою ініціативою, успішно досягати поставленої мети. Активність і самостійність людини визначають продуктивність її роботи. Саме тому формування активності й самостійності у студентів є одним із основних завдань для кожного викладача.

Під час формування самостійності актуалізуються й активізуються базові знання, уміння і навички студентів, а на її розвиток впливає готовність до дії, до діяльності. Саме особистісно зорієнтована освіта забезпечує розвиток і саморозвиток особистості студента, виходячи з проявів його індивідуальних особливостей. В умовах такого навчання до викладачів висувують спеціальні вимоги. С. Вітвицькою було зазначено, що викладання навчальної дисципліни у вищій школі даватиме ефективні результати за дотримання викладачем таких вимог:

- програма навчальної дисципліни повинна враховувати детальне та поглиблене вивчення найважливіших проблем, ідей і тем, які сприяють розвитку у студентів пошуково-перетворювального стилю мислення;

- викладання навчальної дисципліни має забезпечувати якісне засвоєння базових знань; умінь і навичок, розвиток дивергентного мислення й навичок його практичного застосування, що сприяє переосмисленню здобутих знань і генерування нових ідей;

- забезпечення можливості студентам отримувати нову інформацію, прищеплення їм бажання самостійно набувати знання;

- наявність відповідного матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, надання студентам можливості вільного використання художніх, наукових і навчальних джерел;

- заохочення ініціативи та самостійності у навчанні; сприяння

бажанню до професійної діяльності, розвитку усвідомлення своїх обов'язків щодо інших людей, природи тощо [1, с. 2].

Під час навчання студентам надаються нові знання, пропонуються різноманітні пізнавальні завдання, організовується самостійна робота із засвоєння, закріплення і застосування знань, вироблення спеціальних умінь і навичок, проводиться перевірка й корекція якості знань, умінь та навичок. Для успішної роботи мають бути сприятливі умови для різноманітних виявів самореалізації студентів. Розвиток пізнавальної самостійності у процесі фахової підготовки учителя української мови буде вдалим, якщо:

- моделюється професійне середовище;
- актуалізується суб'єктивна позиція студента в навчальному процесі;

- чітко додержуватися алгоритму дій;
- реалізується комплекс педагогічних умов.

Для успішного формування майбутніх фахівців необхідно створити педагогічні умови, що вимагає розробки й реалізації науково-методичного забезпечення як сукупності методів, форм і засобів, педагогічних заходів. Педагогічними умовами розвитку пізнавальної самостійності вважають:

- когнітивні, що полягають в інтенсифікації процесу навчання і засвоєння знань, забезпеченні варіативності змісту освіти в контексті діяльності майбутнього спеціаліста;

- проектувальні формують уміння прогнозувати, передбачати розвиток навчальної ситуації, прогнозувати власну систему педагогічної діяльності;

- аксіологічні, що стимулюють мотивації (навчальної, творчої) у досягненні майбутньої професії, формуванні ціннісного ставлення до пізнавальної самостійності;

- практиологічні, суть яких полягає в моделюванні ситуацій самостійної пізнавальної діяльності задля розвитку інтелектуально-пізнавальних умінь і навичок (лінгвістичних, пошукових, інформаційно-аналітичних та ін.);

- рефлексійні, допомагають у розвитку самокритичності, прагнення до постійного самовдосконалення, самооцінки, самоконтролю.

На якість реалізації педагогічних умов, зазначених вище, впливають такі психологічні фактори:

- інтенсивність освітнього середовища;
- емоційно-психологічний клімат;

- сприяння формуванню пізнавальної мотивації;
- демократичність освітнього середовища та ін.

Зазначені психологічні фактори мають різне значення для викладача і для студента. Так, фактор інтенсивності освітнього середовища для студентів проявляється в обсязі, складності навчальних завдань тощо; для викладачів – в обсязі навчального навантаження.

На сьогодні до проблеми розуміння і функціонування освітнього середовища у психології та педагогіці висувають цілий ряд вимог. Деякі дослідники розглядають освітнє середовище як сукупність взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих і взаємозалежних факторів (педагогічних, соціально-психологічних, матеріальних, просторово-предметних та ін.), що суттєво впливають на характер освітнього середовища.

У процесі навчання основну увагу слід приділяти організації діяльності студентів у всіх формах і способах, що представляють нову стратегію підготовки спеціалістів – не просто формування теоретичного мислення, але й цілеспрямоване формування професійної підготовки до роботи в навчальних закладах усіх типів.

Концептуальною основою є принципи інтеграції, диференціації і системності, а основним вважаємо – систематичності, що реалізується і в навчанні, і у вихованні особистості майбутнього вчителя-словесника. Так, психологічними факторами, що беруть участь у формуванні творчого мислення, пізнавальної самостійності майбутнього фахівця, є:

- створення педагогічної ситуації успіху (не пригнічувати інтуїцію студента, перевіряти інтуїцію логікою, заохочувати за спробу використання інтуїції);
- формування впевненості в собі, своїх силах і здібностях;
- пам'ятати, що позитивні емоції сприяють проявам творчого мислення;
- на практичних і семінарських заняттях стимулювати прагнення студента до самостійного вибору мети, завдань і засобів їх розв'язання;
- розвивати творчу уяву, фантазію;
- формувати вміння виявляти суперечності і свідомо продукувати їх;
- часто використовувати проблемні методи, які стимулюють установку на самостійну пізнавальну діяльність;
- однією з основних умов розвитку самостійності студентів є спільна з викладачем дослідницька діяльність.

Отже, навчаючись, студенти мають оволодіти вміннями і

навичками взаємодіяти і працювати самостійно. Під час розвитку самостійної пізнавальної діяльності в них формується професійна самостійність, яку розуміють як здатність орієнтуватися у вимогах зі спеціальності, уміння самостійно планувати, виконувати та контролювати процес освіти. У результаті дослідження ми дійшли висновку, що основними шляхами формування пізнавальної самостійності є додержання викладачем певних вимог, педагогічні умови, психологічні фактори тощо.

Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання навчально-методичного забезпечення (інноваційних технологій, форм, методів, засобів) педагогічних умов формування вмінь пізнавальної самостійності майбутніх учителів української мови.

Література

1. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. [для студ. магістр.] / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної л-ри, 2003. – 316 с.
2. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – [2-е изд.]. – М. : ИЦ «Академия», 2005. – 176 с.
3. Леонтьев А. Н. Психология познавательной деятельности / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 151 с.
4. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития Школьника : Избр. психол. труды / Н. А. Менчинская. – М. : Педагогика, 1989. – 218 с.
5. Рубинштейн Л. С. Основы общей психологии / Л. С. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2013 р.

УДК 373.5.016:811.161.2'366

Л. С. Цоуфал

КОМУНІКАТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ У НАВЧАННІ МОРФОЛОГІЇ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

Цоуфал Л. С. Комунікативна спрямованість у навчанні морфології в основній школі.

У статті розглянуто проблему комунікативної спрямованості в навчанні української мови, окреслено основні шляхи реалізації мети мовної освіти в сучасних умовах середньої школи, запропоновано зразки вправ, спрямованих на формування комунікативних умінь і навичок учнів під час навчання морфології.

Ключові слова: комунікативна спрямованість, комунікативні вміння і навички, комунікативно-діяльнісний підхід, навчання морфології.

Цоуфал Л. С. Коммуникативная направленность в обучении морфологии в основной школе.

В статье рассматривается проблема коммуникативной направленности в обучении украинского языка, выделяются основные пути реализации цели языкового образования в

современных условиях средней школы, приводятся примеры упражнений, направленных на формирование коммуникативных умений и навыков при изучении морфологии.

Ключевые слова: коммуникативная направленность, коммуникативные умения и навыки, коммуникативно-деятельностный подход, обучение морфологии.

Tsoufal L. S. Communicative orientation in the study of the morphology of the basic school.

The paper considers the problem of communicative orientation in the Ukrainian language teaching, outlines the main ways of achieving the goals of language education in today's basic school conditions, gives the examples of the exercises, aimed at students' communicative skills building whilst studying morphology.

Key words: communicative orientation, communicative skills and abilities, communicative approach, morphology learning.

Сучасні підходи в навчанні рідної мови визначаються тими функціями, які нині вона виконує в суспільстві. Розроблення нової стратегії освіти передбачає компетентісно зорієнтоване навчання, спрямоване на формування в учнів якостей, необхідних людині в будь-якій сфері діяльності, у будь-якій життєвій ситуації. Одним із завдань реформування змісту мовної підготовки є вироблення на основі державних стандартів системи знань про мову й мовлення, мовних і мовленнєвих умінь та навичок, досвіду творчої діяльності й емоційно-ціннісного ставлення до світу, переорієнтація процесу навчання на розвиток особистості учня, формування системи його компетентностей.

У сучасній лінгводидактиці обстоюється думка, згідно з якою показником високого рівня мовної освіти, крім орфографічно-пунктуаційної грамотності, є вміння спілкуватися, використовуючи відповідно до потреб комунікації фонетичне, лексичне багатство, різноманітні синтаксичні конструкції, стилістичні можливості рідної мови. Тому одним із головних завдань навчання мови є формування у школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету.

Практична спрямованість навчання мови, що «передбачає не лише кількісні переваги практики над лінгвістичною теорією, а насамперед навчання діяльності спілкування» [6, с. 71] стала предметом досліджень багатьох сучасних науковців (З. Бакум, О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Глазова, О. Горошкіна, Т. Доченко, С. Єрмоленко, С. Караман, А. Ляшкевич, Л. Мамчур, В. Мельничайко, А. Нікітіна, С. Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехова). Дослідники намагаються з'ясувати лінгводидактичні засади навчання мови на комунікативній основі, особливості процесу формування комунікативних умінь і

навичок учнів на уроках мовленнєвого розвитку та під час засвоєння мовних засобів. Це дає підстави говорити про формування методичної системи комунікативно орієнтованого вивчення української мови.

Основними положеннями комунікативної методики навчання української мови є: 1) лінгвістична наука про мову і мовлення та їх функції у спілкуванні; 2) теорія мовленнєвої діяльності; 3) мовленнєве спілкування та його різновиди; 4) інтерактивне навчання і текстова основа уроків; 5) комунікативна мовленнєва, мовна, соціокультурна й діяльнісна (стратегічна) компетенція учнів [4, с. 16].

Ці положення визначають теоретичний і прагматичний напрями реалізації комунікативної методики в навчально-виховному процесі середньої школи, своєрідність якої полягає в оволодінні школярами всіма формами і видами мовленнєвої діяльності задля спілкування.

Автори Концепції мовної освіти О. Біляєв, М. Вашуленко, В. Плахотник зауважують, що в новій школі не повинно мати місця зайве теоретизування, вербальне заучування граматичних положень і правил. Основний стрижень занять з рідної мови – всебічний розвиток усного і писемного мовлення учнів у процесі реалізації комунікативно-діяльнісного підходу [1]. Комунікативно-діяльнісний підхід до навчання мови «полягає в такій організації навчання, коли засвоєння мови відбувається в процесі комунікативної (реальної або змодельованої) діяльності задля оволодіння комунікативними вміннями і навичками; потребує розгляду лінгвістичної теорії як інструмента для практичного оволодіння мовою» [6, с. 71].

Комунікативно-діяльнісний підхід реалізує принцип комунікативності, що спирається на традиції розвитку мовлення. Комунікативна спрямованість характеризується тим, що головною метою навчання визначено формування умінь і навичок мовленнєвого спілкування і шлях до цієї мети – практичне користування мовою. Для формування умінь спілкування необхідно в процесі навчання мови створити умови мовленнєвого спілкування. Система роботи має викликати необхідність спілкування і потребу в ньому. За словами О. Бистрової, «навчатися спілкуванню, спілкуючись, – ось основна характеристика комунікативності» [2, с. 6]. «Оволодіння мовою на комунікативних засадах – не новація; так навчають мови в усьому цивілізованому світі» [7, с. 42]. Науковці підкреслюють, що необхідно не тільки сформувати в учнів уявлення про українську мову, її правила та закони, домогтися засвоєння норм, а й навчити ефективно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях. М. Степаненко зазначає: «Знання мовних законів – це лише півуспіху.

Повного успіху можна досягти лише тоді, коли ці закони стануть дійовими, повносило ввіллється в комунікативну практику школяра, коли він вільно й невимушено користуватиметься лексичними і фразеологічними скарбами рідної мови, її потужними словотвірними можливостями, упорядкованою граматичною структурою, коли зможе вилучити зі своєї сфери комунікації суржик, який чітко облутав сучасну українську мову, діалектні нашарування, іноді всмоктані з молоком матері, коли братиме за взірць вироблені, апробовані впродовж століть норми літературної мови» [7, с. 42].

Аналіз лінгводидактичних джерел дає змогу стверджувати, що комунікативна методика спирається на мовленнєву діяльність мовців і забезпечує формування комунікативної компетенції мовної особистості.

За визначенням О. Бистрової, комунікативна компетенція – це знання, уміння і навички, необхідні для розуміння чужих і породження власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування. Вона передбачає: знання основних понять лінгвістики мовлення – стилі, типи мовлення, побудова опису, розповіді, роздуму, способи зв'язку речень у тексті; уміння і навички аналізу тексту і власне комунікативні уміння – уміння і навички мовленнєвого спілкування відповідно до різних сфер і ситуацій спілкування, з урахуванням адресата, стилю [2, с. 5].

М. Вятютнев розглядає комунікативну компетенцію як вибір і реалізацію програм мовленнєвої поведінки залежно від здатності людини орієнтуватися в тих чи тих умовах спілкування, уміння класифікувати ситуації залежно від теми, задач, комунікативних настанов, що виникають в учнів до бесіди, а також під час бесіди в процесі взаємної адаптації [3, с. 38].

Мовленнєва діяльність є практичною реалізацією соціальних функцій мови, які визначають мету і зміст мовної освіти. Оскільки володіння мовою належить до соціально-культурної інтелектуальної діяльності, у методиці навчання мови, крім основної мети – забезпечення комунікативної компетенції особистості в різних сферах і жанрах мовлення, визначається не менш важлива, яка полягає у формуванні громадянина-патріота на основі засвоєння основних цінностей загальнонародської і національної культури – матеріальної й духовної.

Лінгводидакти (М. Пентилюк, О. Горошкіна, А. Нікітіна) зауважують, що комунікативна компетенція охоплює не тільки знання мовної системи й володіння мовним матеріалом, а й передбачає дотримання соціальних норм спілкування, правил мовленнєвої поведінки, що становить соціокультурну змістову лінію мовної освіти

середньої школи. «Комунікативна компетенція – це не вроджена здатність, а сформована на взаємодії мовця із соціальним середовищем у процесі набуття ним соціально-комунікативного досвіду, це знання, уміння і навички, необхідні для розуміння чужих і породження власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам і ситуаціям спілкування» [4, с. 17].

Як переконливо свідчить шкільна практика, формування комунікативних умінь і навичок є актуальною проблемою сучасної методики навчання мови. Часто учні, засвоївши основи науки про мову, відчують труднощі в мовленнєвому спілкуванні. Невідповідність між теорією і практикою живого спілкування особливо відчувається тоді, коли необхідно застосувати набуті знання для правильного вживання слова, для побудови речень, зв'язних висловлювань з певною комунікативною метою. Однак труднощі можуть бути спричинені й індивідуально-особистісними особливостями дитини, з урахуванням яких психологи відносять школярів до комунікативного чи некомунікативного типу. Дослідження науковців доводять, що діти першого типу – екстраверти – легко спілкуються, схильні до групових занять, роботи в колективі, із задоволенням беруть участь у ролевих іграх, уміють використовувати в процесі навчання мови мовне чуття, прогнозування, а представники некомунікативного типу – інтроверти – схильні до аналізу мовного матеріалу, свідомого заучування правил, без бажання долучаються до спілкування, зокрема через побоювання допустити помилку, вони надають перевагу читанню, виконанню письмових завдань, аніж мовленнєвій практиці.

Організуючи навчальний процес, учитель має дотримуватися певних правил: максимально враховувати індивідуально-психологічні, вікові особливості учнів, їх інтереси; створювати на уроці і підтримувати в учнів потребу у спілкуванні; обирати об'єктом навчання мовленнєву діяльність в усіх її видах і формах (слухання, говоріння, читання, письмо); сприяти засвоєнню комунікативно значущої та цінної для загальнокультурного розвитку інформації; сприяти активізації мисленневих резервів і попереднього мовленнєвого досвіду школярів під час виконання завдань; сприяти формуванню комунікативної компетенції.

Реалізація комунікативної спрямованості зумовлює зміну методів, прийомів і засобів навчання. Поряд з традиційними великого значення набуває метод моделювання зв'язних висловлювань, який реалізується в різноманітних ситуативних вправах, сконструйованих з урахуванням залежності змісту і мовленнєвого оформлення висловлювань від ситуації

спілкування. Щоб наблизити умови навчання до природних умов спілкування, необхідно ввести учня в комунікативну ситуацію і навчити його орієнтуватися в ній, тобто ясно уявляти собі співрозмовника, умови мовлення і завдання спілкування.

Комунікативні ситуації створюють для учнів умови, подібні з природними: стимулюють їхню уяву, примушують формулювати думки і почуття лінгвістичними засобами, дозволяють будувати комунікативні моделі, граматичні структури, використовувати лексичний арсенал у спілкуванні.

Мета системи комунікативних завдань – формування основних комунікативних умінь: орієнтуватися в умовах спілкування, планувати і створювати власні висловлювання відповідно до ситуації спілкування; добирати мовні засоби, які б відповідали окресленій мовленнєвій ситуації; коригувати висловлювання з урахуванням ситуації спілкування, тобто досягнення адекватності мовлення.

Наведемо зразки вправ, які, на нашу думку, доцільно використати під час навчання морфології в основній школі.

1. Уявіть ситуацію: до вас зателефонував однокласник і попросив розказати програму заходів, спланованих на святкування ювілею школи. Складіть висловлювання (4–5 речень). Називаючи час проведення заходів, використовуйте числівники.

2. Уявіть ситуацію: вам дуже потрібна книга, якої не виявилось на полиці у шкільній бібліотеці. Складіть діалог на тему «У бібліотеці» з 6–7 реплік, використайте слова мовленнєвого етикету.

3. Уявіть, що в учителя склалося враження, що домашній твір ти написав (написала) з використанням матеріалів з Інтернету. Склади діалог розмови з педагогом. Зверни увагу на прислівники, які використано в тексті.

4. Уявіть ситуацію: у ваш клас прийшла нова учениця і вчитель доручила ознайомити її із традиціями класу. Запишіть висловлювання. Проаналізуйте, слів якої частини мови використано найбільше.

Створення комунікативних ситуацій на уроці має виняткове значення. Адже такі завдання формують в учнів уміння вільно і творчо використовувати лексичні і граматичні засоби мови, підводять їх до спілкування в умовах природної комунікації, дисциплінують мислення, загострюють чуття мови, привчають гнучко користуватися нею, вибираючи з кількох варіантів той, який найбільше підходить для певних умов спілкування.

Отже, для досягнення основної мети мовної освіти в основній школі необхідно реалізувати комунікативну спрямованість у навчанні

мови, тобто активізувати мовленнєву діяльність школярів, сприяти виробленню комунікативних умінь і навичок, розвивати інтелектуально-розумові якості учнів.

Література

1. Біляєв О. М. Концепція мовної освіти в Україні / О. М. Біляєв, М. С. Вашуленко, В. М. Плахотник // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С.71–73.
2. Быстрова Е. А. Коммуникативная методика в преподавании родного языка / Е. А. Быстрова // Русский язык в школе. – 1996. – № 1. – С. 3–8.
3. Вятютнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М. Н. Вятютнев // Русский язык за рубежом. – 1977. – №6. – С. 38–45.
4. Пентилюк М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / Марія Пентилюк, Олена Горошкіна, Алла Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 1. – С. 15–20.
5. Пентилюк М. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови / Марія Пентилюк // Дивослово. – 1999. – №3. – С. 8–10.
6. Словник-довідник з української лінгводидактики: [навч. посібник] / Кол. авторів за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
7. Степаненко М. Реформування освіти і деякі нові підходи до вивчення української мови в школі / М. Степаненко, Н. Степаненко // Дивослово. – 1999. – №9. – С. 41–42.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2013 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Буракова Марына Уладзіміраўна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры «Беларуская і замежныя мовы» установы адукацыі «Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П. В. Сухога» (Гомель, Беларусь).

Ваврынюк Тетяна Іванівна – кандыдат філалагічных навук, доцэнт кафедры украінскай мовы Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Ведренкова Зоя Іванівна – старшыі выкладач кафедры німецкай мовы і літэратуры з методикою выкладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Вільчинська Тетяна Пилипівна – доктар філалагічных навук, профэсар кафедры украінскай мовы Тэрнопільскаго національнаго педагогічнаго універсітэту імені Володымира Гнатюка.

Гаманюк Віта Анатолійвна – доктар педагогічных навук, доцэнт, завідувач кафедры німецкай мовы і літэратуры з методикою выкладання Криворізького педагогічнаго інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Гончарова Юлія Олегівна – аспірант кафедры украінскай мовы Національнаго універсітэту «Кіево-Могилянська академія».

Гончар Олена Миколаївна – старшыі выкладач кафедры англійскай мовы з методикою выкладання Криворізького педагогічнаго інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Городецька Вероніка Анатолійвна – кандыдат філалагічных навук, доцэнт кафедры украінскай мовы Криворізького педагогічнаго інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Дехтярьова Олена Віталійвна – кандыдат філалагічных навук, доцэнт кафедры культуры украінскай мовы Таврыіскаго національнаго універсітэту імені В. І. Вернадскаго.

Дрогайцев Олександр Іванович – кандыдат педагогічных навук, доцэнт кафедры німецкай мовы і літэратуры з методикою выкладання Криворізького педагогічнаго інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Дюська Анастасія Пётрівна – асістэнт кафедры украінскай та російскай філалагіі Сьпаторійскаго інституту сацыяльных навук РВНЗ «Крымський гуманітарний універсітэт».

Ермакова Алена Мікалаеўна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускай мовы установы адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (Гомель, Беларусь).

Ершова Наталія Володымірівна – кандыдат філалагічных навук, доцэнт кафедры супільна-гуманітарных навук Прыватнаго вышчаго навчальнаго закладу «Інстытут діловаго адміністравання».

Живіцька Інна Андрійвна – кандыдат філалагічных навук, старшыі выкладач кафедры англійскай мовы з методикою выкладання Криворізького педагогічнаго інституту ДВНЗ «Криворізький національний універсітэт».

Житар Ірына Василівна – кандыдат філалагічных навук, выкладач кафедры украінскаго діловаго мовлення Національнай академіі Службы безпэкі Украіны.

Зінчук Руслана Степанівна – кандыдат філалагічных навук, старшыі выкладач кафедры сацыяльных камунікацый Інстытуту філалагіі та журналістыкі Східнаеўрапейскаго національнаго універсітэту імені Лесі Украінкі (м. Луцьк).

Ігнат'єва Світлана Євгенівна – кандидат філологічних наук, професор Інституту гуманітарних проблем ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ).

Ільїна Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Кажан Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Каліїна Раїса Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Каневська Ольга Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Коваленко Оксана Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Костюк Наталія Григорівна – старший викладач кафедри історії та політичної теорії Інституту гуманітарних проблем ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ).

Купіна Яна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Куцак Ганна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ).

Левенець Оксана Юрївна – аспірант кафедри української філології та загального мовознавства ДВНЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Матвійчук Тетяна Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.

Мельник Наталія Георгіївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Наливайко Марія Ярославівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ніколайчук Христина Миколаївна – асистент кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Пена Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Прадід Ольга Юрївна – старший викладач кафедри культури української мови Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Семененко Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Соколова Олена Олександрівна – викладач філологічних дисциплін Політехнічного коледжу ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

Стишов Олександр Анатолійович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка.

Строганова Ганна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови та літератури Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Сухенко Вікторія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

Титаренко Анастасія Андріївна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ткач Алла Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Устіменко Валерія Валентинівна – здобувач кафедри педагогіки Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Христіанінова Раїса Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та методики викладання фахових дисциплін Бердянського державного педагогічного університету.

Чіміріс Юлія В'ячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського (м. Харків).

Цоуфал Любов Сергіївна – старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шведава Зоя Уладзіміраўна – кандыдат філалагічных навук, дацент кафедры беларускай мовы установы адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны» (Гомель, Беларусь).

Шульган Ольга Володимирівна – аспірант кафедри українського і загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шепанська Христина Андріївна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Щербак Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

**Рукописи не повертаються.
Редакційна рада залишає за собою право
редагувати і скорочувати текст.**

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)
6. Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса для
спілкування*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54 **Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету** : зб. наук. праць. – Вип. 9. Ч. 2 / [редкол. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. – Кривий Ріг, 2013. – 378 с.

ISSN : 2305–3852

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)

ББК 81.2Ук

Наукове видання

Філологічні студії

Науковий вісник

Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

Випуск 9

Частина 2

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Малога**
Коректор – **В. М. Борига**

Макет і верстка – **Р. А. Козлов**

Підписано до друку 03.12.2013.
Формат 60×84/16. Ум. др. арк. – 22,05. Обл.-вид. арк. – 23,65.
Тираж – 150 прим.

Друкарня Р. А. Козлова
Свідоцтво ДК № 4514 від 1.04.2013 р.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027

Друкарня С. Г. Щербенка
Свідоцтво ДК № 4561 від 13.06.2013 р.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027
(0564) 92-20-77